

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

अध्यायः ८२ ।

UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00076362 3

हरिदीक्षितकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

B

132

V3B2

1917

मूल्यं पादोदरपत्रकचतुष्कम् (१-१२) ।

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

Bharatayana
Bharatayana
आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८२

हरिदीक्षितकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० वैद्योपाह्वै रङ्गनाथशास्त्रिभिः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३९

ख्रिस्ताब्दाः १९१७

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमाणकसप्तकाधिकं रूपकद्वयम् (२५७)

B

1352

V3B2

1917

1125213

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

हरिदीक्षितकृतब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

रञ्जौ सर्पवदध्यस्तं यस्मिन्मायामयं जगत् ।
नृसिंहाख्यं परं ब्रह्म भावयामि तदात्मकः ॥ १ ॥
शंकरभगवत्पादा विजयन्ते जगति यद्यशोऽव्यस्य ।
नाप्यद्यापि कलाऽपि द्वैताचार्यैस्त्रिभिस्त्रिविधैः ॥ २ ॥
परशिवविष्णुविरिञ्चीन्वसिष्ठशक्तीं पराशरन्यासौ ।
शुकगौडपादसंज्ञौ वन्दे गोविन्दशंकरौ क्रमशः ॥ ३ ॥
ओम् नमः श्रीब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो महागुरुभ्यः ।

सह नाववतु । सह नौ मुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि-
नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । ओम् शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

गुरवे साष्टाङ्गप्रणामान्कुर्यात् । एवं वेदान्तश्रवणसंप्रदायः ।

तत्र वेदान्तशास्त्रं प्रस्थानत्रयात्मकम् । सूत्रभाष्यप्रस्थानमुपनिषद्भाष्यप्रस्थानं गीताभाष्य-
प्रस्थानं चेति । तत्रेदानीं जिज्ञासूनां सुखबोधाय सूत्रभाष्यसंग्रहः क्रियते । अध्यायचतु-
ष्टयात्मकस्यास्य शास्त्रस्य ब्रह्मविचारो विषयः । अध्यायास्तु चत्वारः ।

सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते ।
द्वितीयेन संभावितविरोधः परिह्रियते । तृतीयेन विद्यासाधनानां निर्णयः । चतुर्थेनाध्या-
येन विद्याफलनिर्णय इत्येतेऽध्यायार्थाः । तदुक्तम्—

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाश्च चतुर्विधाः ।

समन्वयविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा ॥ इति ।

तत्रैकैकाध्यायस्य चत्वारश्चत्वारः पादाः । एवं षोडश पादा भवन्ति । तत्र प्रथमाध्या-
यगतपादार्था उच्यन्ते । स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमपादे चिन्त्यम् । अस्पष्टब्रह्मलि-
ङ्गत्वे सत्युपास्यविषयकं वाक्यजातं द्वितीयपादे चिन्त्यम् । तृतीयपादे ज्ञेयब्रह्मविषयं वाक्य-
जातं चिन्त्यम् । चतुर्थपादे त्वव्यक्तपदमजापदं चेत्येवमादिसंदिग्धपदजातं चिन्त्यम् ।
अथ द्वितीयाध्यायगतपादार्था उच्यन्ते । प्रथमपादे सांख्ययोगकाणादस्मृतिभिर्विरोधो वेदा-
न्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम् । तृतीयपादे
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां विरोधः परिहृतः । उत्तरभागेण च जीवश्रुतीनाम् ।
चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधः परिहृत इति । तृतीयाध्यायगतपादार्था उच्यन्ते ।

प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः । उत्तरभागेण तत्पदार्थः शोधितः । तृतीयपादे सगुणविद्यासु गुणोपसंहारो निरूपितः । चतुर्थपादे निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गभूतशमदमादिसाधनानि निरूपितानि । चतुर्थाध्यायगतपादार्था उच्यन्ते । प्रथमपादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणमुपासनया सगुणं वा साक्षात्कृत्य जीवतः पुण्यपापलेपविनाशलक्षणा मुक्तिरभिहिता । द्वितीयपादे म्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारो निरूपितः । तृतीयपादे मृतस्य सगुणब्रह्मविदो उत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरभिहिता । उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिर्निरूपिता । एवं षोडशपादार्थसंग्रहः । अथ संगतिविचारः । शास्त्रसंगतिरेध्यायसंगतिः पादसंगतिश्चेति त्रिविधा संगतिः । तद्यथा ईक्षत्यधिकरणे तदैक्षतेति वाक्यं प्रधानपरं ब्रह्मपरं वेति विचार्यते । तस्य विचारस्य ब्रह्मसंबन्धित्वाद्ब्रह्मविचारशास्त्रे संगतिः । वाक्यं ब्रह्माणि तात्पर्यवदिति निर्णयात्समन्वयाध्यायसंगतिः । ईक्षणस्य चेतने ब्रह्मण्यसाधारणत्वेन स्पष्टलिङ्गत्वात्प्रथमपादसंगतिः । एवं सर्वेष्वप्यधिकरणेषु यथायोगं संगतित्रयमूहनीयम् । अथान्तरसंगतिस्त्वेकविधा । आक्षेपसंगतिर्दृष्टान्तसंगतिः प्रत्युदाहरणसंगतिः प्रासङ्गिकसंगतिरित्येवमादिः । सेयमवान्तरसंगतिर्व्युत्पन्नेनोहितुं शक्यते । तद्यथा प्रथमाधिकरणस्य ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । तत्र युक्तिः—ब्रह्मणः संदिग्धत्वादिति । द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्वः पक्षः । तत्र युक्तिः—जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वादिति । तदुभयमवलोक्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत् । संदिग्धत्वाद्ब्रह्म विचार्यमित्येतदयुक्तम् ! जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य संदिग्धत्वं विचार्यत्वं वेत्याक्षेपसंगतिः । दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसंगती सर्वत्र सुलभे । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवदुत्तराधिकरणपूर्वपक्षे हेतुत्वसाम्यस्योत्तराधिकरणसिद्धान्ते हेतुशून्यत्ववैलक्षण्यस्य चोत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात् । आक्षेपादिसंगतयो यथायोगमुन्नेयाः । तदुक्तम्—

‘पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राऽऽक्षेपादि योजयेत् ’ इति ॥

प्रासङ्गिकसंगतिरुदाह्रियते—पूर्वाधिकरणेऽङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मरूपत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो मनुष्यहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारवाच्यास्त्रस्येत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेन देवाधिकारसंगतिरिति । अस्मिञ्चास्त्र एकैकमधिकरणं पञ्चावयवम् । विषयः संशयः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः । इत्युदाहारः समाप्तः । अथेदानीं सूत्रार्थो भाष्यानुसारेण संगृह्यते । तत्र शास्त्रस्य प्रथमं सूत्रम्—अथतो ब्रह्मजिज्ञासेति । ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ’ [वृ० २ । ४ । ५] इत्यात्मदर्शनफलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन श्रवणं विधीयते । श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्माणि तात्पर्यज्ञानानुकूलो

न्यायादिविचारः । तदेतद्विचारविधायकं वाक्यं विषयः । ब्रह्मविचारात्मकन्यायनिर्णयात्मकं वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति संशयः । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयवीजं द्रष्टव्यम् । तत्र वेदान्तशास्त्रमनारम्भणीयमिति तावत्प्राप्तम् । विषयप्रयोजनाभावात् । तथा हि—संदिग्धं हि विचारस्य विषयो भवति । ‘संदिग्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते’ इति न्यायात् । ब्रह्मत्वे संदिग्धम् । तत्किं ब्रह्माकारेण संदिह्यते जीवात्माकारेण वा । नाऽऽद्यः । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ [तै० २।१।] इत्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपस्य निश्चितत्वात् । न द्वितीयः । अहंप्रत्ययेनाऽऽत्माकारस्यापि निश्चयात् । न च ‘तत्त्वमसि’ [छा० ६।८।७।] ‘अयमात्मा ब्रह्म’ (वृ० २।५।१९) इत्यादिवाक्यैरैक्यप्रतिभासनादहंप्रत्ययेन च भेदप्रतिभासनात्संदेह इति वाच्यम् । अवाधिताहंप्रत्ययविरोधेनैक्यश्रुतेरुपचरितार्थत्वात् । न चाध्यस्तात्मविषयत्वेन भ्रान्तोऽहंप्रत्यय इति वाच्यम् । स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि कर्तृत्वाद्यध्यासासंभवात् । तस्मान्न विषयः संभवति । नापि प्रयोजनं पश्यामः । उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मैक्यज्ञाने जातेऽपि मुक्तेरदर्शनात् । तस्माद्ब्रह्मविचारात्मकं शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—वेदान्तशास्त्रमारम्भणीयम् । विषयप्रयोजनसद्भावात् । श्रुत्यहंप्रत्यययोर्विरोधेन ब्रह्मणि संदेहात् । न च श्रुतेरुपचरितार्थत्वम् । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गसहकृतानेकवाक्यानामुपचरितार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अहंप्रत्ययस्य तु मनुष्योऽहमित्यादौ परैरपि भ्रमत्वाङ्गीकारात् । कर्तृत्वाद्यंशेऽपि श्रुतिबलाद्भ्रमत्वमास्थेयमिति नाध्यासानुपपत्तिः । न च स्वयंप्रकाशे ब्रह्मण्यध्यासासंभव इति वाच्यम् । अनाद्यविद्यावशात्स्वयंप्रकाशेऽप्यध्यास्यानुभवसिद्धतया स्वरूपज्ञानस्याविरोधकल्पनात् । दृष्टानुसारित्वात्कल्पनायाः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न चैवमविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गः । श्रवणमनननिदिध्यासनादिक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्यविद्यानिवृत्तिसंभवात् । तथाच श्रुतिः—‘तरति शोकमात्मवित्’ [छा० ७।१।३] ‘यो वेद निहितं गुहायाम्’ [तै० २।१।१] ‘सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सौम्य’ [मुण्ड० २।१।१०] इत्यादि । स्मृतिश्च—

‘विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमालयन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति’ ॥ इत्यादि ।

तस्माद्विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति । इदं भाष्यं भामतीनिबन्धानुसारेणोक्तम् । तथा हि युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेर्ण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाऽप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्या-

त्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतरतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः स-
 त्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति भाष्यम् । आहुरत्र वाच-
 स्पतिमिश्राः—अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः । यथा
 समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्मीतालोकमध्यवर्ती घटः करटदन्तो वा तथा चेदं ब्रह्मेति
 व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । अस्यार्थमाह कल्पतरुः—जिज्ञास्यत्वव्यापके संदेहप्रयोजने तद्विरुद्धे
 चासंदिग्धत्वानिष्प्रयोजनत्वे तयोरुपलब्धिः । ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभाव
 इत्यर्थः । अत्र प्रयोगः—सुमुक्षुणा ब्रह्म न विचार्यम् । तं प्रत्यसंदिग्धत्वात्तथाविधकुम्भवत् ।
 तथाऽप्रयोजनत्वात्काकदन्तवदिति । इत्यादिनोपचरितार्था एवोपनिषद् इति युक्तमुपश्याम इत्य-
 न्तेन ग्रन्थेनासंदिग्धत्वानिष्प्रयोजनत्वे आशङ्क्य परिहरति—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ।
 अत्र युष्मादित्यादिर्मिथ्या भवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । तथाऽपीत्यादिः परिहारग्रन्थ
 इत्यादिर्विस्तरो भामत्यां द्रष्टव्यः । ननु श्रवणं विधीयत इत्यनुपपन्नम् । अधीतसाङ्गस्वाध्या-
 यस्य त्रिदितपदपदार्थसंगतः ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ [तै० २ । १ । १] इत्यादि-
 वाक्ये ब्रह्मणा विधिं विनैव ज्ञातत्वात् । नन्वापातप्रतिपत्तिः साऽवधारणात्मकं ज्ञानं
 त्वध्ययनमात्रान्न प्राप्यत इति चेन्न । तस्याविद्यानिवृत्तौ नित्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात् । न
 चात एव विचारः श्रवणशब्देन विवक्षित इति वाच्यं विधौ लक्षणापत्तेरिति चेत् ।
 अत्राऽऽहुः ‘ न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति ’ इत्यादिना ‘ आत्मनस्तु
 कामाय सर्वं प्रियं भवति ’ [वृ० २ । ४ । ५] इत्यन्तेनाऽऽत्मन एव निरतिशयसु-
 खरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वमुक्त्वा ‘ आत्मानि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ’ । ‘ एतावदरे
 खल्वमृतत्वम् ’ [वृ० ४ । ५ । १५] इत्युपसंहारादात्मज्ञानमेव तत्प्राप्त्युपाय इति
 निश्चीयते । तथा च तादृशमत्सज्ञानं द्रष्टव्य इत्यनूद्य तत्साधनाकाङ्क्षायां श्रोतव्य
 इत्यादिना साधनविविरिति निश्चिते शाब्दज्ञानेऽसाधारणकारणतया विचार एव लक्षणया
 विधेयोऽवगम्यते । ‘ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ’ [वृ० ३ । ९ । २६]
 ‘ नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् ’ इत्यादिश्रुत्योपनिषन्मात्रवेद्ये ब्रह्मणि मानान्तराभावात् ।
 द्रष्टव्य इत्यत्र दर्शनसाधनाकाङ्क्षायां वेदान्तवाक्यमेव तत्साधनम् । तच्चाविचारितं न
 निश्चयायालमिति सन्ननिदिध्यासनसहकृतं विचारितवेदान्तवाक्यमात्मसाक्षात्कारहेतुरित्ययमर्थः
 संपद्यते । न च विधौ लक्षणा काव्यदृष्टचरीति वाच्यम् । ‘ अर्धमन्तर्वेद्यर्धं वहिर्वेदि ’
 इत्यत्र देशविशेषलक्षणाया ‘ जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत ’ इत्यत्र वयोविशेषलक्षणायाः
 ‘ यावतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात् ’ इत्यत्र णिजर्थलक्षणायाः ‘ सोमेन यजेत ’ इत्यत्र मत्वर्थ-
 लक्षणायाश्च बहुलमुपलब्धेः । तस्माल्लक्षणाया विचारविधिर्युक्तः । ननु विचारोऽपि विचार्य-
 निर्णयहेतुत्वेन लोकसिद्ध इति कथं विधेय इति चेन्न । अपूर्वविध्यसंभवेऽपि नियमविधेरव-
 काशात् । तथाहि—तित्त्वः खलु विधेर्विधाः । अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधि-
 श्वेति । तत्र कालत्रयेऽपि मानान्तराप्राप्तस्य प्राप्तिफलकोऽपूर्वविधिः । यथा ‘ व्रीहीन्प्रोक्षति ’

इति । अत्र विधिव्यतिरेकेण प्रोक्षणं केनापि प्रमाणेन न प्राप्तम् । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरि-
 पूरणफलको नियमविधिः । यथा ‘ व्रीहीनवहन्ति ’ इति । अत्र विध्यभावे पुरोडाशप्र-
 कृतिद्रव्याणां तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननं प्राप्यत इति नापूर्वविधिः किंत्वाक्षेपान्नखवि-
 दलनमपि प्राप्नुयादिति तदानीमप्यवहननप्राप्त्यर्थः । द्वयोरेकत्र नित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिक-
 लकः परिसंख्याविधिः । यथा ‘ इमामगृष्णन् रश्नामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते ’ इति ।
 अत्र लिङ्गादेव मन्त्रो रश्नाग्रहणे नित्यं प्राप्नोतीति नापूर्वनियमविधी किं तु लिङ्गाविशे-
 पादश्वाभिधान्यामिव गर्दभाभिधान्यामपि मन्त्रः प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । एवं चात्रावह-
 न्तिवच्छ्रोतव्य इति नियमविधिः । न च व्यावर्त्यभावः । भिन्नात्मविचारस्य व्यावर्त्यत्वात् ।
 न च तस्य मोक्षसाधनज्ञाने प्राप्यभाव इति वाच्यम् । ‘ द्वा सुपर्णा ’ [श्वे० ४ । ६]
 ‘ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ’ [मैत्र्यु० ६ । २२] इत्यादिवाक्यादापातप्रतिपत्तिदशायां
 तस्यापि प्राप्तिसंभवात् । न च वस्तुतः साधनान्तरप्राप्तावेव नियमविधिः । अपूर्वयत्रीहिष्ठु
 नखविदलनस्याप्यप्राप्तेर्नियमो न स्यात् । कथंचित्तण्डुलीभावमात्रे तत्प्राप्त्या नियमेऽत्राप्या-
 त्मज्ञानत्वेन भिन्नात्मविचारप्राप्त्याऽद्वितीयात्मविचारनियमविधिरस्तु । इहाऽऽत्मशब्दस्य ‘ इदं
 सर्वं यदयमात्मा ’ [बृ० ४ । ५ । ७] । ‘ आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ’
 इत्यादिप्रकरणपर्यालोचनयाऽद्वितीयात्मपरत्वात् । समन्वयसूत्रे भगवत्पादैः श्रोतव्य इत्यत्राऽऽ-
 त्मज्ञानविधिर्निर्नाकृतो न तु ज्ञानोद्देशेन विचारविधिरिति न तद्विरोधोऽपीति ज्ञेयम् ।
 तस्माद्विचारविधौ न किंचिद्वाधकमिति । एवं स्थिते श्रवणविधेरपेक्षिताधिकारविषयफलान्या-
 गमिकान्यपि न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्र सूत्रेऽनुवादपरिहाराय शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये च कर्तव्येतिपदमध्याहर्तव्यम् ।
 जिज्ञासापदेन विचारो लक्षणीयः । अथशब्देन च साधनचतुष्टयानन्तर्याभिधानम् । साधन-
 चतुष्टयं च नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थभोगविरागः शमादिसंपत्तिर्मुमुक्षुत्वं चेति ।
 यद्यपि मुमुक्षायां सत्यां विचारप्रवृत्तौ न विलम्बस्तथाऽपि विवेकादीनां मुमुक्षासाधनत्वे-
 नोपयोगः । कर्तृत्वभोक्तृत्वादेरव्यस्तत्वमतःशब्देन सूच्यते । तेन ज्ञानेन बन्धनिवृत्तिलक्षणो
 मोक्षः सिध्यति । तथा च साधनचतुष्टयसंपन्नेन यतो बन्धस्याव्यस्तत्वमतो बन्धनिवृत्तये
 मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः संपद्यते । अध्यासस्तु
 स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति । अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टपदद्वयं
 तदुपपादनार्थम् । तथा हि—अवभासत इत्यवभासो रजताद्यर्थः । तस्यायोग्यमधिकरणं
 परत्रपदार्थः । अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्त्रभाववत्त्वम् । तथा चैकावच्छेदेन स्वसं-
 सृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववत्यधिकरणेऽवभास्यत्वमव्यस्तत्वमित्यर्थः । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणा-
 यैकावच्छेदेनेति । संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्य-

न्ताभावयोर्मूलाप्रावच्छेदेन भेदान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटऽतिव्याप्तिवारणाय स्वसृज्यमानेति । अध्यासोऽविद्येत्यनर्थान्तरम् । अध्यासस्य दुर्निरूपत्वमलंकारायेति विद्यारण्यपादा आहुः । अध्यासस्य मिथ्यात्वे ‘मायामात्रमिदं द्वैतम्’ [गौड० १।१७] ‘अनृतेन हि प्रत्यृढाः ।’ [छा० ८।३।२] ‘नीहारेण प्रावृताः’ इत्याद्याः श्रुतयः ‘अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानम्’ [भ० गी० ५।१५] इत्याद्याः स्मृतयश्च महतामनुभवश्च प्रमाणम् । किं चाध्यासस्य ज्ञाननिरव्यक्तं श्रुतिसिद्धम् । श्रुतयस्तु—‘तमेव विदिवाऽति मृत्युमति’ । मृत्युमविद्यामित्यर्थः । ‘तस्याभिध्यानाद्यो-जनात्तत्त्वमावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ।’ [श्वेता० १।१०] ‘तरत्यविद्यां वितताम्’ । ‘अविद्यायाः परं पारं तारयसीति’ [प्रश्नो० ६।८] इत्याद्याः ।

‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते [भ० गी० ७।१४] ॥

‘ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्’ [भ० गी० ९।१६] ॥

इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । श्रुतार्थापत्तिश्च—जीवस्य ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावः श्रूयमाणस्तत्प्रतिबन्धकाज्ञाननिरवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति । सत्यस्य बन्धस्य प्रमाणसहस्रेणाप्यनिरवृत्त्येवान्मिथ्यात्वम् । भेदवादिदर्शनं तु व्यावहारिकार्थप्रतिपादकमेव न परमार्थप्रतिपादकमिति दिक् ॥ १ ॥ (१)

यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तं तस्य किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणार्थं सूत्रम्—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२)

‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति’ । [तै० ३।१।१] ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ [तै० २।१।१] इतिवाक्यद्वयं विषयः । तत्र श्रूयमाणं ब्रह्मलक्षणं न घटते घटते वेति संशयः । न घटते । तथा हि—किं जन्मादिकं तल्लक्षणं सत्यादिकं वा । नाऽऽद्यः । तस्य जगन्निष्ठत्वेन ब्रह्मसंवन्धाभावात् । न द्वितीयः । लोकप्रसिद्धसत्यज्ञानादिस्वीकारे भिन्नार्थत्वादखण्डब्रह्मासिद्धेः । अप्रसिद्धस्य सत्यादेर्लक्षणत्वानुपपत्तेश्च । तस्मात्तटस्थलक्षणं स्वरूपलक्षणं वा न घटत इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदमनुवर्तते । तच्छब्दश्चाध्याहार्यः । तेनास्य प्रपञ्चस्य यतः सकाशाज्जन्मादि भवति तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः । यदुक्तं जन्मादिकं प्रपञ्चनिष्ठं व्यधिकरणत्वान्न ब्रह्मलक्षणम् । तदसारं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेऽपि तत्कारणत्वं ब्रह्मणि कल्पितं तटस्थलक्षणं भविष्यति । कल्पितप्रपञ्चप्रतियोगिककारणत्वस्य ब्रह्मणि

कल्पितत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् । स्वरूपभिन्नत्वे सति व्यावर्तकत्वं तदस्थित्वम् । यो भुजङ्गः सा स्वगितिवयज्जगज्जन्मादिकारणं तद्वहेति कल्पितेनापि लक्षणेनोपलक्षयितुं शक्यत्वात् । यद्यप्यव्यभिचाराज्जन्मादिकारणत्वं प्रत्येकमपि लक्षणं संभवति तथाऽपि जन्मकारणत्वमात्रं निमित्तकारणेऽप्यस्तांशुपादानकारणप्राप्तये लयग्रहणम् । न हि निमित्तकारणे कार्यलयः संभवति । न च तावत्तैवोपादानत्वत्वाभादुत्पत्तिस्थितिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । उत्पत्तिस्थित्योरन्य एवाधिष्ठाता स्यात् । कुम्भकार इव कुम्भोत्पत्तौ राजेव राज्यस्थेऽस्मीति मा शङ्क्यारित्युत्पत्तिस्थितिग्रहणेन ब्रह्मैवाभिन्ननिमित्तोपादानमिति प्रतिपत्तये तदुभयग्रहणात् । अत्र जगज्जन्मादिकारणं सगुणं ब्रह्मैव । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाऽप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्वहेति वाक्यशेष इति भाष्यात् । स्वरूपलक्षणं तु ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ [तै० २।१।१] इतिवाक्यप्रतिपादितं सत्यादिवस्वरूपत्वम् । ननु सत्यत्वादब्रह्मणः सकाशाद्भेदे स्वरूपलक्षणत्वं न स्यादभेदे वाक्यार्थासिद्धिः । गुणप्रधानभावापन्नपदार्थसंसर्गो हि सर्वत्र वाक्यार्थः । नचाभेदे तत्संभव इति चेन्न । यत्र पदार्थः प्रमितस्तत्र संसर्गो वाक्यार्थः । यत्र पदार्थप्रमितिपरः पदसंदर्भस्तत्राखण्ड एव वाक्यार्थः । यथाऽस्मिञ्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यमखण्डचन्द्रस्वरूपप्रतिपत्तिपरम् । न च प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यं वाक्यप्रमेयम् । मानान्तरासिद्धत्वात् । नापि चन्द्रत्ववैशिष्ट्यम् । एकव्यक्तितया चन्द्रत्वजातेरभावात् । न च चन्द्रशब्दवाच्यत्ववैशिष्ट्यम् । तस्यापृष्टत्वात् । स्वरूपमात्रप्रश्ने तस्याभिधानानौचित्यात् । किं च लक्षणवाक्ये न पदार्थसंसर्गपरत्वनियमः । तथाहि कीदृशं ब्रह्मेति बुभुत्सायां सत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैस्तत्स्वरूपमुच्यते । तानि च पदानि समानाधिकरणत्वाद्विशेषणविशेष्यरूपाणि । तत्र वेद्यतया विवक्षितत्वात्प्रधानं ब्रह्म विशेष्यम् । सत्यादिपदानि स्वार्थविपरीतेभ्यस्तद्ब्रह्म व्यावर्तयन्ति । नन्वेकमेव ब्रह्म तस्य व्यावर्त्यभावात्सत्यादिविशेषणानि व्यर्थानीति चेन्न । तेषां लक्षणरूपविशेषणत्वेन व्यावर्त्यसद्भावात् । सजातीयमात्राद्व्यावर्तकं विशेषणं विजातीयाद्व्यावर्तकं लक्षणमिति तयोर्विवेकः । तथा चासत्यजडपरिच्छिन्नेभ्यो व्यावृत्तये सत्यादिपदानि भविष्यन्ति । एवमानन्दपदमपि दुःखव्यावृत्तये । अवकाशरूपमाकाशमित्येतस्मिँल्लक्षणे सजातीयस्याऽऽकाशान्तरस्य व्यावर्त्यस्याभावेऽपि विजातीयानि मूर्तद्रव्याणि यथा व्यावर्त्यन्त तद्वत् । यद्वस्तु कदाऽपि न व्यभिचरति तत्सत्यमित्युच्यते । यथा सर्पस्याधिष्ठानभूता रज्जुः । यस्य तु व्यभिचारोऽस्ति तदन्वृतम् । यथा रज्ज्वां प्रतीतः सर्पः । तथा सर्वजगदधिष्ठानभूतं ब्रह्म मुक्तावपि व्यभिचाराभावात्सत्यम् । ज्ञानवाध्यत्वेन मुक्तौ व्यभिचारितत्वाज्जगदन्वृतम् । ननु ‘ वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ’ [छा० ६ । १ । ४] इति श्रुतेर्ब्रह्म जडं

भवितुमर्हति मृत्तिकावदित्याशङ्क्य ज्ञानमित्युच्यते । व्यावहारिकसत्यत्वेन मृत्तिकाया जडत्वं ब्रह्म तु परमार्थिकसत्यत्वाच्चिद्रूपमित्यभिप्रायः । ब्रह्म परिच्छिन्नं भवितुमर्हति घटज्ञानवदित्याशङ्क्यानन्तमित्युच्यते । ज्ञायते स्फोर्यते घटादिकमनेनेति व्युत्पत्त्या घटस्फुरणयोः संबन्धजनको वृत्तिविशेषो लोके ज्ञानशब्दार्थः । तस्माद्युक्तं तस्य ज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वम् । इह तु ज्ञातिज्ञानमिति व्युत्पत्त्या स्फुरणमेवोच्यते तस्य ब्रह्मरूपस्य स्फुरणस्यानन्तत्वं युक्तमेव । तदेवं सत्या[दि]शब्दैर्मिथ्यात्वजाड्यपरिच्छेदेभ्यो यद्व्यावर्तितं तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः संपद्यते । ननु विशिष्टवाचकैः सत्यादिपदैः कथमखण्डबोध इति चेत् । लक्षणयेति गृहाण । उक्तं च कल्पतरौ—उपायस्तु वैशिष्ट्यमखण्डचन्द्रप्रतिपत्तौ । तच्चाविरोधाच्चन्द्रे न बाध्यते सत्यादिवाक्ये तु सत्यादिपदैर्वैशिष्ट्यमभेदश्रुतिसहस्राद्बाध्यत इति । किं च सत्यादिपदानामनृतादिव्यावर्त्यसद्भावादपर्यायत्वम् । तदुक्तम्—‘ अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम् । एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपोदरे ’ इति । शिवविष्णुकारणवादस्वीश्वरकारणवादेन गतार्थत्वादाग्रहमूलक एव । विस्तरस्वाकरादवगन्तव्यः ॥ २ ॥ (२)

जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव ब्रह्मन्नाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३)

जगत्कारणत्वेनोक्तमार्थिकं सर्वज्ञत्वं हेत्वन्तरेण समर्थयति । ‘ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदा यजुर्वेदः सामवेदः ’ [वृ० २ । ४ । १०] इति वाक्यं विषयः । यद्वेदादिकं तदेतस्य महतो भूतस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य निःश्वास इवायत्नेन जातमित्यर्थः । ब्रह्म वेदं न करोति करोति वेति संदेहः । न करोतीति पूर्वपक्षः । वेदस्य नित्यत्वात् । ‘ वाचा विरूपनित्यया ’ इत्यस्मिन्मन्त्रे विरूपेति देवतां संबोध्य नित्यया वाचा स्तुतिं प्रेरयेति प्रार्थ्यते । नित्या वाग्वेद एव । ‘ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ’ इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतो ब्रह्म न वेदस्य कर्तृ । तस्मान्न सर्वकारणत्वं ब्रह्मण इति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्म वेदस्य कर्तृ भवितुमर्हति । निःश्वासितन्यायेन ब्रह्मणः सकाशादप्रयत्नेन वेदोत्पत्तिश्रवणात् । ‘ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ’ इति श्रुत्यन्तराच्च । सर्वहुतः सर्वैर्यज्ञैर्हूयमानाद्यज्ञशब्दाद्याद्यादीश्वरादृगादीनि जातानीत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्म वेदस्य कर्तृ । न चैवं वेदस्य पौरुषेयत्वापत्तिः । पूर्वपूर्वानुपूर्वीसजातीयानुपूर्वीकत्वेनानादित्वादपौरुषेयत्वात् । ‘ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ’ [म० ना० ५ । ७] इति श्रुत्या पूर्वकल्पानुपूर्वीसजातीयानुपूर्वीकवेदराशेरुपपत्त्यवगमात् । अत एव सजातीयानादितया प्रवाहरूपेण वेदानां नित्यता । वास्तवमित्यत्वं तु न कस्याप्यस्ति । अद्वैतश्रुतेः । तस्मात्सर्वजगद्व्यवस्थावभासकस्य वेदस्य कर्तृत्वादब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सिद्धम् । अस्य सूत्रस्य द्वितीयं वर्णकम्—‘ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ’ [वृ० ३ । ९ । २६] इति शाकल्यं

प्रति याज्ञवल्क्येनोक्ते वाक्ये परब्रह्मरूपस्य पुरुषस्योपनिषदेद्यत्वं प्रतीयते । तद्वाक्यं विषयः । तत्र ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यत्वमस्ति न वेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु—अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदित्यनुमानमपि ब्रह्मण्यङ्गीकर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्म मानान्तरवेद्यं न भवति । कुतः । शास्त्रयोनित्वात् । शास्त्रं वेदो योनिः प्रमाणं यस्य तथात्वादित्यर्थः । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’ [वृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुत्या समर्थाधिकारविहित-तद्धितेनोपनिषत्वेचाधिगत इति प्रतीतिः । ‘नावेदविन्मुने तं बृहन्तम्’ इति श्रुत्या स्पष्टं मानान्तरनिषेधाच्च ब्रह्मण उपनिषन्मात्रवेद्यत्वम् । भाष्यकारैर्जन्मादिसूत्रे श्रुत्यादयोऽनुभवाद-यश्च यथासंभवमिह प्रमाणमित्यन्यमेयत्वमङ्गीकृतमिति चेद्वाटम् । प्रथमतः श्रुत्यैव प्रमिते ब्रह्मणि पश्चादनुवादरूपेणानुमानानुभवयोरङ्गीकारात् । अत्रानुमानादि प्रमाणं श्रुत्यनुप्राहकतयै-वोपयुज्यते न स्वातन्त्र्येण । ननु ‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते’ [तै० २ । ४ । १] इति श्रुतेर्वेदेद्यत्वमपि कथमिति चेन्न । वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेन शास्त्रयोनित्वं चैतन्याविषय-त्वेनाप्रमेयत्वमित्युभयश्रुत्युपपत्तेरिति दिक् ॥ ३ ॥ (३)

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४)

पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णके शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं तदत्राऽऽक्षिप्य समाधीयते । वेदान्ताः किं कर्मशेषभूतकर्तृप्रतिपादका उत नित्यशुद्धबुद्धेदासीनब्रह्मप्रतिपादका इति संशये जीवप्रति-पादकाः सर्वे कर्माङ्गकर्तृप्रतिपादनपराः । ब्रह्मप्रतिपादकाश्च देवताप्रकाशनपराः सृष्टिप्रति-पादकाः साधनपरा इति । तथा सत्यनुष्ठानोपयोगितया वेदान्तानां सप्रयोजनत्वं भविष्यत्य-न्यथा निष्प्रयोजनत्वं स्यादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तत्तु समन्वयात् । तुशब्दः पूर्वपक्षनि-रासार्थः । तच्छब्देन वेदान्तेषु ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत इति प्रतिपाद्यते । कुतः । समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्वयः । अन्वयस्य सम्यक्त्वं तात्पर्यवत्त्वम् । वेदान्ता न कर्त्रादिप्रतिपादकाः । भिन्नप्रकरणस्थत्वात् । नोपासनाविधिशेषाः । ‘तत्त्वमसि’ [छा० ६ । ८ । ७] इत्यादेरुपासनाविधिरहितस्यैव बहुलमुपलब्धेः । स्वरूपज्ञानादपि नायं सर्प इतिवदनर्थनिवृत्तिप्रयोजनसंभवेन कथंचिद्विशेषकल्पनायोगात् । न च कार्य एवार्थे लोके पदानां व्युत्पन्नत्वात्कार्यपरत्वं कल्पनीयम् । पुत्रस्ते जात इत्यादौ सिद्धेऽपि व्युत्पत्ति-दर्शनात् । ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ [छा० ६ । २ । १] ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ वृ० २ । ९ । १९] इत्यादिषु तात्पर्यतः सिद्धब्रह्मप्रतिपादनपरे समन्वयेऽव-गम्यमाने सिद्धज्ञानस्यापि ‘तरति शोकमात्मवित्’ [छा० ७ । १ । ३] इत्यादिश्रु-तिभिरनर्थनिवृत्तिलक्षणप्रयोजने वाऽवगम्यमाने कार्यपरत्वकल्पनानौचित्यात्, तात्पर्यग्राहकं लिङ्गपट्कं पूर्वाचार्यैर्दर्शितम् ‘उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये’ इति । ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ [छा० ६ । २ । १] इत्युपक्रमः । ‘एतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’ [छा० ६ । ८ । ७]

इत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मविषयत्वेनेकरूपमेकं लिङ्गम् । ‘ तत्त्वमसि ’ इति नवकृतोऽभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वज्ञानं फलम् । उत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्चार्थवादाः । ‘ यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् ’ [छा० ६ । १ । ४] इत्यादिमृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । एतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मपरत्वेनिश्चयान्नाकस्माद्विधिशेषकल्पनं युक्तम् । ननु सिद्धब्रह्मप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्प्रयोजनवत्कर्मशेषत्वं वक्तव्यम् । न चाविद्यानिवृत्तिस्तत्प्रयोजनम् । सा किं ब्रह्मभिन्नाऽभिन्ना वा । आद्ये सत्या मिथ्या वा । नाऽऽद्यः । अद्वैतभङ्गात् । न द्वितीयः । मोक्षस्य मिथ्यात्वेनानित्यत्वप्रसक्त्या पुनः संसारापत्तेः । न चरमः । ब्रह्मणो नित्यसिद्धतया निवृत्त्यनुपपत्तेर्मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । ब्रह्मस्वरूपस्येदानीमपि विद्यमानत्वादिति चेन्न । अविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मभिन्नैव । न चाद्वैतहानिः । भावाद्वैतस्वीकारात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । मोक्षप्रतिपादकशास्त्रस्यैव प्रमाणात्वात् । अन्ये तु अविद्यावत्तन्निवृत्तिरप्यनिर्वचनीयैव । न चानिर्वचनीयस्याविद्यापादानकत्वादविद्यानुवृत्तौ संसारानुवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अविद्यानुवृत्तौ मानाभावात् । ‘ सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सौम्य ’ [मुण्ड० २ । १ । १०] इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । वर्णकान्तरम् । एकदेशी मन्यते । ब्रह्मपरत्वेऽपि वेदान्ता न ब्रह्मण्येव पर्यवसिताः किंताहिं पारोक्ष्येण ब्रह्मतत्त्वं प्रतिपाद्य पश्चादपरोक्षप्रतिपत्तिं विदधति । तथा च सति पुरुषप्रवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रमुपपद्यते । किं च श्रोतव्य इति श्रवणं शब्दज्ञानात्मकं विधायथ मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यनुभवज्ञानात्मकं मननादिकं स्पष्टमेव विधीयते । तस्मात्प्रतिपत्तेर्विधातारो वेदान्ता इति प्राप्ते ब्रूमः । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । तद्ब्रह्मैव सर्ववेदान्तैः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत । न तु विधिपरैरिति प्रतिज्ञा । कुतः । समन्वयात् । सिद्धब्रह्मण्येव वेदान्तानां विधिमन्तरेणापि सम्यगन्वयादित्यर्थः । अयं भावः—विधिं विनाऽपि सिद्धब्रह्मज्ञानेनानर्थनिवृत्तेः । पुरुषार्थस्य प्रतिपादनाच्छास्त्रत्वं संभवतीति न विधिपरत्वं कल्पनीयम् । न च श्रोतव्य इति विधिश्रवणात्तत्परत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । आत्मज्ञानविधेर्निराकृतत्वात् । शास्त्रं त्वनुष्ठेयशासन एव न नियतम् । सिद्धवस्तुशंसनेनापि तदुपपत्तेः । ननु ‘ एतत्प्रत्यवेक्षितमाज्यं भवति ’ इतिवदात्मज्ञानेऽपि विधिरस्त्विति चेन्न नित्यशुद्धबुद्धोदासीन आत्मन्युत्पत्त्यासिविहृतिसंस्कृतिरूपाणां चतुर्णां क्रियाफलानामभावात् । ननु

‘ श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

ज्ञात्वा तु सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ’ ॥

इतिवचनादर्शनसाधनत्वेनैव श्रवणादौ विधिरस्त्विति चेन्न । परोक्षं वा शब्दज्ञानं दर्शनसाधनत्वेन विधीयतेऽपरोक्षं वा । नाऽऽद्यः । दशमस्त्वमसीत्यादावपरोक्षे वस्तुनि शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वेनापरोक्षे ब्रह्मणि शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वायोगात् । न चेन्द्रियजन्यत्वेनापरोक्षत्वं व्याप्तम् । तच्च न शब्दजन्यज्ञान इति कथमापरोक्ष्यमिति वाच्यम् । इन्द्रियजन्यत्वस्याऽपरो-

क्षयाप्रयोजकत्वात् । परमत ईश्वरज्ञानस्याजन्यस्याप्यपरोक्षत्वात् । सिद्धान्ते ब्रह्मणस्तथा-
त्वाच्च । एवं च नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि शब्दादप्यपरोक्षमेव ज्ञानं जन्यते न तु परोक्षम् । न
द्वितीयः । तस्यैव तत्प्रति विधानायोगात् । तस्मान्न विधिपरा वेदान्ताः किं तु सिद्धब्रह्म-
प्रतिपादनपरा इति सिद्धम् । यत्तु कश्चिदाह—अस्तु शास्त्रैकगम्यता विष्णोस्तथाऽपि
शास्त्रत एव शिवविरिञ्चयोरपि जगत्कर्तृत्वप्रतीतेरतिव्याप्तिरिति पूर्वपक्षं प्राप्य सम्यग्विचा-
रितादुपक्रमादितात्पर्यलिङ्गरूपादन्वयाद्विष्णवाख्यं ब्रह्मैव जगत्कारणतया शास्त्रगम्यमिति
सिद्धान्त इति । अत्र सिद्धान्तो दुरुपपादः । तथा हि श्वेताश्वतरोपनिषदि शिव एव जग-
त्कर्ता प्रतीयते । ‘ यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्नचासज्जिव एव केवलः । तदक्षरं
तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ’ [श्वे० ४ । १८] इति । ‘ मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ’ । [श्वे० ४ । १०] कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसं-
पन्नः सर्वेश्वरः शंभुः । ‘ सोऽसृजदक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् । वामपार्श्वोत्तथा विष्णुं
लोकरक्षार्थमीश्वरम् । युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रं शंभुरथासृजत् ’ इत्यादिभिरनेकश्रुतिस्मृ-
तिप्रमाणैः शिव एव जगत्कारणत्वमवसीयते । अस्मत्सिद्धान्ते तु सगुणं ब्रह्मैव जगत्का-
रणं तस्यैव ब्रह्मादयो लीलाविग्रहास्तेषां पूज्यत्वाविशेषेऽपि न हि निन्दान्यायेन कस्य-
चिन्निकर्षोक्तिरिति दिक् ॥ ४ ॥ (४)

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मलक्षणस्य प्रधानादावतिव्याप्तिनिरासायेदमधिकरणम् । छान्दोग्ये षष्ठाध्याये
‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ’ [वृ० ६ । २ । १] ‘ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ [वृ० २
५ । १९] इति प्रस्तुत्य ‘ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६
२ । ३] इति श्रूयते । तदेतद्वाक्यजातमस्य सूत्रस्य विषयः । अत्र संशयः । तत्र
सांख्यो मन्यते । सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानं न तु ब्रह्म । प्रधानस्य सत्त्वगुणयुक्त-
तया परिणामितया च ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिसंभवात् । निर्गुणस्य कूटस्थस्य ब्रह्मणस्तदसं-
भवादिति । अत्रोच्यते—सांख्यादिपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । कुतः ।
अशब्दमिति । हेतुगर्भं विशेषणमेतत् । अशब्दत्वात् । अवेदमूलत्वादित्यर्थः । अवेदमू-
लत्वे हेतुरीक्षतेरिति । ‘ सदेव सौम्य ’ [वृ० ६ । २ । १] इत्याद्युक्तकारणवाक्येषु
तथा ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन भिषत् । स ईक्षत लोकान्नु
सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत ’ [ऐत० १ । १] इत्यादिकारणवाक्येषु च सदादि-
शब्दप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मण एवेक्षापूर्वकं तेजःप्रभृतिस्रष्टृत्वप्रतिपादनात् । अचेतनस्य प्रधा-
नस्येक्षितृत्वायोगात् । ज्ञानक्रियाशक्ती तु ब्रह्मणि मायया संभविष्यतः । ‘ पराऽस्य शक्ति-

विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ' [श्वे० ६ । ८] इति श्रुतेः । स्वाभाविकी यावद्वयवहारमनपायिनीत्यर्थः । ननु ' अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वैह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ' [श्वे० ४ । ५] इत्यनया श्रुत्याऽजाशब्दवाच्यस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वं श्रूयत इति चेत् । सदनुविद्वस्यैव तन्न स्वतन्त्रस्येति गृहाण । परिणाम्युपादानत्वं प्रधानस्य विवर्तोपादानत्वं ब्रह्मण इति सिद्धान्तः । सांख्यैस्तु प्रधानमेव जगत्कारणमित्युक्तं तदनेनाधिकरणेन खण्डितमिति दिक् ॥ ५ ॥

ननु ' तत्तेज ऐक्षत ' [छा० ६ । २ । ३] ' ता आप ऐक्षन्त ' [छा० ६ । २ । ४ ।] इत्यत्रात्तेजसोऽपि प्रधानेऽपीक्षितत्वं गौणमस्तु तत्राऽऽह—

गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ।

ईक्षतिशब्दः प्रधाने गौण इति चेन्न । किं कारणम् । आत्मशब्दात् । आत्मशब्दश्च वणादित्यर्थः । ' सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ' [वृ० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य ' तदैक्षत ' ' तत्तेजोऽसृजत ' [छा० ६ । २ । ३] इति तेजोवन्नानां सृष्टिमुखैतदेव प्रकृतमीक्षितम् । तत्कर्तृकानि च तेजोवन्नानि परामृश्याऽऽह— ' सेयं देवैतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ' [छा० ६ । ३ । २] । तत्र यदि प्रधानमेवेक्षितमिति गुणवृत्त्या कल्प्येत । तदेव प्रकृतत्वात् । ' सेयं देवतेति ' परामृश्येत । तदा देवतात्मानं जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः । स कथमचेतनस्य प्रधानस्याऽऽत्मा भवितुमर्हति । आत्मा हि नाम स्वरूपम् । ब्रह्मणि तु जीवविषय आत्मशब्द उपपद्यते ' अयमात्मा ब्रह्म ' [वृ० २ । ५ । १९] इति श्रुतेः ।

नाऽऽत्मता ब्रह्मणोऽन्यत्र ब्रह्मता नाऽऽत्मनोऽन्यतः ।

सामानाधिकरण्यं च नीलोत्पलविलक्षणम् ॥

इति वचनाच्च । तस्मान्न गौणमीक्षितत्वं प्रधानस्य संभवतीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

ननु यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयस्तथैक एवाऽऽत्मशब्दोऽपि नानार्थकतया ममाऽऽत्मा भद्रसेन इतिवदुपचारेण वा प्रधाने वर्तताम् । आत्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वं तत्राऽऽह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमात्मशब्दवाच्यम् । कुतः । तन्निष्ठस्य श्वेतकेतोश्चेतनस्य मोक्षयितव्यस्य ' स आत्मा ' [छा० ६ । १६ । ३] इति प्रकृतं ' स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं

स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' [छा० ६।८।७] इति सदणिमानमादाय मोक्षोपदेशात् । न हि चेतनस्याचेतनतादात्म्यं वास्तवं संभवतीति तादात्म्यशास्त्रमप्रमाणं स्यात् । तस्माच्चेतनविषय एवाऽऽत्मशब्दः ॥ ७ ॥

ननु गुणवृत्त्याऽऽत्मशब्दः प्रधानस्य वाचकस्तथा च स्थूलरूढतीन्यायेन प्रधानतादात्म्योपदेशद्वारेण मुख्यात्मतादात्म्योपदेशोऽयमस्तु तत्राऽऽह—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानतादात्म्योपदेशोऽयं तदा मुख्यतादात्म्योपदेशानन्तरं तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरूढतीं दिदर्शयितुस्तस्मिपवर्तिनीं स्थूलतारां प्रथममरूढतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरूढतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति प्रधानं प्रत्याख्याय पश्चादात्मतादात्म्यमुपदिश्यात् । नैवमवोचत् । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । ' उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति ' [छा० ६।१।२] इत्यादि । ' कथं नु भगवः स आदेशो भवति ' इति । ' यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेलेव सत्यम् ' [छा० ६।१।२] ' एवं सौम्य स आदेशो भवति ' [छा० ६।१।६] इति वाक्योपक्रमे कारणविज्ञानेन सर्वविज्ञानात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने ज्ञाते भोग्यवर्गज्ञानेऽपि भोक्तृवर्गज्ञानं न संभवति । अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । न च सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि ज्ञाते तदविकारस्य भोग्यवर्गस्य ज्ञानं कथं स्यादिति वाच्यम् । तस्य तद्विवर्तत्वात् । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

इतश्च न सच्छब्दवाच्यं प्रधानम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

स्वस्मिन्नप्ययः स्वाप्ययः । अप्ययो लय इत्यर्थः । सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते— ' यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपित्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति ' [छा० ६।८।१] इति । स्वशब्देन प्रकृतसच्छब्दवाच्य आत्मा निर्दिश्यते । तमपीतो भवत्यपिगतो भवति । अपिपूर्वस्यैतैर्ल्यार्थत्वं प्रसिद्धम् । प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था जाग्रत् । तद्विशिष्टो जीवो जागर्तात्युच्यते । यदा घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकी भवति तदाऽयं घट इति ज्ञानमुत्पद्यते तासां वृत्तीनां सादित्वात्तदवच्छिन्नं ज्ञानमपि सादीत्युच्यते । पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानं तु पर्वताशे ह्यपरोक्षम् । प्रमातृप्रमाणविषयचैतन्यानामभेदात् । वह्नयंशे तु परोक्षम् । तत्रान्तःकरणवृत्तिसंबन्धाभावात् । अत एवानुभवो वह्निमनुमिनोमि पर्वतं

पश्यामीति । इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था । जाग्रदवस्था-
व्यावृत्त्यर्थमिन्द्रियाजनेति । अविद्यावृत्तिमत्यां सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणायान्तःकरणेति । अवि-
द्यावृत्त्यवस्था सुषुप्तिः । तस्यामवस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावाज्जीवः स्वात्मनि प्रलीनो भवति ।
श्रुत्यन्तरं च—‘ प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नाऽऽन्तरम् ’ [वृ० ४।
३।२१] इति । यदि प्रधानमेव स्वशब्देनोच्येत । चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत ।
अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणम् ॥ ९ ॥

किं च—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेषु भिन्ना कारणाद्यगतिरभविष्यत्कचिद्ब्रह्म जगत्कारणं
क्वचिप्रधानं क्वचिदन्यदेवेति । तर्हि कदाचिप्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमक-
ल्पयिष्यत् । न त्वेतदस्ति । समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणताद्यगतिः । न क्वचि-
दपि विरुद्धोपलभ्यते ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ’ [तै० २।१]
इति । ‘ आत्मत एवेदं सर्वम् ’ [छा० ७।२६।१] इति । ‘ आत्मन एष प्राणो
जायते ’ [प्रश्नो० ३।३] इति । आत्मन एव जगत्कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः ।
आत्मशब्दश्चेतनवचनः । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणम् ॥ १० ॥

इतश्च ब्रह्म जगत्कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ (५)

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति श्रूयते । श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि
सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य ‘ स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ’
[श्वे० ६।९] इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति
सिद्धम् । यत्तु—‘ ईक्षतेर्नाशब्दम् । ’ [ब्र० सू० १।१।५] ब्रह्मणः सर्वशास्त्र-
स्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसकलगुणपूर्तिसिद्धये वाच्यवृत्त्या कृत्स्नशास्त्रविषयता समन्वयाधिक-
रणे दर्शिता । तद्ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वमिहाऽऽक्षिप्य समर्थ्यते । ‘ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ’
[तै० २।४।१] इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो वाच्यत्वनिषेधान्न तत्र समन्वय इति प्राप्ते
सिद्धान्तः—ब्रह्म, अशब्दं न । ईक्षतेः । ‘ परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ’ [प्रश्नो० ५।
५] इति प्रश्नोपनिषदि ब्रह्मण ईक्ष्यत्वं श्रुतम् । ईक्षणं चौपनिषदस्य वचनमूलकमेव तच्च
वाच्यत्वं विना न संभवति । न च लक्षणया निर्वाहः । वाच्यसंबन्धप्रतीतिमूलभूतवृत्त्यन्त-
रायोगात् । तस्मात्परिशेषाच्छक्तेरेव । एवमधिकरणसूत्रानुसारेण गौणसूत्राण्यपि केन-
चिद्ब्रह्मख्यातानि तन्न । तेनैवोक्ताधिकरणान्तरेण विरोधात् । तथा हि—‘ तथाऽन्यप्र-
तिषेधात् ’ [ब्र० सू० ३।२।३६] इत्यत्र ध्येयं ब्रह्मैव नान्यदिति तेन निर्णीतम् ।

तेनोपासनाविधिषु प्रविष्टानां ब्रह्मादिशब्दानां तद्वाचकत्वं नेत्यर्थसिद्धम् । अत एव हि केनोपनिषदि ' यन्मनसा न मनुते ' [के० ५] इति मन्त्रस्य संनिधावाम्नायमानं ' यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागर्भ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ' [के० ४] इति मन्त्रान्तरं ब्रह्मणो वाच्यत्वं प्रतिक्षिपति । उपास्यसमर्पकपदवाच्यत्वं उपास्यत्वापत्तिः । न चोपास्यसमर्पकपदवाच्यत्वेऽपि सृष्ट्यादिवाक्यस्थपदवाच्यता संभवत्येवेति वाच्यम् । तन्मते सृष्ट्यादिवाक्यानामप्युपासनापरत्वात् ' आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ' [ब्र० सू० ३ । ३ । १४] इत्याधिकरणे तेन तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथा च तन्मतं निष्क्रम्यमाणमित्थं पर्यवस्यति । बाङ्मनसातीतमुपासनानन्तरमुच्यमानं साक्षात्कारस्यैव विषयभूतं परं ब्रह्म । ' तदेव त्वं विद्धि ' इत्यादिभिर्वचनैर्लक्षणया प्रतिपाद्यम् । तस्य प्रतिविम्बविशेषस्तु जीववदनादिः कर्तोपास्यश्च । स एव सृष्ट्यादिश्रुतिभिस्तदनुसारिपुराणादिभिश्च शक्या प्रतिपादित इति । ' यतो वाचो निवर्तन्ते ' [तै० २ । ४ । १] इत्यादिवहुश्रुतिविरोधान्न वाच्यत्वं परब्रह्मण इति दिक् ॥ ११ ॥ (५)

' जन्माद्यस्य यतः ' इत्यारभ्य ' श्रुतत्वाच्च ' इत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं प्रतिपादितम् । तदेकमपि ब्रह्मोपेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके ' अन्नमयं ' ' प्राणमयं ' ' मनोमयं ' ' विज्ञानमयं ' [तै० २ । १ । १] चानुक्रम्याऽऽभ्यासते—' तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः ' [तै० २ । ५] इति । तत्र देहप्राणमनोबुद्धघानन्दरूपा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयसंज्ञकाः पञ्च पदार्थाः क्रमेणैकैकस्मादान्तराः पठिताः । तत्र सर्वान्तर आनन्दमयः संसारी परमात्मा वेति संशयः । संसारीति प्राप्तम् । आनन्दस्य विकार आनन्दमय इति व्युत्पत्तेः संसारिणि संभवात् । अविकृते तु परमात्मन्यसौ न संभवति । किं च ' तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ' [तै० २ । ५ । १] इत्यानन्दमयस्य पञ्चावयवा उच्यन्ते । अभीष्टविषयदर्शनजन्यं सुखं प्रियम् । तद्भोगजन्यं सुखं मोदः । तद्भोगजन्यं सुखं प्रमोदः । सुपुत्रावज्ञानोपहितं सुखसासानन्दमानन्दः । निरुपाधिकं सुखं ब्रह्म । प्रियादीनां पञ्चावयवानां शिरः आदिरूपत्वं प्रतिपत्तिसौकर्याय कल्प्यते । प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च संसार्येवाऽऽनन्दमय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—आनन्दमयः परमात्मा । कुतः । अभ्यासात् । आनन्दमयं प्रस्तुत्य ' रसो वै सः ' । [तै० २ । ७] इति तस्यैव रसत्वमुच्यते । ' रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात् । कः प्राण्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ' [तै० २ । ७]

‘ सैवाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति ’ [तै० २ । ८] ‘ एष ह्येवाऽऽनन्दयाति ’ [तै० २ । ७] इत्यादिनाऽऽनन्दोऽभ्यस्यते । अभ्यासश्च तात्पर्यलिङ्गम् । तात्पर्यं च वेदान्तानां ब्रह्मण्येवेत्यवोचाम । किं च ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म [तै० २ । १] इति ब्रह्मोपक्रमात्—‘ इदं सर्वमसृजत ’ [वृ० १ । २ । ५] इत्यादिभ्यश्चाऽऽनन्दमयः परमात्मा । अन्नमयादिकोशानां ग्रहणं शाखाचन्द्रन्यायेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम् । ‘ इदं सर्वमसृजत ’ इत्यस्यायमर्थः—सांख्यास्तु क्षीरदधिन्यायेन सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिजगदाकारेण परिणमत इति वर्णयन्ति । नैयायिकादयस्तु मृद्वटादिन्यायेन परमाणुभिः पृथिव्यादिकं जगदारभ्यते तत्रेश्वरो निमित्तमित्याहुः । वेदान्तास्तु रज्जुसर्पन्यायेन सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानभूतं यदखण्डैकरसं ब्रह्म तदेव मायावशादाकाशादिजगदाकारेण विवर्तत इति वर्णयन्ति । माया तु ब्रह्मशक्तिः । तथा श्वेताश्वतरा आमनन्ति ‘ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ’ [श्वे० ४ । १०] इति । ब्रह्मणः शक्तिमत्त्वं च तत्रैवाऽऽम्नातम् । ‘ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ’ [श्वे० १ । ३] इति । तस्याः शक्तेर्मिथ्यात्वं च ‘ मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ’ । [गौ० का० १।१।१ । ७] इत्यादिश्रूत्यन्तरेणावसीयते । न खलु शक्तिः क्वचिदपि स्वाश्रयमुल्लङ्घ्य स्वतन्त्राऽवतिष्ठते । अतः शक्तिरूपायाः प्रकृतेर्यदेव प्रकृतित्वं तदेव ब्रह्मणः शक्तिमतः प्रकृतित्वम् । योऽयं प्रकृतिरूपः परमात्मा माया महेश्वरोऽन्यत्र श्रुतः सोऽयमत्राऽऽत्मन इति पञ्चम्यन्तेन निर्दिश्यते । ‘ तस्माद्वा एतस्मात् ’ इतिपदद्वयसामानाधिकरण्येन प्रत्यग्ब्रह्मणोस्तादात्म्यमुच्यते । तदुक्तं ‘ नाऽऽत्मता ब्रह्मणोऽन्यत्र ब्रह्मता नाऽऽत्मनोऽन्यतः । सामानाधिकरण्यं हि नीलोत्पलविलक्षणम् । इति । तस्मान्मायोपाधिकादात्मनो महदादिकं जगत्कामसंकल्पाभ्यां जायते । तत्र जगति जडत्वादिर्मायांशो ह्यस्ति भाति प्रियं चेति ब्रह्मांशश्चोभावनुगतौ । मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणो महदादिकं स्रक्ष्यामीत्येवंविधेच्छा कामः । आकाशो निष्पद्यतामित्येवंविधा भावना संकल्पः । एतौ मायावृत्तिरूपौ कामसंकल्पौ । तद्वृत्त्यवच्छिन्नः परमात्मा सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्युच्यते । एवं सत्युत्तरोत्तरपदार्थान्यथा यथाऽसौ संकल्पयति तथा तथा ते सर्वे महदादय उत्पद्यन्ते । उत्पन्नेषु तेषु सर्वेषु सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य च ब्रह्मणोऽनुगतिरस्ति ।

‘ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माव्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ’ [श्वे० ६ । ११] इति श्रुतेः ।

एतादृशः परमात्माऽऽनन्दमयः । तथा च भाष्यम् । ‘ यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्या+ प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवत्ये-

वमिहाभ्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वमिति । तस्य प्रियाद्यवयवा अपि विषयदर्श-
नाद्युपाधिकृता जीवसंबन्धिनोऽपि तदधीनत्वात्तदवयववेनोपचर्यन्ते । तमेवाऽऽनन्दमयं पर-
मात्माननुपासीनो जीवोऽन्नमयादिकोशाध्यासरहितो ब्रह्मपुच्छं निरुपाधिकं ब्रह्मैवाऽऽप्नोति ।
तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् । ननु परमात्मन आनन्दमयत्वे ‘अन्नमयप्राणमयम-
नोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासम्’ [म० ना०
२० । १५] इति शुद्धिप्रार्थना व्यर्थी स्यात् । अतोऽयमानन्दमयो जीव एव न परमा-
त्मेति चेन्न । तस्य नित्यशुद्धस्य पूर्णस्य परमात्मनो दर्शने व्यवधायकाज्ञानरूपमलनिवृत्ति-
रेव शुद्धिः । यथा चन्द्रस्य तिरोधायकघनापगम एव प्रसादस्तद्वत् । सा शुद्धिर्जीवेन तत्त-
त्कोशाध्यासनिवर्तकब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन प्रार्थ्यत इति न काऽप्यनुपपत्तिरिति दिक् ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

नाऽऽनन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् ।
अन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवाऽऽनन्दमयशब्द इति चेन्न । प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मर-
णात् । आनन्दप्रचुरत्वं च ‘स एको मानुष आनन्दः’ [तै० २ । ८ । १] इति
प्रकृत्योत्तरोत्तरं शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वश्रवणात् । यस्मात्प्राचु-
र्यार्थे मयट् तस्मादानन्दमयः परमात्मा ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

पूर्वं ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ [पा० सू० ५ । ४ । २१] इतिव्याकरणस्मृत्याऽऽ-
नन्दमयत्वं साधितम् । इदानीमग्निमवाक्यपर्यालोचनयाऽपि प्राचुर्यार्थे मयडित्युच्यते । तस्य
जीवानन्दस्याऽऽनन्दमयो हेतुरिति श्रुतिर्व्यपदिशति । व्यपदेशः कीर्तनं तस्मादित्यर्थः ।
‘एष ह्येवाऽऽनन्दयाति’ [तै० २ । ७] इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्द-
यति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धम् । यथा लोके योऽन्यान्धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन
इति गम्यते तद्वदिति । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः संभवादानन्दमयः परमात्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।

इतश्चाऽऽनन्दमयः परमात्मा । यस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ [तै०
२ । १] इत्युपक्रम्य ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ [तै० २ । १] इत्यस्मिन्मन्त्रे प्रति-
पाद्यते । तदेव ब्रह्म मायया जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य ‘सच्च त्यच्चाभवत्’ [तै० २ ।
६] इत्युक्तम् । तदेव गुहायामवस्थितम् । यस्य विज्ञानाय ‘अन्योऽन्तर आत्मा’ [तै०
२ । ९] इति प्रक्रान्तम् । तन्मान्त्रवर्णिकमेवेह ब्रह्म गीयते—‘अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्द-
मयः’ इति । मन्त्रब्राह्मणयोरेकार्थत्वात् । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः । तत्रेय
ब्रह्मबली ब्राह्मणरूपा । तत्रापि तदेपाऽभ्युक्तेऽभ्युक्त्वा ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यारभ्य

‘ ब्रह्मणा विपश्चिता ’ इत्यन्तोऽयं मन्त्रः । अन्यत्सर्वं ब्राह्मणमिति । अन्यथा प्रकृतहाना-
प्रकृताभ्यागमौ प्रसज्येयाताम् । तस्मादानन्दमयः परमात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

किंचेतरः परमात्मनोऽन्यो जीवो नाऽऽनन्दमयः । कुतः । ‘ सोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वममृजत ’ [तै० २ । ६]
इत्यग्रिमवाक्यसंदर्भप्रतिपाद्यस्यार्थस्यान्यस्मिन्ननुपपत्तेः । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेः ‘ सोऽका-
मयत ’ इत्यभिधानं सर्वविकारसृष्टिश्च परमात्मनोऽन्यत्र नोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नाऽऽनन्दमयो जीवः । कुतः । जीवानन्दमयोर्भेदेन व्यपदेशात् । आनन्दमया-
धिकारे ‘ रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ’ [तै० २ । ७] इति ।
न हि लब्धेव लब्धव्यो भवति । नन्वात्मलाभाच्च परं विद्यत इति श्रुतेरात्मनोऽन्यो लब्धव्य
एव नास्ति तत्कथं जीवानन्दमयोर्भेदव्यपदेश इति चेन्न । सोपाधिकत्वनिरुपाधिकत्वाभ्यां
तयोर्भेदात् । यथा महाकाशाद्वटाकाशभेदोऽस्ति तद्वत् । ईदृशं च विज्ञानात्परमात्मनोर्भेद-
माश्रित्य ‘ नेतरोऽनुपपत्तेः ’ । ‘ भेदव्यपदेशाच्च ’ इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

किंच । अनुमीयते कार्यद्वारेत्यनुमानं प्रधानं तस्यापेक्षा स्वीकार आनन्दमयत्वेन
कारणत्वेन च न संभवति । कुतः । कामात् । आनन्दमयाधिकारे ‘ सोऽकामयत ।
बहु स्यां प्रजायेय ’ [तै० २ । ६] इति कामयितृत्वश्रवणात् । ‘ ईक्षतेर्नाशद्वम् ’
इति निराकृतमपि प्रधानं गतिसामान्यप्रपञ्चनाय पुनर्निराकृतमिति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ (६) (५)

इतश्च प्रधाने जीवे वा नाऽऽनन्दमयशब्दः संभवति । यस्मादानन्दमये प्रकृत आत्मनि
प्रतिबुद्धस्य जीवस्य तद्योगं शास्ति शास्त्रम् । तदात्मना योगस्तद्योगस्तं तथोक्तम् ।
तद्वावापत्तिमित्यर्थः । ‘ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ’ [तै० २ । ७] । अस्यार्थः—एष जिज्ञासुरेतस्मि-
न्ब्रह्मण्यभयं यथा भवति तथा गुरुशास्त्रविश्वासेनेत्यर्थः । प्रतिष्ठां तादात्म्येनावस्थितिं यदा
लभते । अथ तदानीं स विद्वानभयं जन्ममरणादिभयरहितं मोक्षं गतः प्राप्तो भवति ।
एवमव्ययेन कालविलम्बो व्यावर्त्यते । अस्मिन्नर्थे विद्वत्प्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति ।
तद्ब्रह्म विशिष्टं अदृश्यम् । इन्द्रियैरगम्यत्वात् । अनात्म्यमनात्म्यं लिङ्गं तद्रहितमनात्म्यम-
नुमानेनाप्यगम्यमित्यर्थः । हेतुदृष्टान्तवर्जितमिति श्रुयन्तरात् । निःशेषेण वक्तुं शक्यं निरुक्तं
तद्विपरीतविरुद्धम् । ‘ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ’ [तै० २ । ४] इति श्रुतेः । निलयन-

माधारस्तद्वहितम् । ‘ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि ’ [छा० ७ । २४ । १] इति श्रुतेरिति । एतस्मिन्मानन्दमये भेदबुद्धौ दोषमाह—‘ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति ’ [तै० २ । ७] । उच्छब्दोऽप्यर्थः । अरशब्दोऽल्पार्थः । अन्तरशब्दो भेदे । स्वल्पमपि भेदं कुरुत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । एतच्च परमात्मपरिग्रहे घटते नान्यथा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् । भेदवादिमतं तु ‘ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ’ [बृ० ४ । ४ । ६] ‘ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ’ [मु० ३ । २ । ९] इत्यादिश्रुतिविरुद्धम् । इदं त्वेकदेशिनां मतम् । शंकरभगवत्पादैस्त्वेकदेशिमतेन व्याख्याय पश्चादन्नमयादिवदानन्दमय इत्यस्यापि विकारार्थमयत्प्रवाहपतितत्वात्प्राचुर्यार्थस्वीकारेऽपि किञ्चिदुःखसद्भावप्रतीतिश्च ‘ आनन्दमयोऽभ्यासात् ’ [ब्र० सू० १ । १ । १२] इत्यादीनि सूत्राणि ब्रह्मपरत्वेन व्याख्यातानि । तथा हि —

‘ आनन्दमयोऽभ्यासात् ’ । ‘ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा [तै० २ । ९] इत्यत्र यच्छ्रुतं ब्रह्म तत्किमानन्दमयस्याङ्गत्वेन निर्दिश्यते किं वा स्वप्रधानत्वेनेति संशयः । आनन्दमयस्यावयवत्वेनेति तावत्प्राप्तं लोके पुच्छशब्दस्यावयववाचिक्त्वेन प्रसिद्धत्वादिति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते— ‘ आनन्दमयोऽभ्यासात् ’ । आनन्दमयशब्देनाऽऽनन्दमयवाक्यसंबन्धि ‘ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ’ इत्येतद्वतं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । तद्ब्रह्मपदं स्वप्रधानमिति प्रतिज्ञा । कुतः । अभ्यासात् । ‘ असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः ’ [तै० २ । ६] इत्यादौ ब्रह्मणोऽभ्यस्यमानत्वात् । ननु ‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ’ [तै० २ । ५] इत्यनेन ब्रह्माऽऽनन्दमयस्यावयवत्वेन निर्दिश्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादिवत् । तत्कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वमिति चेत् । उच्यते— लाङ्गूलवाचिनः पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थासंभवे सति पुच्छवत्पुच्छमिति निर्दिष्टं ब्रह्म तदानन्दमयस्य जीवस्य पुच्छमाधारः प्रतिष्ठा परायणम् । तथा च भाष्यम्—कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्माऽऽनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्याऽऽनन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वमिति । किं च प्रतिशरीरं प्रियमोदादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वमस्ति । ब्रह्मणस्तदवयवत्वे भेदः स्यात् । तथात्वेऽद्वितीयत्वप्रतिपादकश्रुतिव्याकोपः स्यात् । किं च सर्वत्राऽऽनन्द एवाभ्यस्यते न त्वानन्दमयः । ‘ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ’ । [तै० २ । ७] ‘ सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति ’ [तै० २ । ८] ‘ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ’ । [तै० २ । ९] ‘ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ’ [तै० ३ । ६] इत्यादिषु । तस्मादानन्दमयशब्दोपलक्षितं ब्रह्म स्वप्रधानं न त्वानन्दमयस्यावयव इति सिद्धम् । ‘ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ’ । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न प्रधा-

नत्वं ब्रह्मण इति चेन्न । कुतः । प्राचुर्यात् । प्राचुर्यं प्रायपाठः । पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगा-
त्तस्यैव बुद्धौ संनिधानात्पुच्छशब्देन ब्रह्म व्यपदिश्यते । न तु मुख्यं पुच्छत्वम् । पुच्छशब्दे-
नाऽऽधारलक्षणोपपत्तेरिति । ‘ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ’ । हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यप-
देशः । तस्य ब्रह्मणो विकारजातं प्रति हेतुत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः । ‘ इदं सर्वमसृजत ।
यदिदं किं च ’ [वृ० १ । २ । ५] इति । न च कारणं ब्रह्म स्वविकारस्याऽऽनन्द-
मयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयवः संभवतीति स्वप्रधानं ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेन विवक्ष्यत इति
सिद्धम् । ‘ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ’ । यत् ‘ सत्यं ज्ञानम् ’ [तै० २ ।
१] इत्यादिमन्त्रवर्णप्रतिपाद्यं ब्रह्म तदेव ब्रह्म पुच्छमिति ब्राह्मणे स्वप्राधान्येन गीयते ।
मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यात् । ‘ नेतरोऽनुपपत्तेः ’ । ब्रह्म पुच्छं नेतरः । नाऽऽनन्दमयस्या-
वयवः किं तु परं ब्रह्मैव । कुतः । अनुपपत्तेः । अग्रिमवाक्यप्रतिपाद्यस्य जगत्प्रवृत्तस्या-
न्यस्मिन्ननुपपत्तेरित्यर्थः । ‘ भेदव्यपदेशाच्च ’ । इतश्च पुच्छं परं ब्रह्मैव । ‘ रसो वै
सः । रसश्च ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ’ [तै० २ । ७] इत्यानन्दमयब्रह्मणो
व्यवहारे भेदेन व्यपदेशादित्यर्थः । ‘ कामाच्च नानुमानापेक्षा ’ । ‘ अस्मि-
न्नस्य च तद्योगं शास्ति ’ । अनयोः पूर्ववदेव व्याख्यानम् । तस्माद्ब्रह्म पुच्छमिति
परं ब्रह्म ज्ञेयत्वेन सिद्धम् ॥ १९ ॥ (६)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

छान्दोग्यस्य प्रथमाध्याय उद्गीथोपासनायामुपसर्जनान्युपास्यान्यभिधाय प्रधानमुपास्य-
मभिधातुमिदमाप्नायते—‘ अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु-
र्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ’ [छा० १ ।
६ । ६-७] इत्याद्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममपि ‘ अथ य एपोऽन्तराक्षिणि पुरुषो
दृश्यते ’ [छा० १ । ७ । ५] इत्यादि । तत्र संशयः । किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः
कश्चिज्जीवो देवभावमुपेत्य जगदाधिकारं निष्पादयन्नादित्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते ।
किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वरः सर्वगतत्वान्मण्डले वर्तत इति तयोः संशयः । तत्र देवता-
त्मेति तावत्प्राप्तम् । कुतः । हिरण्यश्मश्रुरित्यादिशरीरश्रवणात् । जीव एवेति प्राप्ते ब्रूमः ।
आदित्याक्ष्णोरन्तः श्रूयमाणः परमेश्वर एव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य परमेश्वरस्य
ये धर्मास्तेषामस्मिन्वाक्य उपदेशात् । तद्यथा—‘ स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः ’
[छा० १ । ६ । ६-७] इति सर्वपापराहित्यस्य ‘ सैवर्कं तत्साम तदुक्थ्यं तद्यजु-
स्तद्ब्रह्म ’ [छा० १ । ७ । ५] इत्यृक्सामाद्यात्मकत्वादिकस्य चेश्वरधर्मत्वात् । एतत्स-
र्वपापराहित्यादिकं जीवे न संभवति । नन्वीश्वरे हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं कथमुपपद्येतेति
चेत् । उच्यते—साधकानुग्रहायेश्वरस्यापि मायामयरूपग्रहणमुपपद्यत एव ।

‘ माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं त्वं द्रष्टुमर्हसि ’ ॥

इतिस्मरणात् । तथा च भाष्येऽप्युक्तम्—सर्वकारणत्वात् विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते ‘ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः ’ [छा० ३ । १४ । २] इत्यादिनेति । यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रम्—‘ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ’ [क० ३ । १५] इत्यादीति च । स्वमहिमप्रतिष्ठितस्यापि सर्वगतत्वात्सूर्यमण्डलाद्याधारविशेषोऽप्युपासनार्थमुपपद्यते । तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तर उपदिश्यते ॥ २० ॥ (६)

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ (७) ।

किंचाऽऽदित्याक्षोरन्तः श्रूयमाण आदित्यशरीराभिमानिजीवादित्यः । कुतः । भेदव्यपदेशात् । ‘ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद् यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ’ [वृ० ३ । ७ । ९] इति श्रूयन्तरे भेदव्यपदेशात् । अत्राप्यन्तःशब्दश्रवणेन तत्प्रत्यभिज्ञानात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् । एनेन विमतव्याख्यानं शिवनारायणपरं प्रतिषिद्धं तयोः परमेश्वरावतारत्वात् ॥ २१ ॥ (७) ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ (८) ।

तत्रैव छान्दोग्ये हिरण्यवक्त्रादुपरि शालावत्येन महर्षिणा सर्वलोकाधारे वस्तुनि ‘ अस्य लोकस्य का गतिः ’ इति पृष्टे प्रवाहणो राजोत्तरमाह । तत्रत्यं वाक्यमेतत् ‘ आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ’ [छा० १ । ९ । १] इति । तत्राऽऽकाशशब्दार्थो वियद्वा ब्रह्मेति संशयः । तत्र भूताकाशमिति तावत्प्राप्तम् । प्रचुरप्रसिद्धेः । सर्वभूतोत्पत्तिर्यहेतुत्वं च वियत उपपद्यते । ‘ आकाशाद्वायुर्वयोरग्निः ’ [तै० २ । १] इत्यादौ वाय्वादीनां सर्वभूतानां वियत्कार्यत्वश्रवणात् । विभुत्वादिभिर्धर्मैराकाशसदृशं ब्रह्मेति ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य गौणत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आकाशशब्देनात्र ब्रह्मैवोच्यते । कुतः । तल्लिङ्गात् । ‘ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ’ इति ब्रह्मलिङ्गदर्शनादित्यर्थः । सर्वाणि ह वा इत्यत्रासंकुचितसर्वशब्देन वियत्सहितसर्वभूतोत्पत्तिहेतुत्वं गृह्यते । न हि वियतो वियद्देतुत्वं संभवति । रूढिस्तु लौकिकवियत्येवास्तु । श्रौती तु ब्रह्मण्यपि । ‘ आकाशो* वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ’ [छा० ८ ।

१४ । १] इतिप्रयोगदर्शनात् । किंचाऽऽकाशदेवेत्येवकारः कारणान्तरं व्युदस्यति ॥ न चैतद्वियत्पक्षे संभवति । घटादिषु वियद्वयतिरिक्तानां मृदादिकारणानामुपलम्भात् । ब्रह्मपक्षे तु ब्रह्मणः शङ्खपस्य सर्वानन्यतया कारणान्तरव्युदास उपपद्यते । ज्यायस्वपरायणत्वे च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः श्रूयते—‘ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’ [छा० ३ । १४ । ३] इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणे परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । तथा च श्रुतिः ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्’ [वृ० ३ । ९ । २८] इति ! कर्मफलं दातुं समर्थमित्यर्थः । अत एवाऽऽकाशपर्यायवाचिनां शब्दानामपि ब्रह्मण्येव श्रुतिप्रयोगो दृश्यते । ‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्’ [ऋ० सं० १ । १६४ । ३९] ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता’ [तै० ३ । ६ । १] ‘कं ब्रह्म’ [छा० ४ । १० । ५] ‘खं ब्रह्म’ [वृ० ५ । १ । १] इत्यादौ । वाक्योपक्रमे वर्तमानस्याऽऽकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । तस्मादाकाशशब्दवाच्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (८)

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९) ।

आकाशवाक्यादुत्तरस्मिन्वाक्ये प्रस्तावनान्नः सामभागस्य देवतायां प्रस्तोत्रा वृष्ट्या मुपस्तिरुत्तरं ददौ । तद्वत्वं वाक्यमेतत् ‘प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ (छा० १ । ११ । ५) इति । तत्र प्राणशब्दः शरीरान्तःसंचारिवायुवाची भवेत् । सर्वभूतलयस्य तत्र सुसंपादत्वात् । ‘यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग्गम्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रवुध्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्ते’ (श० प० ब्रा० १० । ३ । ३ । ६) इति । मुपुहैः भूतसारणामिन्द्रियाणां प्राणे प्रविलयादिति प्राप्ते ब्रूमः । इन्द्रियमात्रलयपरत्वे ल्यायमाने सर्वाणि ह वा इत्यसौ सर्वशब्दः संकुचितः स्यात् । आकाशशब्दवत् । प्राणशब्दोऽपि श्रौतरूपेणैवकाराभ्यां ब्रह्मवाचकः । अस्ति हि प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि श्रौते रूढिः । ‘प्राणस्य प्राणम्’ (वृ० ४ । ४ । १८) इत्यत्र ब्रह्मविवक्षया प्राणशब्दस्य द्वितीयस्य प्रयोगात् । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता पृष्टीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते तद्वत्प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात्प्रसिद्धाप्राणादन्यः प्राणस्य प्राणमिति निश्चीयत इति । तस्मादीश्वरः प्राण इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (९) ।

ज्योतिश्चरणामिधानात् ॥ २४ ॥

छान्दोग्यतृतीयाध्याये गायत्रीविद्यायां हृदये छिद्रोपासनमभिधायेदमाम्नायते—‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेपु लोकेष्विदं वाक्

तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः ' [छा० ३ । १३ । ७] इति । तत्र संशयः—
किमिह ज्योतिःशब्देन कार्यरूपं नेत्रानुग्राहकं तेज उत ब्रह्मेति । कार्यरूपं तेजस्ताव-
त्प्राप्तम् । ब्रह्मणोऽसंनिहतत्वेन वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वायोगात् । कार्यरूपतेजःपरत्वं तूपपद्यत
एव । तल्लिङ्गसद्भावात् । ' इदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः ' [छा० ३ । १३ ।
७] इति जाठराग्न्यभेदस्तेजोलिङ्गम् । किं च चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य
द्यौर्मर्यादा न युक्ता । कार्यस्य तेजसो ब्रुलोकादिमर्यादा तु युक्तैव । प्रसिद्धिवशादपि कार्य-
रूपं ज्योतिरिति प्राप्ते, अत्रोच्यते—असिद्धोऽसंनिधिः । पूर्वं गायत्रीखण्डे ' पादोऽस्य
विश्वा+ भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ' [छा० ३ । १२ । ६] इति चतुष्पदो ब्रह्मणः
प्रकृतत्वात् । तस्य चात्र प्रकृतवाचिना यच्छब्देनानुवर्तमानस्य ब्रह्मण एकांशतया सर्व-
भूतानामभिधानात् । अवाशिष्टं पादत्रयोपलक्षितमनन्तस्वरूपं द्योतनात्मकत्वे स्वस्मिन्नव-
तिष्ठते । न च ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्त्यनुपपात्तिः । सर्वजगदवभासके ब्रह्मणि तद्वृत्त्यु-
पपत्तेः । ' तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ' [कठो० ५ । १५]
' * तदेव ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ' [वृ० ४ । ४ । १६] इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्च । किं च ' त्रिपादस्यामृतं दिवि ' [छा० ३ । १२ । ६] इत्यनेन मन्त्रेण
यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह ब्रुसंबन्धित्वेन निर्दिष्टमिति
प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिरभ्युपगच्छतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्ये-
यातामिति भाष्ये प्रतिपादनात् । यदप्युक्तं सर्वगतस्य ब्रह्मणो ब्रुमर्यादत्वं नोपपद्यत इति ।
वर्तमेतत् । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । तस्मा-
ज्ज्योतिर्ब्रह्म ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोर्प-
णनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

ननु ' गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च ' [छा० ३ । १३ । १] इति
गायत्र्याः प्रकृतत्वात्तस्या एव ' पादोऽस्य सर्वा भूतानि ' [छा० ३ । १२ । ६]
इति भूतपादव्यपदेशो न ब्रह्मण इति चेन्न । गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तद्गते ब्रह्मणि सर्वा-
त्मकत्वं प्रतिपाद्यते । न ह्यक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्गाय-
त्र्याख्यविकारे यदनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदेव ' गायत्री वा इदं सर्वम् ' [छा०
३ । १३ । १] इत्युच्यते । सूत्रार्थस्त्वेवम्—छन्दोभिधानाद्गायत्र्याख्यच्छन्दस एव पूर्वं
प्रक्रान्तत्वान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्न । कुतः । तथा छन्दोद्वारेण तद्गते ब्रह्मणि चेतो-
र्पणस्य चित्तसमाधानस्य निगदादभिधानात् । तत्र दृष्टान्तः । तथा हि दर्शनम् । दृश्यत

इति दर्शनम् । अन्यत्रापि तत्तद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृष्टमित्यर्थः । ‘ एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्ते मीमांसन्त एतमग्रावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः ’ [ऐ० आ० ३ । २ । ३ । १२] इति । तस्माद्ब्रह्म पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतम् ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

किंच गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रकृतमित्यभ्युगन्तव्यमित्येवंशब्दार्थः । कुतः । भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः । भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पदेति पादव्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेः । नहि ब्रह्मानाश्रितस्य गायत्र्याख्यच्छन्दसो भूतादिपादव्यपदेश उपपद्यते । अपि च ब्रह्मानाश्रयणे गायत्र्यां नेयमृक्संवध्यते * ‘ एतावानस्य महिमा ’ [छा० ३ । १२ । ६] इति । अनया हृचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते । ब्रह्मण्येव सर्वात्मके पादोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽप्यमृग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । एतदर्थप्रतिपादिका स्मृतिश्च—‘ विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ [भ० गी० १० । ४२] इति । तस्माद्गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रकृतं तदेव ज्योतिर्वाक्यैर्युसंवन्धात्प्रत्यभिज्ञायत इति सिद्धम् ॥ २६ ॥ (९)

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (१०)

ननु पूर्ववाक्ये ‘ त्रिपादस्यामृतं दिवि ’ [छा० ३ । १२ । ६] इति सतम्या चौराधारत्वेन निर्दिश्यते । इह पुनः ‘ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः ’ [छा० ३ । १३ । ७] इति पञ्चम्यवधित्वेन निर्दिश्यते । एवं विभक्तिभेदेनोपदेशभेदाज्ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञानं न संभवतीति चेन्न । कुतः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । विभक्तिभेदेनोपदेशभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञाया अविरोधादित्यर्थः । प्रधानप्रातिपदिकार्थेन प्रत्यभिज्ञायां गुणभूतविभक्तिविरोधो न प्रतिबन्धक इति भावः । तदुक्तं भाष्ये—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यत इति । तस्माद्विभक्तिविरोधेऽपि न प्रत्यभिज्ञाविरोधस्तस्मात्परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दवाच्यमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (१०)

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौपीतकिब्राह्मण इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका—‘ प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च ’ [कौपी० ३ । १] इत्याम्नाता । तस्यां श्रूयते ‘ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्व [कौपी० ३ । २] इति प्रतर्दनमिन्द्रो वक्ति । तथोत्तरत्र ‘ अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ’

[कौ० ३ । ३] इति । तथा ' न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ' [कौ० ३ । ८] इत्यादि । अन्ते च ' स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ' [कौ० ३ । ८] इत्यादि । तत्र प्राणशब्देन वायुरभिधीयत इन्द्रो वा जीवो वा परं ब्रह्म वेति संशयः । सन्ति (अस्ति) ह्यत्रानेकलिङ्गदर्शने संशयोत्थापकम् । ' मामाधुरमृतमुपास्व ' इतीन्द्रलिङ्गम् । ' इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ' इति प्राणलिङ्गम् । ' न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ' इति जीवलिङ्गम् । ' आनन्दोऽजरोऽमृतः ' इति ब्रह्मलिङ्गम् । अतश्चतुर्विध-
लिङ्गशब्दादुपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेः प्राणो वायुरिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु । अत्र प्राणशब्दः परब्रह्मपर एव । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथा ब्रह्मत्वेनानुगमादवगमादित्यर्थः । अस्मिन्प्रकरणे उपक्रमादिलिङ्गतापर्यपर्यालोचनयाऽऽनन्दाजरामृतप्रज्ञादीनां परमात्मधर्माणा-
मनुगमात् । तथा हि उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः ' त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ' [कौ० ३ । १] इति हिततमत्वमेकं लिङ्गम् । प्रज्ञात्मत्वं द्वितीयम् । न ह्यचेतनस्य वायोस्तत्संभवति । ' न साधुना कर्मणा भूयान्भवति । न चाऽसाधुना कनीयानेप ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत एष एवा-
साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते ' [कौ० ३ । १] इति सर्वकर्मकारयितृत्वं तृतीयम् । ' स यो मां विजानीयान्नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन [कौ० ३ । २] इति ब्रह्मज्ञानमात्रेण महापातकाद्यलेपोऽपरं लिङ्गम् । एवमन्यान्यपि लिङ्गान्युदाहर्तव्यानि । एतलिङ्गजातं ब्रह्मण्येवोपपद्यते न प्राणेन्द्रजीवेषु । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

ननु नात्र ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाऽऽचक्षे ' मामेव विजानीहि ' इत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति वक्तुरिन्द्रस्याऽऽत्मत्वेन प्राणोपदेशादिन्द्र एव प्राणशब्देनोच्यत इति चेत् । अत्राभिधीयते । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् । हि यस्मादस्मिन्नध्यायेऽध्यात्मसंबन्धस्य परमात्मसंबन्धस्य भूमा बाहुल्यं विद्यत इत्यर्थः । तथाहि—उपक्रमे तावत् ' यत्त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे ' इति हिततमतयोपासनं प्रारब्धम् । तत्तावत्परमात्मविषयम् । तदुपासन-
स्यैव मोक्षसाधनत्वेन हिततमत्वात् । ' तद्यथा रथस्यारथे नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञा-
त्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ' [कौ० ३ । ८] इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरनभिभूतस्य विषयेन्द्रियाश्रयस्य परमात्मनः संबन्धस्य बाहुल्यात्परमात्मोपदेश एवायं न देवतात्मो-
पदेशः ॥ २९ ॥

नन्वेवं सति कथमिन्द्रेण प्रतर्दनं प्रति ' मामेव विजानीहि ' इत्युक्तं तत्राऽऽह—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य 'मामेव विजानीहि' इत्युपदेशः शास्त्रदृष्ट्या नेतव्यः । 'अहमेव परं ब्रह्म' इति शास्त्रदृष्ट्या स्वानुभवेन च पश्यन्नेवमुक्तवान् ' मामेव विजानीहि ' इति । अत्र दृष्टान्तः । वामदेववत् । यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या ' अहं मनुरभवं सूर्यश्च ' [वृ० १ । ४ । १०] इत्याह तद्वत् । यत्तु परेणोक्तम्—अन्तर्यामिदृष्ट्या वामदेवोऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति प्रायुङ्क्ते न त्वभेदाभिप्रायेण तथेहापीति । तन्न । दृष्टान्तासिद्धेः । नहि मम वामदेवस्यान्तर्यामी स एव मन्वाद्यन्तर्यामीति वाक्यार्थः संभवत्यभवदिति प्रयोगापत्तेः । किं च शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश इति सूत्रं जीवब्रह्मणोरभेदमाह बाधकाभावात् । लाघवसहकृता अभेदसाधिकाः श्रुतयः स्मृतयश्च सहस्रशः सन्ति तासां व्याकोपाच्च ॥ ३० ॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैवि-
ध्यादाश्रितत्वाद्विह तद्योगात् ॥ ३१ ॥ (११)**

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धबाहुल्यं माऽस्मिन्द्रपरम् । तथाऽपि न ब्रह्मपरम् । जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गात् । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमेतत् । ' न वाचं विजिज्ञासीत वकारं विद्यात् ' इत्यादि । वक्तृवादेर्जीवधर्मत्वात् । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि । ' अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ' इति । शरीरधारणस्य मुख्यप्राणधर्मत्वात् । प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य ' तान्वरिष्टः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि ' [प्र० २ । ३] इतिश्रवणात् । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सह वृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश उपपद्यते ' यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोक्तामतः ' [कौ० ३ । ३] इति । तस्मान्न ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यमिति चेत् । अत्रोच्यते—नायं पक्षः सम्यग्जीवो मुख्यप्राणो वेति । कुतः । उपासात्रैविध्यात् । उपासनत्रैविध्यापत्तेरित्यर्थः । न ह्येकस्मिन्वाक्ये उपासात्रैविध्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि व.क्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य ' प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्व ' इत्युक्त्वाऽन्ते ' स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः ' इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तस्मादुपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्याद्युक्तमेकवाक्यत्वमाश्रयितुम् । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन जेतुं शक्यम् । दशानां भूतमात्राणां ब्रह्मण्याश्रितत्वात् । इहास्मिन्वाक्ये तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगात्सत्त्वादित्यर्थः । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितम्—' इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति ' इति । तदसत् । प्राणव्यापारस्य परमात्माधीनत्वात् । ' न प्राणेन नापानेन मर्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ' [काठ० २ । ५ । ५] इति श्रुत्यन्तरे स्पष्टं तदाम्नानात् । यदपि ' न

वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ' इत्यादिजीवल्लिङ्गं दर्शितं तदप्यस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं निवारयितुं नेष्टे जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् । ' तत्त्वमसि ' [छा० ६ । ८ । ७] ' अहं ब्रह्मास्मि ' [बृह० १ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतिभ्यो बुद्ध्यद्युपाधिकृतं विशेषमाश्रित्य ' ब्रह्मैव सज्जीवः कर्ता भोक्ता ' इत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं ' न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ' इति ब्रह्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । पुनश्च यदुक्तं ' सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोक्तामतः ' इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति तदसत् । बुद्धिप्राणयोर्ब्रह्मोपाधिभूतयोरेव भेदेन निर्देशात् । उपाधिद्वयोपहितस्य तु ब्रह्मणः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्म्येकीकरणमपि न विरुध्यते । तस्मात्प्राणशब्दो ब्रह्मपर एवेति सिद्धम् । इयमपरा व्याख्या । नात्र ब्रह्मवाक्ये जीवप्राणलिङ्गविरोधः । कुतः । उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मण उपासनमभिहितम् । प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण चेति । तत्र दृष्टान्तः । आश्रितत्वात् । अन्यत्रापि ' मनोमयः प्राणशरीरः ' [छा० ३ । १४ । २] इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । तस्मात्प्राणशब्दो ब्रह्मपर इति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ (११)

इति लक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रविवृतौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे ' जन्माद्यस्य यतः ' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वपूर्णत्वनित्यत्वसर्वात्मकत्वादयो धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरे प्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मपरतया निर्णयः कृतः । अथेदानीमस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां संदिग्धवाक्यानां ब्रह्मपरत्वेन निर्णयाय द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

छान्दोग्यस्य तृतीयाध्याये शाण्डिल्यविद्यायामिदमाम्नायते—' सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोक पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वति ' [छा० ३ । १४ । १] ' मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः ' [छा० ३ । १४ । २] इत्यादि । तत्र संशयः । किमिह मनोमयत्वादिधर्मकः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते किं वा परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । शरीर इति । कुतः । मनआदिसंब-

न्धस्य जीवे सुसंपादत्वात् । मनसो विकारो मनोमय इति मनःसंबन्धः । प्राणः शरीर-
मस्येति प्राणसंबन्धः । नचेदं द्वयं परब्रह्मणि सुसंपादम् । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’
[मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादिश्रुतिविरोधात् । तथा ‘एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणी-
यान्’ [छा० ३ । १४ । ३] इति श्रूयमाणं च हृदयेऽवस्थानमणीयत्वं च निरा-
धारस्य सर्वगतस्य न कथंचिदुपपद्यते । तस्माज्जीव इति प्राप्ते ब्रूमः । परमेवेह ब्रह्म
मनोमयत्वादिधर्मैरुपास्यम् । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु
यत्प्रसिद्धं जगत्कारणं परं ब्रह्म तदिह ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इतिवाक्योपक्रमे श्रुतम् ।
तदेव मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-
निति शान्त उपासीत’ इत्येतस्मिन्मन्त्राधिपरे पूर्ववाक्ये श्रूयमाणं यद्ब्रह्म तदेव मनो-
मयः प्राणशरीर इत्येताभ्यां तद्धितवहुव्रीहिभ्यां विशेष्यत्वेनापेक्ष्यते । शमवाक्यस्यायमर्थः—
यस्मात्सर्वगतं ब्रह्म तज्जत्वात्तत्तत्त्वात्तन्मत्सर्वत्मात्मे ब्रह्मणि रागद्वेषादिसंभव उपा-
स्तिकाले शान्ते भवेदिति । एतद्वाक्यगते ब्रह्मणि विशेष्यत्वेनान्विते मनोमयवाक्यमपि ब्रह्मपरं
भविष्यति । न च ब्रह्मणो मनःप्राणसंबन्धाद्यनुपपत्तिः । निरुपाधिके तदनुपपत्तावपि
सोपाधिकस्योपास्यस्य चिन्तनार्थतया तदुपपत्तेः । तस्मात्सर्वेष्वपि वेदान्तवाक्येषु यद्ब्र-
ह्मोपास्यत्वेन प्रसिद्धं तदेवात्राप्युपास्यम् । नहि क्वचिदपि वेदान्ते जीवस्योपास्यत्वं प्रसिद्धं
तस्माद्ब्रह्मैवोपास्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

किं च । वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वे-
नैपदिष्टाः सत्यसंकल्पत्वादयस्तेषां ब्रह्मण्येव युक्ततरत्वादित्यर्थः । सत्यसंकल्पत्वं हि
सृष्ट्यादिष्वप्रतिबद्धशक्तित्वं तच्च परमात्मन्येवोपपद्यते । ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’
[छा० ८ । १ । ५] इतिश्रुतेः । किंच । ये ये जीवधर्मास्ते सर्वेऽपि सर्वात्मकस्य
ब्रह्मणोऽपि धर्माः । तथा च श्रुतिस्मृती—‘त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा
कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः’ [श्वे० ४ । ३] इति ।

‘सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति’ [श्वे० ३ । १६] इति ।

‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ [मुण्ड० २ । १ । २] इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया ।
तस्माद्विवक्षितगुणोपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यम् ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । पूर्वसूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्त्या ब्रह्मैवोपास्यम् ।
शरीरो जीवस्तु तेषां गुणानामनुपपत्तेर्नोपास्य इति सूत्रार्थः । विवक्षितगुणाश्च सत्यसं-

कल्पत्वादयः सत्यसंकल्पत्वं भाष्य उक्तम्—सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिलयेष्वप्रतिबद्धश-
क्तित्वमिति । तच्च परमात्मन्येवोपपद्यते न शरीरे ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च मनोमयत्वादिगुणको न शरीरः । कुतः । कर्मकर्तृव्यपदेशात्—‘ एतमितिः
प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि ’ [छा० ३ । १४ । ४] इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादि-
गुणमीश्वरमुपास्यं कर्मत्वेन । न ह्येकस्मिञ्शरीरे कर्मभावः कर्तृभावश्चाऽऽस्येनोपपद्यते ।
तस्मान्न शरीर उपास्यः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च मनोमयत्वादिगुणः परमात्मैव न शरीरः । कुतः । शब्दविशेषात् । मनोमय
इत्यादिप्रथमान्तशब्दस्य परमात्मप्रतिपादकस्य सत्त्वादित्यर्थः । समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे ‘यथा
व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मनुरूपो हिरण्मयः’ [श० ब्रा०
१० । ६ । ३ । २] इत्यादौ परमात्माभिधायको हिरण्मयः पुरुष इति विशिष्टः प्रथ-
मान्तशब्दः । अन्तरात्मन्निति सप्तम्यन्तः शब्दः शरीरस्याभिधायको दृष्टः । इहापि प्रथमान्तः
शब्दः परमात्मनोऽभिधायक इति तयोर्भेदोऽवगम्यते । तस्मान्न शरीर उपास्यः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ।

स्मृतिरपि शरीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया [भ० गी० १८।६।१] इत्यादिका ।

ननु ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता’ [वृ० ३।७।
२३] इत्यादिश्रुतिभिः ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ’ [गी० १३।२] इत्या-
दिस्मृतिभिश्च जीवपरयोर्भेदो निषिध्यते तत्कथमुच्यते शरीरादन्यः परमात्मेति । अत्रोच्यते-
‘ तत्त्वमासि ’ इत्युपदेशात्प्राक् कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते । गृहीते त्वात्मैकत्वे
ब्रन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारसमाप्तिः स्यादिति भाष्योक्तेः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु नात्र परमात्मोपास्यः । कुतः । अर्भकौकस्वात् । अर्भकमल्पमोको नीडं यस्य
सोऽर्भकौकास्तस्य भावोऽर्भकौकस्त्वं तस्मादित्यर्थः । ‘ एष म आत्माऽन्तर्हृदये ’ [छा०

३ । १४ । ३] इत्यल्पायतनत्वश्रवणादित्यर्थः । किंच, स्वशब्देन च ‘अणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा’ [छा० ३ । १४ । ३] इत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर एवाऽऽराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति चेत् । अत्र समाधिः । नेति नायं दोष इत्यर्थः । निचाय्यत्वात् । तत्र हृदयपुण्डरीक एवमणीयस्वादिगुणविशिष्टस्येश्वरस्य निचाय्यत्वादुपास्यत्वादित्यर्थः । शालग्रामे विष्णुबुद्धिबद्धदयपुण्डरीके परमात्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते । नैतावता सर्वगतत्वहानिः । तत्र दृष्टान्तो व्योमवदिति यथा सर्वगतमपि व्योम सूर्वापाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यत एवं ब्रह्मापीति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ (१)

ननु व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्चेतनत्वाविशेषाज्जीवत्वसुखदुःख-
भवलक्षणस्य संभोगस्य प्राप्तिः स्यादिति चेन्न । कुतः । वैशेष्यात् । विशेष एव वैशेष्यं
स्वार्थे ष्यञ् । जीवपरमात्मनोरत्यन्तविशेषादित्यर्थः । शारीरः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मादि-
साधनश्चेति तस्य संभोगप्राप्तिः । परमात्मा तु तद्विलक्षणः । अपहृतपाम्पत्वादिगुणकत्वात् ।
तस्मान्न तस्य संभोगप्रसङ्गः । परमार्थतो जीवपरयोरैक्येऽपि न जीवसंबन्धि सुखदुःखादि-
कमीश्वरे प्रसज्यते । तस्यासङ्गवरूपत्वात् । नच तर्हि सुखलेपोऽपि न स्यादिति वाच्यम् ।
तस्य सुखस्य तत्त्वरूपत्वात् । ‘आनन्दो ब्रह्म’ [तै० ३ । ६] इति श्रुतेः ।
लोकेऽपि विम्बप्रतिविम्बधर्मयोरसांकर्यस्य दृष्टत्वात् । तत्संभोगाप्रसङ्गात्परमात्मैवोपास्यो न
शारीर इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ (१)

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु द्वितीयवल्त्यवसाने पठ्यते—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः’ [क० १ । २ । २५] इति । अस्यार्थः—
ब्राह्मणक्षत्रियोपलक्षणं सर्वं जगद्यस्योदनस्थानीयं यस्य मृत्युश्चोपदंशस्थानीयः । स पुरुषो
यत्र वर्तते तत्स्थानमिदमित्यमिति को वेद न कोऽपि जानातीत्यर्थः । अत्रोदनोपसेचनश-
ब्दाभ्यां कश्चिद्वक्षकः प्रतीयते । स जीवोऽग्निराशो वेति त्रेधा संदिह्यते । त्रयाणां जीवा-
ग्निपरमात्मनां विशेषानवधारणात् । जीव इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ‘तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादिति’ [मुण्ड० ३ । १ । १] इति जीवस्यात्तृत्वश्रवणात् । अथवा वह्निरत्ता
भवेत् । ‘अग्निरत्तादः’ [वृ० १ । ४ । ६] इति श्रुतेः । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अत्रात्ता
परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । चराचरयोः स्थावरजङ्गमयोरद्यत्वेन ग्रहणात् ।
नहि ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य जगतोऽत्तृत्वं जीवाग्नयोः संभवति । ननु नेह ब्रह्मक्षत्रवाक्ये
चराचरग्रहणमुपलभ्यते तत्कथं चराचर[ग्रह]णं हेतुत्वेन गृह्यत इति चेत् । नैष
दोषः । ब्रह्मक्षत्रयोरुदनत्वेन मृत्यूपसेचनत्वेन च सर्वस्य प्राणिमात्रस्य कैमुत्यन्यायेना-

तृत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । किंच ' अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ' [क० १ । २ । १४] इतिधर्माधर्मकार्यकारण-
कालत्रयातीते वस्तुनि नचिकेतसा पृष्ठे सति ' यस्य ब्रह्म च ' इति वाक्येन यम उत्तरं
ददौ । उक्तधर्माधर्माद्यतीतत्वमीश्वरादन्यस्य न संभवति । तस्मादीश्वरोऽत्र प्रतिपाद्यः ।
ननु ' अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ' [श्वे० ४ । ६] इतिश्रुत्येश्वरेऽतृत्वं निषिध्यत इति
चेत् । अत्र समाधिः । अत्रातृत्वं सर्वसंहर्तृत्वं तस्य जन्मादिसूत्रे तटस्थब्रह्मलक्षणत्वात् ।
तस्मादीश्वर एवात्ता ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ (२)

इतश्च परमात्मैवात्ता । कुतः । प्रकरणात् । कठवल्ल्यां परमात्मनः प्रकृतत्वात् । ' न
जायते म्रियते वा विपश्चित् ' [का० १ । २ । १८] इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च
न्याय्यम् । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ १० ॥ (२)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेवं पठ्यते—' ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ' [का० १ । ३ । १] ।
अस्यार्थः—सुकृतस्य फलभूते लोके ब्राह्मणादिशरीरे या गुहा हृदयपुण्डरीकं तां गुहां
प्रविष्टौ । ऋतं कर्मफलं पिवन्तौ भुञ्जानौ छायातपौ जीवेश्वराविति ब्रह्मविदो वदन्ति ते के
तत्राऽऽह ये पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति । परमे परार्थे इत्यनेनैतेषां द्विपरार्था-
युपोऽन्ते ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता भवति । ' ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परा-
मृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ' [मुण्ड० ३ । २ । ६] इति श्रुतेः । ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे
संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ' इति स्मृतेश्च । छाया-
तपौ छायातपवत्परस्परविलक्षणौ । इदं वाक्यं विषयः । तत्र संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ
निर्दिष्टौ किं वा जीवपरमात्मानाविति । बुद्धिजीवाविति तावत्प्राप्तम् । ' गुहां प्रविष्टौ ' इति तयोः
परिच्छिन्नयोर्गुहाप्रवेशसंभवाज्जडाजडरूपत्वेन छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः ।
गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानौ वेदितव्यौ । कुतः । हि यस्माद्द्वावप्यात्मानौ । ' ऋतं
पिवन्तौ ' इति कर्मफलभोगश्रवणादेकस्तावदात्मा । द्वितीयोऽप्यात्मा न्याय्य एव संख्या-
श्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिदर्शनात् । अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते
गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वो न वा पुरुषः । ननु पिवन्ताविति द्विवचनेनेश्वरेऽपि कर्मफल-
भोगः प्रसज्जेत । न चेष्टापत्तिः । ' अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ' इतिश्रुतिविरोधादिति
चेत् । नैष दोषः । छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्रैकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् ।
एवमेकेनापि पिवन्ता द्वौ पिवन्ताबुध्येयातामिति भाष्योक्तेः । सर्वगतस्यापीश्वरस्य गुहाहि-

तत्त्वं हि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । अनयोरौपाधिकं एव भेदो न पारमार्थिकः । तस्माज्जीव-
परमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ (३)

इतश्च जीवपरमात्मानौ गृह्येते । कुतः । विशेषणात् । अस्मिन्प्रकरणे जीवपरमात्मनो-
रेव विशेषश्रवणादित्यर्थः । ‘ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ’ [का० १ । ३ ।
३] इत्यादिना जीवविशेषणात् । तथा ‘ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं
पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ’ [का० १ । २ ।
१२] इतिपरमात्मविशेषणात् । प्रकरणं चेदं परमात्मनः । ब्रह्मविदो वदन्तीति वक्तृ-
विशेषोपादानात् । किंच जीवेशावेव द्रष्टृद्रव्यभावेनानन्तरमन्त्रो विशिनष्टि—‘ समाने वृक्षे
पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । ‘ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
वीतशोकः ’ [मुण्ड० ३ । १ । २] इति । अत्र ‘ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् ’ इत्यु-
क्तत्वानुक्तावपि भेदोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् । ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं विजा-
नीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ’ । [वृ० २ । ४ । १४] ‘ यत्र नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं
यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ’ [छा० ७ । २४ । १] ‘ ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव
भवति ’ [मुण्ड० ३ । २ । ९] इत्यादि श्रुतिसहस्रं ब्रह्मैक्यं जीवस्य प्रतिपादयति
तद्विरुध्येत । तस्मात्संसारदशायामेवोपास्योपासनादिभेदो न मुक्ताविति भाष्ये विस्तरः ।
तस्माद्गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानाविति सिद्धम् । यत्तु कश्चिदाह—गुहां प्रविष्टाविति
विष्णुरूपे वेदितव्ये । ‘ धर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्युष्टिं मातरिश्वा जगाम ’ ऋ०
८ । ६ । १६] इति श्रुतेः । धर्मा दीप्तौ त्रिवृतं तेजोवन्मात्मकं शरीरं समन्ताद्व्यापतु-
र्व्याप्य स्थितौ । तयोर्युष्टिं सेवां मातरिश्वा वायुर्जगामेति श्रुत्यर्थ इति । तदसत् । त्रिवृतं
त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः’ [ऐ० आ० १ । १ । २] इत्याम्नानात् । तत्रैलोक्यं व्यापतुः
स्वतेजोभिर्व्यापितवन्तौ । तयोर्युष्टिं प्रीतिं मातरिश्वा वायुर्जगामेति श्रुत्यर्थात् । तथा चानुक्रा-
न्तम् । ‘ धर्मा सप्रिस्तापसो वा धर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगती ’ इति । समन्ता समन्तौ
संव्याप्तदिगन्तौ । धर्मा दीप्यमानावग्न्यादित्यौ । तन्मतेऽन्नमयादिपञ्चरूपो विष्णुः । इमौ
द्वौ विष्णू अक्षिस्थश्चैक इत्यष्टानां विष्णूनां मध्ये द्वयोरेव सेवायां वायोः स्वामिद्वोहतापत्तेश्च
जीवस्यापि तदुपास्यभावे मोक्षाभावश्चेति दिक् ॥ १२ ॥ (३)

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

छान्दोग्यस्य चतुर्थ्याध्याये शिष्यमुपकोसलं सत्यकामो गुरुराह । तत्रत्यं वाक्यमेतत् ।
‘ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ’ [छा० ४ ।
१९ । १] इति तत्र चतुर्थी संशयः—किमयमक्षिस्थश्छायात्मेति जीवो वा कश्चिदेवो वा

परमात्मा चेति । सर्वैर्दृश्यमानश्चात्मेति तावत्प्राप्तम् । अस्याधारदृश्यत्वयोस्तस्मिन्स्पष्ट-
त्वात् । यद्वा जीवो भवितुमर्हति । स हि चक्षुषा रूपं पश्यन्चक्षुषि संनिहितो भवति ।
आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । अथवा देवतात्मा स्यात् । ‘ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽ-
क्षिणी प्राविशत् । ’ [ऐ० १ । २] ‘ रश्मिभिरेपोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः ’ [वृ० ५ । ५]
इत्यादिश्रुतेः । तस्माच्छायात्मजीवदेवेषु यः कोऽपि तत्रास्त्यल्पस्थाननिर्देशात् । सर्वथा न
परमात्मेति प्राप्ते ब्रूमः—अन्तरोऽक्षिमध्यस्थः परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः । आत्मत्वामृतत्वा-
भयत्वादीनामिहोपदिश्यमानानां परमात्मन्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु सर्वगतस्य परमात्मनः कथं पुनरल्पकमक्षिस्थानमुपदिश्यत इत्याह—

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

ईश्वरस्य सर्वगतस्यापि स्वल्पमप्यक्षिस्थानमुपपद्यते । ‘ यः पृथिव्यां तिष्ठन् ’ [वृ०
३ । ७ । ३] इत्यादिना बहूनि स्थानानि निर्दिष्टानि । तेषु चक्षुरपि निर्दिष्टं ‘ यश्च-
क्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ’ [वृ० ३ । ७ । १८] इति स्थानादिव्यपदेशात् । आदिग्रह-
णेन नामरूपमित्येवंजातीयकमपि निर्दिश्यमानं दृश्यते । ‘ इन्द्रो ह वै नाम ’ [ऐ०
१ । ३] ‘ तस्योदिति नाम ’ [छा० १ । ६ । ७] इत्यादिहिरण्यश्मश्रुरित्यादि रूपं
च । सर्वगतस्यारूपस्यानान्नोऽपि ब्रह्मण उपासनार्थं स्थानविशेषो नामरूपनिर्देशश्च न
विरुध्यते । शालग्राम इव विष्णोः । तस्मादक्षिस्थः पुरुषः परमात्मैव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

परमात्मैवात्र प्रकरण उपदिश्यते । कुतः । सुखविशिष्टाभिधानादेव । चो हेत्वन्तरप्रद-
र्शनार्थः । स चास्मिन्नेव सूत्र उक्तः । एवकारेण नात्र संशयः कार्य इति सूचयति ।
सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रम उपक्रान्तं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तदेवेहा-
क्षिपुरुषत्वेनाभिहितम् । प्रक्रान्तग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । कंशब्दस्तु लोके वैषयिके सुखे
प्रसिद्धः । तथा खंशब्दो भूताकाशे प्रसिद्धः । यदि कं ब्रह्मेत्येतावदेव गृह्येत तदा वैष-
यिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । तथा खं ब्रह्मेत्येतावदेवोच्येत तदा भूताकाशं ब्रह्मेति
प्रतीतिः स्यात् । परस्परविशेषितौ कंखंशब्दौ पूर्णसुखात्मकं ब्रह्मेति गमयतः । द्वितीयब्र-
ह्मशब्देऽनुपादीयमाने सुखं ब्रह्मगुण इति प्रतीतिः स्यात् । सा मा भूदिति तदग्रहणम् ।
तेन सुखस्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः सिध्यति । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं तदेवा-
क्षिपुरुषत्वेनोपासार्थमुपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिपुरुषः परमात्मा । कुतः । श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात् । श्रुताऽभ्यस्तोपनिषद्ब्रह्म-

विद्या येन स श्रुतौपनिषत्कः । तस्य या वक्ष्यमाणा गतिस्तस्या अभिधानादित्यर्थः ।
 ‘अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजायन्ते एतद्वै
 प्राणानामायतनमेतदमृतमेतदभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते ’ [प्र० १ । १०]
 इति । स्मृतावपि—

‘अग्निर्व्योत्तिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ’ [भ० गी० ८ । २४] इति ।

ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानारव्या सैवहाक्षिपुरुषविदोऽप्यभिधीयते । तस्मादक्षिपुरुषः पर-
 मात्मा ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ (४)

किंचेतरश्छायापुरुषादिरक्षिपुरुष इति नायं पक्षः । कुतः । अनवस्थितेः । उपासकस्य
 सर्वत्राक्षिणि छायासंपादकस्य पुरुषान्तरस्यानवस्थितेः । असंनिधानादित्यर्थः । न हि
 कश्चिदुपासकः कंचन पुरुषं छायासंपादकं स्वचक्षुःसमीपे संनिधायोपास्त इति कल्प-
 यितुमिति भावः । असंभवाच्च । छायापुरुषादौ वामनीत्वभामनीत्वसंयद्वात्मत्वामृतत्वादीनां
 गुणानामसंभवादित्यर्थः । वामनीत्वं कामप्रापकत्वम् । भामनीत्वं जगद्भासकत्वम् । संयद्वात्मत्वं
 प्राप्तकामत्वम् । तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मैव नेतरश्छायापुरुषादिरिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ (४)

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यके पञ्चमाध्याये याज्ञवल्क्य उद्दालकं प्रत्याह—तत्रत्यं वाक्यमेतत्—‘य
 इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति ’ इत्युपक्रम्य श्रूयते । ‘यः
 पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीम-
 न्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ’ [वृ० ३ । ७ । १] इत्यादि । तत्रैवाधि-
 दैवतमाधिलोकमधिदेवमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामी
 श्रूयते । स किमधिदैवाद्यभिमानी देवो वा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चियोगी वा किंवा परमा-
 त्मेति त्रैधा संशयः । कश्चिदेवोऽन्तर्यामी भवितुमर्हति । तादृशपुण्यसंचयस्य पूर्वमुपार्जि-
 तत्वात् । यद्वाऽन्तर्यामी कश्चियोगी भवितुमर्हति । तादृशेन तपसा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यत्वात् ।
 न परमात्मा तस्य विकाररूपप्रपञ्चान्तर्यामित्वानुपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैवान्तर्यामी न
 कश्चिदेवो न कश्चियोगी । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य परमात्मनो ये धर्मा आत्मत्वामृत-
 त्वनियन्तृत्वज्ञेयत्वादयस्तेषां व्यपदेशान्निर्देशादित्यर्थः । ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ’ [वृ०
 ३ । ७ । ३] इत्यन्तर्यामिणो जीवतादात्म्यममृतत्वं च श्रूयते । तदेवतापरिग्रहे योगि-
 परिग्रहे वा कथमुपपद्येत । तावतैव चारितार्थ्येऽस्य मोक्षप्रतिपादकप्रकरणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।
 तस्मादन्तर्यामी परमेश्वरः ॥ १८ ॥

प्रधानस्यान्तर्यामित्वं निराकरोति—

न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

तर्हि स्मार्तं सांख्यस्मृतिकाव्युक्तं प्रधानमन्तर्यामि भवतु । तस्यापि सर्वविकारकारण-
त्वान्नियन्तृत्वमुपपद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । नच स्मार्तमन्तर्यामि भवितुमर्हति । कस्मात् ।
अतद्वर्माभिलापात् । तच्छब्देन प्रधानम् । न तदतत् । प्रधानभिन्नपरमात्मा । तस्य ये
धर्मास्तेषामभिलापादभिधानादित्यर्थः । अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो
विज्ञाता ’ [बृ० ३ । ७ । २३] इतिवाक्यशेषे श्रूयते । तथाऽऽत्मत्वमपि पूर्वं प्रकान्तम् ।
एतेषामात्मत्वद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादधिर्माणां तेषामभिधानाभावादित्यर्थः । अचेतनस्य द्रष्टृत्वाद्य-
संभवाच्च । तस्मान्न प्रधानमन्तर्यामीति ॥ १९ ॥

ननु शारीरोऽन्तर्यामी भवतु तत्राऽऽह—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ (५)

शारीरो जीवोऽन्तर्यामी । चैतनत्वात् । द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वादीनां धर्माणां तस्मिन्नु-
पपत्तेश्चेति प्राप्ते ब्रूमः । नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरोऽन्तर्यामी नेष्यते । कुतः । हि
यस्मादुभये भेदेनैनमधीयते तस्माद्वेतोरित्यर्थः । उभये काष्ठा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो
भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदाधारत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते पठन्ति । ‘ यो विज्ञाने
तिष्ठन् ’ [बृ० ३ । ७ । २२] इति काष्ठाः । ‘ य आत्मनि तिष्ठन् ’ इति माध्यं-
दिनाः । अत्राऽऽत्मविज्ञानशब्दौ शारीरस्य वाचकौ । तथाच विज्ञानात्मशब्दाभ्यां वाच्यस्य
शारीरस्यान्तर्यामीश्वरस्तस्माद्विन्न एव । ननु कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारानुपपद्येते
शारीर एक ईश्वरश्चैक इति । नच द्वौ द्रष्टारावासातामिति वाच्यम् । ‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिश्रुतिविरोधा-
दिति चेत् । नैप दोषः । उपाधिनिमित्तकोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदो न पारमार्थिकः । ‘ यत्र
हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ’ [बृ० २ । ४ । १४] इतिश्रुतिरविद्या-
विषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत् ’ [बृ०
२ । ४ । १४] इतिश्रुतिर्विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ॥ २० ॥ (५)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ (६)

मुण्डकोपनिषदि पठ्यते—‘ अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तददृश्यमग्राह्यम-
गोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं
परिपश्यन्ति धीराः ’ [मुण्ड० १ । १ । ५ । ६] इति श्रूयते । तत्र संशयः—
किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं वा शारीरो वा परमात्मा वेति । प्रधानं भूत-
योनिरिति तावत्प्राप्तम् । योनिशब्दस्योपादानवाचित्वात् । प्रधानस्य विश्वाकारेण परिण-

ममानस्योपादानत्वात् । अदृश्यत्वादिधर्माणां प्रधाने संभवाच्च । यद्वा भूतयोनिः शारीरः स्यात् । योनिशब्दस्य निमित्तकारणवाच्यत्वात् । धर्माधर्मद्वारेण शारीरस्यापि भूतानि प्रति निमित्तकारणत्वादिति प्राप्तेश्चभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्त्रं च जायते ’ [मुण्ड० १ । १ । ९] इत्यादिपरमात्मधर्मोक्तेः । सामान्याकारेण सर्वज्ञत्वं विशेषाकारेण सर्वविद्यं पर्यालोचनात्मकं तपश्चेत्तादृशस्य ब्रह्मलिङ्गस्य कीर्तनादित्यर्थः । नच जीवस्यात्र भूतयोनित्वं युक्तम् । उक्तधर्माणां तत्रासंभवात् ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमात्मा भूतयोनिर्नेतरौ प्रधानजीवौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । भेदेन व्यपदेशो भेदव्यपदेशः । विशेषणं च भेदव्यपदेशश्च ताभ्यामित्यर्थः । विशेषणं तावत्—‘ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ’ [मु० २ । १ । २] इत्यादि । नह्येतदिव्यत्वादिविशेषणं देहाध्यासवतो जीवस्य संभवति । भेदव्यपदेशोऽपि—‘ अक्षरात्परतः परः ’ इति । अक्षरशब्दवाच्यादव्याकृतात्पर इति भेदेन व्यपदेशात् । अयमर्थः—अव्याकृतं नामरूपवर्जजशक्तिरूपं मुतसूक्ष्मं परमात्माश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परं तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशादिति । तस्मात्परमात्मा भूतयोनिः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ (६)

किंच । परमात्मा भूतयोनिः । कुतः । रूपोपन्यासात् । तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं यद्यद्रूपं तस्योपन्यासात्कीर्तनादित्यर्थः ।

‘ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं श्रोतमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ’ [मु० २ । १ । ४] इति ।

एतत्सर्वं परमात्मन एवोचितं सर्वविकारकारणत्वात् । न शारीरस्य तनुमहिमत्वात् । नापि प्रधानस्य सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । तस्मात्परमात्मैव भूतयोनिर्न प्रधानजीवाविति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (६)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । ॥ २४ ॥ (७)

छान्दोग्यस्य पञ्चमाध्याये वैश्वानरविद्यायामान्नायते—‘ कौ न आत्मा किं ब्रह्म ’ [छा० ५ । ११ । १] इति । ‘ आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्ष्येपि तमेव नो ब्रूहि [छा० ५ । ११ । ६] ’ इत्युपक्रम्य ‘ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वैष्वा-

त्मस्वन्नमत्ति ' [छा० ९ । १८।१ ।] 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य*
मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव
पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्पमाहवनीयः '
[छा० ५ । १८ । २] इति वाक्यं विषयः । तत्र विषयः—किमयं वैश्वानरो
जाठराग्निरुपदिश्यते किं वा भूताग्निरुत तदभिमानिनी देवताऽथवा परमात्मेति । वैश्वानर-
शब्दस्य परमात्मनोऽन्यस्मिन्प्रसिद्धत्वाज्जाठरादिरेव वैश्वानर इति तावत्प्राप्तम् । ' अयमग्नि-
वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते ' [बृ० ९ । ९ । १]
इत्यादौ जाठरेऽग्नौ प्रयोगदर्शनात् । भूताग्निर्वा स्यात् । तत्रापि प्रयोगदर्शनात् ' विश्वस्मा
अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन् ' [ऋ० सं० १० । ८८ । १२]
इति । 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिप्रीः' [ऋ० सं० १ । ९८
१] इत्याद्याः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां प्रयोगदर्शनादिति पक्षत्रयप्राप्तिः । ' को न
आत्मा किं ब्रह्म ' इत्युपक्रम आत्मशब्दप्रयोगस्य जीवे रूढत्वात्तद्वशेन वैश्वानरशब्दोऽपि
नेयो जीववैश्वानरयोः सानिकर्पादिति प्राप्ते ब्रूमः—वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारण-
शब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषस्तस्मात् । वैश्वानरशब्दस्त्रयस्य
साधारण आत्मशब्दश्च द्वयस्य । तथाऽपि विशेषदर्शनादित्यर्थः । ' तस्य ह वा एतस्याऽऽ-
त्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः ' इत्यादिना द्युलोकाद्यशेषजगतो वैश्वानरावयवत्वं च
श्रूयते । नचैतत्परमात्मनोऽन्यत्र संभवति । किं च ' को न आत्मा किं ब्रह्म ' इत्युपक्रमः
परमात्मानमेव गमयति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

किंच परमेश्वर एव वैश्वानरः । इतिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं स्मर्यते तस्मादित्यर्थः ।
' यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने
नमः ' इति । एतस्याः स्मृतेरुदाहृतश्रुतिरेव मूलम् । मूलान्तरकल्पने मानाभावात् ।
यस्मादिदं ' यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा ' इत्यादि स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य
वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्यु-

पदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

ननु परमेश्वरो न वैश्वानरः । कुतः । शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वै-
श्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति । अर्थान्तरे रूढत्वात् । ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरः ' [श०
प० ब्रा० १० । ६ । ११] इति । आदिशब्दात् ' हृदयं गार्हपत्यः ' [छा० ५ ।

१८ । २] इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् । ‘ तद्यद्वक्तं प्रथममागच्छेत्तद्गोमीयम् ’ [छा० ५ । १९ । १] इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनमेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । किंच जाठरस्य वैश्वानरस्यान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—‘ पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद ’ इति । तज्जाठरे संभवति । अथ वा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यायं वैश्वानरनिर्देशो भविष्यति । तस्यापि ब्रुलोकादिसंवन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् ’ [ऋ० सं० १० । ८८ । ३] इत्यादिः । अथवा तदभिमानिन्याः कस्याश्चिदेवताया वा निर्देशो भविष्यति । तस्या ऐश्वर्ययोगाद्ब्रुलोकाद्यवयवत्वसंभवात् । तस्मान्न परमात्मा वैश्वानर इति प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मा वैश्वानरः । कुतः । तथा दृष्ट्युपदेशात् । तथा जाठररूपेण परमेश्वरस्य दृष्टेरुपासनाया उपदेशादित्यर्थः । ‘ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ’ [छा० ३ । १८ । १] इत्यादिवत् । ननु मुख्य एव जाठरोऽत्रोपदिश्यतामित्यत आह—असंभवात् । ‘ मूर्धैव सुतेजाः ’ इत्यादिविशेषस्य जाठरेऽसंभवादित्यर्थः । किंच पुरुषमप्येनं वैश्वानरं वाजसनेयिनोऽधीयते—‘ स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद [श० प० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति । परमेश्वरस्य सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमप्युपपद्यतेतराम् । जाठरस्य तु पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं स्यान्न तु पुरुषत्वम् । तस्मात्परमात्मा वैश्वानरः ॥ २६ ॥

अत एव न देवताभूतं च ॥ २७ ॥

देवता च भूतं च देवताभूतम् । द्वंद्वैकवद्भावः । भूताग्न्यभिमानिनी देवता भूताग्निर्वा नैव वैश्वानरः । कुतः । अत एव पूर्वोक्तेभ्य एव हेतुभ्यः । भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य शुभूर्धत्वादिकल्पना नोपपद्यते । विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् । ‘ यो भानुना ’ इति मन्त्रस्तत्प्रशंसाभिव्याप्तिमेवाऽऽह न तु ब्रुलोकाद्यवयवत्वम् । देवताया अपीश्वराधीनैश्वर्यवत्त्वान्न शुभूर्धत्वादिसंभवः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको वा जाठराग्न्युपाधिको वा परमात्मोपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमात्मोपासने न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । पूर्वापरपर्यालोचनया प्रकृतपरमात्मपरिग्रहे निश्चिते तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते । विश्वश्चासौ नरश्चेति वा विश्वेषां नर इति वा विश्वे नरा अस्येति वा विश्वानरः सर्वात्मकः पुरुष इति फलितार्थः । विश्वानर एव वैश्वानरः । स्वार्थ एव तद्धितो राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयेण परमात्मविषय एव भविष्यति । ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं विरुध्येतेति चेन्न । सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्यान्तःप्रतिष्ठितत्वसंभवात् । तथा च वाजसनेयिश्रुतिरपि

पूर्वोक्ता परमात्मपरिग्रहे संगच्छते न जाठराग्निपरिग्रहे । तस्याप्रकृतत्वात् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥ २८ ॥

ननु कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यते तत्राऽऽह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

व्यापकस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमुपपद्यते । कुतः । अभिव्यक्तेः । उपासकानां प्रयोजनाय परमात्मा हृदयादिपृथग्विस्थानेषु प्रादेशपरिमाणोऽभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरे सर्वात्मकेऽपि प्रादेशश्रुतिरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयमात्रप्रतिष्ठितेन मनसाऽनुस्मृतेर्व्यानात्प्रादेशमात्रः परमेश्वर उच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्ध्यज्यते नचेह परमेश्वरे परिमाणमस्ति यद्ब्रह्मसंबन्धादभिव्यज्येत । तथाऽपि यथाकथं चिद्व्यानाय प्रादेशमात्रश्रुतिप्रमाणादभ्युपगन्तव्यमिति वादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

मूर्धप्रभृतिचिवुकपर्यन्ते प्रादेशमात्रे वैश्वानरस्योपास्यत्वप्रतिपादनात्प्रादेशमात्रत्वं संपन्नम् । ततः प्रादेशमात्रसंपत्तेः प्रादेशप्रमाणश्चिन्तनीय इति जैमिनिर्मन्यते । वादरिस्तु हृदयप्रादेशं प्रादेशप्रमाणमाह—आश्मरथ्यो हृदयमूर्धादिचिवुकयोरन्यतरप्रादेशमाहेति भेदः । जैमिनिरस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरसंवादमाह—तथाहि दर्शयतीति । तथाहि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणे व्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चिवुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । तच्च ब्राह्मणं भाष्येऽनुसंधेयम् ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ (७)

किंचास्मिन्मूर्धचिवुकान्तराले प्रादेशमात्रमेनं परमात्मानं जात्राला आमनन्ति । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठितः । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । कैव वरणा कैव नासीति । सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति नाशयति । तत्र चेमामेव नासिकां वरणा नासीति निरुह्य पुनरप्यामनन्ति—कतमद्वाऽस्य स्थानं भवति भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः संधिः स एष बुलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धम् ।

इति श्रीब्रह्मसूत्रविवृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

मुण्डकोपनिषदि श्रूयते—‘ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ’ [मु० २ । २ । ५] इति । इदं वाक्यं विषयः । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ ते आदी यस्य तद्युभ्वादि यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राण इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्याऽऽयतनं किञ्चिदवगम्यते । तत्र संशयः—किं द्युभ्वाद्यायतनं प्रधानं वा वायुर्वाऽथवा भोक्ता वाऽऽहोस्विदीश्वर इति । तत्र तावत्प्रधानं स्मृतिप्रसिद्धं परिग्रहीतव्यं तस्य सांख्यस्मृतिप्रसिद्धया सर्वाधारत्वावगमात् । अथ वा श्रुतिप्रसिद्धो वायुः स्यात् । ‘ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्ति ’ [बृ० ३ । ७ । २] इति वायोरपि जगदायतनत्वश्रवणात् । शरीरो वा स्यात् । तस्य भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेः । एवं विषये प्राप्ते ब्रूमः—द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः स्वशब्दात् । स्वस्य ब्रह्मणः प्रतिपादको यः शब्द आत्मशब्दस्तस्मादित्यर्थः । आत्मशब्देन प्रधानसूत्रात्मवायुपक्षौ प्रत्युक्तौ भवतः । तयोरात्मशब्दस्यासंभवात् । भोक्त्रात्मपरिग्रहोऽपि न युक्तः । कुतः । स्वशब्दात् । सब्रह्माऽऽत्मेति स्वशब्दः । क्वचित्सच्छब्देन ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—‘ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ’ [छा० ६ । ८ । ४] इत्यादौ । क्वचिद्ब्रह्मशब्देन ‘ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ’ [मु० २ । २ । ११] इत्यादौ । क्वचिदात्मशब्देन—आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत् ’ [ऐ० १ । १] इत्यादौ । प्रकृते ‘ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ ’ [मुण्ड० २ । २ । ५] इत्यात्मशब्दश्रवणात् । तस्माद्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

किञ्च द्युभ्वाद्यायतनं परमेव ब्रह्म । कुतः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तैरुपसृप्यं गम्यं मुक्तोपसृप्यम् । भावप्रधानो निर्देशः । मुक्तोपसृप्यत्वस्य व्यपदेशात्कथनादित्यर्थः । मुक्तैरुपसृप्यम् । देहादिष्वात्मबुद्धिरविद्या । ततस्तत्पूजनादौ रागः । तत्परिभवादौ द्वेषः । तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्च । एतेभ्यो मुक्तैरुपसृप्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति ।

‘ भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ’ ॥ [मु० २ । २ । ८]

इत्युक्तोक्तम्—‘ तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ’ [मु० ३ । २ । ८] इति । ब्रह्मण एव मुक्तोपसृप्यत्वं शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा ‘ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते

कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ' [वृ० ४ । ४ । ७] इत्येवमादौ । तस्मादपि शुम्भाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमानं सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं न तदशुम्भाद्यायतनम् । कुतः । अतच्छब्दात् । तस्यानुमानस्य शब्दस्तच्छब्दः । न तच्छब्दोऽतच्छब्दस्तस्मादतच्छब्दात् । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य शुम्भाद्यायतनत्वप्रतिपादकः कश्चन शब्दोऽस्ति येन प्रधानं जगदायतनत्वेनावगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' [मु० १ । १ । ९] इत्यादि । ' तमेवैकं जानथ आत्मानम् ' [मु० २ । २ । १] इत्यनेन प्रधानप्रतिषेधाच्च ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

चकाराच्चेत्यतच्छब्दादिति चानुवर्तते । प्राणभृज्जीवो न शुम्भाद्यायतनम् । अतच्छब्दादेव । यद्यपि जीवस्याप्यात्मत्वं संभवति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नस्य तस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवान्न प्राणभृदशुम्भाद्यायतनम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

इतश्च प्राणभृन्न शुम्भाद्यायतनं भवितुमर्हति । कुतः । भेदव्यपदेशात् । ' तमेवैकं जानथ आत्मानम् ' [मु० २ । २ । ५] इतिज्ञेयज्ञातृभावेन भेदव्यपदेशादित्यर्थः । प्राणभृतो मुमुक्षुत्वेन ज्ञातृत्वात् । परिशेषाज्ज्ञेयं परं ब्रह्म । तदेव शुम्भाद्यायतनं न प्राणभृदिति गम्यते ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

शुम्भाद्यायतनं परं ब्रह्मैव । कुतः । प्रकरणात् । भवतीदं प्रकरणं परमात्मनः । ' कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ' [मु० १ । १ । ३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानपेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मिके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् । सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्तत्वात्तस्मात्परमात्मैव शुम्भाद्यायतनम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ (१)

इतश्च परमात्मा शुम्भाद्यायतनम् । कुतः । स्थित्यदनाभ्याम् । स्थितिश्चादनं च स्थित्यदने ताभ्याम् । पञ्चमीद्विवचनम् । शुम्भाद्यायतनं प्रकृत्य ' द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ' [मु० ३ । १ । १] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते । ' तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति ' इत्यदनम् । ' अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ' इत्यौदासीन्येनावस्थानम् । ताभ्यां

स्थित्यदनाभ्यां चेश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो बुभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्त-
तस्तस्य प्रकृतस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते । अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिक-
गंसंबद्धं स्यात् । नचेश्वराक्षेत्रज्ञस्य पृथग्वचनमाकस्मिकगंसंबद्धं स्यादिति वाच्यम् । कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वादिना प्रतिशरीरं भिन्नस्य तस्य लोके प्रसिद्धत्वात् । तस्मात्परमात्मैव बुभ्वाद्या-
यतनम् ॥ ७ ॥ (१)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

छान्दोग्यस्य सप्तमाध्याये नारदं प्रति सनत्कुमारो नामादीन्युत्तरोत्तरं भूयांसि बहूनि
तत्त्वान्युपदिश्यान्ते निरतिशयं भूमानमुपदिशति—‘ भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति
भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स
भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् ’ [छा० ७ । २३ ।
२४] इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्त्रिपरमात्मेति । प्राण इति
तावत्प्राप्तम् । कुतः । प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् । यथा हि—‘ अस्ति भगवो नाम्नो भूयः ’
[छा० ७ । १ । ५] इति प्रश्नः । ‘ वागवा नाम्नो भूयसी ’ [छा० ७ । २ ।
१] इति प्रतिवचनम् । तथा ‘ अस्ति भगवो वाचो भूयः ’ [छा० ७ । २ । २]
इत्यादिषु तत्त्वेषु पुनःपुनः ‘ अस्ति भगवो भूयः ’ इति नारदः पृच्छति सनत्कुमारश्च
‘ अस्ति ’ इति प्रतिवक्ति । एवं च प्रश्नप्रतिवचनपूर्वकत्वेनैव नामादीनि प्राणपर्यन्तानि
तत्त्वान्युपदिश्य ‘ प्राणो वा आशया भूयान् ’ [छा० ७ । १५ । १] इत्यादिना
प्राणमेव भूयांसमुक्त्वा प्राणस्योपरि विनैव प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां भूमानमवतारयति । अतः
प्राणभूम्नोर्मध्ये विच्छेदकस्याभावात्प्राण एव भूमा । किंच ‘ एष तु वा अतिवदति यः
सत्येनातिवदति ’ [छा० ७ । १६ । १] इति प्राणतत्त्वविदश्चातिवादित्वनामकमुत्कर्ष-
मभिधाय प्रकरणविच्छेदकाशङ्कानिवृत्तये तदेवातिवादित्वमनुवर्त्य भूमानमुपदिशन्
प्राणभूम्नोरभेदं दर्शयति । किंच सुपुप्तौ दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति
प्राणस्यापि ‘ यत्र नान्यत्पश्यति ’ [छा० ७ । २३] इत्येतल्लक्षणम् । यच्च ‘ यो
वै भूमा तत्सुखं यो वै भूमा तदमृतम् ’ [छा० ७ । २३] इति च तदुभयमपि
प्राणस्याविरुद्धम् । ‘ प्राणो वा अमृतम् ’ [कौषी० ३ । २] इति श्रुतेः । सुपुप्तिसुखं च
प्राणजन्यं भूमाऽत्र परमात्मैव । कुतः । संप्रसादादध्युपदेशात् । सम्यक्प्रसादत्यास्मि-
न्निति संप्रसादः सुपुप्तिस्थानम् । सुपुप्त्यवस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभि-
प्रेयते । प्राणदूर्ध्वं भूम्न उपदेशादित्यर्थः । अयमर्थः—‘ एष तु वा अतिवदति यः
सत्येनातिवदति ’ इत्यत्रातिवादित्वहेतुं प्राणोपासनं तु शब्देन व्यावर्त्य मुख्यतिवादित्वहे-
तोर्ब्रह्मणः सत्यशब्देन पृथगुपक्रमात् । सत्यं परं ब्रह्मोच्यते । परमार्थरूपत्वात् । ‘ सत्यं

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' [तै० २ । १] इति श्रुत्यन्तरात् । तथा परमात्मोपक्रमे ' तरति शोकमात्मवित् ' [छा० ७ । १ । ३] इति वेद्यतया परमात्मोच्यते । तथा ' यत्र नान्यत्पश्यति ' इति द्वैतनिषेधेन भूम्नो लक्षणमभिधीयते । एवंचाऽऽत्मविविदिपया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । नच प्राण एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इति वाच्यम् । मुख्यया वृत्त्या प्राणस्याऽऽत्मत्वासंभवात् । परमात्मज्ञानादन्यत्र शोकानिवृत्तेश्च । तस्माद्भूमा परमात्मैव भूमा ॥ ८ ॥ (१)

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ (२)

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्धुपपद्यन्ते । ' यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ' [छा० ७ । २४ । १] इति दर्शनादिव्यवहाराभावो जीवब्रह्मैक्यलक्षणोऽवगम्यते ' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तेकेन कं पश्येत् ' [वृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । ' यो वै भूमा तमुखं नाल्पे सुखम् ' [छा० ७ । २३ । १] इति भूम्नः सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । ' आनन्दो ब्रह्म ' [तै० ३ । ६] इति श्रुत्यन्तरात् । ' यो वै भूमा तदमृतम् ' [छा० ७ । २४] इति । एते चान्ये च श्रूयमाणा धर्माः परमात्मन्येवोपपद्यते । तस्मात्परमात्मैव भूमेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

वृहदारण्यके पञ्चमाध्याये गार्गी याज्ञवल्क्यं पृच्छति—' कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्वम् ' [वृ० ३ । ८ । ७ । ८] इत्यादि । तत्राक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति संशयः । वर्ण इति तावत्प्राप्तम् । ' येनाक्षरसमाम्नायम् ' इत्यादौ वर्णेऽक्षरप्रसिद्धेः । ' ओंकार एवेदं सर्वम् ' [छा० २ । २३ । ४] इत्यादौ श्रुत्यन्तरे वर्णस्याधुपास्यत्वसर्वात्मत्वावधारणात्प्रणव एवाक्षरशब्दवाच्य इति प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणादित्यर्थः । ' यदूर्ध्वं दिवो यदूर्वाक्पृथिव्या ' इत्यारभ्य ' आकाश एव तदोतं च प्रोतं च ' इत्यन्तेन सर्वविकारजातस्याऽऽकाशाधारकत्वमुक्त्वा ' कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ' इति गार्गी पृष्टस्य याज्ञवल्क्यस्यैतत्प्रतिवचनम्—' एतद्वै तदक्षरं गार्गी ' इत्यादि—' एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्गीकाश ओतश्च प्रोतश्च ' इत्यन्तम् । एतेन प्रतिवचनेनाक्षरस्याम्बरान्तधृतिरवगम्यते । नहीयमम्बरान्तधृतिः परमेश्वरादन्यत्र संभवति । यदपि ' ओंकार एवेदं सर्वम् ' इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनस्य प्रणवस्य स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । न क्षरः यदनुते वेत्यक्षरव्युत्पत्तिः सामञ्जस्येन ब्रह्मण्येवोपपद्यते । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ।

नन्वम्बरान्तधृतिः प्रधाने संभवतीत्यत आह—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म नान्यस्य । कुतः । प्रशासनात् । प्रशासनश्रवणादित्यर्थः । प्रशासनं हीह श्रूयते—‘ एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ’ [वृ० ३ । ८ । ९] इत्यादि । तदेतत्सूर्यचन्द्रोपलक्षिताखिलजगच्छासकत्वं चेतनस्येश्वरस्यैवोपपद्यते न त्वचेतनस्य प्रधानस्य । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—नह्यचेतनानां घटादिकारकाणां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्तीति । तस्मादम्बरान्तधृतिः प्रधानस्य नोपपद्यते ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ (३)

किंचाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव संभवति न प्रधानस्य नवा जीवस्य । कुतः । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य प्रधानस्य जीवस्य च भावो धर्मोऽन्यभावस्तद्व्यावृत्तेः । तद्विपरीतधर्मवत्त्वादित्यर्थः । ‘ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ ’ [वृ० ३ । ८ । ११] इत्यादि । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति तथाऽपि द्रष्टृत्वादिव्यपदेशो न संभवत्यचेतनत्वात् । तथा ‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता ’ [वृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिना द्रष्टृन्तरनिरासाच्च । न चेतनोऽपि शारीरोऽत्र गृह्यते तस्योपाधिमतः संसारिणः परिच्छिन्नत्वात् । नहि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । ‘ अनीशया शोचति मुह्यमानः ’ [श्वे० ४ । ७] इतिश्रुत्यन्तरे स्पष्टमुपाधिपरतन्त्रत्वोक्तेः । अचिन्यमहिम्नीश्वरे स्वाधीनमायोपाधिके तु ‘ अस्थूलमग्न्यहस्वम् ’ [वृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिना सर्वे संसारधर्मा निषिध्यन्ते नान्यस्मिंशारीरे । तस्मान्न जीवोऽप्यक्षरशब्दवाच्यः परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्य इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (३)

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ (४)

प्रश्नोपनिषदि श्रूयते—‘ एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ’ [प्र० ५ । २] इति प्रकृत्य श्रूयते—‘ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोभियेतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत [प्र० ५ । ५] इति । किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्ययमुपदिश्यतेऽथवाऽपरमियेतेनैवाऽऽयतनेन परमपरं चैकतरमन्वेतीति प्रकृततत्त्वाद्भवति संशयः । तत्रापरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्माभिधायीतेति प्राप्तम् । कुतः । ‘ स तेजासि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् ’ [प्र० ५ । ९] इति हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिफलश्रवणात् । परब्रह्मध्यानस्य परमपुरुषार्थलक्षणस्य तावन्मात्रफलत्वानुपपत्तेश्च । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्येतेति चेन्न । तस्य हिरण्यगर्भस्य वद्धजीवापेक्षया परत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—परमेव ब्रह्मात्राभिध्ययमुपदिश्यते ।

कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । वाक्यशेषेऽस्याभिध्यातव्यस्येक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशात् । ‘ स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ’ [प्र० ५।५] इति । अस्यार्थः— ओंकारोपासनया ब्रह्मलोकं प्राप्तः स एतस्माज्जीवघनाज्जीवसमष्टिरूपादुत्कृष्टाद्भिरण्यगर्भादप्युत्कृष्टं सर्वप्राणिहृदये शयानं परमात्मानं पश्यतीति । तत्राभिध्यायतेस्तथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति । मनोरथकल्पितस्यापि ध्यायतिकर्मत्वात् । तदेवातथाभूतमीक्षतेरपि कर्म लोके दृष्टम् । अतः परमात्मैव सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एवेह परात्परपुरुषशब्दाभ्यां प्रत्यभिज्ञायते । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिकलं परिच्छिन्नं न युज्यत इति । नैष दोषः । त्रिमात्रेणोकारेणाऽऽलम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्तिश्चेति । तस्मात्परमात्मैवोमित्यक्षरेणाभिध्यातव्य इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (४)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

छान्दोग्यस्याष्टमाध्याये ‘ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्त्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् ’ [छा० ८।१।१] इत्यादिवाक्यं श्रूयते । ब्रह्मण उपलब्धस्थानत्वेन शरीरं ब्रह्मपुरं तत्र दहरमल्पं हृदयपुण्डरीकं हृदयकमलं वेष्टम गृहं तस्मिन्दहरपुण्डरीकवेष्टमनि दहरोऽल्प आकाशो वर्तते । स किं भूताकाशोऽथवा जीव आहोस्वित्परमात्मेति संशये सति भूताकाश इति तावत्प्राप्तम् । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्तस्य च दहरायतनत्वादहरत्वम् । यद्वा दहरशब्देनाल्पत्वोक्तेः परिच्छिन्नो जीव इति प्राप्तम् । तस्य शरीरेण स्वस्वामिलक्षणसंबन्धात् । तत्र पुरस्वामिजः पुरैकदेशेऽवस्थानं लोके दृष्टं यथा राज्ञस्तद्वदस्यापि । तस्माद्भूताकाशो वा जीवो वा दहर इति प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैव दहराकारः । कुत उत्तरेभ्यः । वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । ‘ यावाप्त्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुगौ विद्युन्नक्षत्राणि च यच्चास्येहास्ति यच्च तास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ’ [छा० ८।१।३] इत्यादि । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथाऽपि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति तच्छङ्का निरस्ता । यथाकथंचिद्वाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीति न युक्तं वक्तुम् । अगतिका हीयं गतिर्यत्कालनिकभेदाश्रयणम् । तथाऽपि दहराकाशस्य परिच्छिन्नत्वाद्वह्याकाशपरिमाणं नोपपद्यते । ईश्वरस्य तु ‘ अणोरणीयान्महतो महीयान् ’ [का० १।२।२०] इत्यादिश्रुतिभिरणुत्वं महत्वं चोपपद्यतेतराम् । किंच ‘ उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते ’ इत्यादिना यावापृथिव्याद्यशेषजगदाधारत्वं दहराकाशस्य श्रूयते । ‘ एष आत्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ’ [छा० ८।१।५] इतिचाऽऽत्मत्वमपहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूता-

काशे संभवन्ति । यावापृथिव्याद्याधारत्वापहतपाप्मत्वादिभ्योऽनन्यसाधारणेभ्यो हेतुभ्यः परमात्मैव दहराकाशः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति । नच दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च न संभवति तस्मिन्त्यदन्तरिति यावापृथिव्यादिपरविशेषणत्वेनोपादानात् । यावापृथिव्याद्येव विजिज्ञासितव्यमिति वाच्यम् । वाक्यशेषानुपपत्तेः । तथा हि—‘ अस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा ’ इत्याद्युक्त्वा, अथ ‘ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान्कामान् ’ [छा० ८ । १ । ६] इत्यनेन वाक्यशेषेण सत्यकामसहितस्य परमात्मन एव विज्ञेयत्वप्रतिपादनात् । विस्तरस्तु भाष्येऽनुसंधेयः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्यैव प्रपञ्चोऽयम् । किंच दहरः परमात्मा । कुतः—गतिशब्दाभ्याम् । वाक्यशेषे परमात्मन एव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—‘ इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति ’ [छा० ८ । ३ । २] इति । प्रजाशब्देनात्र जीवा उच्यन्ते । अहरहर्गच्छन्त्य इत्यनेन प्रत्यहं तेषां गतिरुक्ता भवति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । ब्रह्मलोकशब्दं गतिं चाभिप्रेत्य गतिशब्दाभ्यामिति द्विवचनं सूत्रे प्रयुक्तम् । ब्रह्मलोकशब्दो हि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशङ्कां निराकुर्वन्स्य दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथाहि दृष्टमित्यनेन ‘ सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ’ [छा० ६ । ८ । १] इत्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनेन प्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां जीवानां ब्रह्मविषयं गमनं दृढीकृतम् । यद्यपि षष्ठीसमासेन ब्रह्मलोकशब्दश्चतुर्मुखलोकं गमयति तथाऽपि सर्वासां प्रजानामहरहस्तद्गमनासंभवाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति समानाधिकरणसमास एवाऽऽश्रयणीय इत्यस्मिन्नर्थेऽहरहर्गमनमेव लिङ्गमिति लिङ्गमित्यनेनोक्तम् । अहरहर्गच्छन्त्योऽप्येतं ब्रह्मलोकं कुतो न विदन्तीत्याशङ्कायां तत्समाधानाय हेतुगर्भेणानृतेन हि प्रत्युद्धा इति वाक्यशेषेण ब्रह्मज्ञानिनामेव तद्ब्रह्मो भवति न तु तदज्ञानिनामित्युक्तं भवति । तथाच श्रुत्यन्तरं सुषुप्तिं प्रकृत्य ‘ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयः रूपम् ’ [बृ० ४ । ३ । २१] इति ॥ १५ ॥

धृतेश्च बहिर्लोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

दहरः परमेश्वर एव । कुतः । धृतेश्च । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रकृत्याऽऽकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानभुक्त्वा तस्मिन्नेवाऽऽत्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिधर्मानुपदिश्योक्तं य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारक उच्यते । किंचः कर्तारि स्मरणात् । लोकविधारकत्वं च परमेश्वरादन्यत्र न संभवति । यथा लोके केदारादिक्षेत्रसंस्थेषु भुक्तानां जलानामसंकराय सेतुरेवमय-

मात्मैषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां विधारकः सेतुरसंभेदायासंकरायेत्यर्थः । अयं च सर्वलोक-
विधारणलक्षणो महिमा परमाभ्यन्वेयास्तीति निश्चयः । श्रुतिपूषलब्धेः । तथा च श्रुतयः—
' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विवृतौ तिष्ठतः ' । [बृ० ३ । ८ । १९]
' एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाय ' [बृ०
४ । ४ । २२] इत्याद्याः । तस्माद्दहराकाशः परमेश्वरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेऽथ ॥ १७ ॥

दहराकाशः परमेश्वर एव । कुतः । प्रसिद्धेः । ' आकाशो वै नाम नामरूपयोर्नि-
र्वहिता ' [छा० ८ । १४] ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' [छा० १ । ९ । १] इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धेः । जीवे तु न कचिदाकाशशब्दः प्रयुज्य-
मानो दृश्यते । भूताकाशस्तु पूर्वमधिकरणसूत्रेण निराकृतः । तस्माद्दहराकाश ईश्वर एवेति
सिद्धम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

ननु वाक्यशेषबलेन दहराकाशः परमेश्वरो यदि परिगृह्यते तर्हि जीवस्यापि वाक्यशेषे
परामर्शोऽस्ति—' अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच ' [छा० ८ । ३ । ४] इति । अत्र हि संप्रसाद-
शब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्त्यवस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवमुपस्थापयितुं शक्नोति नार्थान्तरम् ।
तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाचेत्परमेश्वरसमभिव्याहारादा-
काशः परमेश्वरविषयोऽभ्युपगत एव जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शाद्दह-
राकाशः स एव जीव उच्यत इति चेत् । नैव दोषः । कुतः । असंभवात् । ' एष आत्माऽ-
पहतपाप्मा विरजो विमृष्टः ' [छा० ८ । १ । ५] इत्यादीनां परमेश्वरधर्माणां जीवे
बुद्ध्यद्युपाध्यभिमानिन्यसंभवादित्यर्थः । तस्माद्दहराकाशः परमेश्वर एव ॥ १८ ॥

उपराज्वेदाविर्मूलस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

' इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ' [ब० सू० १ । ३ । १८] इत्यनेन
सूत्रेण जाताया जीवादाङ्गाया निराकरणं कृतं पुनरपि तस्याः समुत्थानं क्रियते । उत्तर-
स्माद्वाक्यात् । दहरविद्याया उपरी प्रजापतिविद्यायामिन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवादे श्रूयते—
' य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एव आत्मेति होवाच ' [छा० ४ । १५ । १] इति ।
तत्र जीव इति तावत्प्राप्तम् । अवस्थात्रयोपन्यासात् । अक्षिणि पुरुष इति जागरणोप-
न्यासः । ' य एष स्वप्ने नहीयमानश्चरति ' [छा० ८ । १० । १] इति स्वप्नो-
पन्यासः । ' तद्यत्रैतत्सुतः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येव आत्मा ' [छा० ८ ।
११ । १] इति । एवमवस्थात्रयविशिष्टं जीवमेव पुनःपुनः परामृश्य तस्मिन्नपहतपाप्म-

त्वादि दर्शयति — ‘ एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्म ’ [छा० ४ । १५ । १] इति । तस्मा-
ज्जीवस्यापहतपाप्मत्वादिसंभवादहोराकाशो जीव एवास्तु न परमेश्वरः । तस्य जाग्रदाद्यव-
स्थाविहीनत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते—आविर्भूतस्वरूपसिद्धिः । तुना हेत्वाक्षेपपरिहारः ।
उत्तरस्मादपि वाक्यान् जीवाशङ्का संभवतीत्यर्थः । कुतः । यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो
विवक्ष्यते न तु जीवत्वेन रूपेण । ‘ य एषोऽक्षिणि ’ इत्युपलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्य पुनः-
पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाऽऽकृष्य स्वप्नसुषुप्त्युपन्यासोपक्रमेण परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेनरूपेणा-
भिनिष्पद्यते इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैवं व्याचष्टे न जैवेन
रूपेण । यत्तत्परं ज्योतिरूपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेवास्य
पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र जीवस्य भूतगत्याऽवस्थावचनं तस्माद-
संभवादिति पूर्वसूत्रस्थहेतुर्नासिद्धः ॥ ११ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

नन्वीश्वरश्चेदहोराः सत्तत्त्वेन संप्रसाद इत्यादिना जीवपरामर्शो व्यर्थ इति तत्राऽऽह ।
अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी ।
कथम् । संप्रसादशब्दाद्यो जीवो जागरणव्यवहारो देहेन्द्रियाद्यभिमानी भूत्वा तद्वासना-
निर्मितांश्च स्वप्नाब्जाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः सन्नुभयशरीराभिमानी तस्मिन्स्थाय सुषुप्त्यवस्थायां
परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपत्तव्यमुपसंपद्य जीवस्वरूपं परित्यज्य ब्रह्मस्वरूपेणा-
भिनिष्पद्यते । तदेवोपसंपत्तव्यमात्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणकं ब्रह्मोपास्यमित्येवमर्थोऽयं जीव-
परामर्शः परमात्मपर एव ॥ २० ॥ (४)

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ (५)

ननु दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यल्पत्वश्रवणादहोरास्य परमात्मत्वं न संभवति ।
जीवस्य त्वाराप्रोपमितस्याल्पत्वं युक्तं तस्मादहरो जीव इति चेत् । उक्तोऽस्य परिहारः ।
‘ अर्भकौकस्थात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ’ [ब्र० सू० १।२।७]
इत्यत्रेव परिहारोऽनुसंधातव्यः । ‘ उत्तराच्चेत् ’ इति सूत्रत्रयमधिकरणरत्नमालायामधि-
करणान्तरत्वेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ (५)

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

मुण्डकोपनिषदि श्रूयते—‘ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’ [मु० २ । २ ।
१०] इति । अस्यायमर्थः—तत्र पूर्वप्रकृते ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादयो न भान्ति किंतु तमेव
ज्योतिषां भासकं पुरतो भासमानं पदार्थमनु सर्वं जगद्भाति किं तर्हि तस्य भासकपदार्थस्य भासा
सर्वं विभातीति । अस्मिन्वाक्ये श्रूयमाणं जगद्भासकं किं सूर्यादिसदृशं चाक्षुषं तेजः किंचिदाहो-

स्वित्तैतन्यमिति विषये किञ्चित्तेज इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । सूर्यादितेजोभिभावकत्वात् । महतस्तेजसः संनिधौ स्वरूपं तेजोऽभिभूतं भवति यथा सूर्यसंनिधौ प्रदीपः । तथाच सूर्यादीनां यदभिभावकं तत्सूर्यादिभ्योऽप्यधिकं तेजोन्तरं भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । सूर्यादिभिरभास्यमानं वस्तु चैतन्यमेव । कुतः । अनुकृतेः । अनुकृतिरनुकारोऽनुमानमिति यावत् । अनुमानादित्यर्थः । नहि लौकिकं सूर्यादि तेजो भासमानमनुभाति सर्वं जगत् । स्वप्रकाशतया भासमानं चैतन्यमनु सर्वं जगद्भासते । उदाहृतवाक्ये तस्य भासेति चतुर्थचरणेऽयमर्थोऽभिप्रेतस्तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । ननु तमेव भान्तमनुभातीयनुपपन्नं समानस्वभावेष्वनुकारदर्शनात् । गच्छन्तमनुगच्छतीत्यादाविति चेत् । नायं नियमः । सुतप्तोऽयःपिण्डो दहन्तमग्निमनुदहति भौमं वा रजो वहन्तं वायुमनुवहतीत्यादौ भिन्नस्वभावेष्वाप्यनुकारदर्शनात् । न तत्र सूर्यो भातीति तच्छब्देन च

‘ हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निर्मलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ’ [मु० २ । २ । ९]

इत्यनेन ‘ यस्मिन्द्यौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतम् ’ [मु० २ । २ । ५] इति प्रकृतं चैतन्यमेव परामृष्टम् । नच महतस्तेजसः सकाशादल्पतेजसः परिभव इति नियमान्न तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति नोपपद्यत इति वाच्यम् । सूर्यादितेजसा मण्यादितेजसः परिभवाददर्शनात् । सूर्याद्युपाधिषु चैतन्यतेजस एवोपलम्भाच्च । तस्मात्प्रकृतं चैतन्यमेवात्र वाक्ये प्रतिपाद्यम् ॥ २२ ॥ (५)

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥ (६)

किञ्च दृग्रूपत्वं चैतन्यस्यैव स्मर्यते भगवद्गीतासु—

‘ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्वत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ [भ० गी० १५ । ६] इति ।

‘ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ’ ॥

[भ० गी० १५ । १२] इति च ॥ २३ ॥ (६)

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

कठवल्लीषु चतुर्थवल्क्यामाग्नायते—‘ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य ’ [का० २ । १ । १२] इति । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं जीवः किं वा परमात्मेति संशयः । तत्राङ्गुष्ठमात्रपरिमाणोपदेशाच्चावज्जीव इति प्राप्तम् । नह्यपरिच्छिन्नस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपपद्यते । जीवस्य तु कयाचित्कल्पनया संभवत्यङ्गुष्ठमात्रत्वम् । तथाच स्मृतिः—

‘ अथ सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशं गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ’ [म० भा० ३।२९७।१७] इति ।

देहे मध्यप्रदेशेऽवस्थानाच्च जीव इति प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैवाङ्गुष्ठमात्रो भवितुमर्हति । कुतः । ‘ ईशानो भूतभव्यस्य ’ इति शब्दात् । अतीतानागतवर्तमानजगदीशितृत्वश्रवणादित्यर्थः । नहीशितव्यस्य जीवस्य तदुक्तमीशितृत्वं संभवति । पूर्वं नचिकेतसा ब्रह्म पृष्ठम्—‘ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्पश्यसि तद्वद् ’ [का० १ । २ । १४] इति । तदेवात्र वाक्येऽनुसंधीयते ॥ २४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिच्छिन्नपरिमाणोपदेश इत्याशङ्कयामाह—

हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ (७)

तुशब्दश्चोद्यव्यावृत्त्यर्थः । सर्वगतस्य परमात्मनोऽपि हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते । विनोपाधिमतिमात्रस्याङ्गुष्ठपरिमाणमङ्गसोपपद्येत । ननु मशकादिगजान्तानां प्राणिनां हृदयपरिमाणस्यानियतत्वात्कथमङ्गुष्ठमात्रत्वं घटेतेति चेत् । नैष दोषः । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति शेषः । अविशेषेण प्रवृत्तमपि शास्त्रं मनुष्यानेवाधिकरोति । शक्तत्वादर्थित्वादपयुदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्च । मनुष्यहृदयापेक्षमेव परमात्मन इदमङ्गुष्ठमात्रत्वमुच्यते न मशकादिहृदयापेक्षम् । तेषां शास्त्राधिकाराभावात् । द्विविधा हि वेदान्तानां प्रवृत्तिः—क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिज्जीवब्रह्मैकत्वोपदेशपरा चेति । तदस्मिन्प्रकरणे विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वम् । एतमेव चार्थमुत्तरवाक्येण स्फुटी करिष्यति—‘ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ’ [का० २ । ६ । १७] इत्यादिना । तस्मादङ्गुष्ठमात्रः परमात्मा ॥ २५ ॥ (७)

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया प्रवृत्ता । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेनेदमधिकरणम् । वृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते—‘ तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् ’ [वृ० १ । ४ । १०] इति । तत्र देवादयो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियन्ते न वेति संशयः । देवा ऋषयश्च विद्यायां नाधिक्रियन्त इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । अधिकारिष्ठक्षणाभावादिति प्राप्ते सति—देवादीनामप्यधिकारोऽस्तीति वादरायण आचार्यो मन्यते । कस्मात् । संभवात् । संभवति हि तेषामप्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूयनित्यत्वालोचनादिहेतुक्रम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति मन्त्रार्थवादितिहासपुराणादिभ्यो विग्रहवत्त्वावधारणात् । नच तेषामुपनयनाभावाद्वेदाधिकारो नास्तीति वाच्यम् । तदभावेऽपि तेषां स्वयंप्रतिमातवेदत्वात्तदधिकारोऽस्ति । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यं श्रूयते—

‘ एकशतं ह वै वर्षाणि मयवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास ’ [छा० ८ । ११ । ३]
इत्यादौ । तस्मादेवानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो न निवारयितुं शक्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु देवादीनामपि विग्रहवत्त्वेन विद्यायामधिकारस्वीकारे सति कर्मण्यपि शरीरितया
ऋत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि संनिधानेन कर्माङ्गत्वं स्यात् । तच्च न संभवति । बहुषु यागेषु
युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपेण संनिधानानुपपत्तेः । तदा च कर्मणि देवताभावाद्विरोधः
स्यादिति चेत् । नायमस्ति विरोधः । कुतः । अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापीन्द्रैर्युगपदने-
कस्वरूपग्रहणसंभवादित्यर्थः । कथमेतदवगम्यत इति तत्र हेतुमाह— दर्शनादिति । तथा
हि—‘ कति देवा ’ इत्युपक्रम्य ‘ त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा ’ इति निरुच्य
‘ कतमे त ’ इति पृच्छायां ‘ महिमान एवैतेपामेते त्रयस्त्रिंशत्त्रेव देवाः ’ [बृ० ३।९।१
२] इति निर्ब्रवीती श्रुतिरेकैकस्या देवताया अनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि—

‘ आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ।

योगी कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥

प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।

संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ’ ॥

इत्यादिका प्राप्ताणिमाधैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु
वक्तव्यं निसर्गसिद्धानां देवानां बहुरूपग्रहणसामर्थ्यमस्तीति । तस्मादेकैका देवता बहुभी
रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिश-
क्तियोगात् । तस्मान्न कर्मणि विरोधः । अनेक प्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या—विग्र-
हवतामपि देवानां कर्माङ्गभावचोदनास्वनेकविधत्वं दृश्यते । यथाऽनेकैर्मोक्षयद्विर्युगपदेको
भोज्यते । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैर्युगपदेको नमस्क्रियते । तथा विग्रहवतीमेकां देवतामु-
दिश्य बहवो युगपत्त्वं स्वं हविस्त्यक्ष्यन्तीति न कश्चिकर्मणि विरोधः ॥ २७ ॥

शब्द इति चेज्जातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननूक्तप्रकारेण देवानां विग्रहवत्त्वाम्युपगमान्माऽस्तु सर्वाङ्गचोदनासु विरोधः शब्दे तु
विरोधः प्रसज्यते । तथा हि— औत्पत्तिको हि शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तं संबन्धमाश्रित्यानपे-
क्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । देवता विग्रहवती ह्यम्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययो-
गाद्युगपदनेककर्मसंबन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथाऽपि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती
सेति नित्यस्य वेदरूपशब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसंबन्धाभावे यद्वैदिकशब्दे प्रामाण्यं स्थापितं
तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कुतः । अतः प्रभवात् । अत एव
हि वैदिकाच्छब्दोदेवादि जगत्प्रभवति । कथमेतदवगम्यते । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं

श्रुतिरनुमानं तु स्मृतिः । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । स्वप्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्स्मृतिरनुमानमित्युच्यते । ते हि श्रुतिस्मृतीं शब्दपूर्विकां सृष्टिं दर्शयतः—‘ एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृस्तिरः पवित्रम् ’ इत्यादिका श्रुतिः । स्मृतिरपि —

‘ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ’ इति ॥

तथा ‘ नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः ’ [मनु० १ । २१] इति ।

नन्वेवं वेदस्य नित्यत्वं देवादीनामनित्यत्वं चोदाहृतवाक्यैः प्रतीयत इति न नित्यानित्यसंबन्धरूपो विरोधः परिहृत इति चेत् । उच्यते । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽप्याकृतीनां नित्यतया तासामेव शब्दार्थत्वेन शब्दार्थयोः संबन्धस्यौत्पत्तिकत्वसिद्धेर्न विरोधः । ननु शब्दार्थआकृतिर्भवतु तथाऽपि कथं वर्णात्मकस्य वेदस्य नित्यत्वं वर्णानां प्रत्युच्चारणं भेदस्य प्रतीयमानत्वादनित्यत्वादिति चेन्न । वर्णानां स एवायं गोशब्द इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । प्रतिपुरुषं शब्दभेदप्रतीतिस्तु ध्वनिरूपशब्दनिष्ठा न तु वर्णरूपनिष्ठाऽतो वेदस्य नित्यत्वं सिद्धमित्युक्तम् । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत एवाऽऽकृतेः शब्दार्थत्वादेव वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावध्यवि-

रोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ (८)

नन्वाकृतीनां पदार्थत्वेऽपि प्रलये सर्वाकृतिव्यक्तिनाशे पुनस्तदाकृतिकव्यक्त्युत्पत्तौ प्रमाणाभावान्नित्यानित्यसंयोगविरोधस्तदवस्थ इति चेत् । सृष्टिप्रलययोरवृत्तावपि शब्दे विरोधो नास्ति । कुतः । समाननामरूपत्वात् । संसारस्यानादित्वात्प्रतिसृष्टिं तत्तदाकृतिकमेव जगज्जन्यते न विलक्षणम् । प्रलये सर्वं वस्तु संस्कारावशेषमेव नश्यति नतु निरन्वयध्वंसः । ज्ञानस्येवार्थस्यापि सजातीयकार्योत्पत्तिदर्शनेन संस्काराङ्गीकारात् । दृष्टानुश्रार्थकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयौ भवत इत्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः— ‘ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथोऽस्यः ’ [ऋ० सं० १० । १९० । ३] इति । सूर्यचन्द्रप्रभृति जगद्यथा क्लृप्तं पूर्वमासीत्तथाऽस्मिन्कल्पे परमात्माऽकल्पयदित्यर्थः । स्मृतिश्च—

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

शर्वर्यन्ते प्रसुप्तानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

यथर्तावृतुलिङ्गानि नामरूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इत्यादिका ।

तस्मान्न पूर्वोक्तविरोध इति ॥ ३० ॥ (८)

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

शङ्कासूत्रमिदम् । देवानां ब्रह्मविद्यायामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । मधुविद्या-
दिष्वधिकारासंभवात् । ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ [छा० ३ । १ । १] इत्यादि-
कासु विद्यास्वादित्यादीनामुपास्यत्वात् । तत्राऽऽदित्यादीनामनधिकारः । आदित्यान्तराभा-
वात्स्वस्यैवोपास्योपासकत्वायोगात् । तथा च ब्रह्मविद्यायामधिकाराङ्गीकारे विद्यात्वाविशे-
पात्तत्राप्यधिकारः स्यात् । तत्र चाधिकारासंभवाद्ब्रह्मविद्यायामप्यधिकारो न संभवतीति
शङ्काभिप्रायः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किंच ‘परिदृश्यमाने ज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादिदेवताशब्दानां लोके व्यवहारसद्भा-
वान्मण्डलस्याऽऽयतनत्वेन विग्रहाभावादग्निवाय्वादीनामपि मण्डलस्वरूपत्वात् । नच ‘इन्द्रो
वज्रमुदयच्छत्’ इत्याद्यर्थवाक्येभ्यो देवतानां विग्रहवत्त्वमवगम्यत इति वाच्यम् । विध्येक-
वाक्यतापन्ना[नां] ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इत्याद्यर्थवादवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्या-
भावात् । तस्माद्देवानां विग्रहवत्त्वाभा[वात्] न ब्रह्मविद्यायामधिकार इति ॥ ३२ ॥

मावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥ (९)

तुशब्दश्चोद्वनिरासार्थः । बादरायण आचार्यो देवानामपि ब्रह्मविद्यायां भावमधिकारित्वं
मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वनधिकारो देवानां तथाऽपि निर्गुणब्रह्म-
विद्यायां तेषां देवानामप्यधिकारस्य भावोऽस्ति । न ह्येकत्रानधिकारे सर्वत्रानधिकार इति
नियमः । राजसूयादावनधिकृतानां ब्राह्मणानां ज्योतिष्टोमानधिकारप्रसङ्गात् । किंच
ब्रह्मविद्यां प्रकृत्य देवादीनां विद्याधिकारः श्रुतावुक्तः—‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्तथर्षीणाम्’ [वृ० १ । ४ । १०] इति । यद्वा ज्योतिषि भावाच्चेत्यस्यो-
त्तरमस्ति हि । यद्यप्यादित्यादयो देवतावाचकाः शब्दा ज्योतिषि प्रयुज्यन्ते तथाऽपि
तदभिमानिदेवतापरा एव तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् ।
अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवानां ज्योतीरूपेणावस्थातुं तं तं विग्रहं च गृहीत्वा व्यवहर्तुं सामर्थ्यम् ।
तथाहि श्रूयते—‘मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेपो भूत्वा जहार’ [पंडिशति० ब्रा०
१ । १ ।] इति । स्मर्यते च—‘आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह’ इति ।

मृदादिष्वप्यधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते ‘ मृदव्रवीदापोऽब्रुवन् ’ इत्यादिदर्शनात् । ननु मन्त्रा-
र्थवादानां स्वार्थे तात्पर्याभावात्तन्मूलानामितिहासपुराणादीनामपि तथात्वात्कथं देवानां
विग्रहवत्त्वमिति चेत् । अत्रोच्यते—त्रिविधो ह्यर्थवादः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवाद-
श्चेति । तथाचाऽऽहुः—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ’ इति ॥

‘ आदित्यो यूपः । ’ ‘ यजमानः प्रस्तरः ’ इत्यादिषु प्रत्यक्षविरोधे सत्यादित्यवयूपस्य
यजमानवत्प्रस्तरस्य यागनिर्वाहकत्वगुण आदित्यादिशब्दैरुपलक्ष्यत इति गुणवादः । ‘ अग्नि-
र्हिमस्य भेषजम् ’ ‘ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ’ इत्येवमादिषु मानान्तरसिद्धार्थत्वादनुवाद-
कत्वम् । तयोरुभयोः स्वार्थे तात्पर्यं नास्ति । ‘ इन्द्रो वज्रमुदयच्छत् ’ इत्यादिषु गुणवा-
दानुवादाभ्यां भिन्नेषु भूतार्थवादेषु स्वार्थे तात्पर्यं निवारयितुमशक्यत्वात्पदैकवाक्यतया
स्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यं प्रतिपाद्य पश्चाद्वाक्यैकवाक्यतया विधिषु महातात्पर्यं भूतार्थवादैः प्रति-
पाद्यते । मन्त्रेऽप्ययं न्यायो योज्यः । तथाच मन्त्रार्थवादादिवलादेवानां विग्रहवत्त्वं सिद्धम् ।
तस्माद्देवतानां विद्याधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ३३ ॥ (९) ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

छान्दोग्ये संवर्गविद्यायां श्रूयते—‘ आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथाः ’
[छा० ४।२।५] इति । अयमर्थः—जानश्रुतिर्नाम कश्चिच्छिष्यो गोसहस्रं दुहितरं मुक्ता-
हारं रथं कांश्चिद्ग्रामांश्चोपायनत्वेनाऽऽनीय रैकनामकं गुरुमुपससाद तस्य रैकस्य वच-
नमेतत्—हे शूद्र जानश्रुत इदं गोसहस्राद्युपायनमाहृतवानसि । अनेनोपायनेन मुखेनैव
मच्चित्तं प्रसाद्योपदेशमिच्छसीति । तत्र शूद्रस्य वेदविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति चिन्त्यते ।
यथा मनुष्याधिकारनियमं विहाय देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिका-
रनियममपहाय शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्तु तस्यार्थत्वसामर्थ्ययोः सत्त्वात् । अत्रैवार्णिकदेव-
दृष्टान्तेन शूद्रस्याप्यत्रैवार्णिकस्य तत्संभवादिति प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्य विद्यायामधिका-
रोऽस्ति । उपनयनाभावेनाध्ययनाभावात् । अत्रैवार्णिकदेवदृष्टान्तोऽत्र न युज्यते । अस्ति
हि देवशूद्रयोर्वैषम्यम् । उपनयनाध्ययनाभावेऽपि देवाः स्वयंप्रतिभातवेदाः । तादृशस्य
सुकृतस्य पूर्वमुपार्जितत्वात् । शूद्रस्य तादृशसुकृताभावान्न स्वयंप्रतिभातवेदत्वमुपनयना-
भावान्न वेदाध्ययनाधिकारित्वम् । दश्वर्थत्वमुक्तं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं
भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयमेव
सामर्थ्यमपेक्षितम् । तत्तु शूद्रस्य नास्त्यध्ययनाभावात् । अतोऽर्थत्वसामर्थ्ययोरभावान्न
श्रौतविद्यायां शूद्रोऽधिकारी । कथं तर्ह्यदाहृतवाक्ये जानश्रुतिविषयः शूद्रशब्दः प्रयुज्य-

इति चेत् । उच्यते—अस्य जानश्रुतेः क्षत्रियस्य तदनादरश्रवणात्तस्य हंसस्यानादरश्रवणाच्छ्रुत्यपन्ना तथा शुचा रैकं प्रति जानश्रुतिरादुद्रावेति योग्युत्पत्त्या शूद्रो जानश्रुतिः । अत्रेत्यमौपनिषदाख्यायिका—जानश्रुतिं पौत्रायणं राजानं प्रासादस्थं कदाचिद्धंसानां तदुपरि मालारूपेण गच्छतां मध्य एको हंस एकं प्रत्युवाचायं राजा जानश्रुतिर्महाभाग इति । तमितरः प्रत्युवाच । कोऽयं वराक इतोऽप्युत्कृष्टतरो रैक इति । तच्छ्रुत्वा जानश्रुतेः शोक उत्पन्नः । तेन शोकेन गोसहस्रायुपायनं गृहीत्वा रैकं प्रति गतवान् । तं रैकं आह हे जानश्रुते शूद्रानेनोपायनेनाऽऽलापयिष्यथा इति । तस्मान्न जानश्रुतिश्चतुर्थवर्णः शूद्रः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

ननु जानश्रुतिर्मुख्य एव शूद्रोऽस्तु किमुक्तयोगाश्रयणेनेति चेत् । अत्रोच्यते—न जानश्रुतिर्जातिशूद्रः । कुतः । क्षत्रियत्वावगतेः । क्षत्रियत्वनिश्चयादित्यर्थः । कस्मात्क्षत्रियत्वावगतिः । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । उत्तरत्र संवर्गविद्यायां चैत्ररथेन क्षत्रियेण सहास्य जानश्रुतेः समभिव्याहाररूपालिङ्गात् । समानायां विद्यायां समानानामेव प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । अस्मिन्नुपाख्याने क्षत्तृप्रेरणाद्यैश्वर्योपन्यासेन जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमवगम्यते । अतो न वेदविद्यायां शूद्रोऽधिकारी ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । कुतः । विद्याप्रदेशेयूपनयनादिसंस्कारपरामर्शात्—‘ तं होपनिन्ये ’ [शं०त्रा० ११ । ५ । ३ । १३] ‘ अधीहि भगवः ’ [छा० ७ । १ । १] इति । ‘ ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति । ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ’ [प्र० १ । १] इत्यादिषु । शूद्रस्य च संस्काराभावाभिलाषात् । ‘ न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ’ [मनु० १० । १२ । ६] इत्यादिस्मृत्या संस्काराभावकथनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च शूद्रो नाधिक्रियते । कुतः । शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येवोपदेशप्रवृत्तिदर्शनात् । अत्रेत्यमाख्यायिका—सत्यकामो जाबालः प्रमीतपितृको गौतमसमीपं गत्वा ब्रह्मचर्यमुपेयामित्युवाच । तं गौतमः पप्रच्छ किं गोत्रोऽसीति । जाबाल उवाच माताऽपि न जानात्यहमपि न जानामीति । तच्छ्रुत्वा गौतमः प्राह । नाब्राह्मणस्यैतादृशं यथार्थवादित्वं संभवतीति शूद्रत्वाभावं निश्चित्य शुश्रूषामङ्गीकृतवानिति ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ (१०)

इतश्च शूद्रो नाधिक्रियते । कुतः । स्मृतेः स्मृतितो वेदश्रवणाध्ययनयोस्तदर्थज्ञानानु-

छानयोश्च प्रतिषेधात्—श्रवणप्रतिषेधस्तावत्—‘अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्र-
पूरणम्’ इति । अध्ययनप्रतिषेधस्तु—‘एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येत-
व्यम्’ इति । अत एवास्याध्ययनप्रतिषेधो यत्समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुत-
मधीयीत । भवति चोच्चारणे जिह्वाछेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थज्ञानानु-
छानयोः प्रतिषेधो भवति । स्मृत्यन्तरमपि—‘न शूद्राय मतिं दद्यात्’ इति । मतिं
विद्याम् । ‘द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्’ इति च । विदुरादीनां तु पूर्वजन्मकृत-
संस्कारवशाद्गर्भस्थवामदेववज्ज्ञानोत्पत्तिरिति वेदितव्यम् । ननु शूद्रस्य वेदविद्यायामनधिकारे
सति मुमुक्षायां सत्यामपि मुक्तिर्न सिध्येदिति चेन्न । ‘श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मण-
मग्रतः’ इति वचनादितिहासपुराणादिश्रवणेन ब्रह्मविद्योदये सति मुक्तिसिद्धेः । तस्मान्न
शूद्रो वेदविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥ (१०)

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११)

समाप्तः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । इदानीं प्रकृतवाक्यार्थविचारमेवानुसंधत्ते । कठ-
वल्ह्ये पटवल्ल्यामाप्तायते—‘यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं
वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति’ [का० २ । ६ । २] इति । अयमर्थः—
निःसृतमुत्पन्नं यदिदं जगत्सर्वं प्राणे निमित्तभूते सत्येजति कम्पते । तच्च प्राणशब्दवाच्यं
वस्तूद्यतं वज्रमिव महाभयहेतुः । एतप्राणशब्दवाच्यं ये विदुस्ते मरणरहिता भवन्तीति ।
तत्र जगत्कम्पनकारिणि प्राणे त्रेधा संदिग्धे सत्यशनिरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । महद्भ-
यमिति भयहेतुत्वश्रवणात् । वायुर्वा भविष्यति । प्राणे जगदेजतीति प्राणशब्दवाच्यस्य
वायोर्देहादिचालनसामर्थ्यात् । तस्माद्वायुरेवेह प्रतिपत्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मा प्राण-
शब्दवाच्यः । कुतः । कम्पनात् । ‘यदिदं किञ्च’ इत्यस्य वाक्यस्य पूर्वोत्तरयोर्ग्रन्थभा-
गयोर्ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । कस्मादेव मध्ये वायुर्निर्दिश्यते । पूर्वत्र तावत् ‘तदेव
शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नाल्येति कश्चन’ (का० २
२ । ८ इति ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवेहापि संनिधानाज्जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्व-
प्रत्यभिज्ञाननिर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः । ‘प्राणस्य प्राणं
[वृ० ४ । ४ । १८] इति श्रुतेः । एजयितृत्वमपीदं परमात्मन्येवोपपद्यते न वायुमा-
त्रस्य । तथाचोक्तम् ’ ‘न प्राणेन नापानेन मर्या जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति
यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ’ [का० २ । ५ । ५] इति । उत्तरत्रापि ‘भयादस्याग्निस्त-
पति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः’ [का० २ । ३ । ३]
इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते । तेनाग्निसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वस्वव्यापारे

प्रवर्तत इति भयानकं यजोपमं ब्रह्म । तथा ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम् 'भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ' इति । ' तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ' इत्युपक्रमात् । ' अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ' [का० १ । २ । १४] इति परमात्मविषयप्र-
श्नाच्च प्रकरणपर्यालोचनयाऽऽत्मज्ञानादेवामृतत्वप्राप्तिरिति गम्यते । तस्मात्परमात्मैव प्राणः ॥ ३९ ॥ (११)

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२)

छान्दोग्यस्याष्टमाध्याये प्रजापतिविद्यायामान्नायते—'य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समु-
त्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यते स उत्तमः पुरुषः ' [छा० ८ । १२ । ३] इति ।
अस्यायमर्थः—सम्यक्प्रसीदत्यस्यामवस्थायामिति संप्रसादः सुपुष्टिः । तथाऽवस्थया तद्वा-
ज्जीव उपलक्ष्यते । एष जीवोऽस्माच्छरीरादुत्थायेति शेषं सुगमम् । अत्र ज्योतिःशब्दवाच्ये
द्वेधा संशयः—प्रसिद्धं ज्योतिः सूर्यो वा किंवा परमात्मेति । सूर्य इति तावत्प्राप्तम् । कुतः ।
शरीरात्समुत्थाय ज्योतिरुपसंपद्यत इति देहान्निर्गम्य पश्चाज्ज्योतिः प्राप्नोतीत्युच्यमानत्वात् ।
ब्रह्मप्राप्तौ निर्गमनाभावात् । प्राप्तप्राप्तव्यभेदानुपपत्तेश्चेति प्राप्ते ब्रूमः—ज्योतिःशब्दवाच्यं
परमेव ब्रह्म । कुतः । दर्शनात् । ' य आत्माऽपहतपाप्मा ' [छा० ८ । ७ । १]
इत्यपहतपाप्मत्वादिधर्मकस्याऽऽत्मनः प्रकरणादन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन चात्रानुवृ-
त्तिर्दर्शनात् । किंच 'परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष' इति च विशेषणात् । एवं पूर्वोत्तरवा-
क्यपर्यालोचनया ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्म । यदुक्तं शरीरात्समुत्थाय ज्योतिरुपसंपद्यत इत्ये-
तदद्वयं ब्रह्मपक्षे न संभवतीति । तदसारम् । न ह्यत्र समुत्थानं निर्गमनं किंतर्हि त्वंप-
दार्थस्य जीवस्य शरीरत्रयाद्विवेकः । नाप्युपसंपत्तिः प्राप्तिः । किं तर्हि शोधितत्वंपदार्थस्य
ब्रह्मत्वेनावबोधनम् । यत्तुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । तन्न । आत्यन्तिकमोक्षे गत्यु-
क्तान्योरभावात् । तस्माज्ज्योतिर्ब्रह्म ॥ ४० ॥ (१२)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ (१३)

'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा ' [छा० ८ ।
१४ । १] इति छान्दोग्ये श्रूयते । आकाशाख्यः कश्चित्पदार्थः । स च जगतो नामरूप-
योर्निर्वहकः । ते च नामरूपे यद्यस्मादाकाशादन्तरा विभिन्ने । अथ वा यस्याऽऽकाश-
स्यान्तरे वर्तते । तत्सत्तानुविद्धे सती वर्तते इत्यर्थः । तदाकाशं मरणरहितं तद्ब्रह्म तदेव
प्रत्यगात्मेति । अत्राऽऽकाशः किं भूताकाशः किंवा परमात्मेति विशये भूताकाश इति
तावत्प्राप्तम् । आकाशशब्दस्य तस्मिन्ब्रूढत्वात् । नामरूपयोर्निर्वहणस्यावकाशप्रदानद्वारेण
तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैवाऽऽकाशशब्दवाच्यः । कुतः । अर्था-

न्तरत्वादिव्यपदेशात् । ते यदन्तरेति यस्यान्तरे ते नामरूपे इति नामरूपभिन्नत्वेनाऽऽकाशस्य व्यपदेशात् । भूताकाशस्य तु विकारजातान्तःपातित्वेन नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । अत्र नामरूपयोर्निर्वाहकत्वं नावकाशप्रदानमात्रं किंतर्हि नियामकत्वं तच्च चेतने ब्रह्मणि युज्यते । ‘ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ’ [छा० ६ । ३ । २] इति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि नामरूपयोर्निर्बोद्धृत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति चेत् । उच्यते—तस्य यत्किञ्चिन्नामरूपनिर्बोद्धृत्वेऽपि यावन्नामरूपनिर्बोद्धृत्वं नास्ति । किञ्च वाक्यशेषे ‘ तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा ’ इति च ब्रह्मलिङ्गमभिहितं ब्रह्मणोऽन्यत्र न संभवति । आकाशस्तद्विज्ञादित्यस्यैवायं प्रपञ्चः । तस्मात्परमात्मैवाऽऽकाशः ॥ ४१ ॥ (१३)

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

वार्हदारण्यके षष्ठप्रपाठके—‘ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेपु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्तुभौ लोकावनुसंचरति ’ [वृ० ४ । ३ । ७] इति । अस्यायमर्थः—विज्ञानमयो लिङ्गशरीरमयस्तेन स्थूलदेहव्यतिरेकः सिद्धः प्राणेपु चक्षुरादीन्द्रियेषु प्राणादिवायुपु च ह्यन्तःकरणे च । सप्तमीविभक्त्या प्राणादीनामाधारत्विर्देशादाधेयस्य पुरुषस्येन्द्रियप्राणवायुमनोन्यत्वं सिद्धम् । अतःशब्देन धीवृत्तिभ्यः कामसंस्कारादिभ्यो व्यतिरेकः सिद्धः । बुद्धिपरिणामरूपाणामासां वृत्तीनां बहिर्भूतत्वात् । एवं च सति स्थूलदेहेन्द्रियेभ्यः प्राणवायुभ्योऽन्तःकरणतद्वृत्तिभ्यश्च व्यतिरिक्तस्तेषां सर्वेषां साक्षित्वेन चिज्ज्योतिःस्वरूपः पुरुष इत्युक्तं भवति । स च पुरुषो लिङ्गशरीरतादात्म्याध्यासेन लिङ्गशरीरेण समानः सज्जिह्वलोकपरलोकावनुसंचरतीति । तत्र किं मिदं वाक्यं संसार्यनुवादमात्रपरं किंवाऽसंसारिपरमात्मपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । संसारिस्वरूपमात्रानुवादपरमेवेति । कुतः । उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे ‘ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेपु ’ इति जीवलिङ्गात् । उपसंहारे च ‘ स वा एष महानज आत्मा योऽयं ’ [वृ० ४ । ४ । २२] ‘ विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयः ’ [वृ० ४ । ४ । ५] इत्यात्मेति तदपरित्यागात् । मध्येऽपि संप्रसादस्त्वप्रविबुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति प्राप्तेऽभिधीयते—परमात्मैवात्र प्रतिपाद्यः । कुतः । व्यपदेशादित्यनुवर्त्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत्प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरमिति शरीराद्वेदेन प्राज्ञं परमात्मानं व्यपदिशति । एवमुत्क्रान्तावप्ययं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयतीति शरीराद्वेदेन परमात्मानं व्यपदिशति । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येपु शरीरस्य लिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति । अत्रोच्यते—उपक्रमे ‘ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेपु ’ इति न संसारिस्वरूपप्रतिपादनं विवक्षति किं तर्हि संसारिस्वरूपमनूय परेण ब्रह्मणाऽस्यैक्यं विवक्षति । यतो

ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमायुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते * अत ऊर्ध्वं
मोक्षाय ब्रूहि ' [वृ० ४ । ३ । १४] इति पदे पदे पृच्छति । येन च ' अनन्वागत-
स्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः ' [वृ० ४ । ३ । १५-१६] इति पदे पदे वक्ति ।
' अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्दृश्यस्य भवति '
[वृ० ४ । ३ । २२] इति । उपसंहारेऽपि ' स वा एष महानज आत्मा ' इति ।
योऽयं विज्ञानमयः [प्राणिषु] संसारीव लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवा-
स्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मात्र प्रतिपाद्यं न शरीर इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ (१३)

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ (१४)

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यम् । कुतः । पत्यादिशब्देभ्यः । अस्मिन्प्र-
करणे पत्यादयः शब्दा असंसारित्वप्रतिपादकाः संसारित्वप्रतिषेधनाश्च श्रूयन्ते ' सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः ' [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादयः । ' स न
साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् ' [वृ० ४ । ४ । २२] इत्येवमादयश्च ।
तस्माज्जीवब्रह्मैक्यमिह प्रतिपाद्यमिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ (१४)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितकृतौ ब्रह्मसू-
त्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीर-
रूपकविन्द्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' [ब्र० सू० १ । १ । १] इति ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय
' जन्माद्यस्य यतः ' [ब्र० सू० १ । १ । २] इति ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् । तल्लक्ष-
णस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याशब्दत्वेन प्रधानं निराकृतम् । ' ईक्षतेर्नाशब्दम् ' [ब्र०
सू० १ । १ । ७] इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति
विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीतिं प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदानीं तु प्रधानस्याशब्दत्वं
न संभवति क्वचिच्छाखासु तत्प्रतिपादकशब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं
वेदसिद्धमेवेत्याशङ्क्य तेषामन्यपरत्वं प्रतिपादयितुं पादोऽयमारभ्यते । कठवल्लीषु तृतीय-

वल्यां श्रूयते—‘ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ’ [क० १ । ३ । ११] इति । तत्राव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते शरीरं वेति संशये सांख्याभिमतं प्रधानमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । प्रत्यभिज्ञानात् । महदव्यक्तपुरुषाः सांख्यशास्त्रे परापरभावेन यथा प्रसिद्धास्तथैव श्रुतौ प्रत्यभिज्ञायन्ते । तस्मात्प्रधानस्याशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव जगत्कारणम् । श्रुतिस्मृति-प्रसिद्धिभ्य इति प्राप्ते ब्रूमः—न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रकारणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । अत्र प्रकरणपर्यालोचनया न सांख्य-परिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते किं तर्ह्यव्यक्तशब्देन शरीरं परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथाहि—पूर्वस्मिन्वाक्ये शरीरादीनि रथादित्वेनोक्तानि ।

‘ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहेमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनीषिणः ’ ॥ [का० १ । ३ । ३४]

इति पूर्ववाक्योक्तानि वस्तून्त्यस्मिन्वाक्ये प्रत्यभिज्ञायन्ते । इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसार-संयतैस्त्वचनः परं विष्णोः पदमाप्नोतीत्युक्त्वा किं तद्विष्णोः पदमित्याकाङ्क्षायाम्—

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः’ ॥ [का० १ । ३ । १०-११]

इति प्रकृत्येन्द्रियादिभ्यः परां गतिं दर्शयति । अत्र पूर्वस्मिन्वाक्ये इन्द्रियार्थमनोबुद्धिशब्दै-निर्दिष्टाः पदार्था उत्तरस्मिन्वाक्ये त एव महदादिशब्दैर्निर्दिश्यन्ते । पूर्वत्राऽऽत्मशब्देन निर्दिष्टं वस्तूत्तरत्र पुरुषशब्देन निर्दिष्टम् । उत्तरवाक्ये महच्छब्देन यदुक्तं तत्पूर्ववाक्ये बुद्धि-शब्देन संगृहीतम् । बुद्धिर्हि द्विविधा—अस्मदादिबुद्धिरेका तत्कारणभूता हिरण्यगर्भवु-द्धिरपरा सा महच्छब्दवाच्या । तयोः पूर्वत्रैकत्वेन निर्दिष्टयोस्तत्तरत्र भेदेन निर्देशः पूर्वत्र शरीरपदमुत्तरत्राव्यक्तपदम् । तयोः पारिशेष्यादेकार्थत्वमित्यव्यक्तं शरीरम् । सूत्रार्थस्वेवम्—आनुमानिकमित्यनुमानगम्यत्वात्प्रधानम् । तदप्येकेषां शाखिनां प्रसिद्धम् । तदव्यक्तशब्देन पठ्यते । तस्मादशब्दत्वमसिद्धमिति चेन्न । किं कारणम् । शरीरस्य पूर्ववाक्ये रथरथिरूप-केण विन्यस्तस्य प्रतिपादितस्यात्र वाक्येऽव्यक्तशब्देन गृहीतेर्ग्रहणात् ॥ १ ॥

ननु स्थूलशरीरस्य व्यक्तशब्दाहस्य कथमव्यक्तशब्दवाच्यत्वमत आह—

सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्देन चोद्यनिरासः । स्थूलशरीरारम्भकं भूतसूक्ष्मं कारणात्मनाऽवस्थितमव्यक्तशब्द-

ध्वेन दर्शयतीत्यनुपङ्गः । कुतः । तदर्हत्वात् । अव्यक्तशब्दार्हत्वादित्यर्थः । ‘तद्व्याकृतमासीत्’ [बृ० १ । ४ । ७] इति श्रुतेः । अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरम् । तस्मात्सूक्ष्मशरीरमव्यक्तं न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यम् ॥ २ ॥

नन्वेवं जगतः सूक्ष्मावस्थाया एव सांख्यैः प्रधानत्वेनाङ्गीकारात्तदेवाव्यक्तमिति प्राप्तमित्याशङ्कापनोदायाऽऽह—

तदधीनत्वात्तदर्थवत् ॥ ३ ॥

नैप दोषः सांख्यमतापत्तिरिति । यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम तथा प्रधानकारणवादं प्रसज्येम । तथा नाभ्युपगच्छामः । किं तर्हि परमेश्वराधीना वियं जगतः प्रागवस्थेत्यभ्युपगच्छामः, न स्वतन्त्रेति । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या । तथा विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं न सिध्यति । शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुपपत्तिः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दग्धत्वात् । सैव जगद्वीजशक्तिः परमेश्वराश्रया मायेत्युच्यते । सैव महास्रष्टृतिः । तस्यां स्वरूपबोधरहिताः संसारिणो जीवाः शेरते । सैव बीजशक्तिरव्यक्ताक्षरमायाकाशादिशब्दैर्निर्दिश्यते—‘महतः परमव्यक्तम्’ [का० १ । ३ । ११] ‘अक्षरात्परतः परः’ [मु० २ । १ । २] ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात्’ [श्वे० ४ । १०] ‘एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाशोतश्च प्रोतश्च’ [बृ० ३ । ८ । ८] इत्येवमादिषु श्रुतिषु । नन्वीश्वरादेव जगदुत्पत्तौ सत्यामव्यक्तवैयर्थ्यमित्याशङ्क्योक्तमर्थवादिति । ईश्वरस्य सहकारित्वात्प्रयोजनवादित्यर्थः । तस्मादीश्वराधीना मायाऽव्यक्तशब्दवाच्या तद्विकारत्वात्त्रिङ्गशरीरमेवाव्यक्तशब्दवाच्यम् । तत्रैव तस्य रूढेः । इन्द्रियाणि तु स्वशब्दैरेवोच्यन्ते नाव्यक्तशब्देनेति दिक् । सूत्रद्वयस्यापरा व्याख्या शरीरं द्विविधम्—स्थूलं सूक्ष्मं चेति । तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्ववाक्ये रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । तच्चावश्यमभ्युपेयम् । तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

किं च सांख्यैः प्रकृतिपुरुषविवेकान्मोक्षं वदद्विस्तदर्थं प्रकृतिरपि ज्ञेयेत्युक्तम् । नचेह तादृशज्ञानोपयुक्तं किंचिद्वाक्यमव्यक्तं ज्ञेयमिति श्रूयते । नचानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थाय भवति । तस्मान्नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनान्नाव्यक्तं प्रधानमिति यदुक्तं तदसंगतम् । अव्यक्तशब्दवाच्यस्यैवोत्तरत्र ज्ञेयत्ववचनात् ।

‘ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ’ ॥ [का० २ । ३ । १५] इति ।

अत्र शब्दादिरहितं प्रधानमेव निचाय्यत्वेन प्रतिपादितमिति चेत् । अत्रोच्यते—नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं धिततं वर्तते । ‘ पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ’ [का० १ । ३ । ११] इत्यादिनिर्देशात् ।

‘ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ’ [का० १ । ३ । १२] इति च ।

‘ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ’ [का० १ । ३ । १३] इति च ।

एतदुक्तं भवति—वाचं मनसि यच्छेद्धारयेत् । वागिन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि ज्ञानशब्देदितायां बुद्धौ धारयेत् । दोषदर्शनेन संकल्पादिवृत्तीरूत्सृज्याध्यवसायलक्षणा या बुद्धिस्तद्रूपमात्रेणावतिष्ठेत् । तामपि बुद्धिमात्मनि भोक्तृरूपायां बुद्धौ धारयेत् । तं महान्तमात्मानं शान्त आत्मनि परस्मिन्पुरुषे धारयेदिति । परमात्मज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वान्मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च स एवात्र ज्ञेयत्वेन निर्दिश्यते न प्रधानम् । तस्मान्न प्रधानमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टम् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनामेवास्मिन्कठवल्लीग्रन्थे वरप्रदानसामर्थ्याद्व्यक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते तद्विषय एव प्रश्नश्च । तत्र तावत् ‘ स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् ’ [का० १ । १ । १३] इति । अयमग्निविषयः प्रश्नः । ‘ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वरस्तृतीयः ’ [का० १ । १ । २०] इति जीवविषयः । ‘ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ’ [का० १ । २ । १४] इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि—‘ लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ’ [का० १ । १ । १५] इत्यग्निविषयम् ।

‘ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा वा मरणं प्राप्याऽऽत्मा भवति गौतम ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्ये तु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । [का० २ । पा० ६-७]

इति जीवविषयम् । ‘ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ’ [का० १ । २ । १८]
इत्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्य पृष्टत्वान्नोत्तरमपि । ननु
मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन
वरेण पितुः सौमनस्यं वरे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनाऽऽत्मविद्यां ‘ येयं प्रेत ’ इति
वराणामेव वरस्तृतीयः ’ [का० १ । १ । २०] इति लिङ्गात् । तत्र ‘ अन्यत्र
धर्मात् ’ [का० १ । १ । १४] इत्यपूर्वोऽयमन्यः प्रश्नो वरदानव्यतिरेकेण कथं कृत
इति चेन्न । तत्त्वमस्यादिश्रुतिभ्यो जीवप्राज्ञयोरेकत्वाम्बुपगमात् ।

‘ स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ’ ॥ [का० २ । ४ । ४]

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदस्यात्रो-
क्तत्वाच्च । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति न प्रधानमव्यक्-
तशब्दवाच्यम् ॥ ६ ॥

महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥ (१)

किञ्च यथा महच्छब्दस्य वैदिकैः सांख्याभिमतद्वितीयतत्त्ववाचिष्वं नाङ्गी क्रियते । ‘ महा-
न्तं विभुमात्मानम् ’ [का० १ । २ । २२] ‘ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् ’ [श्वे० ३ ।
८] इत्यादावात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् । एवं वैदिकस्याव्यक्तशब्दस्य न प्रधानवा-
चित्वम् ॥ ७ ॥ (१)

चमसवद्विशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानकारणवादी प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमिति शङ्कते । तथाहि श्वेताश्वतरो-
पनिपदि चतुर्थाध्याये—

‘ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां ब्रह्मीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ’ ॥

[श्वे० ४ । ५] इति श्रूयते ।

अस्यार्थः—लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । रजःसत्त्वतमोगुणात्मि-
काम् । अजां न जायत इत्यजाम् । मूलप्रकृतिम् । नन्वजाशब्दश्छायां रूढ इति चेन्न ।
सा तु रूढिरिह न ग्राह्या विद्याप्रकरणात् । ब्रह्मीं प्रजां त्रैगुण्यात्सरूपां जनयन्तीम् ।

तां प्रकृतिमज एको जुपमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वाऽनुशेते । तामेवाऽऽत्मत्वेनोपगम्य
मुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो
विरक्तः सन्भुक्तभोगामेनां प्रकृतिं जहाति त्यजति मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूढैव
सांख्यानां प्रधानकल्पनेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रौतत्वं सांख्यवादस्योपपद्यते । कुतः ।
अविशेषात् । सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणाभावादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—
चमसवदिति । यथा हि ‘ अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः ’ [वृ० २ । २ । ३] इत्यस्मि-
न्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं चमस इति ज्ञातुं न शक्यते । यज्ञपात्रेषु सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वा-
ग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमजामन्त्रेऽपि न प्रधाननिर्णय इत्यशब्दत्वं प्रधानस्य ॥ ८ ॥
नन्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमसनिर्णयो भवति ।
इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत आह सूत्रकारः—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

तुरवधारणे । ज्योतिस्तेज उपक्रम आदौ यस्याः प्रकृतेः सा ज्योतिरुपक्रमा । तेजो-
वन्नात्मिकैवात्राजेति विवक्षिता । कुतः । तथा ह्येके छन्दोगा अधीयते—‘ यदग्रे रोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्य ’ [छा० ६ । ४ । १] इति छान्दोग्ये
तेजोवन्नात्मिकायाः प्रकृतेर्लोहितादिरूपाणि श्रुतानि तान्येवात्र प्रत्यभिज्ञायन्ते । लोहिता-
दिशब्दसामान्यात् । रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात् । ततः श्रौतप्रत्यभि-
ज्ञायाः प्राधान्याद्लोहितादिशब्दानां मुख्यार्थसंभवात्तेजोवन्नात्मिका प्रकृतिरजेति गम्यते ।
अस्मिन्नेव प्रकरणे—‘ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ’ [श्वे० ४ । १०]
इति प्रतिपादनात् । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षया लोहितादिमत्तयाऽनिर्वाच्या मायैवाजा-
शब्देन विवक्षिता सांख्यप्रकृतिरत्र सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका ग्राह्या ॥ ९ ॥ (१)

ननु तेजोवन्नानामुत्पत्तिश्रवणादजाशब्दस्य छाग्यां रूढत्वाच्च योगरूढयोरसंभवात्कथं
प्रकृतावजाशब्दप्रयोग इत्यत आह सूत्रकारः—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबुद्धिबिरोधः ॥ १० ॥ (२)

चथोद्यनिरासे । न प्रकृतावजाशब्दानुपपत्तिः । कुतः । कल्पनोपदेशात् । यद्यथ-
जाशब्दश्छागवाचित्वान्नोक्तप्रकृतौ रूढः । नापि न जायत इति योगः संभवति । तेजो-
वन्नानां ब्रह्मण उत्पत्तिश्रवणात् । तथाऽप्यजात्वं तेजोवन्नात्मिकायां प्रकृतौ सुखावबोधाय
कल्प्यते । अत्राऽऽहुर्भाष्यकृतः—तथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकुष्णवर्णा
स्याद्बहुवर्करा सरूपवर्करा वा तां कश्चिदजो जुपमाणोऽनुशेते कश्चिन्नानां भुक्तभोगां जह्या-
देवमित्यपि तेजोवन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं
जनयत्यविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परित्यज्यत इति । नचेदमाशङ्कितव्यमेकः

क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति । अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेपामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किं तर्हि बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा । प्रसिद्धं तु भेदमनूय बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञान-कल्पितो न पारमार्थिकः । ‘ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ’ [श्वे० ६ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् । यथा—‘ असौ वा आदित्यो देव-मधु ’ [छा० ३ । १ । १] ‘ वाचं धेनुमुपासीत ’ [बृ० ५ । ८ । १] इत्यादा-वादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वमित्येवंजातीयकं कल्प्यते । एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मात्तेजोवन्नात्मिका प्रकृतिरजेति सिद्धम् ॥ १० ॥ (२)

न संख्योपसंग्रहादपि नानामावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । बृहदारण्यके श्रूयते—‘ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृ-तम् ’ [४ । ४ । १७] इति । अस्यायमर्थः—पञ्च पञ्चजना आकाशश्च यस्मिन्ना-श्रितास्तमेवाऽऽश्रयभूतमात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये एवंविद्वानहममृतो भवामीति । तत्र पञ्च-पञ्चजना इति प्रोक्ताः पदार्थाः सांख्यशास्त्रप्रसिद्धाः

‘ मूळप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

पोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ’ [सांख्यका० ३]

इति संगृहीता अत्रोच्यन्त आहोस्विच्छ्रुतिप्रोक्ताः प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोनसंज्ञका इति संशयः । सांख्यप्रोक्ताः पदार्था इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । पञ्चविंशतिसंख्याकाः पदार्था उच्यन्ते जनशब्दश्च तत्त्वोपलक्षणार्थः । पञ्चपञ्चेति शब्दद्वयं श्रूयते । तत्रैकेन पञ्चशब्देन तत्त्वगता पञ्चसंख्या विवक्षिता । द्वितीयेन पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या विवक्षिता । तथा च पञ्चसंख्याविशिष्टानि तत्त्वपञ्चकानीत्युक्तं भवति । ततः पञ्चभिः पञ्चकैः पञ्चविंशत्यवभास-नात्सांख्यतत्त्वानामुपसंग्रहान्न प्रधानमशब्दमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यद्यपि पञ्चसंख्याविष-याऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते तथाऽपि न पञ्चविंशतिर्नियन्तुं शक्यते । पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वानामाश्रयत्वेनाऽऽत्मनो ग्रहणात् । न ह्ययमात्मा पञ्चविंशत्यन्तःपाती । तथा सत्येकस्यै-वाऽऽधेयत्वमाधारत्वं चेति विरोधप्रसङ्गात् । यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्चेत्याकाशोऽप्यपरः श्रूयते । न च तस्यापि पञ्चविंशत्यन्तःपातित्वम् । आकाशत्वेऽपि पृथङ्निर्देशसमुच्चययो-र्विरोधात् । अत आत्माकाशाभ्यां सह सप्तविंशतिसंपत्तेर्न सांख्यतत्त्वानामवकाशः । कस्तर्हि वाक्यार्थः । उच्यते—पञ्चजनशब्दोऽयं समस्तः संज्ञावाची । ‘ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ’ [पा० सू० २ । १ । ५०] इति समासविधानात् । अतः पञ्चजनसंज्ञकाः पदार्थाः पञ्चसंख्याका इत्युक्तं भवति । सूत्रार्थस्त्वैवम्—संख्योपसंग्रहादपि सांख्यप्रकृतेः श्रौतत्वं न संगच्छते ।

कुतः । नानाभावात् । अवान्तरसंख्याया अनुगमकधर्माभावेन पञ्चानां पञ्चकानां प्रतिपादयितु-
मशक्यत्वात् । पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मश्रवणेऽपि कथंचित्पञ्चविंशतिसंख्याङ्गीकारे बाध-
कान्तरमाह—अतिरेकाच्चेति । पञ्चजनापेक्षयाऽऽकाशपुरुषयोरतिरिक्तत्वाच्च पञ्चविंशति-
संख्याप्रतिपत्तिः । तस्मान्न सांख्यप्रकृतिरत्र विवक्षिता ॥ ११ ॥

पञ्चजनशब्देन के विवक्ष्यन्त इत्याकाङ्क्षायांमाह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

अत्र प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि पञ्चजनशब्दैरुच्यन्ते । कुतः । वाक्यशेषात् । ‘ प्राणस्य
प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ’ [वृ० ४।४।१८] इति ।
अत्र वाक्यशेषगताः प्राणादयः संनिधानात्पञ्चजना इति विवक्ष्यन्ते । ननु कथं पुनः प्राणा-
दिषु जनशब्दप्रयोग इति चेत् । जनसंबन्धात्प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति जनश-
ब्दश्च पुरुषापरपर्यायः प्राणेषु प्रयुक्तः । ‘ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः ’ [छा० ३।१३।६]
इति श्रुतेः । समासवलाच्च समुदायस्य प्राणादिषु रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति
प्रथमप्रयोगे रूढिराश्रीयते । उच्यते—यथोद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं करोतीत्यादौ
प्रथमप्रयोगाभावेऽपि रूढिरङ्गीकृता तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासवलात्संज्ञाकाङ्क्षी
वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु प्रवर्तिष्यत इति न काऽप्यनुपपत्तिः । प्राणादीनां
पञ्चानां साक्षी चिदात्मा द्वितीयैः प्राणादिशब्दैरभिधीयते ॥ १२ ॥

ननु माध्यंदिनानामन्नस्य प्राणादिष्वान्नानाद्भवतु पञ्चसंख्या । काण्वानां त्वनाम्नानात्कथं
पञ्चसंख्याऽत आह—

ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे ॥ १३ ॥ (३)

असत्यपि काण्वानावन्ने ज्योतिषा सह तेषां पञ्चसंख्या पूर्णेत । तेऽपि हि ‘ यस्मिन्पञ्च
पञ्चजना ’ [वृ० ४ । ४ । १७] इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिर्णाय ज्योति-
रधीयते—‘ तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः ’ [वृ० ४ । ४ । १६] इति । अत्रोभयेषां
समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे भवतः । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदाद्योड-
शिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तस्मात्पञ्चजनशब्दमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (३)

कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

‘ योऽयं वेदान्तसमन्वयो जगत्कारणब्रह्मविषयः सार्धैस्त्रिभिः पादैः प्रतिपादितस्तमा-
क्षिप्य समाधातुमयमारम्भः । उक्तः समन्वयो न संभवति । वेदान्तेषु बहुशो विरोधदर्शना-
त्प्रामाण्यस्य[च] दुरुपपादत्वात् । तथा हि—‘ आत्मन आकाशः संभूतः ’ [तै० २ । १]
इति तैत्तिरीयके वियदादीन्प्रति स्पष्टत्वं प्रतीयते । छान्दोग्ये—‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा०
६ । २ । ३] इति तेजोऽदीन्प्रति । ऐतरेयके—‘ स ईमाँल्लोकानसृजत ’ [ऐ० आ०

२ । ४ । १ । २ । ३] इति लोकान्प्रति । मुण्डके — ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ [मु० २ । १ । ३] इति प्राणादीन्प्रति । एवं कार्यविषये परस्परविरोधः । न केवलं कार्यद्वारेणैव विरोधः किं तर्हि कारणस्वरूपोपन्यासेऽपि विरोधो दृश्यते । तथा हि — ‘सदेव सौम्ये-
दमग्र आसीत्’ [छा० ६ । २ । १ । २] इति च्छान्दोग्ये सद्रूपत्वं कारणस्यावगम्यते । तैत्तिरीयके — ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ [तै० २ । ७] इति कारणस्यासद्रूपत्वम् । ऐतरेयके च — ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ [ऐ० १ । १] इत्यात्मरूप-
त्वम् । अतो विरोधान्न युक्तः समन्वय इति प्राप्ते ब्रूमः । भवतु नाम सृज्येषु वियदादिषु तत्क्रमे च विवादः । वियदादीनामतात्पर्यविषयत्वाद्वितीयब्रह्मबोधायैव हि तदुपन्यासः । तात्पर्यविषये तु जगत्सृष्टारं ब्रह्मणि न कापि विरोधोऽस्ति । सूत्रार्थ इयम् — एकस्मिन्वे-
दान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूतस्यैव शाखान्तरेऽप्युक्तेः कारणे ब्रह्मणि विगानं नास्तीति ॥ १४ ॥

यत्तु ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ [तै० २ । ७] इत्यादौ कारणविषयं विगानं दर्शितं तत्परिहारमाह —

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ (४)

‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यत्र पूर्वप्रकृतस्य सत् एवाऽऽकर्षणान्नासत्कारणविषयं विगानमस्ति । तथा हि — ‘असन्नेव स भवति’ [तै० २ । ६] इत्यसद्वादं निराकृत्य ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद’ इति सदात्मानं निर्धार्य ‘सोऽकामयत्’ [तै० २ । ६] इति सत् एव कारणात्सृष्टिमुक्त्वा ‘तत्सत्यमित्याचक्षत’ इत्युपसंहृत्य ‘तदप्येष श्लोको भवति’ इति प्रकृतविषयः श्लोक उदाहृतः । तत्रैवं सति नासच्छब्देन शून्यवादः परि-
ग्रहीतुं शक्यते । प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनाप्रसङ्गात् । सच्छब्दवाच्येऽपि ब्रह्मण्यसच्छब्दस्य नासत्त्वव्याकरणाभावेन प्रागुत्पत्तेरौपचारिकप्रयोगसंभवाच्च । विद्यारण्यपादा आहुः — असच्छब्देनाभिधानं तदव्याकृताभिप्रायं नत्वत्य[न्ता]भावाभिप्रायं ‘कथमसतः सज्जायेत’ [छा० ६ । २ । २] इति श्रुत्यन्तरे चाशयस्य कारणत्वनिषेधादिति । ‘तद्वेदं तर्ह्य-
व्याकृतमासीत्’ [वृ० १ । ४ । ७] इति निरव्यक्षस्य जगतो व्याकरणाभावमुक्त्वा ‘स एव इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः’ [वृ० १ । ४ । ७] इत्यव्यक्षस्य चेतनस्येश्वरस्य व्याकृतकार्यानुपवेशित्वेन समाकर्षात् । एवं सर्वत्र यथाव्यपदिष्टोक्तिरुह्या । तस्मादेकवाक्य-
तायाः सुसंपादव्याबुक्तो जगत्कारणे समन्वयः ॥ १५ ॥ (४)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते बालाकिनाम्ना ब्राह्मणेनाऽऽदित्यादिषु षोडशसु वेद्यत्वेनोक्तेषु राजाऽजातशत्रुस्तान्निराकृत्य ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इत्युपक्रम्य

स्वयमाह 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतर्क्यं स वै वेदितव्यः' [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति । तत्र किं जीवो वेदितव्य उत मुख्यः प्राण आहोस्वित्परमात्मेति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । प्राण इति । कुतः । 'यस्य वैतर्क्यं' इति श्रवणात्कर्म-शब्दस्य चलनवाचित्वाद्देहादिचलनस्य च प्राणसंवन्धित्वाद्वाक्यशेषे च 'प्राण एवैकधा भवति' [कौ० ३ । ३] इति प्राणशब्दश्रवणाच्च । अथ वाऽत्र जीवो वेदितव्यः । 'यस्य वैतर्क्यं' इति धर्माधर्मलक्षणकर्मोपदेशसंभवात् । पूर्वप्रकृतानाम् 'आदित्ये पुरुषः' [छा० ४ । ११ । १] 'चन्द्रमसि पुरुषः' [कौ० ४ । ४] इत्यादीनां षोडशानां पुरुषाणां भोगोपकरणानां भोक्तृजीवस्य कर्तृत्वसंभवेनैतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वं जीवस्योपपद्यते । अन्यच्च जीवलिङ्गमत्र दृश्यते । वेदितव्यपुरुषज्ञानोन्मुखं बालाकिं प्रत्यजातशत्रुणा सुप्तं पुरुषमामन्त्रणेन संवोध्य ततोऽनुत्थितं पाणिघातेनोत्थितं प्रदर्श्य प्राणादिव्यतिरिक्तस्य जीवस्य प्रतिपादनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्र परमात्मैव वेदितव्यः । कुतः । 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बालाकि-रजातशत्रुणा सह 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति संवदितुमुपचक्रमे । स च कतिचिदादित्याद्य-धिकरणान्पुरुषान्मुख्यब्रह्मदृष्ट्योक्तोपरराम । तमजातशत्रुः 'मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति तान्पुरुषान्निराकृत्य स्वयमजातशत्रुरेतेषां पुरुषाणां कर्तारमन्यमुप-दिदेश । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिः स्यात्तर्हि बालाकिवन्मृषावादी स्यात् । उपक्रमोऽपि बाध्यते । तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । 'यस्य वैतर्क्यं' इत्यपि नायं चलनलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः । तस्याप्रकृतत्वात् । नच परमेश्वरे कर्मशब्दानुपपत्तिः । तस्य कर्म-शब्दस्य जगद्वाचित्वात् । क्रियत इति कर्मेति जगदेव कर्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । सति जगद्वाचित्वे कर्मशब्दः सप्रयोजनो भविष्यति । षोडशानामेव पुरुषाणां कर्तेश्वर इति-शङ्कानिवृत्तिरेव प्रयोजनम् । अथवा किमनेन षोडशानां च कर्तारि संकोचेन । एतत्कृत्स्नं जगद्यस्य कार्यं स एव वेदितव्य इति । कृत्स्नजगत्कर्तृत्वं तु परमात्मन एव संभवति न जीवमुख्यप्राणयोः । एवं च सति राज्ञो मृषावादिबोधो न भवेत् । जगत्कर्तृत्वेनैव जगदन्तःपातिनां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वसिद्धौ बालाकिना वेद्यत्वेनोपदिष्टानां तेषामवेद्यत्व-ज्ञापनार्थं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पुरुषाणामिति पृथङ्निर्देशः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्याख्यातम् ॥ १७ ॥

ननु वाक्यशेषगताजीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं नेश्वरस्येति चेन्न । यतस्तद्व्याख्यातं प्रतर्दनाधिकरणे जीवमुख्यप्राणलिङ्गमपि ब्रह्मपरतया व्याख्यातमित्यर्थः । नचैवं प्रतर्दनाधिकरणेनास्य गतार्थता । एषां पुरुषाणां कर्तृत्वस्य यस्यैतत्कर्मेत्यस्य च तत्राप्रतिपादनात् । अनेन जगत्कर्तृत्वाभिधानेन जीवमुख्यप्राणाशङ्का

पुनरुपपद्यमाना निवर्त्यते । अत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं प्रदर्शितं ‘ ब्रह्म ते ब्रवाणि ’ इति । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते—‘ सर्वान्पाम्पनोऽपहृत्य सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद ’ [कौ० २ । २०] इति । तस्माज्जगत्कर्ता परमात्मैव न जीवो मुख्यप्राणो वा ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ (५)

अपि च नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदवाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं जीवपरामर्शमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते ‘ पुनर्जीवव्यतिरिक्तो विषयो दृश्यते—‘ कैप एतद्वात्यके पुरुषोऽशयिष्ठ क वै तदभूत्कुत एतदागात् ’ [कौ० ४ । १९] इति । प्रतिवचनमपि—‘ यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति ’ [कौ० १ । ३] ‘ एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ’ [कौ० ४ । २०] इति । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति परस्माद्ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः प्रस्वाप उपाधिजनितविशेषज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यत्वेन श्रावित इति गम्यते । अपिचैवमेके वाजसनेयिनोऽस्मिन्वालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमधीयते—‘ य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैप तदाऽभूत्कुत एतदागात् ’ [बृ० २ । १ । ११] इतिप्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि ‘ य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तास्मिच्छेत् ’ इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रसिद्धो ‘ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ’ [छा० ८ । १ । १] इति । स एव कौपीतकिब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञायते ॥ १८ ॥ (५)

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके चतुर्थाध्याये मैत्रेयीं भार्यां प्रति याज्ञवल्क्य उपदिशति । तन्मैत्रेयीब्राह्मणमुच्यते । तत्रत्यं वाक्यम्—‘ न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ’ इत्युपक्रम्य ‘ न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ’ [बृ० ४ । ५ । ६] इति । अत्रायं संशयः—किं विज्ञानात्मा द्रष्टव्यादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति । विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ‘ न वा अरे पत्युः कामाय ’ इत्यादिवाक्यैर्मो-गलालस्य संसारत्विषूचनात् । अयमत्र वाक्यार्थः—पत्यौ प्रीतिं कुर्वती जाया पत्युः सुखाय प्रीतिं न करोति किं तु स्वस्य सुखायैव । एवं पतिपुत्रादयोऽपि स्वस्वसुखायैवेत-

रत्र प्रीतिं कुर्वन्तीति । भोगश्च नासङ्गेश्वरस्यावकल्पते । तस्माद्विज्ञानात्मैवेह द्रष्टव्यत्वादि-
नोपदिश्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवेहोपदिश्यते । कुतः । वाक्यान्वयात् । उपक्रमोप-
संहारपर्यालोचनया वाक्यावयवानां ब्रह्मण्येवान्वयात् । एतद्वाक्योपक्रमे मैत्रेयी वित्तेन
साध्येन कर्मणा किममृतं स्यादिति पप्रच्छ । याज्ञवल्क्यस्तु ‘ अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति
वित्तेन [वृ० ४ । ५ । ३] इत्युत्तरमाह । इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य ‘ येनाहं नामृता
स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि ’ [वृ० ४ । ५ । ४] इत्यमृ-
तत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति । ब्राह्मणावसानेऽपि ‘ एता-
वदरे खल्वमृतत्वम् ’ [वृ० ४ । ५ । १९] इत्युपसंहृतम् । नचान्यत्र परमात्म-
विज्ञानादमृतत्वमस्तीति प्रमाणमस्ति । नहि विज्ञानात्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति ।
‘ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद ’ [वृ० ४ । ५ । ७] इत्यादिना
तन्निषेधात् । अयमस्याः श्रुतेरर्थः—यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वात-
न्त्र्येण लब्धस्वभावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्परा-
करोतीति । तस्मादुपक्रमोपसंहारसामर्थ्यादात्मज्ञानमेवात्रोपदिश्यते । आत्मा च परमात्मैव न
शारीर इति ॥ १९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचनोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्राऽऽह—

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गं तत्सिद्धयर्थमित्याश्मरथ्यो मन्यते । जीवस्य परमात्मनोऽ-
त्यन्तभिन्नत्व एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा । ‘ इदं सर्वं यदयमात्मा ’ इति सार्वाम्यप्रतिज्ञा ।
अनयोर्विरोधमाशङ्क्य तयोरभेदांशप्रतिपत्त्यर्थं जीवोपक्रम इत्यर्थः ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

ज्ञानध्यानाभ्यासाभ्यां संप्रसन्नस्य देहादिसंवातादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य परमात्मनैक्यो-
पपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति—‘ एष संप्रसादोऽ-
स्मान्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ’ [छा० ८ ।
१२ । ३] इति ।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ (६)

अस्यैव परमात्मनो जीवभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न
आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
रवाणि ’ [छा० ६ । ३ । २] इति । सन्त्रवर्णश्च—सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि
कृत्वाऽभिवदन्त्यदास्ते ’ [तै० आ० ३ । १२ । ७] इति । एवंजातीयकानि बहूनि
प्रमाणानि परस्यैवाऽऽत्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयन्ति । तत्रैवं मतत्रयस्य विवेकः—

आश्मरथ्यमते जीवपरयोर्भेदाभेदौ । यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथाऽपि प्रति-
ज्ञासिद्धेरिति सोपेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियान[प्य]भिप्रेत इति । औदुलोमिमतेऽ-
वस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ मुक्तेः प्राग्भेदस्तदनन्तरमभेद इति । परमेश्वर एव जीवो नान्य-
स्तदुपाध्योर्मिथ्यात्वादिति । तत्र काशकृत्स्नीयमेव मतं श्रुत्यनुसारीति ज्ञेयम् । विस्तरो
भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥ (६)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाऽभ्युदयहेतुत्वाद्ब्रूमि जिज्ञास्य इत्युक्तं पूर्वमीमांसायामेवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञा-
स्यमित्युक्तमत्र । तस्य ब्रह्मणः किं लक्षणामित्याकाङ्क्षायां 'जन्माद्यस्य यतः' [ब्र० सू० १ ।
१।२] इति तल्लक्षणमुक्तम् । एतावता ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं लक्षणं निर्व्यूढम् । तच्च कार-
णत्वं समानमुपादाने निमित्ते चेति भवति संशयः किमात्मकं ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ।
निमित्तकारणत्वमेव ब्रह्मण इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—'तदैक्षत' [छा० ६।२।३] इति ।
'स ईक्षांचक्रे' [प्र० ६ । ३] 'स प्राणमसृजत' [प्र० ६ । ४] 'तत्तेजोऽसृजत'
[छा० ६ । २ । ३] इत्यादीर्वाक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वश्रवणात् । सृज्यकार्यपर्यालोचनपूर्-
र्वकं कर्तृत्वं लोके निमित्तकारणे कुलालादौ दृष्टम् । निमित्तस्य कुलालादेरुपादानमृत्पिण्डा-
दिभावादर्शनात् । तस्माज्जगद्गुणकार्यं प्रति ब्रह्म निमित्तमेव नोपादानमिति प्राप्ते ब्रूमः—
प्रकृतिरुपादानं चकारान्निमित्तमपि ब्रह्मैव । कुतः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तयोरनुपरोधो विरोधाभावः सामञ्जस्यमिति यावत् । तस्मादित्यर्थः । प्रतिज्ञा तावत्—
'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' [छा० ६ । १ । २ इति । अत्र
चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं गम्यते । तदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वे सति
तद्व्यतिरेकेण कार्वाणानभावादुपपादयितुं सुशकम् । नचोपादानोपादेययोरभेदः प्राप्त इति
वाच्यम् । न वयं तयोर्भेदं ब्रूमः । किंतु भेदं व्यासेधाम इत्यभिप्रेत्युक्तोक्तेः । दृष्टान्तोऽपि—'यथा
सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' [छा० ६ । १ । ४]
इत्युपादानविषय एव दृश्यते । नचानेनोपादेयस्य सत्त्वं प्राप्तमिति वाच्यम् । 'वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयम् । मृत्तिकेत्येव सत्यम्' [छा० ६ । १ । ४] इति
तन्निराकरणात् । अतो ब्रह्मण उपपादानत्वं निमित्तत्वं च संभवति । 'तदैक्षत बहु स्यात्'
[छा० ६ । २ । ३] इति निमित्तकारणस्योक्षितुः सर्वज्ञस्य ब्रह्मण एव विचित्रजगदा-
कारेण बहुभवनं चोपदिश्यते । तस्माद्ब्रह्मैवाभिन्ननिमित्तोपादानम् । अत्र माध्वा यदाहुः—
'कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः' [ब्र० सू० १ । ४ । १४] इत्या-
रम्यादसूत्र्या विष्णौ मुख्यताः सर्वशब्दवाच्यत्वमिति । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा' [ब्र० सू०
१ । ४ । २३] इत्यादिसूत्रैरपि स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेव मुख्यवृत्त्या सन्तीति च ।
तद्वार्तम् । अस्माकं विमतस्थाभ्यां रामानुजनीलकण्ठाभ्यामाचार्याभ्यां तदनभ्युपगमात् ।

सर्वेषां तैर्थिकानां समतैः श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रमाणैः सूत्राणामर्थान्तरवर्णनं युक्तम् । ननु तुरकमठमाठरकौण्ठरव्यादिकल्पितप्रमाणैरिति दिक् । रामानुजनीलकण्ठयोराचार्ययोरेक एव सिद्धान्तः श्रुत्यादिकल्पनादोपरहितत्वात्प्रामाणिकः । शिवापरनामधेयं ब्रह्मैव प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानमिति नीलकण्ठाचार्यः । तदेव विष्ण्वपरनामधेयमिति रामानुजाचार्यः । नाम्न्येव तयोर्विप्रतिपत्तिर्न सिद्धान्ते । तयोर्मते मोक्षस्तु—‘ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ’ [श्वे० १ । ८] इत्यादिश्रुतिभिर्भगवज्ज्ञानपूर्वकोपासनयाऽस्याधिकारिणो भगवत्प्रसादात्प्रध्वस्ताज्ञानपाशः प्रत्यक्षीभूतनिरतिशयज्ञानानन्दस्वरूपतत्समानगुणप्राप्तिरूपः । तौ हि ब्रह्मप्रपञ्चयोर्धटपटयोरिव नात्यन्तभेदवादिनौ । तदनन्यत्वपरश्रुतिविरोधात् । नचात्यन्ताभेदवादिनौ । भेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । न वा शुक्तिरजतयोरिवैकतरमिथ्यात्ववादिनौ । तत्स्वाभाविकगुणभेदपरश्रुतिविरोधात् । नच भेदाभेदवादिनौ । वस्तुविरोधात् । किंतु शरीरशरीरिणोरिव गुणगुणिनोरिव च कार्यकारणत्वेन विशेषविशेष्यत्वेन चाविनाभावत्वम् । नहि मृदं विना घटो दृश्यते नीलिमानं विना चोत्पलम् । तथा ब्रह्म विना न प्रपञ्चशक्तिरन्यत्र स्थिता । शक्तिव्यतिरेकेण न कदाचिदपि ब्रह्म विज्ञायते वह्निरिवौष्ण्यं विना । येन विना यन्न ज्ञायते तद्विशिष्टम् । प्रपञ्चस्तु ब्रह्मस्वभाव एव । अतः सर्वथा प्रपञ्चाविनाभूतं ब्रह्म । ननु कूटस्थस्येश्वरस्य कथं जगदाकारेण परिणामो विकारहेतुरिति चेन्न । नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरस्य कारणत्वम् । नामरूपविभागार्हस्थूलचिदचिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरस्य कार्यत्वम् । कारणत्वमव्यक्तत्वं कार्यत्वं व्यक्तत्वमिति विवेक इति विशिष्टाद्वैतिनौ तौ वदतः । ‘ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ’ [श्वे० ६ । ८] इत्यादिदर्शनात्सर्वाऽपि शक्तिर्ब्रह्माश्रितैवेति ज्ञायते । अतः सर्वशक्तिमतस्तस्य किं किं न संभवति । तस्मान्नासंभावनादिकुतर्कस्तास्मिन्ब्रह्मणि निरवकाश इति प्रतिपादयतः । ‘ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ [छा० ६ । २ । १] इतिश्रुतिविरुद्धत्वात्तन्मतं न ग्राह्यमिति सजातीयविजातीयभेदानपायाद्वितीयचैतन्यासिद्धेरिति दिक् ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानं भवितुमर्हति । कुतः । अभिध्योपदेशात् । ध्यानोपदेशादित्यर्थः । ‘ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय ’ [तै० २ । १] इति । तत्राभिध्यापूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । ‘ बहु स्याम् ’ इतिप्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनानभिध्यानस्योपादानमित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥

इतश्च ब्रह्मोपादानम् । कुतः । साक्षाच्चोभयान्नात् । ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावान्नायेते—‘ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति ’ [छा० १ । ९ । १] इति । यत्रोत्पत्तिविनाशौ यस्य कार्यस्य तत्तस्योपादानं दृष्टम् । यथा मृद्वघटस्य ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च निमित्तोपादानत्वे ब्रह्मणः संभवतः । कुतः । आत्मकृतेः परिणामात् । आत्मनः सेवन्धिनी कृतिरात्मकृतिः । कर्तृत्वकर्मत्वसाधारणेनाऽऽत्मकृतः श्रवणादित्यर्थः । ‘ तदात्मानं स्वयमकुरुत [तै० २ । ७] इति स्वयमिति कर्तृत्वम् । आत्मानमिति कर्मत्वम् । कर्मत्वेनोपादानसिद्धिः । नन्वात्मनः कर्तृत्वेन पूर्वसिद्धस्य कथं कर्मत्वमित्यत आह—परिणामात् । परिणामो विवर्तः । सिद्धस्यापि विवर्तात्मना साध्यत्वात्कर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः । उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः । उपादानासमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्त इति परिणामविवर्तयोर्विवेकः । मायोपादानापेक्षया विवर्तत्वम् । यथा सुवर्णस्य विवर्तः कटककुण्डलादि । यद्वा परिणामात्परिणामसामानाधिकरण्येनाऽऽत्मनः श्रवणादित्यर्थः । ‘ सच्च ल-च्चाभवत् ’ [तै० २ । ६] इति । (६)

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ (७)

इतश्चाऽऽत्माऽस्य प्रपञ्चस्य प्रकृतिः । हि यस्माद्योनिरिति वेदान्तेषु गीयते पठ्यते ‘ यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ’ [मु० १ । १ । ६] इति । योनिशब्दः प्रकृतिपर्यायः । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—‘ योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके ‘ पृथिवी योनिरपधिवनस्पतीनाम् ’ इति । ‘ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ’ [मु० १ । १ । ७] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः प्रकृतित्वं सिद्धम् । ईक्षापूर्वकर्तृत्वे लोकसिद्धनिमित्तकारणीभूतकुलालादिदृष्टान्तो नेह ग्राह्यः । न लोकवदिह भवितव्यम् । शब्दगम्यत्वादस्यार्थस्य शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयति ‘ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ’ [छा० ६ । २ । ३] इति पूर्वमेवावोचाम । तस्मात्परमात्मैवास्य प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (७)

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (८)

‘ ईक्षतेर्नाशब्दम् ’ [ब्र० सू० १ । १ । ५] इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः । इदानीं वेदान्तेषु परमाण्वादेः कारणत्वं ब्रह्मण इव श्रुतं न वेति संशयः । अण्वदेरपि कारणत्वं श्रुतमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । वटधानादिदृष्टान्तश्रवणात् । तथा हि छान्दोग्यस्य पट्टाध्याये श्वेतकेतो प्रत्युद्दालकः सूक्ष्मतत्त्वे स्थूलस्य जगतोऽन्तर्भावं प्रतिषिपादयिषुराह ‘ न्यग्रोधफलमाहेरति ’ [छा० ६ । १२ । १] ‘ भिन्धीति ’ । ‘ किमत्र पश्यसीति ’ । ‘ न किंचन भगव इति ’ । ‘ एतस्य वै सौम्यैपोऽणिम एव महान्यग्रोधस्तिष्ठति ’ [छा० ६ । १२ । २] इति । अनेन सूक्ष्मे तत्त्वे स्थूलस्य जगतोऽन्तर्भावं प्रतिपादयितुं महावृक्षगर्भितानि वटव्रीजानि दृष्टान्तत्वेनोदाजहार । अतस्तादृशाः परमाणवो दार्ष्टान्ति-कत्वेन श्रुता इति गम्यते । शून्यस्य तु ‘ असद्वा इदमत्र आसीत् ’ [तै० २ । १]

इति साक्षादेव कारणत्वं श्रुतम् । तस्मात्परमाण्वादीनामपि श्रौतं कारणत्वमस्तीति प्राप्ते ब्रूमः । परमाण्वादिकारणवादा ब्रह्मकारणवादस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्या इत्यतः प्रधान-मलुनिवर्हणन्यायेनातिदिशति—एतेनेति । एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वादिति भाष्यकृत आहुः । एतेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधेन परमाण्वादिकारणवादाः प्रतिषिद्धतया व्याख्याता इति विद्यारण्यपादान्भट्टावाहतुः । ननु ‘न किंचन भगवः’ [छा० ६ । १२ । १] ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ [तै० २ । १] इत्यनयोः श्रुत्योः का गतिरिति चेत् । उच्यते । ‘न किंचन’ इत्यनेन नामरूपानभिव्यक्तिरुक्ता । इन्द्रियागोचरत्वादणुत्वं ब्रह्मण्युपचरितम् । ‘अणोरणीयान्’ [क० २ । २०] इति श्रुतेः । असच्छब्दोऽपि नामरूपराहित्याभिप्रायक एव न शून्याभिप्रायकः । ‘कथमसतः सज्जायेत’ [छा० ६ । २ । २] इति श्रुत्या शून्यवादः पूर्वमेव पराकृतः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा ब्रह्मव्यतिरेकेणान्यत्र न संगच्छते । प्रतिज्ञालक्षणे लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः । वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्युपपादितम् । तत्रैव ब्रह्मण्येवेत्यर्थः । व्याख्यातपदार्थासोऽध्यायसमाख्यर्थः ।

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसुनुहरिदीक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ सुबोधिण्यां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमोऽध्याये सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमेश्वरो जगज्जन्मादिकारणं तत्रैव सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां समन्वय इति प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः । प्रधानादिकारणवादानां च न्यायाभासमूलत्वम् । सृष्ट्यादिप्रक्रियायाश्च सर्ववेदान्तेष्वैकरूप्यमित्येतत्प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्ना-

न्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति । यदुक्तं ‘ब्रह्मैव सर्वजगत्कारणम्’ तदनुपपन्नम् । सांख्यस्मृतेर्निरवकाशत्वेन प्रबलत्वात् । तथाहि सांख्यस्मृतिर्हि मन्वादिसमृतिवदनुप्रेयं धर्मं कचिदपि प्रतिपादयितुं न प्रवृत्ता किं तर्हि तत्त्वनिरूपणायैव प्रवृत्ता । मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य कपिलादिमहर्षिभिः सा प्रणीता । ते च मन्वादिवच्छिष्टा भवन्ति । तस्माच्छिष्टपरिगृहीततया प्रमाणीभूतानां कपिलादिस्मृतीनां विरोधाद्वेदान्ता एव प्रधान-

परतया नेयाः । यदि तत्त्वनिरूपणेऽप्यसौ कपिलादिस्मृतिर्वध्यते तदा निरवकाशा स्यात् । तस्मादनवकाशाया सांख्यस्मृत्या वेदान्ता व्याख्येया इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि सांख्यस्मृतेरनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येत । एवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ताश्चोदाहरिष्यामः । ‘यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयं परं ब्रह्म’ इति प्रकृत्य—

‘स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥’

इति स्कान्दे ।

विष्णुपुराणेऽपि—

नारायणः सर्वमिदं पुराणः स सर्गकाले च करोति सर्गम् ।

संहारकाले च तदति भूयः’ इति ।

‘शिव एव जगत्कर्ता शिवः पाता शियोऽन्तकृत् ।’ इति च ।

भगवद्गीतासु—

‘अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।’ [भ० गी० ७।६] इति ।

इत्याद्याः स्मृतयः शिवविष्णुपरमात्मपर्यायेश्वरकारणवादिन्यः सन्ति । श्रुतिमूला एव स्मृतयो ग्राह्या नेतरा इति सिद्धान्तितं पूर्वमीमांसायां प्रमाणलक्षणे—‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्’ [जै० सू० १।३।३] इति । अनेन सूत्रेणोत्सर्गतः प्राप्तस्य स्मृतिप्रामाण्यस्यापवादः क्रियते—श्रुत्यमूलकाः स्मृतयो न ग्राह्या इति । अतः स्मृतिद्वयविरोधे प्रत्यक्षश्रुत्यनुसारिण्या ईश्वरकारणवादिन्याः स्मृतेरेव प्राबल्यम् । यथा मन्वादिस्मृतीनां वेदमूलकत्वं न तु तथाऽपि कापिलस्मृतेः प्रधानकारणवादिन्या मूलभूतं कंचन वेदमुपलभामहे । तस्मान्न सांख्यस्मृत्या प्रत्यक्षश्रुतीनां तन्मूलकमन्वादिस्मृतीनां च संकोचो युक्त इति सिद्धम् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ (१)

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि न तानि जगत्कारणानि । कुतः । वेदे तत्कारणत्वस्यानुपलब्धेः । यदपि कचित्त्परमेव श्रवणमाभासते तदपि प्रधानपरमेव व्याख्यातम्—‘आनुमानिकमप्येकेषाम्’ [ब्र० सू० १।४।१] इत्यत्र प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादप्रथमसूत्रे । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशदोषः । अत्रेदं सूत्रद्वयमधिकृत्य काश्चिदाह—विष्णौ समन्वयश्चेत्तर्हि वामपाशुपताद्यागमरूपस्मृतेरनवकाशत्वं स्यादिति पूर्वपक्षं प्रापय्य

सर्वज्ञपरमात्मविष्णुप्रणीतपञ्चरात्रोपष्टम्भाच्छ्रुतीनां विष्णावेव समन्वय इति । अत्रोच्यते—
चतुर्षु वेदेषु परमपुरुषार्थमलभमानः शाण्डिल्य इमां विद्यामधीतवानिति तत्रैव वेदनिन्दाश्र-
वणात्पाञ्चरात्रस्यावैदिकत्वं गम्यते । न च विष्णुप्रणीतस्य तस्य कथमवैदिकत्वमिति
वाच्यम् । कपिलप्रणीतस्य सांख्यस्येव तस्यावैदिकत्वात् । पाञ्चरात्रादीनामवैदिकत्वं कण्ठत
एवोक्तं पुराणेषु । कौर्म्ये पञ्चदशाध्याये—

‘ तेषां मायावशाज्जातं गोवधं गौतमो मुनिः ।
केनापि हेतुना ज्ञात्वा शशापातीव कोपनः ॥
भविष्यथ त्रयीब्राह्म महापातकिनः शठाः ’ ।

इत्यादिना गोतमशप्तान्समुद्दिश्य शिवविष्णू मोहशास्त्राणि चक्रतुः । तानिच—

कापालं गारुडं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः ’ इति ॥
पाञ्चरात्रे च कापाले तथा कालमुखेऽपि च ।
शाक्ते च दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥

इति पाराशरपुराणम् । अस्मिन्नर्थे पुराणवाक्यसंग्रहस्तत्त्वकौस्तुभादवगन्तव्यः । तस्मा-
त्पाञ्चरात्रोपष्टम्भाच्छ्रुतीनां विष्णावेव समन्वय इति यदुक्तं तदशुद्धं तथैवानया दिशा
कृत्स्नमपि तद्दर्शनमिति दिक् ॥ २ ॥ (१)

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२)

एतेन सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या । तत्रापि श्रुतिवि-
रोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च तत्कार्याणीति कल्पनात् । ननु नेदं
योगशास्त्रं सांख्यशास्त्रनिराकरणेन निराकर्तुं शक्यम् । श्वेताश्वतरादिशाखासु योगस्यैव
प्रपञ्चितत्वात्तत्त्वज्ञानोपयोगित्वाच्च । ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यः ’ [वृ० २ । ४ । ५] इति । ‘ दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । ’
[का० १ । ३ । १२] ‘ त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम् ’ [श्वे० २ । ८]
इत्यादिश्रुतिभिः । ‘ समं कायशिरोग्रीवम् ’ [भ० गी० ६ । १३] इत्यादिस्मृतिभिश्च
योगसाध्यस्य चित्तैकाग्र्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणात् । अतः प्रमाणभूतं योगशास्त्रम् ।
तच्च प्रधानस्यैव जगत्कारणतां वक्ति । तस्माद्योगस्मृत्या ब्रह्मकारणवादिनीनां श्रुतीनां
मन्वादिस्मृतीनां च संकोचः कार्यः । तासां धर्मे सावकाशत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अष्टा-
ङ्गयोगे तात्पर्यवती योगस्मृतिः प्रमाणभूताऽपि ह्यवैदिके प्रधानकारणवादे न प्रमाणम् ।
तत्र तस्यास्तात्पर्याभावात् । तथा हि—‘ अथ योगानुशासनम् ’ [पा० यो० सू०
१ । १] इति प्रतिज्ञाय ‘ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ’ [पा० सू० १ । २] इति

योगस्यैव लक्षणमुक्त्वा तमेव कृत्स्नेन शास्त्रेण प्रपञ्चयामासेति तत्र योगे तात्पर्यम् । प्रधानादीनि तु न प्रतिपाद्यतया प्रतिजज्ञे । किं तर्हि द्वितीयपादे यमनियमासनादिसाधन-प्रतिपादकेऽहेयहेयहेत्वादि विवेचयन् प्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिसिद्धानि प्रधानादीनि व्याजहार । अतो न तत्र तात्पर्यम् । नन्वेवंसति समानन्यायात् । सांख्यस्मृतिनिराकरणेनैवेयं निराकृता किमर्थं पुनरतिदिश्यत इति चेत् । अत्रोच्यते—वैदिकानि लिङ्गानि च ‘ ते ध्यानयोगा-नुगता अपश्यन् ’ [श्वे० १ । ३] ‘ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ’ [का० २ । ३ । ११०] इत्येवमादीनि बहुश उपलभ्यन्ते । तान्येव सम्यग्दर्शनोपायत्वेनैव योगशास्त्रेऽङ्गी क्रियन्तेऽतो योगस्मृतिरनपवदनीयेति शङ्का मा भूदित्यातिदेशः कृतः । वेदा-न्ताविरोध्यंशे सांख्ययोगयोर्नाप्रामाण्यं तद्विरोध्यंशे त्वप्रामाण्यमिति तात्पर्यमाधिकरणद्वयस्य ज्ञेयम् । अर्थैकदेशे संप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशे विप्रतिपत्तेः सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृत इति भाष्यात् । तस्मान्न योगस्मृत्या वेदमूलस्मृतीनां संकोचः ॥ ३ ॥ (२)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मकारणवादे सांख्ययोगस्मृतिविरोधः परिहृत इदानीं तर्कविरोधपरिहारार्थमिदमधिकरणम् । यद्यपि तर्कस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं नास्तीति वैदिकार्थपरिपथित्वं न संभवति तथाऽपि ‘ श्रोतव्यो मन्तव्यः ’ [वृ० २ । ४ । ५] इति श्रुतिर्मननं विदधती तर्कस्याऽऽदर्थव्यत्वं दर्शयति । युक्तिभिरनुचिन्तनं मननमिति मेननंशब्देन तर्कोऽभिधीयते । बलवत्तर्कानुगृहीत-प्रमाणविरोधे सति श्रुतेः प्रतिपादितप्रामाण्यानिर्वाहाद्यत्नेन तन्निराकरणं कर्तव्यमतस्तर्कविषय आक्षेपः क्रियते न विलक्षणत्वादस्येति । तत्र पूर्वः पक्षः—यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगत्कारण-मिति तन्नोपपद्यते । कुतः । अस्य जगतः स्वकारणाद्ब्रह्मणः सकाशाद्विलक्षणत्वात् । ब्रह्म चेतनं प्रकाशरूपमानन्दात्मकं शुद्धं च जगदचेतनमप्रकाशं दुःखरूपमशुद्धं चेति वैलक्ष-ण्यम् । कुतोऽवगम्यत इत्यत आह—तथात्वं च शब्दात् । तथात्वं वैलक्षण्यं ब्रह्मजगतोः प्रकृतिविकारयोः शब्दान्छुतेरवगम्यते । ‘ विज्ञानं चाविज्ञानं च ’ [तै० २ । ६] इति । तथा प्रयोगोऽपि—अचेतनं जगच्चेतनाद्ब्रह्मणो न जायते विलक्षणत्वात् । यद्येन विलक्षणं तत्तस्मान्न जायते । मृदो रूचकादिवत् । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणम् ॥ ४ ॥

ननु चेतनत्वमपि कचिदचेतनत्वेनाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते । यथा ‘ मृदब्र-वीत् ’ । ‘ आपोऽब्रुवन् ’ । [श० प० ब्रा० ६ । १ । ३ । २ । ४] ‘ तत्तेज ऐक्षत ’ ‘ ता आप ऐक्षन्त ’ [छा० ६ । २ । ३ । ४] इत्येवमादिका भूतविषया चेतनत्वश्रुतिरीन्द्रियविषयाऽपि ‘ ते हेमे प्राणा अहः श्रेयसे विवदमानाः ’ [वृ० ६ । १ ७] इत्येवमादिकाऽतो नोक्तवैलक्षण्यमत आह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपाकरोति । न खलु मृदब्रवीदित्येवमादिकाभिः श्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेशोऽयम् । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवतास्तत्र व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कुतः । विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनविभागलक्षणः पूर्वमभिहितः । अपि च कौपीत-
किनः प्राणसंवादे करणमात्रशङ्कापरिहाराय तदधिष्ठातृचेतनपरिग्राह्य देवताशब्देन वागादीन्विशिष्यन्ति । ‘ एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमानाः ’ [कौ० उ० २ । १४] इति । ‘ ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा ’ [कौ० उ० २ । १४] इति च देवताशब्देन विशेषितत्वाद्विशेषः । न चाचेतनेष्वपि तेजोवन्नेषु देवता-
शब्दः श्रूयते ‘ हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि ’ [छा० ६ । ३ । २] इति वाच्यम् । देवताशब्दस्य तेषां शक्तिविशेषयो-
तनार्थत्वेन चेतनवाचित्वाभावात् । अनुगतिश्च । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिषु सर्वत्राभि-
मानिन्यश्चेतना देवता अवगम्यन्ते । ‘ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीं
प्राविशत् ’ [ऐ० आ० २ । ४ । २ । ४] इत्येवमादिका श्रुतिः करणेषु देवतानुगतिं
दर्शयति । ततश्च जगदचेतनं ब्रह्म चेतनमिति तयोर्वैलक्षण्याच्च ब्रह्मप्रकृतिकं जगत् । इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तः ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । यदुक्तम्—‘ विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकम् ’ इति
नायं नियमो यतो वैलक्षण्याऽपि ब्रह्मजगतोः प्रकृतिविकृतिभावो दृश्यते हि लोके चेतन-
त्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः । अचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो
गोमयादिभ्यश्चेतनानां वृश्चिकादीनां च । अयं भावः—अशेषस्य प्रकृतिस्वभावस्यानुवर्तनं
न विकारमात्र इत्यभिप्रेतम् । तथा च सति विकारत्वं नोपपद्येत । यत्किञ्चित्स्वभावानु-
वर्तनं तु प्रकृतेऽप्यस्ति । ब्रह्मसत्ताया विकारेष्वनुवर्तनात् । नच विकारेषु चैतन्यमापाद-
यितुं न हि शक्यत इति वाच्यम् । यच्चेतनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं यथाऽमुकमिति
दृष्टान्ताभावात् । सर्वस्य विकारस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं भाष्यकारैः—
रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम् । आगममात्रसम-
धिगम्य एवायमर्थो धर्मवत् ‘ नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ’
[का० १ । २ । ९] इति । स्मृतिरपि—‘ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तास्तर्केण
योजयेत् ’ इति । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमादत्तव्यं दर्शयती-
त्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्र लाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव तर्कोऽनुभवा-
ङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते । ‘ तर्काप्रतिष्ठानात् ’ [ब्र० सू० २ । १ । ११] इति च केवलस्य
तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं प्रदर्शयिष्यतीति ॥ ६ ॥

ननु चेतनं ब्रह्म शब्दादिहीनमचेतनस्य शब्दादिमतश्च जगतः कारणं चेदुत्पत्तेः पूर्वं जगतोऽसत्त्वादसत्कार्यवादः प्रसज्येत तच्चानिष्टं सत्कार्यवादिनस्तवेत्याशङ्क्य निराकरोति—

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

उत्पत्तेः पूर्वं कार्यमसदिति यदुक्तं तन्न । कुतः । प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रतिषेधमात्रं हीदमस्य प्रतिषेधस्य न प्रतिषेधमस्ति । प्रतिषेधमात्रं शब्दमात्रं न तु तस्याऽर्थोस्तीत्यर्थः । अयं भावः—कार्यस्य कारणसत्तैव सत्ता न तु तद्व्यतिरेकेण सत्तात्वमस्ति । कल्पित-भावाभावयोरधिष्ठानस्वरूपत्वात् । उत्पत्त्यनन्तरं यथा कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं तथोत्पत्तेः पूर्वमपि ॥ ७ ॥

पुनरपि शङ्कासूत्रम्—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

यदि सावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुचित्वादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकं तर्ह्यपीतौ लये स्वकारणे लीयमानं सत्कारणं ब्रह्म स्वकीयैर्धर्मैर्दूषयेत् । ततश्च तद्वत्कार्यवत्कारणस्यापि कार्य-स्येवाशुचित्वादिप्रसङ्गात्सर्वज्ञं शुद्धं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसम् । समस्तस्याविभागस्य विभागप्राप्तेः पुनरुपत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्ज-समपि ॥ ८ ॥

अत्र समाधानसूत्रम्—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

तुरवधारणे । नैवास्मदीये दर्शने किंचिदसमञ्जस्यमस्ति । कुतः । दृष्टान्तभावात् । कार्यं स्वलये कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयतीत्यत्र शतशो दृष्टान्तसत्त्वादित्यर्थः । न हि घटादयोऽपि स्वाकारेण मृदं दूषयन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमा-त्मीयेन धर्मेण दूषयन्तीत्येवंजातीयका दृष्टान्ता अनुसंधेयाः । यदि घटादयोऽपीतौ कारण-मात्मीयेन धर्मेण दूषयेयुस्तर्हि तेषां तादवस्थमापद्येत । किंच स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः । कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । ‘ इदं सर्वं यदयमात्मा ’ [बृ० २ । ४ । ६] ‘ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ’ [मु० २ । २ । ११] ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ’ [छा० ३ । १४ । १] इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः कार्यस्य त्रिष्वपि कालेषु कारणान-न्यत्वं श्राव्यते । यथा मायावी कदाऽपि स्वमायया न दूष्यत एवमात्मा स्वाध्यस्तेन न दूष्यते । इत्यादिदृष्टान्तभावान्नोक्तदोषावकाशः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

पूर्वपक्षिणः सांख्यस्यापि पक्षे तदुद्भाविता दोषाः समाना इत्यर्थः । तेनापि शब्दादिही-नात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यङ्गीकारात् । वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिभावानुपपत्तिः ।

उत्पत्तेः प्रागस्तत्त्वप्रसङ्गः । अपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः । तथोत्सन्नसर्वविशेषेषु विकारेषु लये कारणाविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्यापादानमिदमस्येति प्रलयात्पूर्वं प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात् । विनैव कारणं नियमाङ्गीकारे कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनः संसारप्रसङ्गः । अस्मन्मतरौल्यैव तेनापि समाधेयमिति भावः ॥ १० ॥

**तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदे-
वमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ (३)**

अपिर्युक्तिसमुच्चये । इतश्च ब्रह्मकारणवादे केवलेन तर्केण न प्रत्यवस्थातुं शक्यते । कुतः । तर्काप्रतिष्ठानात् । निरागमाणां पुरुषमत्युत्प्रेक्षितानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । केनचित्तार्किकेण यत्नतोऽप्यनुमितोऽर्थोऽन्येनान्यथा क्रियते सोऽप्यन्येनान्यथेति तर्कस्यानवस्थितिः सिद्धैवास्ति । अथ वाच्य वयमन्यथाऽनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोपो भविष्यति । न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति वक्तुं शक्यते । एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्कणैव प्रतिष्ठाप्यते । तदप्यन्येनान्यथयितुं शक्यत एव । ननु सर्वतर्काव्यवस्थितौ व्यवहारमात्रोच्छेदः प्रसज्येत । तथासति धूमादिदर्शनानन्तरं वह्न्यादिविषयिणी प्रवृत्तिर्न स्यात् । अप्रतिष्ठिततर्कसाम्येन तर्कान्तरस्याप्रतिष्ठितत्वात् । किंच श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ तर्कस्यैव निर्णयहेतुत्वाच्च । तदुक्तं मनुना—

आर्पं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ [म० स्मृ० १२ । १०५] इति ।

तस्मात्प्रतिष्ठिततर्केण प्रत्यवस्थानं संभवत्येवेत्यभिप्रेत्य शङ्कतेऽन्यथाऽनुमेयमिति चेदित्यन्तेन । अप्रतिष्ठिततर्कान्यप्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण प्रत्यवस्थातुं शक्यत एवेति शङ्कार्थः । अत्र समाधानम्—एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति । सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनां सिद्धान्तः । ऐकरूप्येण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । तत्रैवंसति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तार्किकाणां त्वन्योन्याविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यद्वि केनचित्तार्किकेणैव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि च प्रतिष्ठापितं तदप्यपरेण व्युत्थाप्यत इति । कथमेवंरूपानवस्थिते विषये तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् । तादृशेनाव्यवस्थितविषयकेण ज्ञानेन कथं मोक्षः स्यादिति भावः । तस्मात्तर्कमात्रजन्यब्रह्मज्ञानान्मोक्षो न संभवतीति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (३)

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ (४)

सांख्ययोगस्मृतिभ्यां तदीयतर्केण च ब्रह्मकारणवादस्य बाधो मा भूनाम । कणादबुद्धादिस्मृतिभिस्तदीयतर्केण च ब्रह्मकारणवादो बाध्येतेति कश्चन मन्दमतिराशङ्केतेत्यतः

प्रधानसांख्यमल्लनिर्वहणन्यायेनातिदिशति सिष्टापरिग्रहा इति । परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः । न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टैर्मन्वादिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादाः । तथा हि कणादो महर्षिः परमाणूनां जगत्कारणत्वं स्मरति । बुद्धश्च भगवतो विष्णोरेव-
तारोऽभावं जगत्कारणं स्मरति । तेऽपि व्याख्याताः । एतेन सांख्यतत्त्वकनिराकरण-
प्रकारेण निराकृता वेदितव्याः । तुल्यत्वात् । तुल्यमत्रापि वेदैकवेद्यस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणः
शुष्कतर्कप्राप्तत्वं तादृशस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वम् । अन्यथाऽनुमानेऽप्यनिर्माक्ष आगम-
विरोधश्चल्येवंजातीयकं निराकरणे कारणम् ॥ १२ ॥ (४)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ (५)

पुनरन्यथा ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाऽऽक्षिप्य प्रतिक्षिप्यते । प्रसिद्धो ह्ययं लोके
भोक्तृभोग्यविभागः । भोक्ता चेतनो जीवो भोग्यः शब्दादयो विषया इति । यद्येषां
परस्परविभागो न स्यात् । मूलकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् । ततश्च लोकप्रसिद्धो भोक्तृ-
भोग्यविभागो मज्जेतेति शङ्कते—भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेदिति । मूलकारणादनन्यत्वेन भोग्यस्य
भोक्तृत्वापत्तिः । उपलक्षणमेतत् । भोक्तुश्च भोग्यत्वापत्तिः । नचास्य प्रसिद्धस्य भोक्तृ-
भोग्यविभागस्य बाधनं युक्तम् । तस्मात्प्रसिद्धस्य तयोर्विभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तं ब्रह्मो-
पादानकत्वं जगत इति चेत्कश्चित्तार्किकश्चोदयेत् । तत्रोत्तरमिदं स्यादिति । अद्वैतिनाम-
प्यस्माकं पक्षेऽयं विभागः स्यादुपपद्येत । तत्र दृष्टान्तः—लोकवदिति । यथा समुद्राद-
नन्यत्वेऽपि फेनतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग उपपद्यते । तरङ्गादिरूपेण भेदस्य समुद्र-
रूपेण भेदस्य च दृष्टत्वेन भेदाभेदयोर्विरोधाभावात् । भेदाभेदविरोधव्यवहारस्याऽऽकार-
भेदेनापि रहितेऽत्यन्तमेकस्मिन्नपि वस्तुनि मायया सावकाशत्वात् । तथा ब्रह्माकारेणाद्वैतं
भोक्तृभोग्याकारेण द्वैतमित्याकारभेदाद्व्यवस्थोपपत्तौ न कोऽपि विरोधः । यद्यपि भोक्ता
न ब्रह्मणोऽन्यस्तथाऽपि तयोरौपाधिको हि विभागो व्यवहारेऽस्त्येवाऽऽकाशस्येव घटाद्यु-
पाधिनिमित्तकः । भोग्यस्यापि विवर्तत्वेन कारणाद्वेदाभेदावप्युपपद्येते अविद्वद्विद्वद्वृष्टिभ्या-
मिति न काऽप्यनुपपत्तिः । अत्र यत्परेणोक्तम्—भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ।
भोक्तृजीवस्यापऽऽत्तेः । परेऽन्ये सर्वे एकी भवन्तीति मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात्तयोरविभागो
भेदाभावः । ततो न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो युक्तमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—स्यादेवं
यदि मुक्तस्य ब्रह्माभेदे प्रमाणं लभ्यते । एकीभावस्तु स्याल्लोकवत् । यथैकीभूता ब्राह्मणा-
स्तथेहापीत्यर्थ इति । तदसारम् । ‘ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ’ [वृ० ४ । ४ । ६]
‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ [मु० ३ । २ । ९] ‘ तत्त्वमसि ’ [छा० ३ । ८ ।
७] ‘ अयमात्मा ब्रह्म ’ [वृ० २ । ५ । १९] ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ’ [छा० ३ ।
१४ । १] इत्यादिकाः श्रुतयः ।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ’

इत्याद्याः स्मृतयश्च जीवब्रह्माभेदे प्रमाणम् । आस्तां तावत्पूर्वश्रुतिप्रमाणत्वम् । सत्यं भिदेति त्वयैव पठिता ह्यपूर्वश्रुतिः पूर्वश्रुतिषु ‘ द्वा सुपर्णा ’ [श्वे० ४ । ६] इत्यादिषु पारमार्थिकं भेदं साधयितुमनीशामु भेदं साधयितुं प्रवृत्ता सैव प्रमाणम् । विस्तरस्तु तत्त्वकौ-
स्तुभमध्वमुखभञ्जनादौ द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥ (५)

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदमर्ज्याकृत्य स्याल्लोकवदिति पूर्वपक्षः पराकृतः । तस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिन्नत्वमेव कुतो नाङ्गी क्रियत इत्यत आह सूत्रकारः—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः सकाशादनन्यत्वम् । यद्वा तस्माद्ब्रह्मप्रपञ्चस्यानन्यत्वम् । तस्मा-
त्कारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमन्यत्वाभावः कार्यस्यावगम्यते । कुतः, आरम्भणशब्दादिभ्यः । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्र दृष्टान्तापेक्षायामुक्तं ‘ यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं
मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ’ [छा० ६ । १ ।
४] इति । अस्यायमर्थः—मृत्पिण्डः कारणं तद्विकारा घटशरावोदञ्चनादयः । मृदुस्त्वन्यद-
न्यानि घटशरावादिवस्तूनीति तार्किकदयो मन्यन्ते तत्र घटादीनां पृथग्वस्तुत्वनिरासाय-
विकारशब्दैस्तान्वयवहरति । मृदुस्तुनो विकाराः संस्थानविशेषा घटादयो न पृथग्वस्तु-
भूताः । एवं च सति घटाकारप्रतिभासदशायामपि मृन्मात्रमेव स्वतन्त्रं वस्तु न
घटादिकम् । ततो मृद्यवगतायां घटादीनां यत्तात्त्विकं स्वरूपं तत्सर्वमवगतं भवति ।
आकारविशेषा न ज्ञायन्त इति चेत् । मा ज्ञायन्तां नाम । तेषामवस्तुभूतानां जिज्ञासा-
नर्हत्वात् । चक्षुषा प्रतिभासमाना विकारा निरूपिता अपि सन्तो मृद्व्यतिरेकेण न स्वरूपं
किञ्चिद्गमन्ते घटोऽयं शरावोऽयमुदञ्चनमिदमिति । वाङ्निष्पाद्यं नामधेयमात्रं लभन्ते । विका-
रोऽपि वाचा निष्पाद्य एवायं पृथुबुधोदराकारो घट इति । तदुक्तं भाष्यकारैः—यतो वाचैव
केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदञ्चनं चेति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चि-
दस्ति नाममात्रं ह्यस्ति तदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातस्तथा
ब्रह्मोपदेशोऽवगन्तव्य इति । ब्रह्मणि मृत्तिकान्यायस्य जगति घटादिन्यायस्य च योजयितुं
शक्यत्वात् । नचैतावता मृत्तिकायाः सत्यत्वमिति* श्रमितव्यम् । अस्य संदर्भस्य
विकारमिथ्यात्वे कारणसत्यत्वे च तात्पर्यात् । द्वैतपरिभाषयैवाद्वैतं बोधनीयमिति सिद्धा-
न्तात् । एवं दृष्टान्ते वाचारम्भणशब्दादर्थान्तिकेऽपि ब्रह्मणि तद्व्यतिरेकेण प्रपञ्चस्याभावः
प्रत्येतव्यः । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिपदात् ‘ ऐतदाम्भमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो ’ [छा० । ६ । ८ । ७] ‘ इदं सर्वं यदयमात्मा ’ [वृ० २ ।

* मूलउक्तं—‘ति न भ्रं’ । इति विद्यते पर तु तदसंगतमिति नृत्ता न स्थापितम् ।

४ । ६] ‘ ब्रह्मैवेदं सर्वं ’ [मु० २ । २ । ११] ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म [छा० २ । १४ । १] ‘ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ’ [वृ० ४ । ४ । १९] इत्यादि संगृहीतं वेदितव्यम् । तस्मात्प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धम् । इदं परमार्थदृष्ट्या तदनन्यत्वं सूत्रकार आह—व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवादिति पूर्वमुक्तम् । तथा च ‘ यत्र नान्यत्पश्यति ’ [छा० ७ । २४ । १] ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ’ [वृ० २ । ४ । १४] इति वेदान्ताः परमार्थवस्थायां द्वैताभावं वदन्ति । व्यवहारे तु ‘ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल एष सेतुर्विवरण एषां लोकानामसंभेदाय ’ [वृ० ४ । ४ । २२] इत्याद्युभयमपि प्रमाणं संगच्छते । विस्तरस्तु भाष्यादवगन्तव्यः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् । कुतः । चोऽवधारणे । कारणभाव एव कार्यस्योपलब्धेः । तदभावे चानुपलब्धेः । सत्कारणानुबिद्ध्यैव कार्यस्योपलब्धेरित्यर्थः । तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते । सत्सु तत्तुषु पटः । अत एव सन्वटः सन्पट इति घटो भातीष्ट इति च व्यवहारः संभवति । तस्माद्ब्रह्मणि कार्यरूपः प्रपञ्चा मायापरिकल्पित एव न पारमार्थिकः । यथा प्रातिभासिकस्यापि सर्पस्य भयकम्पाद्यर्थक्रियाकारित्वं तथा यावद्व्यवहारं प्रपञ्चस्याप्यर्थक्रियाकारित्वमुपपद्यते ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम् । यस्मादवरस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वात्सत्त्वश्रवणात् । उत्पत्त्यनन्तरमपि कारणानन्यत्वं कार्यसिद्धमिति तात्पर्यम् । ‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ’ [छा० ६ । २ । १] ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । [ऐ० आ० २ । ४ । १ । १] ‘ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ’ वृ० १ । ४ । १०] इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्सदनन्यत्वं श्रूयते । यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत् उत्पद्यते सिकताभ्य इव तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते । अत्र कारणाद्विज्ञमेव कार्यमिति तार्किकमाध्वयोरग्राहः । सूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचित्प्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्म कार्यम् । अव्यक्तत्वं कारणत्वं व्यक्तत्वं कार्यत्वम् । तदेव विशिष्टं ब्रह्माव्यक्तं सद्ब्रह्म भवतीति तयोर्विशिष्टयोरेद्वैतमिति नीलकण्ठरामानुजयोरग्राहः ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ [तै० २ । ७] इत्यादिश्रुतिरूपत्तेः प्राक्कार्यस्यासत्त्वं व्यपदिशति तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं संभवतीति चेन्न । कुतः, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । अयमर्थः—न ह्ययमभावाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्या-

सद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वादिधर्मदिव्याकृतनामरूपत्वादि तदेव धर्मान्तरम् । तेन धर्मान्तरेणासद्व्यपदेशोऽयम् । कथमेतदवगम्यत इति चेत्तत्राऽऽह—वाक्यशेषात् । यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह च ‘ असदेवेदमग्र आसीत् ’ [छा० ३ । १९ । १] इत्युपक्रमे यदसच्छब्देन निर्दिष्टं तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदासीदिति वाक्यशेषे श्रूयते । ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ [तै० २ । ७] इत्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुतेति विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । यद्युपक्रमेऽत्यन्तासत्त्वं विवक्षितं स्यात्तर्हि सदासीदित्यनुपपन्नं स्यात् । तस्मान्नामरूपाव्याकरणादसदिवाऽऽसीदित्युपचारादुत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते न त्वभावाभिप्रायेणेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च कारणादनन्यत्वं प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं च कार्यस्यावगन्तव्यम् । युक्तिस्तावत् । आहुरत्र भाष्यकाराः—दधिघटरुचकार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । न दध्यर्थिभिर्मृत्तिकापादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं न रुचकार्थिभिर्मृत्तिका । तदेतदसत्कार्यवादे नापपद्येत । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः । मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरादिति । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दधिनिष्पादकः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरेऽस्तीत्युच्यते । अतोऽतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च भवति । इत्यादियुक्तयो भाष्यादवगन्तव्याः । न हि तन्त्वादिभ्योऽन्यत्पटादिकं कार्यमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तन्तुव्यतिरेकेण पटस्यादर्शनात् । न ह्याकारविशेषमात्रेण वस्त्वन्त्यं शक्यं वक्तुम् । संकुचिताङ्गात्तु देवदत्तात्तस्यैव प्रसारिताङ्गस्य भेदापत्तेः, बाल्याद्यवस्थासु भेदापत्तेश्च । शब्दान्तरं च । पूर्वसूत्रेऽसच्छब्दोपादानात्तदन्यः सच्छब्दः शब्दान्तरम् । ‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ’ [छा० ६।२।१] इत्यादि । ‘ असदेवेदमग्र आसीत् ’ [छा० ३ । १९ । १] इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य ‘ कथमसतः सज्जायेत ’ [छा० ६ । २ । २] इत्याक्षिप्य ‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ’ इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यश्रवणात् । कारणात्मना सत्त्वं तदनन्यत्वं च कार्यस्य सिद्धम् । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्तदा कारणादन्यत्स्यात् । तत्र ‘ येनाश्रुतं श्रुतं भवति ’ [छा० ६।१।३] इतीये प्रतिज्ञा पीड्येत । सत्त्वानन्यत्वाभ्यामेवेयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

युक्तिप्रपञ्चोऽयम् । यथा संवेष्टितस्य प्रसारितस्य च पटस्य प्रतीतिकार्यवैलक्षण्येऽपि न पटस्य भेदः । अयमर्थः—स्पष्टमुक्तो भाष्यकारैः—यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्य-

माणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते । स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते । न संवेष्टितरूपादन्योऽयं पट इति । एवं तन्तुपटयोरपि प्रतीतिवैलक्षण्येऽपि नैव कारणाद्विन्नं कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ (६)

यथा च प्राणापानादिषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनसमग्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाऽऽकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् । तेष्वेवानिरुद्धेषु जीवनादधिकमा-
कुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । नैतावता प्राणप्रभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वं सिद्धमतः सिद्धा श्रौती प्रतिज्ञा ' येनाश्रुतं श्रुतं भवति ' [छा० ६ । १ । ३] इत्यादिका ॥ २० ॥ (६)

इतरव्यपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाब्रह्मणो जगत्सृष्टावभ्युपगम्यमानायां हिताकरणादिदोषः प्रसज्यते । कुतः । इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ' स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' [छा० ६ । ८ । ७] ' अयमात्मा ब्रह्म ' [बृ० २ । ४ । ६] इत्यादिकया श्रुत्या ब्रह्मात्मत्वस्य व्यपदेशात्कीर्तनादित्यर्थः । यद्वा ' तत्सृष्टा तदेवानु-
प्राविशत् ' इति श्रुत्या स्रष्टुरेवाविकृतस्य परमात्मनः कार्यानुप्रवेशेन जीवात्मत्वस्य व्यपदे-
शात् । तस्माद्यब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तज्जीवस्यैवेत्यतः स स्वतन्त्रः कर्ता जीवो हितमेवाऽऽत्मनः
कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थरूपम् । किंच मयेदं सृष्टमिति प्रत्यभिजानीयात् ।
स्वेच्छयाऽनायासेनैव मायावीव विश्वमुपसंहरच्च । यद्वा परमात्मा स्वतन्त्रः सर्वशक्तिः सर्वज्ञः
स्वस्य जीवाभेदं पश्यजीवानां हितमेव कुर्यान्नाहितम् । प्रकृते तददर्शनाद्विज्ञाकरणादिदोष
ईश्वरे प्रसक्त इति न चेतनकारणवादः समुचित इति पूर्वः पक्षः ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्माधिकं
जीवादन्यत्तदेव जगतः स्रष्टृ न जीवचैतन्यम् । कुतः, भेदनिर्देशात् । ' आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः ' [बृ० २ । ४ । ५] ' सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ' [छा० ६ । ८ ।
१] इत्यादौ जीवब्रह्मणोर्भेदनिर्देशात् । न चाभेदश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । वास्तवैक्य-
स्यौपाधिकभेदस्य चाऽऽकाशघटाकाशयोरिव जीवब्रह्मणोर्वेदान्तेषु क्रियासमभिहारेणोद्घोषात् ।
न वयं भेदाभेदकल्पस्य विशिष्टाद्वैतस्य वादिनो न वा सांख्या इव प्रकृतिपरिणाम-

वादिनो न वाऽऽतुरादिप्रमाणाभासमूलकभेदवादिनः किं तर्हि प्रसिद्धश्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासादिमूलकवास्तवैक्यस्य व्यावहारिकजीवब्रह्मभेदस्य च वादिनः । तदुक्तं भाष्य-
कारैः—यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति
तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्मृतत्वं । समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यव-
हारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषा
इति तस्मान्नित्यमुक्तस्य ब्रह्मणो न हिताकरणादिदोषप्रसङ्गः । तदुक्तं गीतायाम्—

नऽऽदत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥

[भ० गी० ५ । १५ इति ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ (७)

यथा पृथिवीत्वसामान्याक्रान्तानामध्यश्मनां वज्रवैदूर्यचन्द्रकान्तप्रक्षेपणादीनामुत्तममध्य-
माधमभेदवैचित्र्यम् । यथा चैकपृथिव्याश्रितानामपि बीजानां बहुविधपत्रपुष्पफलगन्धरसादि-
वैचित्र्यम् । तद्वदेकस्यापि ब्रह्मण उपाधिभेदाज्जीवप्राज्ञभेदेन पृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्य-
तेऽतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिः । विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् ॥ २३ ॥ (७)

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवाद्धि ॥ २४ ॥

नन्वेकमेवाद्वितीयं चेतनं ब्रह्म जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । कुतः ।
उपसंहारदर्शनात् । लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डचक्रतन्तुतुरीवे-
मादीनि तत्तत्साधनान्युपसंहृत्य घटादिकार्याणि कुर्वन्तीति दृष्टम् । ब्रह्मणश्चासहायस्य
तत्तत्कार्योपयुक्तसाधनोपसंग्रहाभावात्कथं स्मृतत्वंमुपपद्यते । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति
चेत् । अत्रोच्यते । क्षीरवाद्धि । हि हेतौ । हि यस्माद्यथा क्षीरं जलं वा स्वयमेव बाह्यसाधन-
मनपेक्ष्य दधिहिमभावेन परिणमते तथा ब्रह्मापि बाह्यसाधनमनपेक्ष्य जगत्सृजति । नच
दधिभावे औत्स्य(ण्य)मपेक्षितमिति वाच्यम् । औत्स्य(ण्य)स्य दधिभावशक्तेः पूर्णतासंपा-
दकत्वात् । ब्रह्म तु परिपूर्णशक्तिकं न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या ।
अस्मिन्नर्थे श्रुतिश्च—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ [श्वे० ६ । ८] इति ।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते । अत्र विद्यारण्यपादानां व्याख्या ‘ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ [छा० ६ । २ । १] इति श्रुत्या त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते । स्रष्टव्यानि त्वाकाशवाय्वग्न्यादीनि विचित्राणि । न ह्यविचित्रे कारणे कार्यवैचित्र्यं युक्तम् । अन्यथा क्षीरादेकस्मादेव दधितैलाद्यनेक-विचित्रकार्यं स्यात् । क्रमश्चाऽऽकाशादीनां श्रूयते । न च तस्य व्यवस्थापकं किंचिदस्ति तस्मादनेकविधकार्याणां क्रमेण जन्माद्यद्वितीयब्रह्मणो न संभवतीति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि तत्त्वतोऽद्वैतं ब्रह्म तथाऽपि मायासहायमिति श्रुतियुक्तिविद्वदनुभवैरवगम्यते । ‘ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ’ [श्वे० ४ । १०] इति श्रुतिः । न च मायाङ्गीकारे द्वैतापत्तिः । वास्तवस्य द्वितीयस्याभावात् । तस्मान्मायोपाधिकाद्ब्रह्मणो विचित्रकार्याणां क्रमेण सृष्टिः संभवतीति । आचार्यपादैः सिद्धान्ते क्षीरदृष्टान्तो योजितो विद्यारण्यपादैस्तु पूर्वपक्षे किमत्र युक्ततरं तमुभयो विदांकुर्वन्तु ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ (८)

ननु क्षीरादेरचेतनस्यात्र दृष्टान्तो नास्माभिरभ्युपेयते । यावन्तश्चेतनाः कुलालादयस्ते ससहाया एव कार्याणि जयन्ति तथा ब्रह्मापि ससहायमस्तु तत्राऽऽह—देवादिवदिति । यथा लोके देवाः पितर इत्यादयो महाप्रभावा ऋषयश्च चेतनाः सन्तोऽनपेक्ष्यैव साधनान्तरमैश्वरयोगात्संकल्पमात्रेणानेकविचित्रकार्याणि निर्भिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहास-पुराणादौ तथेहापि । अत्रेदं तात्पर्यम् । नहि चेतनमात्रं ससहायमेव कार्यं निर्भिमीते नान्यथेत्येकान्त इति । तस्मान्न ब्रह्मणो जगद्वज्जन्मादौ सहायापेक्षेति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (८)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

नन्वनन्तराधिकरणे क्षीरदधिन्यायेनाद्वितीयं ब्रह्म जगदाकारेण परिणमत इति व्यवस्थापितम् । तत्किं कात्स्न्येन परिणमत उतैकदेशेन । नाऽऽद्यः । कात्स्न्येन परिणामे ब्रह्मणः क्षीरवदनित्यता प्रसज्येत । द्वितीये—

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् । [श्वे० ६ । १९]

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याम्यन्तरो ह्यजः ॥ [मु० २ । १ । २]

इत्यादिनिरवयवत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधः । यद्वा कृत्स्नस्य ब्रह्मणः परिणामप्रसक्तौ कार्य-व्यतिरेकेण कारणस्याभावः प्रसज्येत । ततश्च ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ’ [वृ० २ । ४ । ९] इति द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं स्यात् । अयत्नतः कार्यस्य दृष्टत्वात् । अजत्वाद-शब्दव्याकोपश्च । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथाऽयमयुक्तः कारणाभिन्नकार्यवाद इति पूर्वपक्षसूत्रार्थः ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशीव्देनाऽऽक्षेपं प्रतिक्षिपति । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः । श्रुतेः । यथा 'बहु-
स्यां प्रजायेय' [छा० ६ । २ । ३] इत्यादिश्रुतिवाक्येषु तदेतद्ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपा-
दनत्वेन श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते—' एतावानस्य महि-
माऽतो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ' [छा० ३ ।
१२ । ६] ' सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि ' [छा० ६ । ३ । २] ' सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ' [छा० ६ । ८ । १] इत्यादौ । यथा लोके मणिमञ्चौपधीनां शक्तयो हि विरुद्धानैक-
कार्यविषया दृश्यन्ते किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणः । ननूपादानस्य ब्रह्मणः श्रौतमपि
विकारव्यतिरेकेणावस्थानं कथमुपपद्येत । उक्तदोषद्वयप्रसङ्गात् । नैष दोषः । कुतः शब्द-
मूलत्वादिति । अतीन्द्रियार्थयाथाम्यस्य वेदैकसमाधिगम्यत्वादित्यर्थः । ननु श्रुतिरपि कथं
विरुद्धमर्थं प्रतिपादयेत् । निरवयवं च ब्रह्म प्रपञ्चाकारेण परिणमते न च कृत्स्नमिति । नैष
दोषः । ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ' [वृ० २ । ५ । १९] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
ब्रह्मणो मायाशक्तिभिर्जगद्रूपत्वपरिणाम उपपद्यते न त्वसौ वास्तवः । तेन कृत्स्नैकदेशवि-
कल्पयोर्नावकाशः । अविद्यापरिकल्पितस्य रूपभेदस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् । तस्माद्यु-
ज्यते परिणामः ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

कथमेकास्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनानेकविधा सृष्टिः स्यादिति मा विवादीः । हिर्हेतौ ।
यत आत्मनि स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देन विचित्रा सृष्टिः श्रूयते—' न तत्र रथा न रथयोगा
न पन्थानो भवन्त्यथ रथात्रययोगान्पथः सृजते ' [वृ० ४ । ३ । १०] इत्यादौ ।
चकारो दृष्टान्तान्तरसमुच्चयार्थः । मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देन गजाश्वादिसृष्टिर्दृश्यते ।
एवं ब्रह्मण्यपि मायिकी सृष्टिरनेकविधा भवतीति नोक्तदोषावकाशः । यत्तु कश्चिदाह—
कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा जीवो हि स्वतन्त्रः कर्ताऽस्त्वित्याशङ्क्य तत्खण्डनार्थ-
मिदम् । जीवः किं सर्वसामर्थ्येन प्रवर्तते किंवांशेन । नाऽऽद्यः । अङ्गुल्या तृणचालने
सर्वशक्त्या प्रवृत्त्यापत्तेः । नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् । नान्यः । अंशाभावात् । तस्य
निरवयवत्वं श्रूयते भाह्वेयश्रुतौ ' अथ यो जीवः स नित्यो निरवयवो ज्ञाताऽज्ञाता सुखी
दुःखी शरीरेन्द्रियस्थः ' इति । सिद्धान्ते तु—

' यत्तु युक्त्या विरुध्येत तदीशकृतमेव हि ' ॥

इति गतिः प्रमाणसिद्धा । तस्माज्जीवस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तेर्युक्तं विष्णुर्जगत्कर्तेति ।
तत्सत् । निरवयवत्वस्य तेन दुर्वचत्वात् । ' व्यतिरेको गन्धवत् ' [ब्र० सू० २।१।२६]

इत्याधिकरणे जीवस्य सांशतायास्तेनैव स्थापनात् । एवं चांशविशेषैः कार्यानुसारितारतम्येन कर्तृत्वमुपपद्यत एव । जीवमात्रस्य भाह्वेयोक्तलक्षणे सति नारकिजीवविरञ्चिजीवयोरविशेषप्रसङ्गश्च । तदनन्तरम् — ‘श्रुतेस्तु शब्दमूल्यत् ’ [ब्र० सू० २ । १ । २७] न हरेः कर्तृत्वे युक्तिविरोधः । योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धः । ‘मनुरमनु.’ इत्यादिश्रुत्या लोकविरुद्धधर्माणामीश्वरेऽविरुद्धतयाऽवस्थानोक्तेरित्याह । तदसत् ।

‘ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् ’ [श्वे० ६ । १९] ।

‘ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ’ [बृ० ४ । ४ । १९] इत्यादिश्रुतीनां व्याकोपात् । किञ्च सर्वेषां विरोधानां विष्णवदूषणत्वे द्वितीयाध्यायवैयर्थ्यात् । जीवब्रह्मणोरभेदापाताच्च । ‘ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ’ [ब्र० सू० २ । १ । २८] आत्मन्येवैवं युक्तिविरोधो नास्ति ।

‘ विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो नचान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः ’ ।

इतिश्रुतेरित्याह । इदं सोपाधिके ब्रह्मण्यस्माभिरप्यभ्युपेयते निरुपाधिके तु ‘ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ’ इत्यादिश्रुतिविरोधान्नाभ्युपेयते । ते धर्मा वास्तवा एवेति वदतस्तस्य भेदवादिनो मतं प्रसिद्धश्रुतिस्मृत्यादिभिः प्रमाणैः खण्डितुं न दुःशकं तथाऽपि भाह्वेयादिश्रुतिप्रहारो दुर्वार इति मत्वोपरम्यते ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । २९ (९)

इतरमतेऽप्ययं दोषः समानः । प्रधानवादी निरवयवमपरिच्छिन्नं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नशब्दादियुक्तस्य कार्यस्योपादानकारणमिति ब्रूते । तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वव्याकोपो वा प्रसज्जेत । यदि कार्ये कल्पिता विचित्रशक्तय एव प्रधानस्यावयवस्थानीयास्तर्हि ब्रह्मवादिनोऽपि समानम् । अणुवादिनोऽपि दोषोऽयं समानः । अणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत तर्हि कार्ये द्व्यणुकादौ महापरिमाणानुपपत्तिः । एकदेशेन संयोगे निरवयवत्वव्याकोप इति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना मायाशक्तीः पुरकृत्य स्वपक्षदोषः । सांख्यारम्भवादिनोस्तु नैव निस्तारः ॥ २९ ॥ (९) ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विचित्रमायाशक्तियोगाद्ब्रह्मणो विचित्रकार्योपादानत्वमुपपद्यत इति प्रतिपादितम् । योगः संबन्धः सोऽपि मायिक एव । कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं ब्रह्मेति । उच्यते । सर्वोपेता सर्वशक्तियुक्ता परा देवता ‘सयं देवतैक्षत ’ [छा० ६ । ३ । २] इति श्रुतेः । कुतः । तद्दर्शनात् । तथा च दर्शयति श्रुतिः ‘ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः ’

[छा० ३ । १४ । ४] ' सत्यकामः सत्यसंकल्पः ' [छा० ८ । ७ । १] ' यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः [मु० १ । १ । ९] इत्यादिका । केचित्

' पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ' [श्वे० ६ । ८] ।

' मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' [श्वे० ४ । १०] इत्यादिदर्शनाः सर्वाऽपि शक्तिरूपेता ब्रह्माश्रितैवेति ज्ञायते । अतो मायाशक्तिमतरतस्य किं किं न संभवतीति व्याचक्रुः ॥ ३० ॥

विकरणत्वाच्च चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ (१०)

ननु विचित्रशक्तिमत्यपि सा परा देवता विकरणत्वाच्चक्षुःश्रोत्रादिकरणरहितत्वात्कथं जगन्निर्मातुं प्रभवेदिति चेत् । नच तस्या देवताया विकरणत्वमश्रौतमिति वाच्यम् । ' अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः ' [वृ० ३ । ८ । ८] इति श्रुत्या श्रोतत्वावगमात् । यदत्र देयमुत्तरं तत्पूर्वमेव दत्तम्—सर्वशक्तिमतो ब्रह्मणः सर्वं संभवतीति । तथा च श्रुतिः—' अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यचकर्णः ' [श्वे० ३ । १९] इति अकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति । यत्तु ' सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । परा देवता न केवलं विचित्रशक्तिः किं तु सर्वया सर्वविषयिण्या सार्वकालिक्या च शक्त्या युक्तः । तत्र चतुर्वेदशिखा प्रमाणीकृता । ' श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ' । ' आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ' । ' सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ' । अनया त्रिसूच्या भगवत्याचिन्त्यशक्तियुक्ते न कोऽपि विरोधः संभवतीति कश्चिदाह । तदयुक्तम् । जीवब्रह्मणोरभेदापातात् । तथा हि—

‘विष्णौ श्रुत्येकगम्ये रव इव रसनं साधनं बाधनं वा
कर्तुं शक्तं न मानान्तरमखिलजगत्कर्तरीति स्वरीतिः ।
स्मृत्यारूढा कथं न व्यपगमयति ते लोकदृष्ट्या निरूढा-
मेकत्वायोगशङ्कां परतनुधरयोर्वल्गसि त्वं बृथैव ’ ॥ इति

। प्रत्यक्षसिद्धस्य जीवस्य श्रुत्येकगम्येन सह कथमभेद इति चेत् । रामकृष्णादिशरीराणामिदमेति गृहाण । तत्र लोकसिद्धभेदानुवादकानि पुराणानीति त्वमेवावोचः । नाहं सर्वज्ञ इति भेदप्रतीतिस्तु सर्वज्ञाभेदानवगमाद्भवति । तव मते नाहमणुरित्यादिवत् ॥ ३१ ॥ (१०)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

जगतश्चेतनकर्तृकत्वं पुनः प्रकारान्तरेणाऽऽक्षिपति । परमात्मेदं जगन्निर्मातुं नार्हति । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् । लोके पुरुषो हि प्रयोजनमुद्दिश्यैव प्रवर्तते ।

‘ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ’ ॥

इति न्यायात् । यदि परमात्मा स्वप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवर्तते इति कल्पेत पूर्णकामवं

परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । प्रयोजनाभावेऽप्युन्मत्तवत्प्रवर्तत इति कल्पेत् तदा परमात्मनः श्रूयमाणा सर्वज्ञता बाध्येतेति पूर्वः पक्षः ॥ ३२ ॥ (१०)

तत्र सिद्धान्तमाह—

लोकवत्तु लीलकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ (११)

तुल्यवत् आक्षेपं परिहरति । यथा लोके राजादीनां विनाऽपि प्रयोजनं लीलया मृगयादौ प्रवृत्तयो दृश्यन्ते । यथा वोच्छ्वासादयः स्वभावादेव प्रवर्तन्ते । एवमीश्वरस्यापि विना प्रयोजनं स्वभावादेव केवललीलारूपायां जगद्रचनायां प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति । न च स्वभावो निवारयितुं शक्यते । यद्यप्यस्माकं जगद्रचना गुरुतरारम्भेवाऽऽभाति तथाऽपीश्वरस्य लीलैव केवल्यमपरिमितशक्तित्वात् । यद्यपि लौकिकलीलासु किञ्चित्प्रयोजनमुपेक्षितुं शक्यं तथाऽपि ब्रह्मणि न तदुपेक्षितुं शक्यते तस्य पूर्णकामत्वात् । तस्माल्लीलामात्रमेवेति सिद्धम् ॥ ३३ ॥ (११)

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याऽऽक्षिप्यते स्यूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातार्थदृढीकरणाय । देवादीन्सुखिनस्तिर्यगादीन्दुःखिनस्तदुभयेतरान्मनुष्यादींश्च मध्यमानिर्भिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्यैव वैषम्यं प्रसज्जेत निर्निमित्तं सर्वाः प्रजाः संहरतो नैर्घृण्यं [च] प्रसज्जेत । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाज्जगत्कारणत्वमनुपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदीश्वरस्य वैषम्यप्रसङ्गोऽस्ति । कुतः । सापेक्षत्वात् । प्राणिनामुत्तममध्यमाधमलक्षणवैषम्ये तत्तत्कृतपुण्यपापकर्मणामेव प्रयोजकत्वात् । नचैतावतेश्वरस्य स्वातन्त्र्यहानिर्भवति । अन्तर्यामितया कर्माध्यक्षत्वात् । नन्वेवंसति परकुटीप्रभातन्याय आपद्येत । ईश्वरे वैषम्यं परिहर्तुं कर्मणां वैषम्यहेतुत्वमुक्त्वा पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यसिद्धये तेषां कर्मणां नियामकत्वेऽभ्युपगम्यमाने सत्यन्ततो गत्वेश्वरस्यैव वैषम्यहेतुत्वप्रसङ्गात् । नायं दोषः । नियामकत्वं नाम तत्तद्वस्तुशक्तीनां व्यवस्थापादकत्वम् । ‘ एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ’ [वृ० ४ । ४ । २२] इति श्रुतेः । शक्तयस्तु मायाशरीरभूताः । न तु तासामुत्पादक ईश्वरः । ततश्च मायाशक्तिवशात्कर्मणां वैषम्यहेतुत्वे सति न व्यवस्थापकस्येश्वरस्य वैषम्यप्रसङ्गः । संहारस्य सुषुप्तिवद्दुःखाजनकत्वान्मायाशक्त्या जगत्संहर्तुरेश्वरस्य प्रत्युत सघृण- [त्व] मेव न निर्घृणत्वम् । तस्मान्नेश्वरे वैषम्यनैर्घृण्ये संभवतः । तथा हि दर्शयति— ‘ एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत एष उ वाऽसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते ’ [कौ० ३ । ८] इति । ‘ पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा ’ [वृ० ३ । २ । १३] इति च । आभ्यां श्रुतिभ्यां ।

साधारणकारणत्वमीश्वरस्य पर्जन्यवदसाधारणकारणत्वं तत्तत्प्राणिकर्मणामेव ब्रीह्यादिवीजव-
दिति भाष्ये स्थितम् ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

ननु ' सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ' [छा० ६ । २ । १] इति
प्राक्सृष्टेरविभागावधारणाच्चदानीं कर्म नास्ति । यदपेक्षया विपमा सृष्टिः स्यात् ।
तस्मादवान्तरसृष्टिषु पूर्वपूर्वकर्मापेक्षया सृजत ईश्वरस्य वैपम्याभावेऽपि प्रथमसृष्टौ पूर्वकर्मा-
संभवाद्वैपम्यदोषस्तदवस्थ इति चेन्न । संसारस्यानादित्वात् ॥ ३५ ॥

कथं संसारस्यानादित्वं तत्राऽऽह—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥ (१२)

कर्मान्तरेण न शरीरम् । शरीरमन्तरेण न च कर्म । संसारस्यानादित्वेन बीजवृक्षवद-
न्योन्याश्रयपरिहारः संभवति । तस्मात्संसारस्यानादित्वमुपपद्यत उपलभ्यते च । ' धाता
यथापूर्वमकल्पयत् ' [ऋ० सं० १० । १२० । ३] इति श्रुतौ । ' न रूपमस्येह
तथोपलभ्यते नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा ' [भ० गी० १५ । ३] इति स्मृतौ च ।
तस्मादनादौ संसारे बीजवृक्षवद्धेतुहेतुमद्भावे हेतुभूतात्कर्मणः सर्ववैपम्यान्नेश्वर उक्तदोषा-
वकाशः ॥ ३६ ॥ (१२)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्च । यस्मादस्मिन्सर्वज्ञे सर्वशक्त्युपेते महामायोपाधिके
ब्रह्मणि जगत्कारणे सर्वेषां कारणधर्माणामुपपत्तेः (तिः) तस्मादिदमौपनिषदं दर्शनं
निरवययमिति भाष्यम् । विद्यारण्यपादा अत्राऽऽहुः—ननु ब्रह्मणः प्रकृतित्वं नोपप-
द्यते । निर्गुणत्वात् । लोके सगुण एव मृदादौ तदुपलब्धमिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि
प्रक्रियतेऽनयेति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या विक्रियमाणत्वं प्रतीयते तथाऽपि तद्विक्रियमाणत्वं
द्वेधा संभवति—क्षीरादिवत्परिणामत्वेन वा रज्ज्वादिवद्भ्रमाधिष्ठानत्वेन वा । तत्र
निर्गुणे परिणादित्वासंभवेऽपि भ्रमाधिष्ठानत्वमस्तु । दृश्यते हि निर्गुणेऽपि जात्यादौ
भ्रमाधिष्ठानता । मलिनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा शूद्रोऽयमिति व्यवहारदर्शनात् । तस्मान्निर्गुणमपि ब्रह्म
प्रकृतिरिति सिद्धमिति । भाष्यस्यास्य च व्याख्येयव्याख्यानभाव एव । यत्तु परेणोक्तम्—
द्विविधं वैपम्यं निर्घृणत्वं च—एकं धर्माद्यनपेक्षाप्रयुक्तम् । अपरं तु सापेक्षत्वेऽपि कर्मादि-
सत्तादेशीश्वराधीनत्वप्रयुक्तम् । तत्राऽऽद्यं नाङ्गीकार्यम् । कर्मकाण्डाप्राप्तामुपपत्तेः । द्वितीयं
तु वैपम्यादिकं दूषणं नेति न जीवानामेश्वरस्य प्रत्यवायः संभवति चेन्न तदापादकं

सद्वैषम्यादिदोषतां लभेदिति)ति । तदसत् । भ्रमाधिष्ठानतामन्तरेण कयाऽपि विधया निर्दो-
षत्वापादनायोगादित्यन्यत्र विस्तरः ।

इति लक्ष्मीनरहरिसूरिसूनोर्हरिदीक्षितस्य कृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ सुबोधिण्यां

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

पूर्वपादे स्वपक्षे परोद्भावितदूषणनिरासेन स्वपक्षः साधित इदानीं परपक्षं दूषयितुं
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः आरभ्यते । यद्यपि ' ईक्षतेर्नाशब्दम् ' [ब्र० सू० १ । १ । ५] इत्याद्यधि-
करणेषु सांख्यमतं निराकृतं तथाऽपि तत्र यानि वेदान्तवाक्यानि तेन स्वपक्षानुगु-
ण्येन योजितानि तस्य तद्व्याख्यानं व्याख्यानाभासमित्येतावत्पूर्वत्र कृतम् । इदानीं तु
युक्तिबलेन प्रधानकारणत्वं तेनोक्तं तन्निरस्यते । एवं तार्किकादिमतान्यपि निरस्यन्त इत्य-
पैतरुक्त्यम् । तत्र सांख्यो मन्यते—सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानं जगतः प्रकृति-
रुपादानमिति यावत् । जगति सर्वत्र सुखाद्यन्वयदर्शनात् । घटपटादयो लभ्यमानाः
सुखाय भवन्ति जलाहरणप्रावरणादिकार्यकारित्वात् एवान्यैरपहियमाणा दुःखाय मोहाय च
भवन्ति । अतः सुखदुःखाय मोहान्वयदर्शनात्प्रपञ्चस्य सुखदुःखमोहात्मकतया
त्रिगुणात्मकस्य त्रिगुणात्मकं प्रधानमेवोपादानं तच्चेतनस्य पुरुषस्यायं साधयितुं विचि-
त्रविकारात्मना प्रवर्तत इति प्राप्ते ब्रूमः—अनुमानं प्रधानं जगत्कारणं न भवति ।
कुतः—रचनानुपपत्तेः । अचतनस्य प्रधानस्य विचित्रसृष्टिरचनानुपपत्तेः । लोके प्रतिनियतसंनि-
वेशविशेषस्य प्राप्तादादेर्बुद्धिमच्छिल्पिकर्तृकत्वोपलम्भात् । इयं तु जगद्रचना संभाविततमैः
शिल्पिभिर्मनसाऽध्यालोचयितुमशक्या कथमचेतनं प्रधानं तत्र कारणं भवेद्यदि चेतनानधि-
ष्ठितम् । चशब्दो जडेषु हेतोरसिद्धिं द्योतयति । घटादीनां सुखाद्यात्मकत्वं न प्रतीयते ।
सुखदुःखमोहानामान्तरत्वप्रासिद्धेः । तस्मादचेतनं प्रधानं स्वप्रधानतया न जग-
त्कारणम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावद्रचना । या प्रधानस्य रचनानुकूला प्रवृत्तिर्गुणसाम्यावस्थातः प्रच्युतिः
सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावापात्तिः साऽप्यचेतनस्य प्रधानस्य नोपपद्यते । चेतनाधिष्ठितस्यैव

रथादेः प्रवृत्तिदर्शनात् । तदुक्तं भाष्यकृद्धि—नहि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलादिभिरश्वादिभिर्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टा-
च्चादृष्टसिद्धिरतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवतीति ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

ननु यथा क्षीरमचेतनं स्वयमेव वत्सविवृद्धये प्रवर्तते । यथा वा जलं स्वयमेव लोको-
पकाराय स्यन्दते तथा प्रधानमचेतनं स्वयमेव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तते इति चेन्नैतत्साधु
यतस्तत्रापि चेतन ईश्वर एव प्रवर्तक इति शेषः । तयोरपि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव
प्रवृत्तिरिति न दृष्टान्तता । ‘ योऽप्सु तिष्ठन्त्योऽपोऽन्तरो यमयति ’ [वृ० ३ । ७ । ४]
‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नयः स्यन्दन्ते ’ [वृ० ३ । ८ । ९]
इत्यादिश्रुतेः । चेतनाया धेनोर्वत्सस्नेहेन क्षीरं प्रवर्तते वत्सपोपणाय क्षीरमाकर्षतीति लोके
प्रसिद्धमेतत् । पूर्वपादे ‘ उपसंहारदर्शनान्नेति चेत्क्षीरवद्धि ’ [ब्र० सू० २ । १ । २४]
इत्यत्र तु बाह्यसाधननिरपेक्षमपि स्वाश्रयं भवतीत्येतद्लोकदृष्ट्या निदर्शितम् । शास्त्रदृष्ट्या
पुनः सर्वत्रेश्वरापेक्षत्वमापाद्यमानं न पराणुयते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सांख्यसिद्धान्ते त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं प्रधानस्य तद्व्यतिरेकेण प्रवर्तकं
निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितं नास्ति । पुरुषस्तृदासीनो न प्रवर्तको न च निवर्तकः ।
अतो व्यतिरेकानवस्थितेश्वेतनानपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदा-
चिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य मायोपाधिकत्वात्सर्वज्ञत्वाच्च प्रवृत्तिः कदाचि-
त्कदाचिन्निवृत्तिश्च न विरुध्यते । अत्रान्नंभट्टैर्व्याख्यातम्—सर्वदा महदाद्याकारेण परिणाम
एव स्यान्न तु कदाचिदपि तस्य व्यतिरेकः । व्यतिरेकस्यानवस्थितेरिति व्यतिरेकाभावा-
दित्यर्थः । कुतः । अनपेक्षत्वात् , चेतनानपेक्षत्वादिति । अत्र सांख्यमतखण्डनाय प्रवृत्तेन
केनचिद्वल्लितम्—

सर्वमानविरोधैकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयम् ।

मायावाद्युपमां यायादिति ॥

सर्वमानविरोध एव दुर्दीक्षादुष्टोऽनुष्ठानसंकल्पः । तत्र दीक्षितोऽयं सांख्यो मायावादिना-
मुपमात्वं प्राप्नुयात् । तेऽपि हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलधर्मविकलमसत्कल्पं चैतन्यमात्रमङ्गी-
कुर्वन्ति । अविद्याया एवाचेतनायाः सर्वकारणत्वं बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चाभ्युपगच्छन्ति ।
तदेतेषां सर्वप्रमाणविरुद्धाङ्गीकारित्वेन सांख्योऽयं दृष्टान्तभावमापद्यत इति तदुभयं तस्य

शास्त्रसंप्रदायानभिज्ञतां स्फुटयति । तथा हि । ‘ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ’ [ब्र० सू० २ । ३ । ३३] इत्यधिकरणे बन्धश्चैतन्यस्य स्थापितः । मोक्षोऽप्यविद्यानिवृत्तिरूप-
श्चेति स्पष्टमाकरे । बन्धहेतुरविद्याऽपि सांख्याभिमतप्रकृतिवन्न स्वतन्त्रा किंत्वीश्वराधीनेति
स्पष्टमेव । एवंस्थितेऽविद्याया एव सर्वकारणत्वं बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चेति वदन्स वराकः
कैश्चिदद्वैतवादिवालकैः प्रतारित एव । असत्कल्पं चैतन्यमिति प्रलपमत्रम् । कालत्रया-
वायं सर्वाधिष्ठानं सन्मात्रमिति सर्वोपनिषत्सिद्धस्यासत्कल्पत्वायोगात् । सकलधर्मवैकल्यात्तथो-
क्तमिति चेन्न । त्वन्मतेऽपि स्वरूपातिरिक्तधर्माभावात् । स्वरूपत्वस्य चास्माभिरपि स्वीका-
राच्च । प्रत्युतास्माभिर्व्यावहारिका धर्मास्तत्र स्वी क्रियन्ते । स्वरूपातिरिक्तधर्मानभ्युपगन्तु-
स्तव विपरीतोऽयं सगुणवादः । अपि च धर्मवैकल्यादसत्त्वमिति त्वया दुर्वचम् । अली-
कस्यापि ज्ञानविषयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिकं च धर्म इति त्वदभ्युपगमात् । किंच
जीवे बन्धो नास्तीति त्वदभ्युपगमात्तवैवायं दुरुद्धरो दोषः । यथा चैतत्तथा ‘ कर्ता
शास्त्रार्थवत्त्वात् ’ [ब्र० सू० २ । ३ । ३३] इति त्वदीयाधिकरणस्य भङ्गे वक्ष्यामः ।
विस्तरस्तु तत्त्वकौस्तुभे द्रष्टव्य इति दिक् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

ननु यथा तृणपल्लवोदकादिकं निरपेक्षमेव क्षीराकारेण परिणमत एवं प्रधानमपीति
चेन्न । अन्यत्राभावात् । धेनवैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरी भवति नानडुहोपयुक्तम् । ततश्च
धेन्वादेरन्यत्र तृणादेः क्षीरीभावाददर्शनान्न तृणादिकं निरपेक्षं क्षीरी भवतीति न दृष्टान्त
इत्यर्थः । तृणादिवदिति शङ्का । अन्यत्राभावादिति दृष्टान्तनिरासेन सभाधानमित्यनु-
संधेयम् ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । तथाऽपि तुष्यतु भवानिति
स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम । तथाऽपि दोषस्तदवस्थ एव । कुतः ।
अर्थाभावात् । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । अयमर्थः—यदि प्रधानस्य स्वाभाविकी प्रवृत्तिः
किंचिदपि सहकारि नापेक्षत इत्युच्यते । तर्हि किंचित्प्रयोजनमपि नापेक्षिष्यत इत्यतः
प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इति प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात्सहकार्येव नापे-
क्षते प्रयोजनं त्वपेक्षत एवातो न प्रतिज्ञाभङ्गः । तत्र विचार्यते—प्रधानस्य प्रवृत्तिः
पुरुषस्य भोगार्थाऽपवर्गार्था बोभयार्था वा । आद्येऽपवर्गमावप्रसङ्गः । द्वितीये भोगाभावप्र-
सङ्गः । तृतीयेऽप्यनिर्गोक्षप्रसङ्गः । भोक्तव्यानां प्रकृतिमात्राणामानन्यात् । निर्मलस्यास-
ङ्गोदासीनस्य पुरुषस्य तु न प्रवृत्तिर्नापि निवृत्तिः संभवति । तस्मात्पुरुषार्था प्रधानस्य
प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ७ ॥

यथा कश्चिदपङ्कुरन्धः कश्चिच्चक्षुष्मान्पङ्कुः । तत्रान्वमपङ्कुमविष्टाय पङ्कुश्चक्षुष्मास्तं प्रवर्तयति । यथा वाऽयस्क्रान्तः स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति । एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति चेत् । समाधत्ते—तथाऽपीति । तथाऽपि दोषबाहुल्यमित्यर्थः । पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे तस्यौदासीन्यभङ्गः । प्रधानस्याभ्युपगतत्वातन्व्यभङ्गः । अयस्क्रान्तवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तकत्वे संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यताप्रसङ्गः । प्रधानस्याचेतनत्वात्पुरुषस्य चौदासीन्याच्च तयोः संबन्धानुपपत्तिः । योग्यतावशात्संबन्धे योग्यताया नि[त्य]त्वादिनिर्मोक्षप्रसङ्गः । सिद्धान्ते तु परमात्मनः स्वरूपेणौदासीन्यं मायावशाच्च प्रवर्तकत्वमिति न किञ्चित्संकटम् ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

किञ्च गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः । तत्र गुणानामङ्गाङ्गिभावव्यतिरेकेण न महदाद्युत्पत्तिः । स चाङ्गाङ्गिभावोऽचेतन[प्रति]क्षोभयितारमन्तरेण न भवति । न च क्षोभकः पुरुष इति वाच्यम् । तस्यासङ्गौदासीनस्वभावत्वात् । अतोऽङ्गित्वानुपपत्तेश्च रचनानुपपत्तिः ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

ननु कार्यवशेन गुणा अनुमीयन्ते । तत्र यथा कार्यं संभवति तथा गुणानां स्वभावः कल्प्यः । तत्र साम्यावस्थायामपि वैषम्ययोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्ते । तेनाङ्गाङ्गिभावसंभवात्कार्योपपत्तिरित्येवंप्रकारेणानुमीयत इति चेत् । अत्र समाधिः—ज्ञशक्तिवियोगादिति । चैतन्याभावादित्यर्थः । अचेतनानां गुणानां साम्यावस्थायां वैषम्ययोग्याणामपि निमित्तमन्तरेण वैषम्ये सर्वदा तत्प्रसङ्गः । साम्ये च सर्वदा साम्यप्रसङ्ग इत्याङ्गित्वानुपपत्तिदोषस्तदवस्थ एव ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ (१)

परस्परविरुद्धायां सांख्यानां मतोपन्यासः । कचिस्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति कचिदेकादश । तथा कचिन्महत्स्तन्मात्रसर्गः । कचिदहंकारात् । कचिन्नीयन्तःकरणानि कचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव श्रुत्या ‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ’ [छा० ६ । २ । १] ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ [तै० १ । १] इत्यादिकेश्वरकारणवादिन्या श्रुत्या स्मृत्या च विरोधः । तस्मादसमञ्जसं सांख्यदर्शनम् । अत्र भाष्ये महता प्रबन्धेन सांख्योत्थापिता शङ्का निराकृता । सा दिक्प्रदर्शनेन विद्यारण्यपादैरुपपाद्योपसंहृता । तथा हि । पूर्वस्मिन्पादे चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणं जगत्कथं जायत इत्याक्षिपतः सांख्यान्प्रति लोकसिद्धं गोमयवृश्चिकादिनिदर्शनं तत्राभिहितम् । तेन सांख्यकृतमाक्षेपं परिहृत्य स्वपक्षः स्थिरी कृतः । आचार्यैस्तु पूर्वपादे श्रुतिभिः सांख्यमतं निरस्यास्मिन्पादे युक्तिभिः सांख्यमतखण्डना-

नन्तरं चैतन्यस्यैकस्य ब्रह्मणो जगतः कारणत्वमभ्युपगच्छतां कार्यकारणविरोधं वेदा-
न्तिनां तत्पतापेक्षयोर्वैजत्यानभ्युपगमात्प्रदर्शयतां सांख्यानं विकारभेदस्य वाचारम्भणमा-
त्रत्वाद्ब्रह्मवहारे यत्र यथा दृष्टस्तत्पतापकभावस्तत्र तथैव स इति सांख्यकृत आक्षेपः
परिहृतः ॥ १० ॥ (१)

इदानीं परमाणुकारणवादो निराकर्तव्यस्तत्राऽऽदौ तदुद्भावितं दोषं तत्प्रक्रियादृष्टान्तेनैव
समाधत्ते सूत्रकारः—

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ (२)

शुक्लेभ्य एव तन्तुभ्यः शुक्लः पटो जायते न तु रक्तेभ्योऽतश्चेतनाद्ब्रह्मणो जगदचेतन-
मुत्पद्यत इत्यनुपपन्नम् । कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमार-
भन्त इति नियमादिति प्राप्तेऽभिधीयते । अस्यैव विसदृशोत्पत्तौ दृष्टान्तः । यथा पारिमाण्डल्य-
युक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्वाभ्यां ह्रस्वमणुपरिमाणोपेतं दीर्घमहत्परिमाणरहितं द्व्यणुकमुत्पद्यते ।
इदमेकं निदर्शनम् । तादृशेभ्यस्त्रिभ्यो द्व्यणुकभ्यो दीर्घं महत्परिमाणोपेतमणुपरिमाणरहितं
त्र्यणुकमुत्पद्यते । इदमपरं निदर्शनम् । अत्र परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके
पारिमाण्डल्यमपरमारभते । तथाऽणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी नाऽऽरभेते त्र्यणुकादौ
स्वसमानजातीये अणुत्वह्रस्वत्वे । त्र्यणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । एवं
चेतनाद्ब्रह्मणो विजातीयाचेतनोत्पत्तौ किं बाधकमिति भावः । सूत्रेऽणुपरिमाणमध्याहार्यम् ।
तथा च यथाक्रमं परमाणौ परिमण्डलं तदेव पारिमाण्डल्यम् । द्व्यणुकेऽणुपरिमाणं
ह्रस्वत्वं च । त्र्यणुकादौ महत्परिमाणं दीर्घत्वं चेति सूचयितुं वाशब्दः ॥ ११ ॥ (२)

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्रेत्यं काणभुजी शास्त्रस्थितिः—पृथिव्यप्ते-
जोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति नवैव द्रव्याणि । तेषामाकाशादीनि निरवयवाणि नित्यगणि ।
अत एव पृथ्व्यादीनि नित्यान्यनित्यानि चेति द्विविधानि । तत्र विनश्यतां पृथिव्यादीनां
सावयवानां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले परमेश्वरस्य
सिसृक्षा भवति तदा परमाणुष्वचलेषु प्राण्यदृष्टापेक्षं कर्मात्पद्यते । तस्मात्कर्मागस्तदाश्रय
एकः परमाणुरपरेण परमाणुना संयुज्यते । ततो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि भवन्ति तन्तु-
पटन्यायवदिति । तत्रेदमभिधीयते—यदेतदाद्यं कर्मानिमित्तं सनिमित्तं वा । अनिमित्तत्वे
नियामकाभावात्सर्वदा तदुत्पत्तौ प्रलयाभावप्रसङ्गः । सनिमित्तत्वेऽपि तन्निमित्तं दृष्टमदृष्टं
वा । न तावद्दृष्टम् । प्रयत्नस्याभिवातस्य वा शरीरोत्पत्तेः प्रागसंभवात् । ईश्वरप्रयत्नस्य च
नित्यस्य कादाचित्काद्यकर्मोत्पत्तिं प्रत्यनियामकत्वात् । नापि प्राण्यदृष्टमाद्यकर्म निमित्तम् ।

आत्मसमेतस्यादृष्टस्य परमाणुभिरसंबन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेण परम्परासंबन्ध इति चेत् । तस्य सार्वदिकत्वात्सर्वदा कर्मप्रसङ्ग इति नियतकालसृष्टिर्न स्यात् । एवं प्रलयेऽपि योज्यम् । संयोगोत्पत्त्यर्थं वा । उभयथाऽपि न कर्म संभवति । अतस्तदभावः । सृष्टिप्रलययोरभाव इत्यर्थः । यद्वा परमाणुकर्मणः सनिमित्तत्वेऽनिमित्तत्वे चोभयथाऽपि न नियतकालं कर्म । अतस्तदभावः सृष्ट्यभाव इति वा सूत्रार्थः । नचेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वाङ्गीकारान्नियतकालोपपत्तिः । तस्यापि नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वदा कार्यप्रसङ्गे दृष्टसाचिव्येनैव नियतत्वस्य पराभिमतत्वात् ' सिद्धान्ते तु ' लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ' [ब्र० सू० २।१।३३] इति सूत्रश्रुतिस्मृत्यनुसारेणोपपादितमेव पुरस्तात् । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥१२॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

कार्यकारणयोः समवायाभ्युपगमाच्च परमाणुकारणता न संभवति । कुतः । साम्यादनवस्थितेः । द्वाभ्यां परमाणुभ्यामुत्पद्यमानं द्व्यणुकं द्वाभ्यां परमाणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्द्वयोः परमाण्वोः समवैतीति भवताऽभ्युपगम्यते । यथैव द्व्यणुकं द्वाभ्यां परमाणुभ्यां भिन्नं सत्समवायलक्षणसंबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सत्समवायान्तरेण समवायिभिः संबध्येत । अत्यन्तभिन्नत्वसाम्यात् । संबन्धो हि संबन्धिभ्यः भिन्नस्तावाश्रितश्चैकश्चेति तल्लक्षणात् । इष्टापत्तौ तस्यान्यस्तस्यान्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः । संबन्धत्वात्संबन्धान्तरनैरपेक्ष्ये संयोगेऽपि तथा स्यात् । नच गुणत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेतागुणत्वान्न समवाय इति वाच्यम् । अपेक्षाकारणत्वस्य तु तौल्यात् । गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् । तस्मादनवस्थायां प्रसज्यमानायां द्व्यणुकानुत्पत्तौ जगदनुत्पत्तिः । एकासिद्धौ सर्वासिद्धेः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

किंच । परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा बोभयस्वभावा वाऽनुभयस्वभावा वा । आद्ये प्रवृत्तेर्नित्यमेव च भावात्प्रलयाभावप्रसङ्गः । द्वितीये निवृत्तेर्नित्यमेव च भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वं च विरोधादसंभाव्यम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अदृष्टादेरतन्त्रत्वे नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यत्रावधिः स परमाणुः । ते च परमाणवश्चतुर्विधा रूपादिगुणवन्तः कार्यारम्भका नित्याश्चेति वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति । तत्रोपपद्यते । अयमेव विपर्ययः । कुतः । रूपादिमत्त्वात् । लोके यद्यद्रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकार-

णात्स्थूलमनित्यं च दृष्टम् । यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च । तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च, एवं परमाणवोऽपि रूपादिमन्तः स्वकारणमपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च । परमकारणे ब्रह्मण्येव वर्तमानेन नित्यशब्देन नञ्समास उपपद्यते । न पुनः परमाणुनित्यत्वमपेक्षते । तस्मादयुक्तः प्रधानकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

किंच गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी । रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः । रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः । स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरिति । एवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्येनोपेतानि लोके लक्ष्यन्ते । तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणा अभ्युपगम्येरन्न वा । उभयथा च दोषप्रसङ्गात् । पक्षद्वयेऽपि दोषसंभवात्राणूनां कारणत्वमित्यर्थः । गुणोपचयत्वकल्पने सावयवत्वप्रसङ्गः । गुणापचयोऽपि मूर्त्युपचयमन्तरेण न भवति । कार्ये तथा दर्शनात् । यदि परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये सर्वे परमाणव एवैकगुणा एव कल्पेरस्ततस्तेजसि स्पर्शोपलब्धिर्न स्यात् । अप्सु रूपस्पर्शयोः । पृथिव्यां रसरूपस्पर्शानाम् । कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेरस्ततोऽप्यपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात्तेजसि गन्धरसयोरित्यादि । नचैतद्दृश्यते । तस्मादनुपपन्नोऽणुवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ (३)

प्रधानकारणवादो वेदविद्विर्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशेऽभ्युपगतः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैरंशे कस्मिन्नपि परिगृहीत इत्यत्यन्तमनादरणीयो वेदवादिभिः । अत्र भाष्ये—वैशेषिकाः पट् पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यान्भिन्नलक्षणानत्यन्तभिन्नानभ्युपगच्छन्ति । तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां नेतरेतराधीनत्वं संभवत्येवं द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हतीत्यादि महता प्रवन्धेन तन्मतखण्डनं कृतमस्ति भाष्यत एव तदवगन्तव्यम् । तस्मादस्य परमाणुकारणवादस्यात्यन्तमनपेक्षा । अत्यन्तोपेक्षा वेदवादिभिः कर्तव्येत्यर्थः । अत्र परेण तर्कशास्त्रं खण्डयता मोक्षधर्मपठितं सृगालवाक्यं निदर्शनायोक्तम्—

अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।

आन्वीक्षिकीं तर्कवियामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ इति ।

तन्मन्दम् । कमठमाठरकौण्ठरव्यादिश्रुतिप्रमाणानुगुणं ब्रह्मतर्कमभ्युपगच्छतस्तस्य तर्कस्तु

पार्ष्णिप्राह एव । न्यायामृततर्कताण्डवादिग्रन्थास्तु तन्मूलका एव । एवंसति तर्कशास्त्रं खण्डयन्नुपजीव्याविरोधमेव प्रकटी चकारेति दिक् ॥ १७ ॥ (३)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो वेदविरुद्धत्वान्नापेक्षितव्य इत्युक्तम् । सोऽर्धवैनाशिकः । वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकमतमिदानीं निरस्यते तत्र केचित्सर्वास्तित्ववादिनः । केचिद्विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनः । अन्ये पुनः सर्वशून्यवादिन इति त्रयो वादिनो भवन्ति । ज्ञानेन विषयोऽनुमेय इति सौत्रान्तिकः । विषयप्रत्यक्षवादी वैभाषिकः । इमौ द्वौ वैनाशिकावान्तरभेदौ । एवंचेते पञ्च वैनाशिकाः । तत्र सर्वास्तित्ववादिनो बौद्धास्तावन्निरस्यन्ते । ते खल्वेवमाहुः—पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः क्रमेण खरस्निग्धोष्णचलनस्वभावाः पृथिव्यादिभोवेन स्वयमेव संहन्यन्ते । अतोऽतिरिक्तः कश्चनावयवी नास्ति । पुञ्जीभूताश्चतुर्विधाः परमाणवस्तज्जन्य एव लोकत्रयात्मको बाह्यसमुदाय इत्युच्यते । एवं रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धा आन्तरसमुदाय उच्यते । एते सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते । तत्र शब्दस्पर्शादयो विषया इन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः । स्कन्धः प्रभेद इत्यर्थः । येन तदभिव्यक्तिः स विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारः । मुखदुःखादिकं वेदनास्कन्धः । देवदत्तादिनामधेयं संज्ञास्कन्धः । रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदनादयो धर्माधर्मौ चेत्येतेषां वासना संस्कारस्कन्धः । एतेभ्यः पञ्चस्कन्धेभ्यः पुञ्जीभूतेभ्य आन्तरः समुदायो जायते । तस्माद्युच्यते समुदायद्वयमिति प्राप्तेऽभिधीयते—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । उभयहेतुकेऽपि बाह्ये पृथिव्यादिपरमाणुहेतुके समुदाये रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके चाऽऽन्तरे समुदायेऽभ्युपगम्यमानेऽपि तदप्राप्तिः । तस्य समुदायद्वयस्यासिद्धिः । अन्यस्य भोक्तुः संहन्तुः स्थिरस्य चेतनस्य तैरनभ्युपगमात् । निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमः स्यात् । संहन्तारमन्तरेण समुदायानुपपत्तौ तदाश्रया लोकयात्रा च लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि चेतनः स्थिरः संहन्ता नाभ्युपगम्यते तथाऽप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वाद्धी-जाङ्गुरवत्कार्योत्पत्तिरूपपद्यते । ते चाविद्यादयः—अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानं भयो जातिर्जरा मरणमित्यादयः सौगतसमये प्रसिद्धाः । तस्मान्नास्ति चेतनापेक्षेति चेन्न । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अत्रायं भाष्याशयः—भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत । नत्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवेत् । नतु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं संभवति । कश्चन चेतनो भोक्ता सोऽस्य संघातस्योत्पत्तेर्निमित्तं वक्तव्यः । स तु त्वया नाभ्युपेयते । तस्माच्चेतनं विना संघातोत्पत्तौ न किमपि निमित्तमस्तीति

सूत्रार्थः । यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः । ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः । तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन प्रार्थनीय इति भोक्तुर्मुमुक्षोः स्थिरस्य चेतनस्य निमित्तस्याभावान्न संघातोत्पत्तिरित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वमविद्यादीनां बीजाङ्कुरवदितरेतरकारणत्वात्कार्योत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमुक्तं तदपीदानीं न संभवतीति प्रतिपाद्यते । क्षणभङ्गवादिनस्तस्यायमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षण उत्पद्यमाने पूर्वं क्षणो नश्यतीति । तथाचोत्तरोत्तरक्षणोत्पादे पूर्वपूर्वक्षणस्य हेतुत्वं न संभवति । कुतः । पूर्वनिरोधात् । पूर्वस्य नाशदित्यर्थः । नह्येवमङ्गीकुर्वता पूर्वोत्तरक्षणयोः कार्यकारणभावः संपादयितुं शक्यते । नच पूर्ववृत्तित्वमात्रं हेतुताप्रयोजकं न कार्यसहभावोऽपीति वाच्यम् । उपादानस्य मृदादेः कार्यानुस्यूतस्यैव हेतुत्वदर्शनात् । किंचोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्वरूपं वाऽवस्थान्तरं वा वस्वन्तरमेव वा । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां तर्हि वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः । अथोच्येतोत्पादनिरोधौ वस्तुन आद्यन्तारूपे अवस्थे इति । एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंवन्धित्वाद्द्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथोच्येत वस्तुनः सकाशाद्विन्नावेव ताविति । तथात्वे ताभ्यामुत्पादनिरोधाभ्यामसंसृष्टत्वाद्द्वस्तुनः शाश्वतत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वथाऽपि नोपपद्यते परमते क्षणिकानां हेतुहेतुमद्भावः ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणस्य नष्टत्वादुत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वं न संभवतीत्युक्तम् । अथ हेतावसत्येव कार्योत्पत्तिं वृथात् । तर्हि प्रतिज्ञोपरोधः प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति शेषः । चतुर्विधान्पुञ्जीभूतान्प्रथिव्यादिपरमाणून्कृत्वा ब्राह्मसमुदाय उत्पद्यते स्कन्धपञ्चकादान्तरसमुदाय उत्पद्यत इति प्रतिज्ञा हीयेतेत्यर्थः । यदि हेतुत्वसिद्धये कारणस्य कार्यकालावस्थायित्वमभ्युपेयेत तर्हि कार्यकारणयोर्यौगपद्यमेककालवृत्तित्वमापयेत । तथाऽपि सर्वं क्षणिकमिति या प्रतिज्ञा तस्या हानिः स्यादेवेति भावः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

वैनाशिका इत्थं कल्पयन्ति—बुद्धिबोध्यं त्रयाद्विन्नं संस्कृतं क्षणिकं चेति । तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशश्चेति । आकाशमग्रे दूषयिष्यति । अत्र निरोधद्वयं दूषयति—प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः संतानसंतानिनाशयोरप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः । कुतः । अविच्छेदात् । संतानस्येति शेषः । संतानस्य नाशो वा । संतानिनो वा । नाऽऽद्यः । तस्य नाशासंभ-

वात् । तथाहि — संतानिव्यतिरिक्तसंतानाभावेनान्त्यसंतानिनाश एव तन्नाशो वाच्यः । एवं चान्त्यस्य संतानिनोऽजनकतया ह्यसत्त्वं स्यात् । तन्मते जनकस्यैव सत्त्वेनाभ्युपगमात् । तथा चान्त्यस्य संतानस्यासत्त्वे तज्जनकस्योपापन्यस्यापि संतानिनोऽप्यन्तासत्त्वम् । एवं तत्पूर्वस्य तत्पूर्वस्येति संतानस्यासत्त्वान्न तस्य नाशः । निरुपाख्यस्य नाशसंभवात् । अन्त्यस्य संतानिनः सत्त्वाभ्युपगमे च संतानाविच्छेदान्न नाशसंभवः । न द्वितीयः । क्षणिकमते ह्युत्पन्नमात्रस्य स्वरूप एव ध्वस्तत्वेन पुरुषव्यापारानपेक्षणात् । न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति । सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु कचिद्दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानादिति भाष्यकृत आहुः । तस्मान्निरोधद्वयस्याप्यनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यानिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती स किं निर्हेतुकः सहेतुको वा । नाऽऽद्यः । मुमुक्षूणां स्वमते शमदमादिमार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । स्वमते सर्वस्यापि निर्हेतुकिनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गात् । एवमुभयथाऽपि दोषप्रसङ्गादयुक्तं वैनाशिकदर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तैराकाशस्य निरुपाख्यत्वमुच्यते तदनेन निराक्रियते—आकाशे च न निरुपाख्यत्वम् । पृथिव्यादिवद्रस्तुत्वप्रतीतेरविशेषात् । शब्दलिङ्गकानुमानेन वस्तुत्वसिद्धेश्च । गन्वादीनां गुणानां पृथिव्यादिवत्स्वाश्रयत्वदर्शनाच्च । तस्माद्यदुक्तं सौगतेन निरोधद्वयमाकाशं चेति त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिपिद्धम् । नह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति । वस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य । तस्मात्पूर्वोक्तत्रयस्य नित्यत्वाश्रयत्वाद्रस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वस्यापि क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन्वैनाशिकत्वमङ्गी कुर्यात् । तदनुपपन्नम् । कुतः । अनुस्मृतेः । अनुभवानन्तरं स्मरणमनुस्मृतिः । सा क्षणिकविज्ञानसंततेरात्मत्वाभ्युपगमे न संभवति । अनुभवितुर्नष्टत्वात् । पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । नहि देवदत्तेनानुभूतं यज्ञदत्तः स्मरतीति लोके कचिदपि दृष्टम् । चकारेणाहं तदब्राक्षमिदं पश्यामीत्यादि प्रत्यभिज्ञानं समुच्चिनोति । विस्तरस्तु भाष्यादवगन्तव्यः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

वैनाशिका अभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । नष्टाद्भि बीजादङ्कुर उत्पद्यते नानष्टात् । तथा नष्टाक्षीरादधि । निर्धिकाराच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येत तर्हि सर्वं सर्वत उत्पद्येतेति

समर्थयन्त्यभावाद्वावोत्पत्तिम् । अत्रोच्यते—असतोऽभावाद्वावोत्पत्तिरिति वैयाशिकमतं न युक्तम् । कुतः । अदृष्टत्वात् । असतः शशविपाणादेः कारणत्वादर्शनात् । नच सहकारि- विशेषसहकृतादभावादपि भावोत्पत्तिरिति वाच्यम् । सहकारिविशेषस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् । यत्तुक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण न कूटस्थात्कारणाकार्योत्पत्तिरिति । तदयुक्तम् । कूटस्थादेव सुवर्णलक्षणात्कारणादुचकायुत्पत्तिदर्शनात् । येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो दृश्यते तेष्वप्यनुपमृद्यमानानां बीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणत्वमभ्युपगम्यते । अन्यथा भर्जिताद्वी- जादङ्कुर उत्पद्येत । प्रागभावादीनां सिद्धान्तेऽनभ्युपगमान्नतस्य कारणकोटावनुप्रवेशः । विस्तरस्तु भाष्यादनुसंधेयः । अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्यलक्षण आन्तरसमुदाय उत्पद्यते । पृथिव्यादिपरमाणुभ्यः पुञ्जीभूतेभ्यो बाह्यो भूतभौतिकलक्षणसमुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्ये- दानीमभावाद्वावोत्पत्तिं कल्पयन्तो वैयाशिकाः कथं नापत्रपन्ते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ (४)

यदि चाभावाद्वावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत तर्ह्युदासीनानामपि क्षेत्रादिकर्मस्वयतमानानां कृषीधलादिजनानां सस्यादिसमीहितसिद्धिः स्यात् । उद्योगाभावस्य सुलभत्वात् । स्वर्गापव- र्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत । नचैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित्तस्मान्न युज्यतेऽभा- वाद्वावोत्पत्तिः ॥ २७ ॥ (४)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादिनौ सौत्रान्तिकवैयापिकौ निरस्येदानीं बाह्यार्थापलापिनं विज्ञानवादिनं बौद्धं निराकर्तुमिदं सूत्रम् । तस्मिन्किल विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपलभ्यते । बाह्यार्थमभ्युपगच्छतामपि बुद्ध्यारोहादृते प्रमाणादिव्यवहारानुदयात् । नच बाह्यार्थावगमाभावे नानाविधनामरूपजात्यादिव्यवहारा- नुपपत्तिः । यथा स्वप्ने बाह्यार्थाननपेक्ष्य केवलया बुद्ध्या तत्तद्वासनावासितया तत्तद्व्यवहार उपपद्यते तथैव केवलया बुद्ध्य जाग्रद्व्यवहाराणामपि समुपपत्तेः । किंच मायामरीचि- कोदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्यार्थान्प्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति । एवं जागरितगो- चरा अपि प्रत्ययत्वाविशेषात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—बाह्यार्थानामभावो न संभवति । कुतः उपलब्धेः । घटपटादीनानुपलभ्यमानानामपह्वानौचित्यात् । अत्र भाष्यकारैर्बाह्यार्थापलाप- मापाद्य समाहितम्—नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । तथाहि—कश्चिद्बुद्धानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुञ्जे नच तृप्यामीति । तद्वदिन्द्रियसं- निकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यार्थं नाहमुपलभे नच सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति । किंतूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । वादमेवं ब्रवीमि निरङ्कुशत्वात्ते तुण्डस्य ननु युक्त्युपेतं ब्रवीमि । यत

उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि वलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव । नहि कश्चिदुपलब्धमेव स्तम्भः कुब्जं चेत्युपलभते । उपलब्धिविषयत्वनैव कुम्भस्तम्भकुड्यादीन्सर्वे लोका उपलभन्त इति । किंच । यदन्तर्ज्ञयरूपं तद्वह्निर्वदवभासत इति बाह्यार्थं प्रत्याख्यातुकामेन तेनोक्तम् । तत्र बाह्यार्थाभावे वत्करणमनर्थकं स्यात् । नहि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्मान्न बाह्यार्थापलापो युक्तः ॥ २८ ॥

ननु स्वप्नशुक्तिरजतादिज्ञानानां यथा निरालम्बनत्वं तथा जाग्रज्ज्ञानानामपि भविष्यतीत्यत आह —

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिवोधवजागरगोचरा अपि घटपटादिवोधा विनैव बाह्यमर्थं भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति तदत्र निराक्रियते—स्वप्नादिवोधतुल्यत्वं जाग्रद्वोधस्य नास्ति । कुतः । तयोर्वैधर्म्यात् । अस्ति वैधर्म्यं स्वप्नजागरप्रत्यययोः । किं पुनर्वैधर्म्यम् । स्वप्नादिवोधस्य बाध्यत्वमबाध्यत्वं जाग्रद्वोधस्येत्येति वैधर्म्यम् । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबुद्धस्य मिथ्या मयोपलब्धस्तुरङ्गम् इति । एवं मायाविष्वपि । नैवं जागरोपलब्धं वस्तु घटादिकं बाध्यते । अभ्युपगम्य स्वप्नादेर्निरालम्बनत्वमेतदुक्तम् । अनिर्वचनीयालम्बनत्वं तु तत्राप्यस्येवेति मन्तव्यमित्यन्नंभट्टा आहुः । यत्तत्र परेणोक्तम्—‘ नाभाव उपलब्धेः । ’ नच जगच्छून्यं भवितुमर्हति । कुतः । उपलब्धेः । प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वादित्यर्थः । नच दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदसत्त्वमिति वाच्यम् । स्वप्नस्यासत्त्वाभावादिति । तदसत् । बाह्यपदार्थदर्शनजनितसंस्कारेण स्वप्नो जायत इति वदता प्रत्युत स्वेनैव स्वप्नासत्त्वस्य प्रतिपादनात् । बौद्धाभिमतसिद्धेः परस्य तन्मताज्ञानाच्च ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदुक्तं परेण वासनानिमित्तकमेवेदं ज्ञानवैचित्र्यं नार्थनिमित्तकमिति तदनेन सूत्रेण निरस्यते । वासनानां भावो नोपपद्यते । कुतः । अनुपलब्धेः । त्वत्पक्षे बाह्यार्थानामनुपलब्धेः । त्वया बाह्यार्थज्ञानानभ्युपगमादित्यर्थः । बाह्यार्थज्ञानजन्याः खलु संस्कारा अर्थाभावे कथमुत्पद्येरन् । जाग्रदर्थोपलब्धिवज्जन्यत्वात्स्वप्नजनकवासनानाम् । लोके वासनानां साश्रयत्वदर्शनात् । त्वन्मते चाऽऽश्रयाभावादानादित्वमपि नोपपद्यते । तस्मान्नोपपद्यते वासनानां संभवः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदध्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च तद्योग्यम् । प्रवृत्तिविज्ञानवद्वासनानामधिकरणं भवितुं नार्हतीत्यर्थः । स्थिरस्वरूपे

त्वाल्यविज्ञानेऽङ्गीक्रियमाणे क्षणिकत्वसिद्धान्तहानिः स्यात् । तस्मान्न वासनान्भवः । शून्य-
वादनिराकरणेऽप्येतान्येव सूत्राणि योजनीयानि । तथाहि—‘नाभाव उपलब्धेः’ । ज्ञानार्थयो-
रभावो नोपपद्यते । कुतः । सर्वप्रमाणैरुपलब्धेरिति प्रथमसूत्रार्थः । ‘वैधर्म्यञ्च न स्वप्नादि-
वत्’ । स्वप्नवन्न जाग्रति शून्यत्वं संभवति । स्वप्ने बाध्यत्वं जाग्रद्व्यवहारेऽबाध्यत्वमिति वैधर्म्यप्र-
तिपादनाददृष्टान्तासिद्धेः । स्वप्ने तत्राप्यनिर्वचनीयविषयस्य ज्ञानस्याभ्युपगमान्न दृष्टान्तता ।
‘न भावोऽनुपलब्धेः’ प्रपञ्चस्यातात्त्विकत्वं व्यवस्थापयता ह्यबाधितमधिष्ठानं वस्तुभूतं वाच्यम् ।
तस्य च भावः सत्ता तव मते नास्ति प्रमाणैस्तदनुपलब्धेः । त्वया सर्वशून्यत्वाङ्गीकारा-
दित्यर्थः । क्षणिकत्वाच्चेति सूत्र उपदेशादिति पूर्णीयम् । तेन क्षणिकपदार्थसत्त्वोपदेशात्सर्व-
शून्यत्वोपदेशाच्च व्याहतवचनः स नाऽऽदेयवचन इत्यर्थः । इत्यन्तर्भट्टैः शून्यवादपरतयेमानि
सूत्राणि व्याकृतानि । भाष्यकारैस्तु शून्यवादपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकर-
णाय नाऽऽदरः कियत् इत्युपेक्षितः ॥ ३१ ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ (५)

वैनाशिकत्वसामान्यात्सौत्रान्तिकवैभाषिकविज्ञानवादिशून्यत्वादिसमयाः सर्वथा शब्दतश्चा-
र्थतश्चानुपपन्नत्वादयुक्ताः । तेषां नयेष्वपशब्दबाहुल्यमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वमभ्युपेत्य वास-
नाश्रयत्वाश्रयित्वे स्थायित्वप्रसङ्गादित्यभ्युपगमोऽनुपपन्नः । वासनान्नसंबद्धप्रलापित्वदर्शनात् ।
अत एवोक्तं भाष्यकारैः—किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथाऽयं वैनाशिकत्वमय उपपत्तिमत्त्वाय
परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदार्यत एव न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामोऽतश्चानुप-
पन्नो वैनाशिकतन्त्रव्यवहार इति । ॥ ३२ ॥ (५)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण चतुर्विधबौद्धमतानि निराकृतानीदानीं दिगम्बरमतं निरस्यते, तेनाधि-
करणेन । दिगम्बरा एवाऽऽर्हताः । ते खल्वेवमाहुः—जीवोऽजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ । तत्र
जीवश्चेतनशरीरपरिमाणः सावयवः । अजीवः षड्विधः । तत्राऽऽद्यः पृथिवीगिरिसमुद्रादिः ।
आस्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाः पञ्च । एवमजीवपदार्थः षड्विधः । तत्राऽऽस्रवो नामेन्द्रिय-
वर्गः । आस्रवति गच्छत्यनेन विषयाज्जीव इति व्युत्पत्तेः । संवृणोति विवेकमिति संवरः
कामक्रोधादिकारणमविवेकः । निःशेषेण जीर्यत्यनेन कामक्रोधादिरिति केशोल्लुञ्छनतप्तशि-
लारोहणादिकं तपो निर्जरः । कर्माष्टकेनाऽऽपादिता जन्मपरम्परा जीवस्य बन्धः ।

कर्माष्टकं च चत्वारि वातिकर्माणि पापरूपाणि चत्वारि चाघातिकर्माणि पुण्यविशेषरूपाणि । शास्त्रोक्तोपायेन तेभ्योऽष्टकर्मभ्यो निर्मुक्तस्य जीवस्य पञ्जरनिर्मुक्तपक्षिवत्संततोर्ध्वगमनं मोक्षः । त एते सप्त पदार्थाः सप्तभङ्गीनयेन व्यवस्थाप्यन्ते । स्यादस्ति । स्यान्नास्ति । स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च । स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च । स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तभङ्गीनयः । अस्यार्थः—स्याच्छब्द ईषदर्थवाची निपातः । प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः—सद्वादिनोऽसद्वादिनः सदसद्वादिनोऽनिर्वचनीयवादिनश्चेति । अनिर्वचनीयमतेन मिश्रिताः सद्वादिनोऽसद्वादिनः सदसद्वादिनश्च पुनस्त्रिविधा इत्येवं सप्तवादिनः । तानेतान्सप्तवादिनः प्रति सप्तविधा न्यायाः क्रमेण प्रयोक्तव्याः । तद्यथा—यदा सद्वादी समागत्याऽऽर्हतं पृच्छति किं तव मते मोक्षोऽस्तीति । तत्राऽऽर्हत उत्तरं ददाति स्यादस्तीति । एवमसद्वादिनं प्रति स्यान्नास्तीति । एवं यथावादि-क्रममुत्तराणि ददाति । तावता वादिनः सर्वे निर्विपा(ण्णा) नोत्तरं प्रतिपद्यन्ते । अतोऽस्य सप्तभङ्गीन्यायस्य विद्यमानत्वाज्जीवजीवास्त्रवादिसिद्धौ किमाश्चर्यम् । समन्वयस्यैवमार्हतमतविरोधे प्राप्ते ब्रूमः । सप्तभङ्गीनयोऽयमयुक्तः । कुतः । एकस्मिन्नसंभवात् । एकस्मिन्जीवपदार्थे सदसद्वादिविरुद्धधर्मासंभवादित्यर्थः । एकस्य जीवस्य सद्वादिनं प्रति सद्रूपत्वमसद्वादिनं प्रत्यसद्रूपत्वं चेत्येवमादिधर्मप्रतिपादकत्वादप्रमाणं विवसनमतम् । तदुक्तं भाष्यकारैः—एकस्मिन्धर्माणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धधर्मयोरसंभवात् । सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मे सत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतमेवेदमार्हतमतमिति ॥ ३३ ॥

एवंचाऽऽत्माकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

किंच स्याद्वादे यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः प्रसक्त एवमात्मनो जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् । शरीरपरिमाणो जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । तथात्वेऽकृत्स्नत्वमसर्वगतत्वं जीवस्य स्यात् । तथा घटादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । किंच शरीराणामनवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यशरीरपरिमाणो जीवः केनचित्कर्मणा गजशरीरं प्राप्तो न कृत्स्नं गजशरीरं व्याप्नुयात् । पिपीलिकाशरीरं प्राप्नुवन्न तच्छरीरे संमीयेत । तस्माज्जीवस्य शरीरपरिमाणत्वमयुक्तम् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

नच पर्यायेणाप्यवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तद्देहपरिमाणत्वमप्यविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः । विकारादिभ्यः । विकारादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः । अवयवोपचयापचयाङ्गीकारे विक्रियावत्त्वप्रसङ्गस्ततोऽनित्यत्वप्रसङ्गस्तश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो ब्राह्म्येत । तस्मान्न पर्यायेणोपचयापचयाभ्युपगम आत्मन आश्रयणीयः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेशोभयनित्यत्वाद्विशेषः ॥ ३६ ॥ (६)

अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैस्तद्वत्पूर्वयोख्या-
यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोनित्यत्वप्रसङ्गाद्विशेषोऽवयवोपचयापचयरूपविशेषाभावः प्रसज्येते-
त्यर्थः । अन्यपरिमाणस्योत्पत्तिमत्त्वे नित्यत्वं न संभवतीति पूर्वकालेऽपि तदेवाङ्गीकर्तव्यम् ।
न परिमाणान्तरम् । ततश्च यच्छरीरे मोक्षस्तच्छरीरपरिमाण एव सर्वदाऽऽमेति निश्चयान्नाव-
यवोपचयापचयादिना गजमशकानुगुणत्वोपपादनं युक्तम् । तस्मादाहृतमतमसंगतमित्यु-
पेक्षितव्यम् ॥ ३६ ॥ (६)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पूर्वाध्यायस्योपान्याधिकरणे जगतो निमित्तमुपादानं चेश्वर इति श्रुतिप्रमाणबलाद्यदुक्तं
तदेतदसहमानास्तार्किकाः शैवादयः सांख्ययोगव्यपाश्रयाः प्रत्यवतिष्ठन्ते । ते खल्वेव-
माहुः—प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इति स्वप्रक्रियानुसारेण वर्णयन्ति ।
तत्र माहेश्वराः प्रकृतिपुरुषेश्वरा इतरेतरविलक्षणा इति मन्यन्ते । माहेश्वराणामयमधिको
विशेषः । कार्यकारणयोगविधितुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायो-
पदिष्टाः । अतः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति । अन्येऽपि केचनानन्तकल्याणगुणपूर्णः
सर्वशब्दवाच्यः स्वतन्त्रो विष्णुरेव जगत्कारणमिति वदन्ति निमित्तकारणमेव नतूपादानमि-
त्येव तेषां सिद्धान्तः । एते भाष्यानुक्ता अपि प्रसङ्गादुक्ताः । तथाचैतेषां वादिनां मतेषु
यथा कुलालोऽनुपादानभूतो मृत्पिण्डदण्डचक्रादीनि साधनानि नियच्छन्कर्ता भवति
तथा तटस्थ ईश्वरः सर्वसाधनानि नियच्छन्कर्ता भवतीति प्राप्ते ब्रूमः—पत्युरसामञ्ज-
स्यादिति । पत्युरीश्वरस्य सर्वाधिष्ठातृत्वेन तटस्थकारणत्वमेव नतूपादानत्वमिति नोपपद्यते ।
कस्मात् । असामञ्जस्यात् । केवलनिमित्तत्वे वैपम्यनैर्घृण्यदोषद्वयस्य दुष्परिहरत्वमेवासामञ्जस्यं
तस्मादित्यर्थः । प्राणिकर्मपेक्षत्वाददोष इति चेन्न । कर्मेश्वरयोः प्रवर्तयितृत्वेऽन्योन्याश्रय-
दोषप्रसङ्गात् । कथं तर्हि त्वया परिहृतो दोष इति चेत् । प्राणिकर्मसापेक्षत्वादिति ब्रूमः ।
तथात्वे श्रुतयोऽस्माकं प्रमाणं त्वयाऽप्यन्ततो गत्वा श्रुतयश्चेदङ्गी क्रियन्ते तर्हि तटस्थत्वं परि-
त्याज्यं स्यात् । ‘ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय ’ [छा० ६ । २ । ३] इत्यादिश्रु-
तीनां ब्रह्मणो विवर्तोपादनत्वप्रतिपादिकानां विरोधात् । तस्मान्न युक्तस्तटस्थेश्वरवादः ।
यत्तु परेणोक्तम्—पत्युरज्ञानप्रसिद्धेश्वरस्य जगत्कारणत्वं न युक्तम् । पारतन्त्र्यादिदोषप्रस्त-
त्वेनासामञ्जस्यादिति तदसत् । ईश्वरद्वेषप्रयुक्तत्वेन श्रुत्यसंमतत्वात् । तन्मतस्खण्डनं तत्त्व-
कौस्तुभेऽनुसंधेयम् कथं तर्हि पाशुपतमतं त्वया नोपादीयत इति चेत् । साक्षाद्विष्णोः
कपिलस्य बुद्धस्य च मतं यथा नोपादीयते तद्वदित्यवगच्छ ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यम् । नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरः संबन्धं विना न प्रधानपुरुषाधी-
शीत । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संभवति । प्रधानपुरुषेश्वराणां व्यापकत्वान्निरवय-
वत्वाच्च । नापि समवायलक्षणस्तेषामयुतसिद्धत्वाभावात् । तस्मात्संबन्धाभावान्नाधिष्ठातृत्वसं-
भवः । सिद्धान्ते तु तादात्म्यसंबन्धस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिः । अपिचाऽऽगमबलेन ब्रह्मवादी
कारणादिस्वरूपं निरूपयति न तस्य यथादृष्टं सर्वमभ्युपगन्तव्यम् । परस्य तु दृष्टान्तबलेन
कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति तस्मादनुपपन्नो निमि-
त्तकारणेश्वरवादः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठितिरित्यधिष्ठानम् । नह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति ।
कुम्भकारस्तु प्रत्यक्षानि मृदादीन्याधिष्ठाय प्रवर्तयति । तथा न संभवतीश्वरस्य । अतोऽधि-
ष्ठानानुपपत्तेश्चेश्वरनिमित्तकारणवादोऽनुपपन्नः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

ननु यथेन्द्रियादेः करणस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि चेतनस्य जीवस्याधिष्ठेयत्वमस्ति तथा प्रधाना-
देरपीश्वराधिष्ठेयत्वमस्ति चेन्न । कुतः । भोगादिभ्यः । भोगादिप्रसङ्गादित्यर्थः । करणग्रा-
मस्याधिष्ठातृजीवभोगसाधनत्वात्तदधिष्ठेयत्वमङ्गीक्रियते । तद्व्यधानादेरपीश्वराधिष्ठेयत्व ईश्वर-
भोगसाधनत्वप्रसङ्गः । आदिशब्देन संसारिणामिवेश्वरस्यापि संसारधर्मा अपि प्रसज्जेरन् ।
सूत्रद्वयस्यापरा व्याख्या—‘ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ’ । लोके साधिष्ठानो हि राजा राष्ट्र-
स्येश्वरो दृश्यते । साधिष्ठानः सशरीर इत्यर्थः । तथेश्वरस्यापि शरीरमङ्गीकर्तव्यम् । तच्च न
संभवति । प्राक्सृष्टेः शरीरस्यासंभवात् । ‘ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ’ । करणानी-
न्द्रियाण्यस्य सन्तीति करणवच्छरीरं तदीश्वरस्य नोपपद्यते । कुतः, भोगादिभ्यः । शरीरवत्त्वे
सतीश्वरस्य जीववद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥ (७)

किंच प्रधानपुरुषेश्वरा अनन्ता इत्यभ्युपगम्यन्ते पूर्वोक्तवादिभिः । तान्प्रतीदं प्रष्टव्यम् ।
सर्वज्ञेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता ज्ञायते न वा । आद्ये विकल्पे सर्वेषामन्त-
वत्त्वादनित्यता स्यात् । अन्ये विकल्पे सर्वज्ञेश्वरस्य भज्येत । तव मते कथमिति चेत् ।
न वयं युक्त्या सर्वज्ञत्वमीश्वरस्य ब्रूमः । किं तर्हि श्रुतिप्रमाणेन ब्रूमः । ‘ यः सर्वज्ञः
सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ’ [मुण्ड० १ । ९] इत्यादिश्रुतय ईश्वरस्य सर्वज्ञतायां
प्रमाणम् । सर्वज्ञसर्ववित्पदाभ्यां स्वस्मिन्ध्यस्तं सर्वं जानाति परं तु न तत्सर्वं मिथ्येति
वेत्ती[ति] प्रकटीकृतोऽयमभिप्रायः । यद्वा सर्वं जानाति परं तु सर्वमनन्तमिति वेत्ति ।

अहमप्ययं ब्रवीमीति चेत् । तर्हि युक्तिपथं विहाय श्रौतं पन्थानमाश्रयस्व । तस्मादसंगत-
स्तार्किकादिपरिगृहीत ईश्वरनिमित्तकारणवादः ॥ ४१ ॥ (७)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

एवं केवलनिमित्तेश्वरकारणवादं प्रत्याख्यायेदानीं पाञ्चरात्रिकाणां भागवतानां मतं प्रत्या-
ख्यायते । तत्र भागवता मन्यन्ते—भगवानेको वासुदेवो निरञ्जनो ज्ञानस्वरूपः परमार्थ-
तत्त्वम् । स जगत उपादानं निमित्तं च । तस्माच्च वासुदेवात्संकर्षणाख्यो जीवो जायते
तस्मात्प्रद्युम्नाख्यं मनो जायते तस्मादनिरुद्धाख्योऽहंकारो जायते । तदित्थं वाक्यार्थः संपद्यते—
स एको वासुदेवश्चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितः । वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण
प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेणेति । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः । इतरे संकर्षणादयः
कार्यरूपा इति । अत्रेदं भाष्यम्—योऽसौ नारायणोऽव्यक्तात्परः प्रसिद्धः परमात्मा
सर्वात्मा स आत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति तन्न निराक्रियते । ‘ स एकधा भवति
त्रिधा भवति ’ [छा० ७ । २६ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधि-
गतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते
तदपि न प्रतिषिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते
वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इत्यत्र ब्रूमः—न वासु-
देवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवत्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।
उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्निति । तथात्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गेन भगव-
त्प्राप्तिलक्षणो मोक्षो न स्यात् । किंच कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत । पूर्वसृष्टौ यो
जीवस्तस्मिन्नुत्पत्तिमत्त्वेन प्रलयदशायां विनष्टे सति तत्कृतयोर्धर्माधर्मयोरफलप्रदत्वेन विनाशः
प्रसज्येत । अस्मिन्कल्प उत्पद्यमानस्य नूतनजीवस्य धर्माधर्मयोः पूर्वमननुष्ठितयोः सतोरिह
सुखदुःखप्राप्तिर्भवतीत्यकृताभ्यागमः प्रसज्येत । प्रतिषेधयिष्यति च बादरायणाचार्यो जीव-
वस्योत्पत्तिं ‘ नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ’ [ब्र० सू० २ । ३ । १७] इति ।
एतामेवानुपपत्तिमाशङ्क्यार्थपाञ्चरात्रिकैर्वासुदेवादयश्चत्वारो हरेरवतारा अन्यूनाधिकगुणा इति
प्रतिपादितं तदपि वासुदेवो जगत उपादानं निमित्तकारणं चेति प्रतिपादकपञ्चरात्रस्मृति-
विरुद्धम् । अत एव ते धर्माः पाञ्चरात्रिका उच्यन्ते यथार्धवैनाशिकास्तद्वत् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

किंच कर्तुर्जीवात्करणमुत्पन्नमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । देवदत्तादेः कर्तुः परश्चादिकर-
णस्योत्पत्त्यदर्शनात् । नचास्मिन्नर्थे श्रुतिरस्ति यद्वासुदेवात्संकर्षणो जीव उत्पन्नस्तस्मात्प्रद्यु-
म्नाख्यं मन उत्पन्नं तस्मादनिरुद्धाख्योऽहंकार उत्पन्न इत्यभिधात्री ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

यद्येतदोपपरिहाराय संकर्षणादयः सर्वेऽपीश्वरा एव विज्ञानैश्वर्यबलशालिनोऽभ्युपगम्यन्ते तथाऽपि तदप्रतिषेधः । उत्पत्त्यसंभवदोषस्यापरिहारः प्रकारान्तरेण स एव दोषोऽत्रापि लगतीत्यर्थः । तथाहि—यदि परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयस्तुल्यधर्माणोऽङ्गी क्रियेरस्तदाऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकेनैवेश्वरेण कार्यसिद्धेः । अथोच्येतैकस्य भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति । तथाऽप्युत्पत्त्यसंभवो दोषस्तदवस्थ एव । नहि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति । एवं प्रद्युम्नानिरुद्धयोरपि । अन्योन्यातिशयाभावात् । मृद्वघटादेरन्योन्यातिशयवत् एव कार्यकारणभावदर्शनात् । वासुदेवादिषु तारतम्यस्य तैरनङ्गीकारात् । अङ्गीकारे तु प्रागुक्त उत्पत्त्यसंभव इत्यभिप्रायः । अत्र भाष्यकारा आहुः—नचैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन् । ब्रह्मादेः स्तम्भपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहावगमादिति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ (८)

भागवतैर्ज्ञानादीनामात्मगुणत्वं कचिदुक्तं कचिच्च ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवैर्यतेजांस्यात्मन एव गुणा भगवतो वासुदेवस्येति ज्ञानाद्यात्मकत्वमुक्तमित्येको विप्रतिषेधो वेदविप्रतिषेधश्च । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्या शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दादर्शनात् । तस्माच्छ्रुतिविरोधस्य स्वयमेवाङ्गीकृतत्वादिदमसंगतं पञ्चरात्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

इतः परं पादद्वयेन नानाशाखागतोत्पत्तिवाक्यानां ब्रह्मोपादनत्वसमन्वयस्य च विरोधः परिह्रियते । तथा च भाष्यम्—सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्युत नेतीति ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

आकाशं नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । उत्पत्तिप्रकरणेऽस्योत्पत्तिर्न श्रूयते तस्मादित्यर्थः । छान्दोग्ये हि—‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ’ [छा० ६ । २ । १] इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य ‘ तदैक्षत ’ ‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] इति च पञ्चानां भूतानां मध्यमं तेज आदिकृत्वा त्रयाणां तेजोबन्धानामेवोत्पत्तिः श्रूयते ।

श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियाथैज्ञानोत्पत्तौ । नचात्र श्रुतिरस्याकाशोत्पत्तिप्रतिपादनी ।
तस्मान्नास्याकाशस्योत्पत्तिरिति शङ्कासूत्रम् ॥ १ ॥

पुनरपि शङ्कासूत्रम्—

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । छान्दोग्य आकाशोत्पत्त्यश्रवणेऽपि तैत्तिरीयके ‘ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ [तै० २ । १ । १] इति प्रकृत्य ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः ’ [तै० २ । १ । १] इति तदुत्पत्तिश्रुतिरस्तीत्यर्थः । ततश्च श्रुत्योर्गोप्रतिषेधः ।
क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति । अतः क्वचित्तेजसः साक्षाद्ब्रह्मोपादानकत्वं
श्रूयते ‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] इति क्वचिदाकाशस्येति । तत्र प्रथमं
छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिरवगम्यते । तैत्तिरीयके चाऽऽकाशस्य । नचोभयोः प्रथमजत्वं
संभवति । एवं श्रुत्योः परस्परविरोधादप्रामाण्यम् । एवमुत्तरत्र विरोधादप्रामाण्यमुन्ने-
यमिति ॥ २ ॥

अस्मिंश्श्रुतिविरोधे कश्चिदाह—

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

नास्याकाशस्योत्पत्तिः । अश्रुतेरेव । ‘ आत्मन आकाशः संभूतः ’ [तै० २ । १ ।
१] इति वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिर्गौणी भवितुमर्हति । कुतः । असंभवात् । आकाशो-
त्पादकस्य समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयस्य दुःसंपादत्वादित्यर्थः । न ह्यस्ति
काणभुजे मते कारणत्रयादृते कार्यद्रव्योत्पत्तिरिति । किंचोत्पत्तिमतां च पृथिव्यादीनां
कार्याणां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते । पूर्वं मृत्पिण्डोऽभूदिदानीं घट इत्यादिः ।
आकाशस्य तु न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते पूर्वमनवकाशमच्छिद्रं ब्रह्मवेदानीं
सच्छिद्रं सावकाशमिति । ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ’ [तै० २ । १ ।
१] इति जनिश्रुतिर्घटाकाशो मठाकाश इतिवद्गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दादपि वियन्नोत्पद्यते । ‘ वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम् । [बृ० २ । ३ । ३]
‘ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ’ । इत्याकाशेन ब्रह्मोपमिमानः शब्द आकाशस्य नित्यत्वं
सर्वगतत्वं चास्तीति सूचयति । तस्मान्नित्यमेवाऽऽकाशम् ॥ ४ ॥

नन्वेकस्य संभूतशब्दस्याऽऽकाशे गौणत्वं तेजःप्रभृतिषु मुख्यत्वमित्येतद्विरुद्धमत आकाशः
संभूत इत्यत्रापि मुख्यत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

एकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयभेदादौघात् मुख्यत्वं च स्याद्ब्रह्मशब्दवत् । यथा
‘ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म ’ [तै० ३ । २] इत्यस्मिन्नधिकारऽत्रादिषु
ब्रह्मशब्दो गौण आनन्दे मुख्यस्तथाऽत्रापीति । न चैवमद्वैतश्रुतिव्याकोप इति वाच्यम् ।
स्वकार्यापेक्षया तदुपपत्तेः । तदाहुर्भाष्यकृतः—नच नभसाऽपि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म
प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वम् । न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्व-
मस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म
जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति । तेनान्यत्वमवसीयत इत्यादि । तस्माद्भाक्तं
नभसः संभवश्रवणमिति ॥ ५ ॥

इमामाकाशनित्यत्ववादिनीं पञ्चसूत्रीमेकदेशिमतेन प्रवृत्तां दूषयति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

‘ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ’ [छा० ६ । १ । ३]
इति । ‘ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ’ [मु० १ । १ । ३]
इति । ‘ आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ’ [बृ० ४ । ५ ।
६] इत्येवंरूपा प्रतिज्ञा प्रतिवेदान्तं जागर्ति । तस्याः प्रतिज्ञाया अहानिस्तर्हि स्याद्यदि
कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मणः सकाशादव्यतिरेकः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं
विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेको व्योमादेर्ब्रह्मकार्यत्वे मृद्वटन्यायेनोपपाद-
यितुं सुशको नान्यथा । शब्देभ्यश्च प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । ते च शब्दाः ‘ ऐतदात्म्य-
मिदं सर्वम् ’ [छा० ६ । ८ । ७] ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ’ [छा० ३ । १४ । १]
‘ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ’ [मु० २ । २ । ११] इत्यादयः । कार्यकारणयोर्भेदे प्रयो-
गश्च । आकाशो जायते विभक्तत्वादघटवत् । नचासिद्धो हेतुः । वाय्वादिवैलक्षण्यस्याऽऽ-
काशे प्रसिद्धत्वात् । नापि ब्रह्मण्यनैकान्तिकत्वम् । सर्वात्मकस्य ब्रह्मणः कस्माच्चिद्विभक्त-
त्वेन दुर्भणत्वात् । तेन जनिश्रुतिरनुगृहीता च भवति । यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति
तदयुक्तम् । वियदुत्पत्तिविषयश्रुत्यन्तरदर्शनादजनिश्रुतीनां वियदुत्पादानब्रह्मपरत्वात् ।
नाप्याकाशतेजसोः प्राथम्यप्रतिपादकश्रुत्योर्धिशोधः । छान्दोग्यवाक्ये तैत्तिरीयके श्रुताकाशो-
त्पत्तेरुपसंहारात्—आकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति । यत्तु कारणत्रितयासंभव
इत्युक्तं तदसत् । आरम्भवादे त्रितयापेक्षायामपि विवर्तवादे तदनपेक्षत्वात् । न चैकाद्वि-
तीयश्रुतिकोपो भवति । क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोर्व्यतिरेकोपपत्तिः (?) । ‘ आकाशः संभूतः ’
[तै० २ । १] ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ’ [छा० ६ । १४ । १]
इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं

सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोऽपन्यस्तमिति द्रष्टव्यमिति । यदुक्तं विभुत्वादाकाशं नित्यमिति । तदसत् । ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ [छा० ३ । १२ । ६] इति श्रुतेः । तस्मादेतेभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मणः कारणादाकाशमुत्पद्यते—

यदुक्तं गौण्यसंभवादिति तन्निराकरोति—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ (१)

तुशब्दोऽसंभवाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । यावद्विकारं विकारमभिव्याप्य विभागो वर्तत इत्यर्थः । लोकवदिति द्रष्टव्यः । लोकवत् इति लोको घटादिस्तद्वत् । तथाचायमर्थः—आकाशो-
त्पत्तावसंभवाशङ्का न कार्या । यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते घटशरावादि वा कटक-
केयूरकुण्डलादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते न त्वविकृतं मृदादि वा सुवर्णादि वा
विभक्तं लक्ष्यते । विभागश्चाऽऽकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात्सोऽपि विकारो
युक्तः । एतेन तार्किकाणां नित्यत्वेनाभिमतानामात्मभिन्नानां कार्यत्वं व्याख्यातम् ।
नन्वात्माऽपि व्योमादिभ्यो भिन्न इति सोऽपि घटादिवत्कार्यत्वं किमिति नाऽऽभ्यासिदिति
चेन्न । ‘ आत्मन आकाशः संभूतः ’ [तै० २ । १] इति श्रुतिवत्तदुत्पत्तिश्रुतेरभावात् ।
किंचाऽऽत्मनोऽपि कार्यत्वेऽनवस्था स्यात् । ततश्च शून्यवादः प्रसज्येत । अत एव
‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ [तै० १ । १] इत्याद्याः श्रुतयो विकारजाता-
त्प्रागात्मसत्त्वमाहुः । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः । ‘ न विद्यदश्रुतेः ’ [ब्र० सू० २ ।
३ । १] इत्यादिसूत्रपञ्चकेनाऽऽकाशादीनामुत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं चास्तीत्यत्र भाट्टवेय-
श्रुतिः प्रमाणत्वेनोक्ता केनचिदर्धपाञ्चरात्रिकेण तन्नाऽऽदरणीयम् । तत्त्वण्डनं तत्त्वकौस्तुभे
द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ (१)

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ (२)

अतिदेशोऽयमेतेनेति । विषयव्याख्यानानेन मातरिश्वाऽपि व्याख्यातः । अत्रापि संशयपूर्-
वपक्षसिद्धान्ताः पूर्ववद्योजनीयाः । वायुर्नित्यो वा न वेति संशयः । तत्र नित्य इति ताव-
त्प्राप्तम् । कुतः । वृहदारण्यके—‘ सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ’ [वृ० १ । ५ ।
१] इति वायोर्विनाशप्रतिषेधात् । उत्पत्तिमत्त्वे च तदयोगात् । नच तैत्तिरीये ‘ आकाशा-
द्वायुः ’ [तै० २ । १] इति तदुत्पत्तिः श्रूयते तत्कथं नित्यत्वं वायोरिति वाच्यम् ।
तस्या उत्पत्तेर्गौणत्वात् । अत एव च्छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे तेजोवन्नानामेवात्पत्तिरभिहिता ।
तस्माद्वायुर्नोपपद्यत इति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—छान्दोग्ये वायुजन्माश्रवणेऽपि गुणोपसं-
हारन्यायेन तैत्तिरीयवाक्यस्येतरत्रोपसंहारे सति च्छान्दोग्ये वायुजन्माभ्युपेयम् । न हि
कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयतीति न्यायात् । वृहदारण्यके सैपेति वाक्यमन्यपेक्ष-
याऽधिककालावस्थायित्वपरं न त्वनुत्पत्तिपरम् । यद्वाऽनस्तमितश्रुतिस्तु न मुख्या ।

उपासनाप्रकरणे पठितत्वेन स्तुत्यर्थत्वात् । नच वायोराकाशकार्यत्वेन ब्रह्मण्यनन्तर्भावा-
द्ब्रह्मज्ञानेन वायुज्ञानं न सिध्येदिति शङ्कनीयम् । पूर्वपूर्वकार्यविशिष्टस्य ब्रह्मण उत्तरोत्तर-
कार्यहेतुत्वश्रवणाद्वियद्रूपापन्नस्यैव तस्य वायुकार्यत्वात् । तस्माद्वायुरुपपद्यते ॥ ८ ॥ (२)

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ (३)

वियत्पवनयोरसंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य स्यात्कस्यचिदेवं मतिर्ब्रह्मणोऽपि कुत-
श्चित्कारणादुत्पत्तिः स्यादिति तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रम् । छान्दोग्ये ‘ सदेव सौम्येदमप्र
आसीत् ’ [छा० ६ । २ । १] इति श्रूयते । तत्सद्रूपं ब्रह्म जन्मवद्भवितुमर्हति
कारणत्वादाकाशादिवत् । इति प्राप्ते ब्रूमः । सद्रूपं ब्रह्म न जायते । कुतः । तज्जनकस्य
कारणस्यानुपपत्तेः । दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । तथा हि न तावदसत्कारणं भवितुमर्हति ।
‘ कथमसतः सज्जायेत ’ [छा० ६ । २ । २] इति निषेधश्रवणात् । नापि सदेव
सतः कारणम् । आत्माश्रयापत्तेः । नापि वियदादिकं सतः कारणम् । वियदादीनां ततः
सतो जायमानत्वात् । या तु व्याप्तिर्यत्कारणं तत्तज्जायत इति सा ‘ स वा एष महानज
आत्मा ’ [बृ० ४ । ४ । २२] ‘ स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्ज-
निता न चाधिपः [श्वे० ६ । ९] इत्यादिश्रुतिभिर्बाध्यते । तस्माद्ब्रह्म न
जायते ॥ ९ ॥ (३)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥ (४)

छान्दोग्ये ‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] इति तेजसो ब्रह्मोपादानकत्वं
श्रूयते । तैत्तिरीयके ‘ वायोरग्निः ’ [तै० २ । १] इतिवायूपादानकत्वम् । तत्र
तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां किं तावत्प्राप्तम् । ब्रह्मोपादानकमेव तेज इति ।
कुतः । सदेवेत्युपक्रम्य ‘ तत्तेजोऽसृजत ’ इत्युपदेशात् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभ-
वत्वे सर्वस्याविशेषेण ‘ तज्जलान् ’ [छा० । ३ । १४ । १] इति ब्रह्मप्रभवत्वश्रुतेश्चैकवा-
क्याच्च । तस्माद्ब्रह्मजं तेज इति प्राप्ते ब्रूमः । तेजो वायोरजायते । कुतः । तथा ह्याह—
तैत्तिरीयके ‘ वायोरग्निः ’ इति श्रुतेः । नाऽऽनन्तर्यपदापेक्षेयं पञ्चमी किं तु ‘ जनिकर्तुः
प्रकृतिः ’ [पा० सू० १ । ४ । ३०] इत्युपादानपञ्चम्येव । ‘ उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्वर्ज्यसी ’ इति वचनात् । नच साक्षाद्ब्रह्मजन्यत्वाभावे सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाविरोधः । वायुभावापन्नब्रह्मजन्यत्वेऽपि तस्य ब्रह्मण उपादानत्वानपायात् । तदुक्तं
भाष्यकृद्धिः—प्रतिज्ञाऽपि सद्रूपत्वमात्रमपेक्षते नाव्यवहितजन्यत्वमित्यविरोध इति
॥ १० ॥ (४)

आपः ॥ ११ ॥ (५)

छान्दोग्ये—‘ तदपोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] इति । तैत्तिरीयके—‘ अग्ने-
रापः ’ [तै० २ । १] इत्युभयश्रुत्योर्यद्यपि तेजसोऽपां जन्म श्रूयते तथाऽपि तदयुक्तम् ।

निवर्त्यनिवर्तकयोरग्निजलयोर्विस्मयोर्हेतुहेतुमद्भावो न युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते । ‘ अत-
स्तथा ह्याह ’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अतस्तेजस आपो जायन्ते । कुतः । तथाह्याह
‘ तदपोऽसृजत ’ । ‘ अग्रेरापः ’ इति च । तथा श्रुतिद्वयमाहेत्यर्थः । उक्तविरोधस्तु
पञ्चीकृतयोरेव नापञ्चीकृतयोः । संतापाधिक्ये स्वेदवृष्ट्युद्भवदर्शनाच्च तेजस आप उत्पद्यन्ते
तथा च श्रुतिद्वयानुसारेण तेजोरूपापनाद्ब्रह्मणोऽपां जनिरिति न सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाभङ्गः ॥ ११ ॥ (५)

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ (६)

छान्दोग्ये श्रूयते — ‘ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त ’
[छा० ६ । २ । ४] इति । तत्रान्नशब्देन पृथिव्युत्पद्यते किंवा व्रीहियवादिकमिति
संशये सति किं तावत्प्राप्तम् । अन्नशब्देन व्रीहियवादिकमुच्यत इति । कुतः । तत्रैवान्न-
शब्दस्य लोके प्रसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्यत्रान्नशब्दार्थो विवक्षितः । कुतः । अधि-
काराद्व्याप्तिशब्दान्तराच्च । अधिकारस्तावत् । ‘ तत्तेजोऽसृजत ’ ‘ तदपोऽसृजत ’ इति
च महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रमप्राप्तां महाभूतं पृथिवीमुल्लङ्घ्याकस्मान्न व्रीह्यादिपरि-
ग्रहो न्याय्यः । रूपमपि ‘ यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तद-
न्नस्य ’ [छा० ६ । ४ । १] इति श्रुतम् । कृष्णमेव रूपं पृथिव्यां बहुलमुपलभ्यते
न व्रीह्यादौ । शब्दान्तरमपि समानाधिकारे तैत्तिरीयके—‘ अद्भ्यः पृथिवी ’ इति महाभूत-
स्यैवाद्भ्य उत्पत्तिः श्रूयते । तत्रैव पृथिव्यास्तु व्रीह्याद्युत्पत्तिर्दृश्यते । ‘ पृथिव्या ओपधय
ओपधीभ्योऽन्नम् ’ [तै० २ । १] इति । या प्रसिद्धिरुक्ता साऽधिकारादिहेतुभिर्वा-
ध्यते । किंच कार्यकारणयोरन्नपृथिव्योरभेदविवक्षया तदुपपत्तिः । तस्मादन्नं पृथिवीति
संबन्धः ॥ १२ ॥ (६)

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥ (७)

किं वियदादीनि महाभूतानि स्वयमेव स्वविकारात्मजान्त्याहोस्विदीश्वराधिष्ठितानीति
विशये सति स्वयमेव सृजन्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ‘ आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः ’
[तै० २ । १] इत्यादिस्वातन्त्र्यश्रवणात् । नचाचेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
‘ तत्तेज ऐक्षत ’ ‘ ता आप ऐक्षन्त ’ [छा० ६ । २ । ३, ४] इति च भूता-
नामपि चेतनत्वश्रवणादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । स एवेश्वरस्तत्रत-
त्रावतिष्ठमानोऽन्तर्यामी तं तं विकारं सृजति । कुतः । तल्लिङ्गात् । तथा च श्रुतिः—‘ यः
पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यमयति ’ [वृ० ३ । ७ । ३] इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणं
साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा श्रुत्यन्तरमपि—‘ सोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेय ’ [तै० २ । ६ । १] इति प्रकृत्य ‘ सच्च त्यच्चाभवत् ’ इति ‘ तदात्मानं

स्वयमकुरुत ' [तै० २ । ६ । १, २ । ७ । १] इति च सत्यै (तस्यै) व
सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्कीक्षणश्रवणमतेजसोः श्रुतं तत्परमेश्वरावेक्षत एव न स्वतः
॥ १३ ॥ (७)

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ (८)

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः । इदानीं लयक्रमश्चिन्त्यते । उत्पत्तिक्रमेणैव लय इति शङ्का-
निरासार्थस्तुशब्दः । ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्र-
यन्यभिसंविशन्ति ' [तै० ३ । १ । १] इति भूतानामुत्पत्तिस्थितिप्रलया ब्रह्मा-
यत्ता इति श्रूयन्ते । तत्रोत्पत्तौ ' आत्मन आकाशः संभूतः ' [तै० २ । १]
इत्यादिश्रुत्युक्तः क्रमोऽस्तु । प्रलयस्तु क्रमं विनाऽस्तु तस्याश्रुतत्वात् । यद्वोत्पत्तिक्रमस्य
श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि क्रममभिकाङ्क्षतः स एव स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते । उत्पत्तिक्रमा-
द्विपर्ययेण प्रलयक्रमतो(मो) ब्रह्मणः सकाशाद्भवितुमर्हति । तथा हि लोके येन
क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति दर्शनात् । अपि च दृश्यते मृदो
जातं घटकरकादिकं प्रलयकाले मृद्भावमप्येति । एवमद्भयो जातं हिमकरकादिकमवभावमप्ये-
तीति । अन्यथा प्रथमतः कारणे लीने सति निरुपादनानां कार्याणामवस्थानं प्रसज्येत ।
स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्ययक्रम उक्तः—

‘ जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वीर्यौ प्रलीयते । [म० भार० १२ । ३४ । १२९] इति ।

कारणाप्ये कार्यस्यावस्थानं न युक्तम् । कार्याप्ये तु कारणावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं
दृष्टत्वादिति भाष्यम् । उत्पत्तिक्रमस्तु श्रुतावुक्तः । अप्ययस्तु श्रुतावनुक्तोऽपि स्मृतियुक्ति-
भ्यामनुसंधेय इति चशब्देन सूचयति । अत्र काश्चिदाह—‘ तदभिध्यानादेव तु तल्लि-
ङ्गात्सः । ’ [ब्र० २ । ३ । १३] स विष्णुः संहर्ता । कुतः । तदभिध्यानरूपा-
ल्लिङ्गात् । ‘ तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ’ [श्वे० १ ।
१०] इति हि श्रूयते । ततश्च संसारमोक्षस्य भगवदभिध्यानाधीनत्वेन तत्कर्तृत्वं लभ्यते ।
तथाचानादिभवेत्तुर्विश्वसंहारसामर्थ्यमर्थसिद्धमित्याशयः । विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते
च । प्रकृतानि भूतानि किमुत्पत्तिक्रमेण लीयन्ते व्युत्क्रमेणेति संशयः । ‘ अत एव हीदं
पराक्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते ’ इति बालुकेयश्रुतौ क्रमप्रतीतेः ।

‘ अक्षरात्परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् ।

व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनि ’ ॥

इति चतुर्वेदशिखायां व्युत्क्रमप्रतीतिश्च । तत्र क्रमेण लय इति प्राप्तम् । लोके प्राये-
णोत्पत्तिक्रमेण लयदर्शनात् । सिद्धान्तमाह—विपर्ययेणेति । व्युत्क्रमेऽपि क्रमशब्दोपपत्ते-
रित्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—

‘ द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा ।

सृष्टौ चान्यो लये चान्य इति वेदविदो विदुः ’ ॥

तस्मान्छ्रुत्यविरोधेन भाह्यवेयसिद्धेर्युक्तो लये व्युत्क्रम इति तदसत् । ‘ तस्याभिध्या-
नात् ’ [श्वे० १ । १०] इत्यस्याः श्रुतेः संपत्त्यमानस्य ध्यानसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधि-
भिर्ब्रह्मैक्यप्रतिपादनपरत्वात् ।

‘ मिथ्या जीवब्रह्मभिदा सर्वं मिथ्या चराचरम् ।

दृश्यत्वाद्वाधितत्वाच्च भ्रमोऽयं रज्जुसर्पवत् ’ ॥

इत्यादिभाह्यवेयाद्यनेकश्रुतिवचनानां त्वयाऽनभ्युपगमान्मयाऽपि त्वत्पाठितश्रुतीनामनङ्गी-
कारात् । इदं प्रमाणजातं त्वत्कल्पितमिति चेत् । भाह्यवेयादिश्रुतिभिः सिद्धान्तं कुर्वतस्त-
वापीदं दूषणमपरिहार्यमिति दिक् ।

**अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लि-
ङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ (९)**

भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ क्रमव्युत्क्रमाभ्यां भवत इति निरूपितम् । आत्मादिरूपत्तिः
प्रलयश्चाऽऽत्मावधिरिति चोक्तम् । अथेदानीं बुद्धिमनसोरुत्पत्तिश्चिन्त्यते । विज्ञानमनसी
अन्तरा कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पद्यते चक्षुरादिबाह्येन्द्रियैः सहेति वक्तव्यम् । कुतः ।
तल्लिङ्गात् ।

‘ बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहेव च ।

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ’ ॥ [क० ३ । ३]

इति श्रुतौ तयोः सेन्द्रिययोर्विज्ञानमनसोः कचिदुत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात् । यद्वा मुण्डके—

‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ’ ॥ [मु० २।१।३] इति ।

अत्र प्राणादीनां वियदादिभ्यः पूर्वं श्रूयमाणत्वादाकाशादिकः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमो भज्ये-
तेति प्राप्तेऽभिधीयते । नायं दोषः । ‘ अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्ते-
जोमयी वाक् ’ [छा० ६ । ५ । ४] इति प्राणादीनां भौतिकत्वश्रवणाद्भूतेष्वन्तर्भावेन
पृथक्क्रमो नापेक्षितः । नच मुण्डकश्रुतिः क्रमवाचिनी । ‘ आकाशाद्वायुर्वयोरग्निः ’
[तै० २ । १ । १] इत्यादाविव क्रमस्याप्रतीयमानत्वात् । केवलमुत्पत्तिमात्रं श्रूयते ।
तस्मान्नानया श्रुत्या पूर्वोक्तक्रमभङ्गोऽस्ति । तदुक्तं भाष्ये—यदि तावद्भौतिकानि कर-
णानि ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति न तयोः क्रमान्तरं मृग्य-
मिति ॥ १५ ॥ (९)

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥ (१०)

जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ स्यातां जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति व्यवहाराच्छास्त्रे जातकर्मादिसंस्कारोक्तेष्वेति शङ्कायां प्राप्तायामिदमधिकरणम् । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । चराचरव्यपाश्रयः स्थावरजङ्गमशरीरविषयो जन्ममरणव्यपदेशो मुख्यः । स तु जीवे भाक्तः स्यात् । कुतः । तद्भावभावित्वात् । तस्य शरीरस्य जन्ममरणयोर्भावे सति शरीरयोगेण ते उभे जीवे उपचर्येते इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये-न हि शरीरसंबन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिदुपलक्ष्यत इति । जातकर्मादिविधानमपि देहनिमित्तकमेव द्रष्टव्यम् । जीवस्य मुख्यजन्ममरणाङ्गीकारे कृतनाशाकृताभ्यागमौ प्रसज्येयाताम् । तस्माज्जीवस्योत्पत्तिमरणे भाक्ते इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ (१०)

नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ (११)

योऽयं जीवाख्य आत्मा शरीरोन्द्रियसंघाताध्यक्षः सुखदुःखादिभोक्ता स किं व्योमादिव-
ब्रह्मण उत्पद्यतेऽथ वा ब्रह्मवदेव नोत्पद्यत इति विशये पूर्वपक्षस्तावदित्यं प्राप्तः । तथाहि
' यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति ' [वृ० माध्य० २ । १ । २३]
' यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः
सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ' । [मुण्ड० २ । १ । १] इत्या-
दिश्रुतयो जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयौ प्रतिपादयन्ति । तथात्वं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा
नोपरुष्येत । जीवस्य ब्रह्मवत्त्वान्तरत्वे तु प्रतिज्ञोपरुष्येत । तस्मादुत्पद्यन्ते जीवा इति
प्राप्तेऽभिधीयते । जीवात्मा नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । कचिदप्युत्पत्तिप्रकरणे जीवोत्पत्ते-
रश्रवणात् । ननु कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीति चेत् । सत्यम् । ' यथाऽग्नेर्विस्फु-
लिङ्गाः ' इत्यादौ जीवोत्पत्तेरसंभव इति ब्रूमः । कस्मात् । नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चशब्दा-
दजत्वादिभ्यश्च । ताश्च श्रुतयः ' स वा एष महानज आत्माऽजरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । '
[वृ० ४ । ४ । २५] ' न जायते म्रियते वा विपश्चित् । ' [क० २ । १८]
' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' [तै० २ । ६ । १] ' हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । ' [छा० ६ । ३ । २] ' स एष
इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः । ' [वृ० १ । ४ । ७] ' तत्त्वमासि । ' [छा० ६ ।
८ । ७] ' अहं ब्रह्मास्मि । ' [वृ० १ । ४ । १०] ' अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः '
[वृ० २ । ५ । १९] इत्येवमाद्या नित्यत्वादित्यः प्रतिपादयन्ति जीवस्य नित्यत्वम् ।
अग्निर्विस्फुलिङ्गश्रुतिश्चौपाधिकजन्माभिप्रायात्प्रवृत्ता । अन्यथा कृतनाशादिदोषः प्रसज्येत ।

औपाधिक एव जीवब्रह्मणोर्भेदो न वास्तव इति प्रोद्घुष्टमुपनिषत्सु । तस्मान्नैवात्मात्पद्यते प्रलीयते चेति । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः । अत्र कश्चिदाह—परमात्मा लीयते न वेति संशये लीयत इति तावत्प्राप्तम् । ‘ तमसि निलीनः ’ इति श्रुतेः । सिद्धान्तमाह—

‘ नाऽऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । ’

परमात्मा न लीयतेऽश्रुतत्वात् । निलीनशब्दो ह्यपि हि तत्त्वपरः । ‘ एतास्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति । ’ ‘ नैनं पश्यति कश्चन ’ इति पैङ्ग्यश्रुतेश्च । ताभ्यः । ‘ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् ’ [क० ५ । १३] इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावधारणाच्चेति । तदसत् । ‘ य इत्या वेद स तमोऽन्धमप्येति ’ इति पैङ्ग्यश्रुतेर्वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ (११)

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ (१२)

तार्किका मन्यन्ते सुषुप्तिमूर्छादिषु चैतन्याभावादचिद्रूपो जीवः । जागरणे चाऽऽत्मनः-संयोगाच्चैतन्याख्यगुणो जायतेऽतो जीवो जड एवेति । तन्निरासार्थमिदमधिकरणम् । जीवश्चेतनः । कुतः । अत एव । चिद्रूपब्रह्माभेदादेव । औपाधिक एव तयोर्भेद इत्यस-क्कद्वोचाम । चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् । नच चैतन्यं सुषुप्त्यादौ लुप्यते । तत्र साक्षित्वेनावस्थानात् । अन्यथा सुषुप्त्यादिपरामर्शयोगात् । कथं तर्हि सुषुप्त्यादौ द्वैताप्रतीतिरिति चेत् । द्वैतलोपादिति ब्रूमः । तथाच श्रुतिः—‘ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशिवाच्च तु तद्विती-यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ’ [बृ० ४ । ३ । २३] इति । अस्यायमर्थः—तत्र सुषुप्तौ किमपि न पश्यतीति यद्वैकैरुच्यते तदसत् । पश्यन्नेव जीवस्तदानीं न पश्यतीति तैर्भ्रान्त्याच्यते । कथं दर्शनमित्यत्र हेतुरुच्यते । द्रष्टुः साक्षिणो दृष्टेर्ज्ञानस्य विपरिलोपो न विद्यते विनाशरहितस्वभावत्वात् । अन्यथा निःसाक्षिकस्य लोपस्य वक्तु-मशक्यत्वात् । कथं तर्हि लौकिका न पश्यन्तीति भ्रम इत्यत्र हेतुरुच्यते । ब्रह्मचैतन्याद्-द्वितीयं क्रियाकारकफलरूपेण विभक्तं जगन्नास्ति । तस्य स्वकारणे लीनत्वात् । अतो न पश्यन्तीति लौकिकानां भ्रमः । तस्माच्चिद्रूपो जीवः । अत्र कश्चिदाह—जीव उत्पद्यते न वेति संशये नोत्पद्यते ‘ नित्यो नित्यानाम् ’ [क० ५ । १३] इति श्रुतेरिति पूर्व-पक्षं प्राप्योत्पद्यत इति सिद्धान्तितम् । नित्यस्यापि जीवस्योपाध्यपेक्षयोत्पत्तिर्युत इ(क्ते)त्यत्र कापायणश्रुतिर्व्योमसंहिता च प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता तेन । तदसत् । सत्यप्रपञ्च-वादिनस्तस्य मते औपाधिक्युत्पत्तिरित्यस्यानुत्पत्तिपर्यवसायित्वात् । किंच ‘ तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ’ [भ० गी० ४ । ७] इत्यादिवचनाद्विष्णोरप्येवमुत्पत्तिः स्यात् । तथा

च तदीयपूर्वाधिकरणं विरुध्येत । तथा च सुन्दोपसुन्दन्यायेन द्वे अप्यधि-
करणे विनश्येताम् । किंच तदीयाः कापायणादिश्रुतयो व्योमसंहिता एवेति दिक्
॥ १८ ॥ (१२)

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

इदानीं किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते । जीवोऽणुर्वा मध्यमपरिमाणो वा महापरि-
माणो वेति संशयेऽणुपरिमाण इति तावत्प्राप्तम् । ' एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ' [मु० ३ । १ । ९] इत्यणुत्वश्रवणात् । ' स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । ' [कौपी० ३ । ३] ' ये वै के चास्माह्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ' [कौ० १ । २] इति ' तस्माह्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय ' [वृ० ४ । ४ । ६] इत्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतिभिः परिच्छिन्नत्वसिद्धेश्च । नित्यत्वेन मध्यमपरिमाणनिरासादणुत्वसिद्धिः ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

चो हेत्वर्थः । उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवदेहस्वाम्यनिवृत्त्या व्यवक-
ल्येत । उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः संभवतः । स्वात्मना कर्त्रा हि तयोर्गत्यागतयोः संबन्धो
भवति । गमेः कर्तृस्थक्रियत्वात् । न ह्यनपसृत्य देहाद्रत्यागती स्याताम् । देहप्रदेशानां
चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनात् । ' चक्षुशो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ' [वृ०
४ । ४ । २] इति । तस्माच्छरीरादपसृतस्यैव गत्यागती भवतः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

ननु जीवो नाणुः । कुतः । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतपरिमाणप्रतिपादकश्रुतेरित्यर्थः ।
ताश्च—' स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः ' [वृ० ४ । ४ । २२]
' आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' इत्यादिका इति चेन्न । कस्मात् । परस्यैवाऽऽत्मनः प्राधान्ये-
न वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । ' योऽयं विज्ञानमयः ' [वृ० ४ । ४ । २२]
इति निर्देशः शास्त्रदृष्ट्या वामदेववद्ब्रह्मण्यः । तस्मादणुर्जीवः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

किंच जीवोऽणुर्भवितुमर्हति । कुतः । स्वशब्दोन्मानाभ्याम् । स्वशब्दस्तावत् । ' एषोऽ-
णुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ' [मु० ३ । १ । ९] इति स्वस्य जीवस्याणुत्वश्रुतेः ।
उन्मानं परमात्मनः सकाशात्पृथक्कृत्य मानम् ।

‘ वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः ' [श्वे० ५ । ९] इति । ' आराग्र मात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ' [श्वे० ५ । ८] इत्युन्मानं च तस्मादणुर्जीवः ॥ २२ ॥

ननु जीवस्याणुत्वे सति जाह्नवीहृदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशैत्योपलब्धिर्न स्यात् । निदावे च सर्वाङ्गीणतापोपलब्धिश्च न स्यादित्याशङ्क्योत्तरं पठति—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा चन्दनबिन्दुरेकदेशस्थोऽपि सर्वाङ्गीणं सुखं जनयत्येवमात्माऽप्येकदेशस्थः सर्वदेह-
व्यापि सुखदुःखादिकारणीभूतशैत्यतापादिकं जानाति । त्वक्च सर्वशरीरव्यापिनी । त्वगात्म-
संबन्धस्यापि तथात्वात् । तस्मादणुर्जीवः ॥ २३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भृदि हि ॥ २४ ॥

ननु चन्दनस्यैकदेशावस्थितत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति तथाविवक्ष्यैव सर्वाङ्गीणसुखजनकत्वम-
भ्युपेयते । जीवस्य तु न प्रत्यक्षसिद्धमेकदेशस्थत्वमिति सर्वाङ्गीणमुखानुपपत्त्याऽव्यापकत्व-
मेव कल्प्यमिति चेन्न । जीवस्यापि ह्यवस्थितिविशेषस्याभ्युपगमात् । ‘ योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः ’ [बृ० ४ । ३ । ७] इत्यादिश्रुतेः । अतो दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिक्रमेन
वैप्रम्यम् । यद्यपि स्वशब्दोन्मानसूत्रेणाणुत्वसाधनात्साम्यं सिद्धमेव तथाऽपि
श्रुत्यन्तरोदाहरणार्थमिदं सूत्रम् ॥ २४ ॥

ननु चन्दनस्य सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवानां सकलदेहप्रसरणेन सर्वाङ्गीणसुखजनकत्वं
भविष्यत्यतोऽस्तु जीवस्य निरवयवत्वात्कथं चन्दनसाम्यमित्यपरितोपात्तकारान्तरमाह—

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाऽणोरपि जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते । यथा लोके
मण्यदेरेकदेशस्थस्यापि प्रभा गृहादिव्यापिनी व्यापकं कार्यं करोति तद्वत् ॥ २५ ॥

ननु ज्ञानस्य गुणत्वाद्गुणव्यतिरेकेण कथमवस्थाचं घटेत । न हि पटस्य शुक्लादिगुणः
पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । नच प्रदीपप्रभावदिति वाच्यम् । तस्या अपि द्रव्य-
त्वादित्याशङ्क्योत्तरमाह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा कर्पूरा[दि]गन्धस्य गुणस्यापि सतो गुणवद्द्रव्यव्यतिरेकेणान्यत्रोपलब्धिस्तद्वज्ज्ञान-
स्पर्शीत्यविरोधः । न च गुणस्य गन्धस्य स्वाश्रयविश्लेषादर्शनात्सहैवाऽऽश्रयावयवैर्विश्लेष इति
वाच्यम् । मूलद्रव्यक्षयप्रसङ्गात् । कर्पूरादौ क्षयो दृष्ट इति चेत् । न । श्रीखण्डवृतादौ तद-
र्शनात् । गन्ध एवाऽऽघ्रात इति लौकिकानुभवाच्च । रूपादिष्वश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्ध-
स्याप्युक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्गुणस्याऽऽ-
श्रयव्यतिरेको युक्तः ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

श्रुतिर्हृदयाश्रयत्वमणुपरिमाणत्वं चाऽऽत्मनोऽभिधाय तस्यैव ' आ लोमभ्य आ नखा-
ग्रभ्यः ' [छा० ८।८। १] इति चैतन्येन गुणेन सर्वशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

' प्रज्ञया शरीरं संमारुह्य ' [कौ० ३।६] इति चाऽऽत्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन
पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापित्वं गम्यते । तस्मादणुरात्मेति ॥ २८ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

नार्थे तुशब्दः । नाणुर्जीवः । परस्यैव ब्रह्मणो जीवरूपेणानुप्रवेशश्रवणात् । ' तत्त्वमसि '
' अहं ब्रह्मास्मि ' इति तादात्म्योपदेशाच्च । परमेव ब्रह्म जीव इत्यसकृदुक्तम् । परस्य च
विभुत्वाज्ञानस्वरूपत्वाच्च जीवोऽपि विभुर्ज्ञानस्वरूपश्च । तथा च भाष्यकृत आहुः—परस्य
ब्रह्मणो विभुत्वमात्मनां तस्माद्विभुर्जीवः । तथा च ' स वा एष महानज आत्मा योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु ' [वृ० ४।४। २२] इत्येवं जातीयका जीवविषयका विभुत्व-
वादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्तीति । चैतन्यं तु स्वरूपमेव जीवस्याग्नोरिवौष्ण्यम् ।
कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत्राऽऽह—तद्गुणसारत्वाच्चद्व्यपदेश इति । तस्या बुद्धेर्गुणा-
स्तद्गुणा इच्छोद्वेपसुखदुःखादयस्त एव सारः प्रदानं यस्याऽऽत्मनः स तद्गुणसारस्तद्वावस्त-
द्गुणसारत्वम् । तस्मात्तद्गुणसारत्वाच्चद्व्यपदेशो जीवव्यपदेश इत्यर्थः । न हि बुद्धेर्गुणानन्तरेण
केवलस्याऽऽत्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिनिमित्तो हि कर्तृत्वभौक्त्वादिलक्षणः संसार
आत्मनो न स्वतः । प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेपूपासनेपूपाधिसंबन्धादणी-
यस्त्वादिव्यपदेशः । ' अणीयान्त्रीहेर्यवाद्वा ' [छा० ३।१४। ३] ' मनोमयः
प्राणमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ' [छा० ३।१४।
२] इत्येवंप्रकारस्तद्वत् । एवं बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशस्तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चा-
स्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः । तथा च—

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥ [श्वे० ५।९]

इत्यणुत्वमौपाधिकं भवेत्परमार्थिकं चाऽऽनन्त्यमिति । विस्तरस्तु भाष्यादवगन्तव्यः ।
तस्मान्नाणुर्जीव इति सिद्धम् । यत्तु कश्चिदाह—' ज्ञोऽत एव ' [ब्र० सू० २।३।
१८] इत्यादिभिः सूत्रैर्जीवस्याणुत्वं प्रतिपाद्य ' पृथगुपदेशात् ' [ब्र० सू० २।३।
२८] इति सूत्रेण जीवब्रह्मणोर्भेदः सिद्धः । तथा च कौशिकश्रुतिः—

‘ भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसंघात्पूर्णः परो जीवसंघो ह्यपूर्णः ।

यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽयं च ब्रह्मस्तस्मान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत् ’ ॥ इति ।

तस्माद्भिन्न एव जीवः । न चाभेदश्रुतेरप्रामाण्यप्राप्तिर्निर्विषयत्वादिति वाच्यम् । परमात्म-
गुणसदृशानन्दादिगुणस्वरूपत्वेन जीवस्य गौण्या वृत्त्या ह्यभेदव्यपदेशोपपत्तेरिति तदसत् ।

स्वनिम्नमायो हि परः स्वतन्त्रस्तस्मादसौ प्रोच्यते नित्यमुक्तः ।

स एव जीवोऽविद्यया बन्धमेति तन्नाशे तु ब्रह्म संपद्यतेऽन्ते ।

मिथ्या भेदो ब्रह्मभावस्तु सत्यस्तस्माद्विद्वान् प्रमाद्येत सत्यात् ॥ इति

तस्या एव कौशिकश्रुतेः । पूर्वश्रुतिस्तु व्यावहारिकभेदानुवादिनीति न विरोधः ।
भविष्यत्पर्वबचनमप्येवमिति दिक् ॥ २९ ॥

ननु बुद्धिसंबन्धाद्यद्यात्मनः संसारित्वं तर्हि कदाचिद्बुद्धिवियोगादसंसारित्वमपि स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

मुक्तेः पूर्वं बुद्धिवियोगादसंसारित्वमात्मनः प्रसज्येत्युक्तदोषो न संभवति । कुतः ।
यावदात्मभावित्वात् । यावदयमात्मा संसारी भवति यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न
निवर्तते तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यतीत्यर्थः । कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह—तद्दर्श-
नात् । ‘ योऽयं विज्ञानमयो मनोमयः प्राणेषु ह्यनन्तज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ
लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव ’ (वृ० ४ । ३ । ७) इत्यादि । तत्र विज्ञा-
नमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीप्रधानोऽभि-
धीयते तद्वत् । ‘ स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ’ इति च लोकान्तरगमनेऽपि
बुद्धेरवियोगं दर्शयति । केन समान इत्याकाङ्क्षायां संनिधानात्तथैव बुद्ध्येति गम्यते । तच्च
संनिधानं श्रुतिर्दर्शयति—‘ ध्यायतीव लेलायतीव ’ इति । एतदुक्तं भवति—नायं स्वलो-
काध्यायति नापि चलति ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीवेति । मिथ्याज्ञाननि-
मित्तस्य संसारस्य तत्त्वज्ञानं विना न निवृत्तिरिति चशब्देन सूचयति । तथा च श्रुतिः—
‘ तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ’ (श्वे० ३ । ८) इति ।
यत्तु कश्चिदाह—विम्बस्य परमात्मनोऽनाद्यनन्तत्वादुपाधेश्च यावदात्मभावित्वात् सर्वगत-
विम्बस्योपाधिसंबन्धस्य च नित्यत्वाच्च प्रतिविम्बो जीवो नित्यः । तदुक्तम्—

‘ जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च ।

बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः ’ इति ॥

सत्यम् । स्वाश्रिदाभासो रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपमन्तःकरणं तदेवारो (वो) पाधिरि-
त्यर्थः । ‘ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरिश्वरः ’ इति श्रुतेः । यत्तु जीवस्वरूपमे-

वोपाधिरिति तेनोक्तं तदसत् । ‘ मुक्तिर्हिवाऽन्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ’ इत्यत्र स्वरूपेणेति तृतीयाऽपार्थिका । करणताया बाधितत्वात् । एवं स्थिते चैतन्यस्योपाधित्वं नोपपद्यत इति यत्तेनास्मान्प्रति वल्यते तत्स्वव्याघातमनालोच्येति दिक् ॥ ३० ॥

ननु ‘ सता सौम्य तदा संपन्नो भवति (छा० ६ । ८ । १) इति वचना-
त्कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसंबन्धस्येत्यत उत्तरं
पठति—

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा लोके बाल्ये विद्यमानान्येव पुंस्त्वादीनि यौवनेऽभिव्यज्यन्ते तद्वत्सुपुष्यादौ संस्का-
रात्मना सत एव तस्य बुद्धियोगस्य जाग्रदादावभिव्यक्तियोगात् । अभिव्यक्त्युक्तत्वादित्यर्थः ।
तस्मात्सिद्धमेतद्यावदात्मभावी बुद्ध्युपाधिसंबन्ध इति ॥ ३१ ॥

नन्वन्तःकरणस्यैवाभावात्कथं तद्गुणसारत्वम् । अन्तःकरणमेवानेकधा मनो बुद्धिर्विज्ञानं
चित्तमिति चोच्यते । तस्यैवान्तःकरणस्याभावाद्बुद्ध्यभावास्तदभावे कथं तद्गुणसारत्वमित्या-
शङ्क्य श्रुतिसिद्धमप्यन्तःकरणं युक्त्या साधयति—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-

नियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ (१३)

अन्तःकरणमस्तीत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा तस्मिन्ननभ्युपगम्यमाने नित्यो-
पलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात् । आत्मेन्द्रियाणामुपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्य-
मेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अतः सत्यपि साधने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः
प्रसज्येत । नचैवं दृश्यते । अथवाऽन्यतरस्याऽऽत्मन इन्द्रियस्य वा नियमः शक्तिप्रतिबन्धः
कल्प्येत । नचाऽऽत्मनः शक्तिप्रतिबन्धः संभवति । अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य तस्य
पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य मध्येऽकस्मत्तत्प्रतिबन्धायोगात् । तस्माद्यस्यावधानानव-
धानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मतः । तथा च श्रुतिः—‘ अन्यत्रमन्ता अभूवं
त्तादर्शनमन्यत्रमन्ता अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ’ [बृ० १ ।
५ । ३] इति । कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति—‘ कामः संकल्पो विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भारित्येतत्सर्वं मन एव ’ [बृ० १ । ५ । ३] इति । तस्माद्युक्तमेव
‘ तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः ’ [ब्र० सू० २ । ३ । २९] इति । यत्तु कश्चिदाह—
जीवो ज्ञानानन्दादिस्वरूपो न वेति संशये नेति प्राप्तम् । स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी
भवति सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानी भवति सोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति स नित्यो निरातङ्कोऽ-
वतिष्ठत इति पैङ्गिश्रुतेः । अहमिति जीवस्वरूपे भासमानेऽप्यानन्दादिरूपाननुभवाच्च ।
सिद्धान्तमाह—‘ पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ’ । जीवो ज्ञानानन्दादिरूपो

भवत्येव । न च पैङ्गिश्रुतिविरोधः । यथा बाल्ये सदेव पुंस्त्वं यौवनेऽभिव्यज्यत एवं सतामेवाऽऽनन्दादीनामभिव्यक्त्यपेक्षया तदुपपत्तेः । न चासतामुत्पत्तिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् ।

‘ बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् ।

स्वरूपाण्येव जीवस्म व्यज्यन्ते परमाद्विभोः ’ ॥

इति गौपवनश्रुतेः । अत एव नानुभवविरोधः । संसारावस्थायां सतामप्यानन्दादीनां भावरूपाज्ञानेनाऽऽवृततयाऽननुभवस्य तद्विपरीतानुभवस्य चोपपत्तेः । भगवत्प्रसादेनाऽऽवरणनिवृत्तौ सत्यामानन्दानुभवतद्विपरीतानुभवयोरुपपत्तेश्च । जीवस्वरूपस्याऽऽनन्दादेरावरणतन्निवृत्त्योरनभ्युपगमे बाधकमाह—‘ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गेऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा’ । अन्यथाऽऽवरणतन्निवृत्त्योरनभ्युपगमे सज्जीवानां मोक्षयोग्याणां नित्यमानन्दाद्यनुभवः स्यात् । अमुराणां कदाऽपि न स्यात् । दुःखाद्यनुभवश्च सदा स्यात् । मध्यमानां मानुषाणां तु नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी स्याताम् । ‘ नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवममुषा एवमनेवं च मनुष्याः ’ इत्यग्निवेशश्रुतिः ।

‘ नित्यानन्दबलेनैव युक्ता नैवं तु दानवाः ।

दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ॥

तेषां यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् ।

सम्यग्ज्ञानं तु देवानां मानुषाणां विमिश्रितम् ॥

विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिः ’ ।

इति भविष्यत्पर्वणि च । उपाधिरिह ब्रह्मो बोध्यः । तदयं फलितोऽर्थः—जीवाश्रितमनाद्यज्ञानमानन्दादेर्ब्रह्मस्वरूपतद्गुणगणादेश्चाऽऽवरकं मायाविद्याप्रकृत्यादिशब्दवाच्यं द्रव्यरूपं ज्ञानविरोधिभावरूपसज्ञानं सर्वथा स्वीकर्तव्यम् ।

‘ अनादिमायया मुक्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ’ [गौ० पा० १ । १६]

‘ भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः [श्वे० १ । १०] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तच्च प्रतिजीवं भिन्नमिति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिः । अनिर्वचनीयतानभ्युपगमाच्च नाद्वैतवादिमतप्रवेश इति । अत्रोच्यते—जीवो ब्रह्म नित्यानन्दादिस्वरूपत्वादित्याद्यनुमानस्य लाघवतर्कोपपत्तेश्चाभेदे प्रमाणत्वात् । ‘ नाहमानन्दो नाहं ज्ञानमित्यादेर्नाहं ब्रह्मेत्यस्य चानुभवस्य समानयोगक्षेमत्वात् । आवरणस्यापि तुल्यत्वात् । व्यूहावतारादाविवाऽऽखण्डलार्जुनादाविव त्वन्मते विरुद्धधर्मसमावेशस्य संभवाच्च । अनिर्वचनीयतायाश्चानिच्छता रुदताऽपि त्वयाऽभ्युपेयत्वाच्च । तद्वा च श्रुतयः । मैत्रायणीयोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमाप्नोतम्—‘ इन्द्रजालमिव मायामयस्वप्न इव मिथ्यादर्शनम् ’ [मैत्र्युप० ४ । २] इति । तिष्ठान्विह्वंजातीयिकाः पुराणश्रुतयः ।

‘ इन्द्रजालमिदं सर्वं मायया परिकल्पितम् ।

मिथ्या जीवेश्वरमिदा सत्यं ब्रह्मैव निष्कलम् ॥ ’

इति पैङ्गिश्रुतिः ।

‘ मृषा ह्येवैतत्सर्वं यदिदं किं च ’ इति काषायणश्रुतिः । एवंजातीयकानि तुरकमठकौ-
ष्ठरव्यादिश्रुतिप्रमाणान्यस्मिन्नर्थे सन्ति विस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते । युक्तिप्रपञ्चस्तु तत्त्वकौ-
स्तुभेऽनुसंधेय इति दिक् ॥ ३२ ॥ (१३)

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सांख्या आत्मनः कर्तृत्वं नेच्छन्ति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणम् । जीवः कर्ता
भवितुमर्हति । कुतः । शास्त्रार्थवत्त्वात् । ‘ यजेत जुहुयात् ’ इत्यादिशास्त्रस्य कर्तुः फल-
प्रतिपादकस्यार्थवत्त्वात् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुप-
दिशति । नचासति कर्तरि तदुपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति ‘ एष हि द्रष्टा
श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ’ [प्र० ४ । ९] इति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवः कर्ता । कुतः । विहारोपदेशात् । जीवप्रक्रियायां यथाकामं परिवर्तत
इति विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्च जीवः कर्ता । यस्माज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानश्रवणात् तदेषां
प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय ’ (बृ० २ । १ । १७) इति ‘ प्राणान्गृहीत्वा ’
(बृ० २ । १ । १८) इति च ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वम् । कुतः । ‘ विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ’
(तै० २ । ५ । १) इति । क्रियायां यागादिक्रियायाम् । इदमुपलक्षणम् । लौकि-
क्यामपि क्रियायां कर्तृत्वव्यपदेशात् । तदुक्तं भाष्यकृद्धिः—यदस्य लौकिकीषु च क्रियासु
वैदिकीषु च कर्तृत्वं व्यपदिशतीति । यदि विज्ञानमिति जीवनिर्देशो न स्यात् करण-
निर्देशो भवेत् तदा निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ।
कर्तृविभक्तिश्च श्रूयत इति जीवस्य कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

ननु यदि जीवः स्वतन्त्रः कर्ता स्यात्तर्हि नियमेन स्वहितमेव संपादयेन्नाहितमित्यत
आह—

उपलब्धिबदनियमः ॥ ३७ ॥

यथोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽपि देशकालादिसहकारिविशेषवशादनियमेनेष्टमनिष्टं वा
लभते तथा सहकारिवशादनियमेनेष्टमनिष्टं वा करिष्यतीत्यदोषः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता । कुतः । शक्तिविपर्ययात् । अयमर्थः—यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् । ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । बुद्धेः करणशक्तिर्हीयेत कर्तृत्वशक्तिश्चाऽऽपद्येत । बुद्धेश्च कर्तृशक्तौ सत्यां तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनादहं गच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीत्यादौ । बुद्धेश्च कर्तृत्वे कर्तुः करणसापेक्षत्वात्करणान्तरमभ्युपेयम् । ततश्च बुद्धिरिति कर्तेति नाममात्रे विवादः स्यात् । न वस्तुभेदः कश्चित् । करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाङ्गीकारात् । तस्मात्कर्ता जीवो न बुद्धिः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ (१४)

यदि जीवस्याकर्तृत्वं स्यात्तदा ध्यानधारणादावौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनेऽप्यकर्तृत्वं स्यात् । ततश्च समाध्यभावे मोक्षोऽपि न स्यादित्यर्थः । तस्माज्जीवः कर्तेति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ (१४)

तथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ (१५)

जीवस्य यदुक्तं कर्तृत्वं तर्हि स्वाभाविकमाहोस्विदौपाधिकमिति विशये स्वाभाविकमिति तावत्प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणोक्तैरेव हेतुभिः साधितत्वादिति । अत्रोच्यते—जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं न संभवति । अनिमोक्षप्रसङ्गात् । स्वाभाविकधर्माणां सति धर्मिण्युच्छेदासंभवात् । अन्यथा सत्यग्नौवौष्ण्योच्छेदः स्यात् । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—कर्तृत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वा-
न्निर्मोक्षः संभवत्यग्रेरिवौष्ण्यादिति । उक्तं च सुरेश्वराचार्यैः—

‘ आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्तताम् ।

नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्वेधः ’ इति ॥

तस्मादुपाधिप्रयुक्तमेवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथा च श्रुतिः—‘ ध्यायतीव लेलायतीव ’ [वृ० ४ । ३ । ७] इति, ‘ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं मोक्तव्याहुर्मनीषिणः ’ [क० ३ । ४] इति च । ‘ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ’ [वृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिश्रुतयोऽविद्यावस्थायां तस्यैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयन्ति । विद्यावस्थायां ते निवारयन्ति ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ’ [वृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिकाश्च श्रुतयः । तदेतदाहाऽऽचार्यैः—‘ यथा च तक्षोभयथा ’ इति । यथा लोके तक्षा वर्धकैर्वास्यादिकरणयुक्तः कर्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणो निर्व्यापारः सुखी भवति तद्वत् । तद्वद्व्यन्तो न सर्वांशे । नहि दृष्टान्ते सर्वसाम्यमिति न्यायात् । विस्तरस्तु भाष्येऽनुसंधेयः ॥ ४० ॥ (१५)

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदुक्तमविद्याकल्पितं जीवस्य कर्तृत्वं तत्किमीश्वरनिरपेक्षस्य भवति तत्सापेक्षस्य वेति संशय ईश्वरनिरपेक्षस्येति प्राप्तम् । लोके कृपीवलादीनां रागद्वेषावेव प्रवर्तकौ दृष्टौ तदनुसारान्धर्मधर्मयोः कर्तृजीवस्यापि तावेव प्रवर्तकावभ्युपेयौ । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये ईश्वरस्य प्रसज्येयातां जीवस्याकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत । किंच ' स्वतन्त्रः कर्ता [पा० सू० १ । ४ । ५४] इति स्मृतिविरोधश्चेति । तस्मान्नेश्वरः प्रवर्तक इति प्राप्ते ब्रूमः । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासाय । जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं परात्परमेश्वराद्विस्तुमर्हति । कुतः । तच्छ्रुतेः । ' एष ह्येव साधु कर्म कारयति ' कौ० ३ । ८] इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

नन्वेवमीश्वरस्य प्रवर्तकत्वे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गे जीवस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च स्यादित्यत आह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धा-
वैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ (१६)

तुशब्दश्चोद्यनिरासार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः प्रवर्तयति । अतो नेक्तदोषाः प्रसज्यन्ते । एवं हि ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' । ' स्वर्गकामो यजेत ' [आ० श्रौत० १० । २ । १] ' ब्राह्मणो न हन्तव्यः ' इत्येवमादेर्विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । किंचाऽऽदिपदेन देशकालादिवैयर्थ्यं कृतहानाकृताभ्यागमश्च स्यात् । एतन्निरपेक्षश्चेदीश्वरो जीवं प्रवर्तयति तदा वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् । तस्मात्कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरः प्रवर्तयति । वैषम्यनैर्घृण्ये इत्यत्र वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारमात्रं कृतम् । अत्र तु तस्य प्रवर्तकत्वं प्रतिपादितम् ॥ ४२ ॥ (१६)

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाश-
कितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य कर्तृत्वमीश्वराधीनमिति प्रतिपादितम् । तत्रेशित्रीशितव्यभावश्च भेदे सति भवति । स भेदः किं स्वामिभृत्ययोरिवाथवाऽग्निविस्फुलिङ्गयोरिव किं स्वामाविक आहोस्विदौपाधिक इति विचिकित्सायां स्वामिभृत्ययोरेवेशित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव संबन्ध इति प्राप्नोति । अत आहांश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति । यथाऽग्नौर्विस्फुलिङ्गोऽंश इवांशः । उपाधिं विना निरवयवस्याऽऽत्मनो मुख्यांशासंभवात् । मुख्यांशः कुतो न संभवति तत्राऽऽह— नानाव्यपदेशात् । ' सोऽवेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ' । [छा० ८ । ७ । १] ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' [बृ० ३ । ७ । २२] इत्यादौ जीवेशयोर्भेदव्यपदेशादित्यर्थः । नन्वेवमत्यन्तभेद एवास्तु किमर्थमंशकल्पना तत्राऽऽह—

अन्यथा चापीति । न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तर्हि प्रकारान्तरेणाप्यभेदव्यपदेशो भवति । तथा ह्येके शाखिनो दाशकितवादिभावमधीयते ' ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः ' इत्यादिना । आथर्वणिका ब्रह्मसूक्त आमनन्ति—दाशाः कैवर्त्ताः कितवा द्यूतकृतो दासाः प्रसिद्धाः । ते सर्वे ब्रह्मैवेति । ते हीनोदाहरणेन सर्वेषां ब्रह्मभावमामनन्ति । अनेन हीनोदाहरणेन सर्वेषां ब्रह्मभावमामनन्ति । अतो भेदाभेदात्मनानादंशत्वावगमः । ' नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ' [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिश्रुत्यन्तरमप्यभेदे प्रमाणम् ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चेतमेवार्थं गमयति—

‘ एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ’ ॥ [छा० ३।१।२।६] इति ।

अस्मान्मन्त्रवर्णादपि जीवस्यांशत्वनिश्चयः । ' न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः ' [छा० ८ । १५] इत्यादौ भूतशब्दस्य चेतने प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् । अस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ’ [१५-७] इति भगवद्गीतास्वपि जीवस्येश्वरांशत्वं स्मर्यते । तस्माज्जीवेश्वरयोरभेदः स्वाभाविको भेदस्त्वौपाधिक इति तात्पर्यम् ॥ ४५ ॥

नन्वत्यन्ताभेदे जीवदुःखेश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमाङ्गगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् । ततश्च सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

प्रकाशादिवन्मैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवोऽहमुपाध्यवच्छिन्नस्तदुत्पन्नं संसारदुःखमनुभवति नैवमीश्वरोऽनुभवति । यथा देहगतं छेदभेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानिभ्रान्त्याऽनुभवति तथा कलत्रपुत्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्याऽनुभवति । मिथ्याभिमाननिमित्तक एव दुःखानुभवः । नैवं परमात्मा दुःखादिभाक् । आधिचकदेहाद्यभिमानाभावात् । तत्र दृष्टान्तः—प्रकाशादिवदिति । यथा सौरश्चान्द्रमसो वा वियद्वाप्यावतिष्ठमानः प्रकाशोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धादङ्गुचक्रादिभावं प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथाऽऽकाशो घटादिषु

गच्छत्सु गच्छन्निव भासमानोऽपि परमार्थतो न गच्छति । यथा वा जलादिगतप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि सूर्यबिम्बं न कम्पते तद्वत् । तथा चाविद्यानिमित्तकजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव प्रतिपादयन्ति वेदान्तास्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्येवमादयः । तस्मान्नास्ति जीवसं-
बन्धिदुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति व्यासादयो यथा-

‘ तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥

कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ’ ॥

[महाभा० १२ । ३५३ । १४ । १६] इति ।

चशब्दात् ‘ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ’ [श्वे० ४ । ६]
‘ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ’ [क० ५ । ११]
इत्यादिश्रुतिसंग्रहः ॥ ४७ ॥

ननु ‘ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ’ [तै० २ । ६ । १] इति पर एवैकः सर्वेषां
भूतानामन्तरात्मा जीवभावोनावस्थितश्चेत्तर्हि विधिप्रतिषेधावीश्वरे प्रसज्येयातामिति शङ्का-
मपनुदति-

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञा विधिः । परिहारो निषेधः । ‘ ऋतौ भार्यामुपेयात् ’ । ‘ परदारान्न गच्छेत् ’
इत्यादी अनुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहसंबन्धात्स्याताम् । देहैः संबन्धो देहसंबन्धः ।
देहसंबन्धश्चाहमित्यभिमानस्तस्यैव संसारनिदानत्वात् । ज्योतिरादिवत् । यथा ज्योतिष
एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्यात्परिहीयते । नेतरः । एकस्यापि सवितुः प्रकाशो ह्यशुचिभूमिष्ठः
परिह्रियते नेतरः शुचिभूमिष्ठः । तद्वत् । तस्माज्जीवस्य देहसंबन्धाद्विधिनिषेधप्रसङ्गो
नैवैश्वरस्य तत्संबन्धाभावादिति ॥ ४८ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

संततिः संबन्धः । व्यतिकरः संकरः । देहसंबन्धाभावादेव फलसंबन्धोऽपीश्वरस्य
नास्तीत्यर्थः । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वाज्जीवस्यैव फलसंबन्धः स तु नेश्वरे संकीर्यत
इति सूत्रार्थः ॥ ४९ ॥

ननु कर्मफले तु कर्त्रेक्यात्संकीर्यतामित्याशङ्क्यामाह—

आभास एव च ॥ ५० ॥

परमात्मन आभास एवैष जीवः । जले सूर्यप्रतिविम्बवत् । यथैकस्मिन्प्रतिविम्बे कम्पमाने सति प्रतिविम्बान्तरं न कम्पते, एवमेकस्मिञ्जीवे कर्मफलभाजि न जीवान्तरं तत्कर्मफलभागभवति । तत्तदन्तःकरणोपाधिभेदात् ॥ ५० ॥

एवं स्वमते कर्मफलासांकर्यमुक्त्वा परमते सांकर्यमाह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

सांख्यानां समयेऽदृष्टं नाऽऽत्मसमवेतं किं तर्हि प्रधानवर्ति । प्रधानस्य तु सर्वसाधारणत्वात्प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकं नोपपद्यते । ततश्च बहुषु सर्वगतेष्वात्मसु सुखादिसांकर्यप्रसङ्गः स्यात् । काणादानामपि समये सर्वगतानामात्मनां साधारणेनाऽऽत्मनः-संयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यस्यैवाऽऽत्मन इदमदृष्टमिति नियमहेत्वभावादेव एव दोषः प्रसज्येत ॥ ५१ ॥

ननु प्रत्यात्ममहमिदं प्राप्तवानिदं परिहराणि प्रयत्नमित्यं करवाणीत्येवंविधा अभिसंधयो भिन्नास्तत्तदात्मनःसंयोगं नियंस्पन्ति ततोऽदृष्टभेदात्सुखदुःखभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवाऽऽत्मनःसंयोगेन सर्वात्मसंनिधौ क्रियमाणानां नियमहेत्वानुपपत्तेर्नोक्तदोषपरिहारः संभवति ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ (१७)

ननु विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरावच्छिन्नप्रदेश एवाऽऽत्मनःसंयोगो नान्यत्रेति अदृष्टादिव्यवस्थोपपत्स्यत इति चेन्न । अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषात्सर्व एवाऽऽत्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्तीति न प्रदेशकृतो विशेष इत्यर्थः । तस्मादात्मैक्यपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् । अत्र कश्चिदाह—‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्’ इत्यत आरभ्याऽऽ पादपरिसमाप्तेर्जीवः कर्ता भवति परं तु सा कर्तृत्वशक्तिः पराधीनैव ।

‘कर्तृत्वं कारणत्वं च स्वभावश्चेतना धृतिः ।

यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ ’

इति पैङ्गिश्रुतेः । तथा ‘अंशो नानाव्यपदेशात्’ इत्यादिसूत्राणामपि फलितोऽर्थ एवम् । तत्संबन्धित्वमेवात्रांशत्वम् । अंशो ह्येव परस्य योऽयं पुमानुत्पद्यते म्रियते च नाना ह्येनं

व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति भ्रातेति सखेति च ' इति पाराशर्यायणश्रुतेः । असंततेश्चा-
व्यतिकर इत्यस्य सूत्रस्यायमर्थः—जीवसमुदायः परमेश्वरस्य रूपं रूपं प्रतिरूपो भूत्वा
वर्तते । तद्विम्बरूपमस्य मुख्यार्थं सत्कारविषयो भवति । स च परमेश्वरः स्वसामर्थ्येनान-
न्तजीवविम्बरूपो जायते । तथा च चतुर्वेदशिखायाम्—‘ तस्य ह वा एतस्य पञ्च
रूपाणि शत रूपाणि तानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसंमितानि । अथाचराः सर्वे एवापूर्णाः
सर्वे एव बध्यन्तेऽथ मुच्यन्ते च केचन ’ इति । तदसारम् । ‘ एको हि जीव एक ईश्वरोऽ-
नेके जीवा अनेकेऽपीश्वरा उपाधिवैचित्र्याद्वस्तुत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ इति पौत्रायणश्रुतेः ।

‘ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ’ [अ० मि० १२] इत्यादिप्रसिद्धश्रुति-
भ्यश्च । विस्तरस्तु तत्त्वकौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ ५३ ॥ (१७)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

वियदादिविषये श्रुतिविरोधस्तृतीयपादेन परिहृतः । इदानीं चतुर्थेन पादेनेन्द्रियविषये
श्रुतिविरोधः परिह्रियते—

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

तत्रतावच्छान्दोग्यादिषु श्रुतिषु ‘ तत्तेजोऽसृजत् ’ [छा० ६ । २ । ३] ‘ तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ’ [तै० २ । १ । १] इत्याकाशादीनामुत्पत्तिः श्रूयते
न तथा प्राणानां क्वचिच्चानुत्पत्तिरैवेषां श्रूयते—‘ असद्वा इदमग्र आसीत् । तदाहुः । किं
तदसदासीदित्युपयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । के ते ऋषय इति । प्राणा वा ऋषयः ’ [अत०
६ । १ । १ । १] इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः
पठ्यते—‘ यथाऽग्रेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकः
सर्वे देवाः सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ति ’ [बृ० २ । १ । २०] इति । ‘ एतस्माज्जा-

यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ' [मु० २ । १ । ३] इत्यादौ । तत्र निर्णयमाह—
तथा प्राणाः । प्राणा इन्द्रियाणि तथोत्पद्यन्ते । यथा वियदादय उत्पद्यन्ते तथेत्यर्थः ।
व्यवहितस्यापि वियदादेस्तथेति तच्छब्देन परामर्शो नानुपपन्नः । तदुक्तं भाष्ये—प्राणो-
त्पत्तिवादिकाव्ये—

‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्योतिरापश्च पृथ्वी सर्वस्य धारिणी ’ [मु० २ । १ । ३ ॥]

इत्येवमादीनि यथा खाद्युत्पत्तिस्तथा प्राणायुत्पत्तिः । उत्पत्तिश्रुत्यविशेषादिति ॥ १ ॥

ननु केपुचित् प्रदेशेषु प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति तदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी स्यान्ने-
त्याह—

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

गौण्या असंभवो गौण्यसंभवस्तस्मात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया विरोधान्न
प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी व्यर्था । यत्तु प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावश्रुतिः ‘ ऋषयो वाव तेऽग्रेऽस-
दासन् ’ इति साऽवान्तरसृष्टिविषयेति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च प्राणजन्मश्रुतिर्न गौणी । कुतः । ‘ एतस्माज्जायते प्राणः ’ [मु० २ । १ । ३] इत्यत्र
तत्प्राक्श्रुतेः । तदिति लुप्तपट्टीकम् । तस्य जायत इतिपदस्य प्राणेषु प्राक्श्रुतेः । तदेव प्राक्श्रुतं
जायत इति पदमुत्तरेष्वाकाशादिष्वनुवर्तते । तत्राऽऽकाशादिषु जायत इति मुख्यं जन्म प्राणानां
प्रथमोद्दिष्टानां गौणमिति वैरूप्यं स्यात् । न ह्येकस्मिन्प्रकरणे एकस्मिन्वाक्ये चैकः शब्दः
सकृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः कचिन्मुख्यः कचिद्वौण इत्यध्यवसातुं शक्यं वैरूप्यप्रस-
ङ्गादिति हि भाष्यम् । अन्यत्रापि ‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] ‘ स प्राण-
मसृजत प्राणाच्छूद्राम् ’ [प्र० ६ । ४] इत्यादौ तथात्वेन विकारजातस्यानुत्पत्तिः प्रस-
ज्येत । तस्मात्प्राणोत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यैव न गौणी ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ (१)

इतश्च प्राणानामुत्पत्तिरभ्युपेया । कुतः । वाचस्तत्पूर्वकत्वात् । वाच इत्युपलक्षणं
वाक्प्राणमनसां तेजोवन्नपूर्वकत्वान्नानादपि प्राणानामुत्पत्तिरवगम्यते तस्मादित्यर्थः ।
छान्दोग्ये—‘ तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] इत्यस्मिन्नेव प्रकरणे ‘ अन्नमयं
हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ’ [छा० ६ । ५ । ४] इति विकारार्थमयदा
तेजोवन्नविकारत्वावगतेः । न च ‘ अन्नमयं हि सौम्य मनः ’ इत्यनया श्रुत्या नान्नमनसो-

एप्राणयोस्तेजोवाचोश्चोपादानोपादेयत्वमभिहितं किं तर्हि मनआदीन्प्रत्यक्षादीनामुपष्टम्भक-
त्वमात्रमिति वाच्यम् । मयटा विकारत्वावगतेः । नहि विकारो नाम कश्चिन्नित्योऽस्ति ।
तस्मान्मनआदीनां विकाररूपत्वादुत्पत्तिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ (१)

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

प्राणानामुत्पत्तिविषयः श्रुतिविरोधः परिहृतः । इदानीं संख्याविषयो विशेषः परिहि-
यते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । संप्रति कर्तातरे प्राणा इति चिन्त्यते । तत्र
क्वचित्सप्त प्राणा आम्नायन्ते—‘ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ’ [मु० २ । १ । ८]
इति । कचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेनाऽऽम्नायन्ते—‘ तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ’ [बृ०
३ । २ । १] इति । ग्रहाः प्राणाः । कचिन्त्रय ‘ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ ’
[तै० सं० ५ । ३ । २ । ५] इति । कचिदश ‘ नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी ’ [तै०
सं० ५ । ३ । २ । ३] इति । कचिदेकादश ‘ दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ’
[बृ० ३ । ९ । ४] इति । एवं कचिद्द्वादश ‘ सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् ’ [बृ०
२ । ४ । ११] इति । कचित्रयोदश ‘ चक्षुश्च द्रष्टव्यं च ’ [प्र० ४ । ८]
इत्यत्र । एवं प्राणसंख्यां प्रति विप्रतिपन्नासु श्रुतिषु किं तावत्प्राप्तम् । ‘ सप्तैव प्राणाः ’
इति । कुतः । सप्त गतेः । ‘ सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ’ [मु० २ । १ । ८]
इत्यादिश्रुतिषु सप्तत्वावगतेरित्यर्थः । ‘ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः ’ इति विशेषितत्वाच्च ।
विरुद्धानेकसंख्याश्रवणे प्रथमोपस्थितत्वास्तोककल्पनानुरोधाच्च सप्तसंख्यैव न्याय्या परिग्रही-
तुम् । संख्यान्तरं वृत्त्यभिप्रायम् ॥ ५ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ (२)

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । सप्तैव प्राणा इति नियन्तुं न शक्यते । यतो हस्तादयस्त्वपरे
सप्तम्भ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते । ‘ हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतः ’ [बृ०
३ । २ । ८] ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेति ।
तथा च स्मृतिः—

‘ पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणायामेन स युज्यते ।

तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ’ ॥ [ब्र० पु०] इति ॥

बद्धस्य वै बन्ध इत्यनेन प्रतिदेहमेवं बद्धो भवतीति सूचितम् । ‘ हस्ताभ्यां कर्म करोति ’
इत्येवमादिकासु श्रुतिषु सप्तत्वातिरेके स्थिते सति न्यूनसंख्याया अधिकसंख्यायामन्तर्भा-
वात् । नैवं मन्तव्यं श्रुतसंख्यासु प्राथम्यास्तोककल्पनानुरोधाच्च सप्तैव प्राणाः स्युरिति ।
किं तु कार्यवशादेकादशैव प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः—‘ दशमे पुरुषे प्राणा

आत्मैकादशः ' [वृ० ३ । ९ । ४] इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते
करणाधिकारात् । नन्वेकादशवादभ्यधिके द्वादशत्वत्रयोदशत्वे उदाहृते कथमेकादशेति चेत् ।
सत्यम् । नह्येकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति । यदर्थमधिकं करणं कल्पेत ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषया बुद्धिः । तत्साधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि पञ्चबुद्धी-
न्द्रियाणि च वचनादानगत्युत्सर्गानन्दाः पञ्चकर्मेन्द्रियभेदाः । तदर्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि ।
तथा च श्रुतिः—‘ हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यम् ’ [प्र० ४ । ८]
इत्यादिः । सर्वार्थविषयमेकमन्तःकरणं तदेव मनोबुद्ध्यहंकारचित्तवृत्तिकं काचिद्विन्नवद्व्यप-
दिश्यते । एवमेकादश प्राणाः । अपि च ‘ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः ’ इत्यत्रापि चत्वार
एव प्राणा अभिहिताः स्युः । एते स्थानभेदात्सप्त गण्यन्ते । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे
नासिके एका वागिति । न च चतुर्णामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति वक्तुं शक्यम् ।
हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयानां सत्त्वात् । तथा नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीत्यत्रापि
देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते न प्राणतत्त्वाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । काचिदुपास-
नार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते । एकादशव्यापाराणां दर्शनश्रवणाघ्राणास्वादनस्पर्शनवदनादा-
नगमनानन्दविसर्गध्यानानामुपलम्भात्तत्साधनत्वेनेन्द्रियाण्येकादशेत्युपगन्तव्यम् । तस्मा-
देकादशैव प्राणा इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ (२)

अणवश्च ॥ ७ ॥ (३)

इदानीमुक्तानां प्राणानां स्वरूपनिर्णयायेदमधिकरणम् । तत्र तावत्सांख्यो मन्यते—सर्व-
गतानीन्द्रियाणि प्रासादशिखरारूढस्य पुरुषस्योदयाद्रिशिखरमारूढस्य मार्तण्डस्य झटिति
चक्षुषा मण्डलदर्शनात् । एवं प्राणश्रोत्रे अपि दूरादेव गन्धशब्दान्गृहीतः । एवं सत्यपि
तत्तच्छरीरावच्छिन्नप्रदेशेषु तत्तज्जीवकर्मफलभोगाय वृत्तिलभो भवतीति । अत्रोच्यते—
इन्द्रियाणां सर्वगतत्वमुक्तम् । कल्पनागौरवात् । देहावच्छिन्नैर्वृत्तिमद्विरिन्द्रियैरेवाशेषव्य-
वहारसिद्धौ किमनया सर्वगतत्वकल्पनया । किंच श्रुतिस्त्क्रान्तिगत्यागतीर्जाविस्य प्रतिपादयति
ताश्च सर्वगतस्य जीवस्य न मुख्याः संभवन्ति । अतो ह्यमुख्यत्वसिद्धयर्थमिन्द्रियोपाधिः
स्वीकृतः । यदि सोऽप्युपाधिः सर्वगतः स्यात् । कुतस्तर्ह्युत्क्रान्त्यादयोऽमुख्याः संभवेयुः ।
तस्मादसर्वगताप्येवेन्द्रियाणि । मध्यमपरिमाणेष्वेवैतेष्वदृश्यत्वविवक्षया सूत्रकारेणाणुशब्दः
प्रयुक्तः । तदुक्तं भाष्यकारैः—अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वम् ।
कृत्स्नेदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इति
सिद्धम् ॥ ७ ॥ (३)

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ (४)

मुखविले संचरन्नुच्छ्वासकारी वायुर्मुख्यः प्राणः । स चैतरप्राणवद्ब्रह्मधिकार इत्यति-
दिशति । मुख्यप्राणो जायते न वेति विशये मुख्यप्राण इन्द्रियवन्न जायते । कुतः ।

नासदासीदिति ब्रह्मसूक्ते-‘ आनीदधातं स्वधया तत्रैकम् ’ [ऋ० सं० मं० १० अ० ११ सू० १२९] इति सृष्टेः प्राणानीदिति प्राणव्यापारश्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः । आनीच्छद्दो हि न प्राक्सृष्टेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति तन्निषेधात् । तर्ह्यानीदित्यस्य का गतिः । आनीदिति केवलब्रह्मसत्तापरं न तु प्राणस्यानुत्पत्तिपरमित्यवगच्छ ‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ’ [छा० ६ । २ । १] इत्यादिभिः सृष्टिप्रागवस्थाप्रतिपादकश्रुत्यन्तरैः समानार्थत्वात् । ‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ’ [मुण्ड० २ । १ । ३] इति श्रुत्या स्पष्टं प्राणोत्पत्तेराज्ञानात् । ‘ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ’ [मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादिश्रुत्या जगदुपादानस्य ब्रह्मणः प्राणादिसमस्तविशेषविरहस्य दर्शितत्वाच्च । तस्मादिन्द्रियवत्प्राणो जायते । श्रेष्ठ इति शब्दो मुख्यप्राणवाची । ‘ प्राणो वाव अ्येष्टश्च श्रेष्ठश्च ’ [छा० ५ । १ । १] इति श्रुतेः । निषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभाज्येष्टत्वम् । नचेत्तस्य तथा वृत्तिलाभः स्यात्तर्हि योनौ निषेक्तं शुक्लं न प्ररोहेत् । चक्षुरादीनां तु संस्थानविशेषोत्पत्त्यनन्तरं वृत्तिलाभात्कनीयस्त्वम् । प्राणस्य श्रेष्ठत्वं च गुणाधिक्यात् । ‘ न वै शक्ष्यामस्वदृते जीवितुम् ’ [बृ० ६ । १ । १३] इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ [४]

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किं स्वरूप इतीदानीं विचार्यते । बाह्यवायुरेव वैष्णुरन्ध्रवन्मुखच्छिद्रे प्रविश्यावस्थितो नाम्ना प्राण इति व्यपदिश्यते । न तु प्राणो नाम किञ्चित्त्वान्तरम् । कुतः । ‘ यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः ’ इति श्रुतेः । अथवा पञ्जरस्था बहवः पक्षिणो यथा स्वयं चलन्तः पञ्जरमपि चालयन्ति । तथैकादशाक्षाणि स्वस्वव्यापारेण देहं चेष्टयन्ते । तत्र देहचालनाख्यो योऽयं सर्वेन्द्रियसाधारणो व्यापारः स प्राणो भविष्यति । तथा च सांख्यैरुक्तम्—‘ सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ’ [सां० का० ६९] इति । तस्मान्न तत्त्वान्तरं प्राण इति प्राप्ते ब्रूमः । न वायुः प्राणो नापि क्रियाकरणव्यापारः । कुतः । पृथगुपदेशात् ।

‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायु ज्योतिरापश्च पृथ्वी सर्वस्य धारिणी ’ [मुण्ड० २ । १ । ३] इत्यादौ वायुकरणाभ्यां प्राणस्य पृथगुपदेशात् । कथंतर्हीयं श्रुतिः ‘ यः प्राणः स वायुः ’ इति । उच्यते—वायुरेवाध्यात्ममापन्नः पञ्चवृत्तिविशेषात्मनाऽवतिष्ठमानो हि प्राण इति भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रमतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते इति भाष्यकृत आहुः । विशारण्यपादास्तु ‘ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति ’ इति श्रुत्यन्तरे चतुष्पाद्ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेनाऽऽध्यात्मिकप्राणस्याऽऽधिदैविकवायोश्चानुग्राह्यानुग्राहकरूपेण विभेदः स्पष्टमेव निर्दिष्टः । अतो ‘ यः प्राणः स वायुः ’ इत्येकवश्रुतिः कार्यकारणयोरभे-

दृष्ट्या नेतव्या । तस्मात्तत्त्वान्तरं प्राणा इत्याहुः । यत्तु सांख्यैरुक्तं तदसत् । इन्द्रियाणां सामान्यवृत्त्यसंभवात् । पक्षिणां तु चलनान्येकविधानि पञ्जरचालनस्थानुकूलानि भवन्ति । न चेन्द्रियाणां दर्शनश्रवणमननादिव्यापारा एकविधाः । अतो न देहचालनानुकूलस्तस्मात्सांख्यमतमनादेयम् ॥ ९ ॥

अथेदानीं प्राणस्य जीववत्त्वादन्यप्रसङ्गं वारयति—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टादिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्वातन्त्र्यनिरासार्थः । यथा चक्षुरादीनि जीवस्योपकरणानि तद्वन्मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवज्जीवस्योपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः । तत्सहशिष्टादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सह प्राणः शिष्यते । प्राणसंवादादिषु समानधर्माणां च सह शासनं युक्तम् । बृहद्रथंतरादिवत् । आदिपदेन संहतत्वाच्चेतनत्वादीनामस्वातन्त्र्यहेतूनां संग्रहः ॥ १० ॥

ननु चक्षुरादिवत्प्राणस्य जीवं प्रति करणभावेऽभ्युपगम्यमाने तेषां रूपादिविषयवत् प्राणस्यापि विषयोऽभ्युपेयः स्यात् । स तु न दृश्यते । पूर्वं कार्यवशादेकादशैव करणानीति प्रतिपादितम् । तत्कथं विषयाभावात्प्राणस्यापि कारणत्वमत आह—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयन्ति ॥ ११ ॥

मुख्यप्राणस्य चक्षुरादिवत्करणत्वं नाभ्युपगम्यते किं तर्हि राजमन्त्रिवज्जीवस्योपकरणस्वमभ्युपेयते । तथाचाकरणत्वाच्चक्षुरादितुल्यकार्याभावेऽपि न दोषः । नचैतावता कार्याभावः । सर्वेन्द्रियधारणत्वाद्यसाधारणकार्यवत्त्वस्य सत्त्वात् । तथा हि दर्शयन्ति श्रुतयः—

‘अथ ह प्राणा अहंश्रेयसे व्यूदिरे’ [छा० ५ । १ । ६] इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन्व उक्तान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः’ इति चोपन्यस्य ‘तान्ब्रह्मिष्ठः प्राण उवाच मा मोहषापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि’ [प्र० २ । ३] इति । ‘यस्मात्सस्माच्चक्षुरात्प्राण उक्तामिति तदैवैतच्छृण्वति’ [बृ० १ । ३ । १९] ‘तेन यदश्नाति यस्मिन्निति तेजेतरान्प्राणानवति’ [छा० १ । २ । ९] इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । ‘कस्मिन्खल्वहमुत्क्रान्त उक्तान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यानीति स प्राणमसृजत’ [प्र० ६ । ३ । ४] इति च प्राणनिमित्ते जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्भनोबह्वपदिश्यते ॥ १२ ॥ (५)

इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य कार्यविशेषः । यस्मादयं पञ्चवृत्तिः श्रुतिषु व्यपदिश्यते । तत्र दृष्टान्तः—मनोवदिति । यथा मनसः श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषयाः पञ्च वृत्तयः

प्रसिद्धाः । न तु ' कामः संकल्पः ' [वृ० १ । ५ । ३] इत्याद्याः परिगृह्यन्ते पञ्च-
संख्यातिरेकात् । यथा पञ्चवृत्तिकं मन एवं प्राणोऽपानौ व्यान उदानः समानश्चेति पञ्च-
वृत्तिकः प्राणः । प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा प्राणः । अत्राग्नवृत्तिर्निश्वासादिकर्माऽपानः । व्यान-
स्तयोः संधिवीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्वगतिरुक्त्वात्यादिहेतुः । समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु
रसं नयतीत्येवं पञ्चवृत्तिः प्राणः । जीवोपकरणमपि प्राणस्य मनोवदिति योजनीयम्
॥ १२ ॥ (५)

अणुश्च ॥ १३ ॥ (६)

मुख्यप्राणोऽयं विभुः सूक्ष्मो वेति विशये विभुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । सर्वव्यापि-
त्वश्रुतेः । श्रुतिश्च- ' समः पृथुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽ-
नेन सर्वेण ' [वृ० १ । ३ । २२] इति । तस्माद्व्यापी प्राण इति प्राप्ते ब्रूमः-
आधिदैविकस्य हिरण्यगर्भप्राणस्य समष्टिरूपेण व्यष्टिरूपेण चावस्थानाद्विभुत्वमस्तु । ' वायु-
रेव व्यष्टिर्वायुरेव समष्टिः ' [वृ० ३ । ३ । २] इति श्रुतेः । तदेव विभुत्वं ' समः पृथुषिणा '
[वृ० १ । ३ । २२] इत्यादिश्रुतावुपासनार्थं प्रपञ्चितम् । आध्यात्मिकस्तु प्राण
इन्द्रियवददृश्यः परिच्छिन्नश्च । आध्यात्मिकस्य व्यापित्व उक्क्रान्तिगत्यागतयो नोपपद्येरन् ।
किंचोक्क्रान्तौ पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वात्सूक्ष्मः । तस्मात्प्राणः परिच्छिन्नः ॥ १३ ॥ (६)

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादीनीन्द्रियाणि स्वस्वविषये किं स्वातन्त्र्येण प्रवर्तन्त आहोस्वित्त्वाधिष्ठातृदेवता-
परतन्त्राणीति विशये स्वकार्यशक्तियोगात्स्वातन्त्र्येणैव प्रवर्तन्ते । तत्तदेवताधिष्ठितानां
प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तत्तदेवताजन्यस्य भोगस्य तत्तदेवतानामधिष्ठात्रीणां
भोगप्राप्तौ जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यात् । इष्टापत्तौ भोगाभावाच्छरीरमुच्छिद्येतेति प्राप्ते ब्रूमः ।
ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्विति । तुल्यवदः शङ्कानिरासार्थः । अधिष्ठीयत इत्यधिष्ठानं कर्मणि
ल्युट् । ज्योतिरग्निः । अग्न्याद्यधिष्ठात्रीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्वस्वकार्ये
प्रवर्तत इति प्रतिज्ञा । कुतः । तदामननात् । तस्य ज्योतिराद्यधिष्ठितत्वस्याऽऽमननात् ।
' अग्निर्वाग्भूत्वा मुखे प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ' [ऐ० २ । ४]
इत्यादौ वागादीनामग्न्याद्यनुगृहीतत्वं श्रूयते । स्मृतावपि—

वागध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

वक्तव्यमधिभूतं तु बहिस्तत्राधिदैवतम् ॥

इत्यादिकायां स्मर्यते ।

अतो देवपरतन्त्रा चेन्द्रियप्रवृत्तिः । तस्मादधिष्ठातृदेवतार्थनैवेन्द्रियाणां प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

नन्वग्न्यादिदेवतानामधिष्ठात्रीणामिन्द्रियप्रवर्तकत्वे तासामेव भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शरीर-
स्येति शङ्कायां प्राप्तायामुत्तरमाह—

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते । स्वस्वामिसंबन्धे च मनुष्ये । प्राण उपलक्षणार्थः । प्राण-
वता कार्यकारणसंघातस्वामिना शरीरेणैव प्राणानां संबन्धः श्रुतेरवगम्यते शब्दात् ।
तथाहि श्रुतिः—‘ अथ यत्रैतदाकाशमनुविपण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ
यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम् ’ [छा० ८ । १२ । २४] इत्येवमादिका
शरीरेणैव प्राणानां संबन्धं श्रावयति । देवताधिष्ठितं प्राणं गन्धज्ञानमात्रार्थम् । शरीरस्य
तु तन्निमित्तो भोग इत्यर्थः । अधिष्ठातृणामेव भोक्तृत्वे विरुद्धविक्रियत्वं प्रसज्जेत । अतः
शरीर एक एव भोक्ता ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ (७)

तस्य शरीरस्यास्मिञ्शरीरे नित्यत्वान्नित्यसंनिहितत्वाच्च भोक्तृत्वं न देवतानाम् । तासां
तत्र पुण्यपापलेपाभावात् । ‘ न ह वै देवान्पापं गच्छति ’ [बृ० १ । ५ । २०]
इति श्रुतेः । ता हि देवताः परस्मिन्नेश्वर्यपदेऽवतिष्ठमानाः क्षुद्रे मनुष्यादिदेहे भोगं न
प्रतिलब्धुमर्हन्ति । देवतादेहेषु परमभोगस्य सिद्धत्वात् । तस्मात्सतीष्वप्यधिष्ठात्रीषु देव-
तासु न जीवस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव ता न भोक्तृपक्षस्य । तस्माज्जीव
एव भोक्ता देवतास्तु करणाधिष्ठात्र्य एवेति सिद्धम् ॥ १६ ॥ (७)

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

मुख्य एकः प्राणोऽन्ये चैकादश प्राणा इति प्रागुक्तम् । तत्रेत्यं संशयः—किं मुख्य-
स्यैव प्राणस्यापानादिवद्वागादयो वृत्तिभेदाः किं वा तत्त्वान्तराणीति । मुख्यस्यैवतरे वृत्तिभेदा
इति तावत्प्राप्तम् । वागादीन्द्रियाणि मुख्यप्राणस्य वृत्तयो भवितुमर्हन्ति । कुतः । तेषां प्राण-
रूपत्वश्रवणात् । तथाहि श्रुतिः—‘ ह्येतास्यैव सर्वे रूपमसामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपम-
भवंस्तस्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति ’ [बृ० १ । ५ । २१] एवं प्राप्ते ब्रूमः । श्रेष्ठान्मु-
ख्यप्राणादन्यत्र मुख्यप्राणं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादश प्राणा इन्द्रियाण्युच्यन्ते । कुतः ।
तद्व्यपदेशात् । श्रुतौ तेषामिन्द्रियत्वाभिधानादित्यर्थः । ‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च ’ [मु० २ । १ । ३] इति श्रुतौ प्राणस्येन्द्रियाणां च पृथङ्निर्देशात् ।
प्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वम् । प्राणशब्द इन्द्रियेषु भाक्तः—‘ तमुक्तामन्तं सर्वे प्राणा
अनूक्तामन्ति [बृ० ४ । ४ । २] इत्यादौ । ननु द्वाहृतश्रुतौ मनसोऽपि पृथङ्निर्देशा-
दिन्द्रियेभ्यस्तस्यापि तत्त्वान्तरत्वमस्ति चेन्न । ‘ मनःप्राणीन्द्रियाणि ’ [म० गी० १३ । २]

१५ । ७] इत्यादिस्मृतिषु मनस इन्द्रियत्वप्रसिद्धेः । ब्राह्मणपरिव्राजकम्यायेन तस्येन्द्रिय-
श्रेष्ठत्वख्यापनाय पृथङ्निर्देशो न तत्त्वान्तरत्वसिद्धयर्थः । प्राणे तु श्रुतिस्मृत्योः क्वापीन्द्रि-
यत्वव्यपदेशाभावात्तत्त्वान्तरत्वमेवेति ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः श्रूयते ' ते ह वाचमूचुः ' [वृ० १ । ३ । २]
इत्युपक्रम्य वागादीनसुरापामविव्वस्तानुपन्यस्य वागादिप्रकरणमुपसंहृत्य ' अथ हेममासन्त्यं
प्राणमूचुः ' [वृ० १ । ३ । ७] इत्यसुरविव्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुप-
क्रमात् ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥ (८)

वैलक्षण्यं तु श्रुतिपूर्वपादितं सुक्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एवैको मृत्युनाऽ-
नाप्त आप्ता इतरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणघातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणामेवंजातीय-
को भूयाद्वैलक्षण्यभेदः । यदुक्तं ' त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् ' [वृ० १ । ५
२१] इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति । तदयुक्तम् । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्वेदप्र-
तीतेः । तथाहि—' अदिष्याम्येवाहमिति वादध्रे ' [वृ० १ । ५ । २१] इति वागा-
दीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य ' तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ' ' तस्माच्छ्रमस्यैव वाक् ' इति
च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय ' अथेममेव नाऽऽप्नोद्योऽयं मध्यमः
प्राणो यः संचरंश्च न व्यथते ' [वृ० १ । ५ । २१] इति पृथक्प्राणं श्रमरूपेण मृत्यु-
नाऽनभिभूतमनुत्क्रामति ' अयं वै नः श्रेष्ठः ' [वृ० १ । ५ । २१] इति च श्रेष्ठता-
मस्यावधारयति । तद्रूपमभवनं तु तदधीनचेष्टत्वमेव न तत्स्वरूपापत्तिरिति सन्तव्यम् ।
तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणादिन्द्रियाणीति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (८)

संज्ञामूर्तिवत्त्वस्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

' सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ' [छा० ६ । २ । १ इति सतो ब्रह्मणस्तेजोब्रह्मणं
सृष्टिमुक्त्वाऽथ ' सैयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्तो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृत्सकैकां करवाणीति ' [छा० ६ । ३ ।
२] विषयः । तत्र संशयः—नामरूपव्याकरणं किं जीवकर्तृकमाश्वरकर्तृकं वेति । ईश्व-
रेण पञ्चभूतेषु सृष्टेषु भौतिकयोः श्रूयमाणदृश्यमातयोर्महीधरादिनामरूपयोर्जीव एव सृष्ट्य-
भक्षितुमर्हति । कुतः, अनेन जीवेनाऽऽत्मनेति विशेषणादिति प्राप्तेऽभिधीयते । तुः शङ्का-
निरासार्थः । जीवेनानुप्रविश्येति प्रवेशेनैव जीवोऽप्येति सांनैहितत्वान् । जीवेन व्याकरवा-
णीत्यव्यवहितान्वयः स्यात् । नहि जीवस्य ताताविधनामरूपनिर्माणशक्तिरस्ति । ईश्वरस्य

।ऽस्तु शक्तियुक्तत्वात् । ‘ पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ’ [श्वे० ६ । ८ ।] इति श्रुतेः । किं च व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषोऽपीश्वरपक्षे समञ्जसः । संज्ञाया नाम्नो मूर्ते रूपस्य च क्लृप्तिर्व्याकरणं त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरादेव भवितुमर्हति । कुतः । उपदेशात् । ‘ आकाशो ह वै नामरूपयौर्निर्वहिता ’ [छा० ८ । १४ । १] इत्यादिश्रुतिष्वाम्नानात् । त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणमुपलक्षणीयमिति स्मृतिकारा आहुः । तस्मादीश्वरकर्तृकमेव नामरूपव्याकरणं न जीवकर्तृकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथाहि श्रुतिः—‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ’ [छा० ६ । ५ । १] इति । एवमितरयोरप्यप्तेजसो-र्यथाशब्दं कार्यं ज्ञेयम् । मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम् । अस्थि मज्जा वाक् तेजस इति । अन्नान्नाप्तेजांसि मनःप्राणवाचामुपष्टम्भकान्येव नोपादानानीति स्मृतिकारा आहुः ॥ २१ ॥

ननु त्रयाणामपि तेजोबन्धानां त्रिवृत्कृतत्वाविशेषे किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशो भव-
तीदं तेज इमा आप इयं पृथ्वीति कथमिदमनस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां मूत्रादि ।
इदं तेजसोऽस्थ्यादीति तत्राऽऽह—

वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ (९)

तुशब्दश्चोद्यनिरासाय । विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे पृथिव्यादिभूयस्त्वात्तद्वादः पार्थिवादिव्यपदेश इत्यर्थः । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्या-
यसमाप्त्यर्थः ॥ २२ ॥ (९)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुना हरिदीक्षितेन विरचितायां

ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

यस्मिन्न्यन्मायया दृश्यमेतद्यदनुविद्धया ।

कल्पितं सत्यबद्धाति तस्मै नृदरये नमः ॥

तदन्तरप्रतिदत्तौ रंहति तंपरिषदन्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये वेदान्तैः प्रतिपादिते ब्रह्मदर्शने क्षुतिस्मृतितिन्यायविरोधोऽनूद्य परिहृतः
परपक्षाणां ज्ञानपेक्ष्यत्वमुपपादितम् । अध्येदानीं सत्यदर्शनाय साधनविचारोऽस्मिन्नध्याये

क्रियते प्रसङ्गागतं च किमप्यन्यन्निरूप्यते गुणोपसंहारादि । तत्र तावत्प्रथमे पादे पञ्चाग्नि-
विद्यामाश्रित्य वैराग्यहेतोर्जीवस्य देहान्तरगतिर्विचार्यते । ‘ तस्माज्जुगुप्सेत ’ [छा० ५.
१०] इति पञ्चाग्निविद्यान्ते श्रवणात् । तत्र देहोदेहान्तरं गच्छजीवः किं शरीरारम्भकैर्भू-
तसूक्ष्मैरवेष्टितो गच्छति वेष्टितो वा । किं तावत्प्राप्तम् । भूतसूक्ष्मैरसंवेष्टित इति । कुतः ।
भूतसूक्ष्माणां सर्वत्र सुलभत्वेन सह नयनस्य निष्प्रयोजनत्वात् । तस्मादसंपरिष्वक्तो याती-
त्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्राप्तौ देहवीजभूतैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो
वेष्टितो रंहति गच्छति । भूतमात्राणां सर्वत्र सुलभत्वेऽपि देहवीजभूतानां तासां न सौल-
भ्यम् । कुतः । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । पञ्चमीद्विवचनम् । प्रश्नस्तावदित्यं—‘वेत्य यथा पञ्च-
म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति’ [छा० ५ । ३ । ३ ।] इति । निरूपणं प्रतिवच-
नम् । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपिन्सु पञ्चस्वप्निषु श्रद्धासोमवृष्टयन्तरेतोरूपाः पञ्चाऽऽहुतीर्दर्शयित्वा
‘ पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ’ इति । अस्यार्थः—द्युलोकापर्जन्यपृथिवीपुरुषयो-
पितः पञ्च पदार्था उपोसन्नायामग्निवेन परिकल्पितास्तेष्वग्निषु स्वर्गं गच्छन् पुनरागच्छंश्च जीव
आहुतित्वेनोक्तः । इष्टापूर्तकारी जीवः स्वर्गमारुह्योपभोगेन कर्मणि क्षीणे सति पतित्वा
वृष्टिरूपेण भूमिं प्राप्यान्नद्वारेण पुरुषं प्राप्य रेतोद्वारेण योपिति प्रविश्य शरीरं गृह्णाति ।
ततः पुंशब्दोपलक्षितानि देहवीजानि पञ्च भूतान्याप इत्युच्यन्ते । ता आपो द्युलोकादि-
भ्योऽवतरन्त्यः पञ्चमे स्थाने शरीरत्वं प्राप्य पुरुषशब्दवाच्या भवन्तीति । तस्मादग्निः
संवेष्टितो जीवो रहतीति गम्यते ॥ १ ॥

ननूदाहृतश्रुतावध्योग एव गम्यते न भूतान्तरयोगस्तत्कथं प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः
संपरिष्वक्तो रंहतीत्यत आह—

ज्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुः शङ्कानिरासार्थः । अपां त्रिवृत्करणश्रुतेरज्यात्मकत्वात्तेजोवन्नात्मकत्वात्तास्वा-
रम्भिकास्वभ्युपगतासु तेजोन्ने अप्यवश्यमभ्युपगन्तव्ये भवतः । तदुत्पन्नं शरीरमपि ज्यात्म-
कमेव । न केवलमभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । नन्वेवं सति ‘ आपः पुरुषवचसो भवन्ति ’
इति केवलमपामेव कथं ग्रहणं तत्राऽऽह—भूयस्त्वादिति । इतरापेक्षयाऽपां बाहुल्यादि-
त्यर्थः । दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणे देहवीजेऽपि द्रवद्रव्यबाहुल्यं देहे लोहितादिबाहुल्यं
च । कर्मणि च देहारम्भकेऽग्निहोत्रादौ सोमाज्यपयआदिद्रवद्रव्यबाहुल्यम् । अत एवाऽऽपः
श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकारव्येऽग्नौ हूयन्त इत्युक्तम् । तस्मादपां बाहुल्यादशब्देन
सर्वेषां देहवीजानामुपादानं युक्तम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

किं च प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्रूयते—‘ तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामग्नि-

प्राणमनूक्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्रामन्ति ' [वृ० ४ । ४ । २] इति । प्राणानां निराश्रयाणां गमनासंभवात्तदाश्रयत्वेन भूतसूक्ष्मगमनमावश्यकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि देहान्तरप्रतिपत्तौ जीवेन सह गच्छन्ति न वेति विशये न गच्छन्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथा हि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीनां गच्छन्तीति दर्शयति ' यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वाचं प्राणः [वृ० ३ । २ । १३] इति । इति चेन्न । कुतः । भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगमनश्रुतेर्गोणत्वात् । प्राणगमनव्यतिरेकेण जीवस्य देहान्तरे भोगासंभवात् ' प्राणमनूक्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्रामन्ति ' इति श्रुत्यन्तरसिद्धत्वाच्च । वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीनां गच्छन्तीत्युपचर्यते । ' ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः ' [वृ० ३ । २ । १३] इति तत्रतत्राऽऽग्न्यायते । नच लोमानि केशाश्च यथाक्रममोषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति संभवति तद्वत् ।

‘ मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युक्रामतीश्वरः ॥

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ' [भ० गी० १५ । ७-८] इति स्मृतिरत्रानुसंधेया । तस्मादिन्द्रियाणि जीवेन सह गच्छन्तीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

ननु युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित इति पञ्चाग्नयो पञ्चानामाहुतीनां श्रद्धासोमवृष्ट्यन्तरेतो-लक्षणांनामाधारत्वेनाधीताः । तत्र प्रथमेऽग्नावपामश्रवणादनुपपन्नमेतत् ' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषं वचसो भवन्ति ' इति । तथाहि-‘ असौ वाव लोको गौतमाग्निः ' [छा० ५ । ४ । १] ' तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति ' [छा० ५ । ४ । २] इति श्रुतौ श्रद्धा हौम्यद्रव्यत्वेनाधीता न तत्राऽऽपो हौम्यद्रव्यत्वेन श्रुताः । श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः । तत्कथमाहुतीनामव्वाहुल्यमुपपद्यते । प्रथमेऽग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति । नैव दोषः । हि यस्मात्प्रथमेऽप्यग्नौ ता एवाऽऽपः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः । उपपत्तेः । एवं प्रश्नप्रतिवचनयोरनाकुलमेकवाक्यत्वमुपपद्यते । इतरथाऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता च न स्यात् । आपश्च श्रद्धाशब्दवाच्या भवन्ति । ' श्रद्धा वा आपः ' [तै० सं० १ । ६ । ८ । १] इति श्रुतेः । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायादप्यु श्रद्धाशब्द उपपद्यते । मन्त्रशब्द इव पुरुषेषु । तस्माच्छ्रद्धाशब्देनाऽऽप एवाभिप्रेता इति सिद्धम् ॥ ५ ॥

अभ्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्यादैतत् । प्रश्नप्रतिवेचनाभ्यामापः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषशब्दवाच्यत्वं प्राप्नुयुः । यदि तावज्जीवेन संपरिष्वक्ता रंहेयुः । तच्च नास्ति । कुतः । अभ्रुतत्वात् । अस्मिन्वाक्येऽपामिव जीवानामश्रुतत्वादिति । नैषदोषः । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । ‘अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति’ [छा० ५ । १० । ३] इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणमार्गेण चन्द्रप्राप्तिं कथयति श्रुतिः—‘आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा’ [छा० ५ । १० । ४] इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति’ [छा० ५ । ४ । २] इति श्रुतिसाम्यात् । तेषां चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसाधनभूता दधिपयःष्वभृतिष्वापः सन्ति । द्रवद्रव्यत्वात् । ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिण आश्रयन्ते । तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनान्येऽप्रावृत्विजो जुहति ‘असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा’ इति । तत आहुतिरूपा आप इष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्टयामुं लोकं फलभोगाय नयन्ति । ता एव श्रद्धां जुहतीत्यभिप्रेताः । तस्मादाहुतिमयीभिरग्निः संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलभोगायेति श्लिष्यते शेष इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु फलभोगाय ब्रुलोकगमनमसंगतम् । ‘एव सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति’ [छा० ५ । १० । ४] इति ‘ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति’ [बृ० ६ । २ । १६] इति समानविषयश्रुत्यन्तरादन्नवश्रवणात्, देवैर्भक्षितानां फलभोगासंभवादित्याशङ्क्याऽऽह—

मात्तं वाऽनात्मविच्चात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ (१)

वाशब्दश्चेयन्निरासार्थः । इष्टादिकारिणां यदुक्तमन्नत्वं तद्वात्तं गौणम् । अन्यथा ‘स्वर्गकामौ यजेत’ इत्यादिश्रुतिरुपरुध्येत । इष्टादिकारिणां स्वर्गभोगहानिश्च स्यात् । ‘ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति’ [भ० गी० ९ । २१] इत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । अन्नशब्दश्चोपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्नेषूपचर्यमाणो दृश्यते । यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति । तस्मादिष्टादिकारिणां स्वस्य गुणभावं गतैरिह यत्सुखमनुभूयते तेन या स्वस्य प्रीतिरुपजायते सा तस्यान्नम् । तथा स्वर्ग इष्टादिकारिभिर्यत्सुखमुपभुज्यते तदेव देवानामन्नमित्युच्यते न मोदकादिद्वर्चणं निगरणं वाऽन्नं विवक्षितम् । तथाच श्रुतिः—‘न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति’ [छा० ३ । ६ । १] इति देवानां चर्वणादिव्यवहारं वारयति । किंचानात्मविच्चादपीष्टादिकारिणां देवोपभोग्यत्वमुपपद्यते । तथाहि श्रुतिर्दर्शयति—‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावहमन्योऽस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्’ [बृ० १ । ४ । १०] इति । पशुवदिहामुत्र च

देवानुकूलाचरणेन प्रीतिसाधनत्वाद्भोग्यत्वं भोग्यत्वाच्चान्नत्वोपचारः । तस्माद्रंहति संपरि-
ष्वक्त इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ (१)

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

स्वर्गमुपभुज्य ततोऽवरोहन्पुरुषो निरनुशय इहाऽऽयाति किंवा सानुशय इति
संशयः । जीवमनुशेत इत्यनुशयः कर्म तद्वाननुशयवान् । अनुशयरहित एवावरोहति
जीव इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ' यावत्संपातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते ' [छा०
५ । १० । ५] इति श्रुतेः । नच स्वर्गादवरोहतोऽनुशयः संभवति । अनुशयफलस्य
सर्वस्य स्वर्ग एवोपभुक्तत्वात् । संपतत्यनेन कर्मणा स्वर्गमिति संपात इति स्वर्गभोगसाधन-
भृतं कर्म संपातमनतिक्रम्य बावत्संपातम् । निःशेषकर्मफलं भोक्तुं तत्रोपित्वेत्युक्तश्रुतेरर्थः ।
तस्मात्कर्मशेषरहितोऽवरोहतीति प्राप्तेऽभिधीयते स्वर्गार्थमनुष्ठितस्य कर्मणः साकल्येनोप-
भोगेऽप्युक्तानि संचितानि पुण्यपापानि बहून्यस्य विद्यन्ते । अन्यथा सद्यः समुत्पन्नस्य
धर्माधर्मरहितस्य बालकस्य सुखदुःखोपभोगो न स्यात् । अतः कृतात्यये स्वर्गार्थं कृतस्य
कर्मणः फलभोगेनात्यये क्षये सत्यनुशयवाज्जीवोऽवरोहति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् ।
दृष्टं प्रत्यक्षम् । दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचकर्मफलभूत उपभोगः प्रविभज्यमान
आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति । श्रुतिश्च—' य इह रमणीयचरणा अभ्याशो
ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्रयोनिं
वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेरञ्श्वयोनिं वा सूकर-
योनिं वा चण्डालयोनिं वा ' [छा० ५ । १० । ७] इति । चरणशब्देनानुशयः
सूच्यते । अभ्याशो ह यदित्यव्ययसमुदायस्य क्षिप्रत्वमर्थः । रमणीयचरणाः सुकृतकर्माणाः
कपूयचरणाः पापकर्माणाः । सानुशयावरोहे स्मृतिरपि—वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रत्येक-
कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशकालरूपायुःश्रुतवृत्तसुखमैश्वर्यसो जन्म प्रतिप्रच्यन्त
इति । तथाच भाष्यम्—यथा स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते । भाण्डानुसार्यैव
कश्चित्स्नेहविशेषोऽवतिष्ठते तथाऽनुशयोऽपीति । तस्मादनुशयशेषं पुरस्कृत्य संचितपुण्य-
पापानुसारी स्वर्गादवरोहतीति फलितार्थः । अवरोहणं च यथेतम् । गमनसमये येन
पथा गतं तद्यथेतम् । अनेवं च । अवरोहणं तद्विपर्ययेणेत्यर्थः । विस्तरस्तु भाष्यादव-
गन्तव्यः ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्णार्जिनिः ॥ ९ ॥

ननूदाहृतश्रुतौ चरणाज्जन्मापत्तिः प्रतीयते न तु कर्मणः । चरणकर्मणोर्भेदश्चरणात् ।
तथा च श्रुतिः ' यथाकारी यथाचारी तथा भवति ' [वृ० ४।१।५] । ' यान्यनवद्यानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि '

[तै० १ । ११ । २] इति च । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेत् । नैष दोषः । यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैवेया चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

ननु चरणस्याऽऽचारस्य न कर्मोपलक्षकत्वम् । मुख्यस्य चरणस्यैव साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवश्यं च शीलस्यापि किञ्चित्फलमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथाऽऽनर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्न । कुतः । तदपेक्षत्वात् । इष्टादिकर्मणां चरणसापेक्षत्वात् । न ह्याचारहीनः कर्मण्यधिकारी भवति ।

‘ आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह पङ्क्तिरङ्गैः ।

छन्दांस्तेन प्रजहत्यन्तकाले नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ’ ॥

‘ शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः क्रियाः । ’

इत्यादिस्मृतेश्च । तस्माच्चरणस्य स्वतन्त्रत्वाभावात्कर्मोपलक्षणत्वं युक्तमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम् ॥ १० ॥

मुकुतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ (२)

बादरिस्त्वाचार्यः मुकुतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याप्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मैतन्नर्थान्तरम् । इष्टादिकारिणि धर्मं चरतीति लोके प्रयोगदर्शनात् । आचारोऽपि धर्मविशेष एव । चरणकर्मगोर्भेदव्यपदेशस्तु ब्राह्मणपारिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते । तस्माद्रमणी-यचरणाः सुकृतिनः कपूयचरणा दुष्कृतिन इति निर्णयः ॥ ११ ॥ (२)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणां चन्द्रलोकप्राप्तिरभिहिता । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणस्तेषां चन्द्रलोकप्राप्तिरस्ति न वेति संशयेऽस्तांति तावदाह । कुतः । चो हेतौ । यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकप्राप्तिः श्रूयते । तथा च कापोतकिन आमनन्ति-‘ ये वै के चास्माह्योकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ’ [कौ० १ । २] इति । ‘ पञ्चम्यामाहुतौ ’ इत्याहु-तिसंख्यानियमात्सर्वेषां चन्द्रलोकप्राप्तिरवश्यमभ्युपेयेति शङ्कामूत्राभिप्रायः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयतेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । इतरेषां चन्द्रलोके गमनं नास्ति । भोगायैव हि तत्र गमनं न निष्प्रयोजनम् । इष्टादिकारिणामेव हि तत्र भोगो नानिष्टादिकारिणाम् । क तर्हि तेषां भोगस्तत्राऽऽह-इतरेषामनिष्टादिकारिणां संयमने यमलोके गत्वा पापकर्मनुरूपं दुःखमनुभूय पुनरवरोहः । एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ । कुतः । तद्वतिदर्शनात् । तथाहि नाचि-कैतसं प्रति यमवचनरूपा श्रुतिः-

‘ न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे ’ ॥ [का० २।६]

‘ वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्यत ’ [ऋ० सं० १० । १४ । १] इति च श्रुत्यन्तरम् । न सांपराय इत्यस्यायमर्थः—सम्यगवश्यंभावेन परः परस्तादेह-पातादयते गम्यत इति संपरायः परलोकः । तत्साधनं कर्म सांपरायः । स बालमविवे-किनं न प्रतिभाति । कीदृशं बालम् । वित्तनिमित्तेन मोहेन मूढम् । अत एव प्रमाद्य-न्तम् । न केवलमज्ञः किं तु विपरीतबुद्धिरपि । यतोऽयमेव लोको नास्ति कुतः परलोक इति मानी मननशीलः । अतस्तदनु रूपमाचरन्पुनःपुनर्मे मम वशमापद्यते प्राप्नो-र्ताति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च मनुव्यासादयः शिष्टाः संयमने पुरे यमाधीनं कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

स्मरन्तीत्यनुपज्जते । अपि च सप्त नरका रौरवमहारौरववह्निवैतरणीकुंभीपाकतामि-स्त्रान्धतामिस्राख्याः पापफलभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । तानानिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति कुतस्ते चन्द्रलोकं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः । यत्तु कश्चिदाह रौरवादिभ्यः पञ्चभ्यः पापिन उच्छिष्टन्ति तामिस्त्रान्धतामिस्राम्यां नैवोच्छिष्टन्तीति । तदसं । तदुक्तकौण्ठरव्यश्रुतेः खपुष्पा-यमाणत्वात् ॥ १५ ॥

ननु विरुद्धमिदं पापकर्माणो यमायत्ता यातना अनुभवन्तीति । यतस्तेषु रौरवादिषु चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते । तत्कथं यम एवाधिष्ठातेति तत्राऽऽह—

तत्रापि च तद्यापाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

चञ्चोद्यनिरासे । तत्रापि रौरवादिष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वाभ्युपग-मात् । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारो न स्वतन्त्रा इति स्मरणान्न विरोधः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

इतोऽपि तानानिष्टादिकारिणां चन्द्रलोकप्राप्तिः । तथा हि—पञ्चाग्निविद्यायां ‘ वेत्य यथाऽसौ लोको न संपूर्यते ’ (छा० ५ । ३ । ३) इत्यस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते—‘ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति । जायस्व म्रियस्वेत्ये-

तत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते ' [छा० ५ । १० । ८] इति । तत्रैतयोः पथोरित्यस्यार्थकथनं विद्याकर्मणोरित्यनेन । एतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरिति विवक्षित-
मित्यर्थः । कुतः । प्रकृतत्वात् ' तद्य इत्थं विदुः ' [छा० ५ । १० । १] इति
या विद्या तया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पन्थाः । ' इष्टापूर्ते दत्तम् ' [छा० ५ । १० ।
३] इति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः कथितः । तत्रैतयोर्न कतरेण श्रुतम् ।
अयमर्थः—ये विद्यया साधनेन न देवयानेऽधिकृता नापि कर्मणा पितृयाने तेषामेव
क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति । विद्याकर्ममार्गद्वयव्यतिरेकेण क्षुद्र-
जन्तुमार्गकथनादपि नानिष्ठादिकारिणां चन्द्रलोकप्राप्तिरित्यर्थः । तुशब्देन ' चन्द्रमसमेव
ते सर्वे गच्छन्ति ' इतिवाक्योऽथशङ्कानिरासः । सर्वशब्द इष्टादिकारिपर एवेत्य-
भिप्रायः ॥ १७ ॥

ननु ' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ' छा० ५ । ३ । ३] इत्याहुति-
संख्यानियमदेहावाप्तये सर्वेषां चन्द्रलोकगमनमावश्यकमत आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीये स्थाने नाऽऽहुतिसंख्यानियमोऽस्ति । कुतः । तथोपलब्धेः । ' जायस्व
म्रियस्व ' [छा० ५ । १० । ८] इत्यनेनाऽऽहुतिसंख्यानियमं विना देहजननोप-
लब्धेरित्यर्थः । अपि च ' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ' इति मनुष्यशरीरहे-
तुत्वेनाऽऽहुतिसंख्या संकीर्त्यते न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन । अपि च पञ्चम्यामाहुतावापं
पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते । वाक्यभेददोषात् ।
तत्र येषामारोहावरोहौ संभवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यति । अन्येषां तु विनै-
वाऽऽहुतिसंख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरङ्घ्रिर्देह आरम्यत इति भाष्यम् ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च स्मर्यते । अपि च लोके पुराणादौ स्मर्यते द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां चायो-
निजत्वम् । तत्र च न संख्यानियमः । द्रोणादीनां योपिदधिकरणकाहुत्यभावात् । धृष्ट-
द्युम्नादीनां तु योपिपुरुषविषयाहुतिद्वयाभावात् । एवमनिष्ठादिकारिणामप्याहुतिनियमाभावो
ज्ञेयः । आहुतिनियमाभाव एवायं दृष्टान्तः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे चतुर्विधे भूतप्राप्ते मैथुनधर्ममन्तरेण स्वेदजो-
द्भिज्ज्योरुपात्तिदर्शनाच्च । संख्यानियमः । इष्टादिकारिणामेव संख्यानियमो नान्य-
त्रेति भावः ॥ २० ॥

नन्वण्डजं जीवजमुद्भिज्जं चेति त्रैविध्यमेव भूतग्रामस्य श्रूयते । जीवजं जरायुजम् । कथं चातुर्विध्यमत आह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ (३)

‘ आण्डजं जीवजमुद्भिज्जं च ’ [छा० ६ । ३ । १] इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः । संशोकजशब्दः स्वेदजजन्तुवाची । स्वेदजोद्भिज्जयोरुभयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्वेदजस्योद्भिज्जत्वेऽपि जङ्गमत्वेन पृथक्कृत्य स्थावरमुद्भिज्जशब्देनाभिधाय चातुर्विध्यनिर्देशस्याविरोध इति भावः ॥ २१ ॥ (३)

सामाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ (४)

इष्टादिकारिणश्चन्द्रलोकमारुह्य तस्मिन्यावसंपातमुपित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । तदवरोहप्रकारोऽधुना चिन्त्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिः—‘ अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति । अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति ’ [छा० ५ । १० । ७] इति । यथेति यथा गतं तथेत्यर्थः । अत्र संशयः—किमवरोहन्त आकाशादिस्वरूपं प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति । तत्र किं तावत्प्राप्तम् । आकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः । वायुर्भवतीत्यादौ भवतिशब्दात्तत्स्वरूपं गम्यते । एवमाकाशमित्यत्रापि । श्रुतिलक्षणयोः श्रुतिनिर्याया न लक्षणा । तस्मादाकाशादिस्वरूपं प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति सामाव्यापत्तिः । समानो भावो येषां ते सभावास्तेषां भावः सामाव्यं साम्यं तस्याऽऽपत्तिः प्राप्तिः सादृश्यापत्तिरित्यर्थः । कुतः । उपपत्तेः । अन्यस्यान्यसादृश्यमुपपद्यते यथा गोसादृश्यं गवयस्य न तु तादात्म्यमित्यर्थः । अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राऽऽकाशादिभाव इत्युपचर्यत इति भाष्यम् ॥ २२ ॥ (४)

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ (५)

प्राग्ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेराकाशादिप्राप्तौ भवति संशयः—किं दीर्घकालं पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरसादृश्यं गच्छन्त्युत्ताल्पकालमिति । अविशेषादनियमप्राप्तावुच्यते—अल्पकालमेवाऽऽकाशादिसादृश्येनावस्थानम् । कुतः । विशेषात् ‘ त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते ’ इति ब्रीह्यादिभावमभिधायानन्तरम् ‘ अतो वै खलु दुर्निष्पततम् ’ [छा० ५ । १० । ६] इति । तत्रैकस्य तकारस्य लोपश्छान्दसः । दुर्निष्पतततरमिति रूपम् । अस्माद्ब्रीह्यादिभावाद्विलम्बेन निःसरणं भवतीत्यर्थः । दुर्निष्पततमिति न दुःखनिष्पतनमुच्यते किं तु कालविलम्बमात्रम् । तदानीं शरीरानिष्पत्तेर्न दुःखस्य सुखस्य वा संभवोऽस्ति । तस्माद्ब्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥ (५)

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

आकाशादाविव ब्रीह्यादौ न संश्लेषमात्रं किं तु ब्रीह्यादिरूपेण मुख्यजन्म विवक्षितम् । जायन्त इति श्रवणात् । न च स्वर्गे सुकृतमनुभूयावरोहतः पापफलरूपस्य स्थावरजन्म-
नोऽसंभवः । तद्धेतोः पशुहिंसादेर्विद्यमानत्वात् । तस्मान्मुख्यं जन्मेति प्राप्ते ब्रूमः ।
अन्यैर्जीवैराधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रमनुशायिनः प्रतिपद्यन्ते यथा पूर्वत्राऽऽकाशादौ
संश्लेषमात्रं तद्वत् । कुतः । पूर्ववदभिलापात् । यथाऽऽकाशादिषु वृष्टयन्तेषु न कंचित्कर्म-
व्यवहारं परामृशत्येवं ब्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मान्न विद्यतेऽत्रानुशायिनां सुखदुःखभोक्तृ-
त्वम् । यत्र सुखदुःखभोक्तृत्वमस्ति तत्र कर्मव्यवहारं श्रुतिः परामृशति रमणीयचरणाः
कपूयचरणा इति । अत्र तदकीर्तनान्न ब्रीह्यादिकमनुशायिनां भोगसाधनमिति ।
तस्मात्पुण्यकृतां चन्द्रलोकादवरोहतां पापफलं ब्रीह्यादिरूपेण जन्म न युक्तम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

ननु पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म । तस्य तादृशमेव ब्रीह्यादिजन्मरूपमनिष्ट-
फलं संभवतीत्यतो मुख्यमेव ब्रीह्यादिजन्मास्तु किमर्थं गौणी कल्पनेति चेन्न । कुतः ।
शब्दात् । ‘ अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ’ इत्यादिहिंसाविधायकशब्दात् । ननु ‘ न
हिंस्यात्सर्वा भूतानि ’ इति श्रुतेर्यागीयपशुहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वात्कृतवाह्यहिंसावदिति
प्रयोगाच्चाधर्मसाधनं कर्मेति चेत् । अत्रोच्यते—‘ न हिंस्यात् ’ इत्युत्सर्ग एव सः ।
‘ अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ’ इति तदपवादोऽयमुत्सर्गपवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् ।
उक्तानुमाने निषिद्धत्वमुपाधिः । तस्माद्विशुद्धमेव वैधं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वान्न तद्योग्यं
ब्रीह्यादिजन्मेति भावः ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते । यस्माद्ब्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्भाव
आम्नायते ‘ यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्व्यमेव भवति ’ [छा० ५ । १० ।
६] इति । न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति । चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसि-
ग्भवति । तद्व्यं तत्समानाकारतामनुशयी भवति प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यथाऽस्मिन्वाक्येऽ-
नुशायिनां ब्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्योग एव रेतःसिक्त्वं नतु मुख्यमसंभवात् । एवं
ब्रीह्यादिभावोऽपि तत्संयोग एवेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽ-
भ्युपगन्तव्य इति ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (६)

ननु रमणीयां योनिमित्यादावप्यनुशयिनां न मुख्यं जन्म किं तु ब्रीह्यादावित्नामुख्यं
जन्मेत्याशङ्क्याऽऽह योनेः शरीरमिति । रेतःसिग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि

योनेः सकाशाद्यच्छरीरमुत्पद्यते तदेवानुशायिनां भोगसाधनत्वान्मुख्यं जन्म नेतरत् ।
तस्माद्बीद्यादिषु संश्लेषमात्रमनुशायिनां जन्म न मुख्यमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (६)

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वपादे पञ्चाग्निविद्यामधिकृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चित इदानीं तस्यैव जीव-
स्यावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । एतेन संसारगतिप्रभेदप्रपञ्चनेन नानाविधजन्मप्राप्तेश्चातिदुःखहेतु-
त्वाद्वैराग्येण भाव्यमित्युक्तं भवति । विरक्तस्य तत्त्वंपदार्थविवेकायायं पाद आरभ्यते । तत्र न
स्थानतोऽपि [ब्र० सू० ३।२।११] इत्यतः प्राक्त्वंपदार्थस्य विवेकः । ततः प्रभृति तत्पदा-
र्थस्य । तत्र प्रथमाधिकरणे स्वप्नसृष्टिर्मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । आरम्भणाधिकरणे प्रपञ्चमात्रस्य
मिथ्यात्वप्रतिपादनेऽपि स्वप्नस्य शुक्तिरजतादितुल्यत्वोपपादनादपुनरुक्तिः । तत्राऽऽदौ शङ्का-
सूत्रद्वयम् । संध्ये सृष्टिः पारमार्थिकी । संध्यमिति स्वप्नस्थानम् । जाग्रत्सुषुप्तयोः संधौ
भवतीति व्युत्पत्तेः । ‘संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्’ [बृ० ४।३।९] इति श्रुतौ
दर्शनाच्च । कुतः । यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह—‘स यत्र स्वपिति’ [बृ० ४।३।
९] इति स्वप्नं प्रकृत्य ‘अथ रथान्नथयोगान्पथः सृजते’ [बृ० ४।३।१०]
इति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपिचैके शाखिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानं पठन्ति—‘य एष
सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः’ [क० पा० ८ इति । तत्र काम्यन्त
इति व्युत्पत्त्या कामाः पुत्रादयोऽभिप्रेताः । तस्मान्निर्मातृत्ववणादपि सत्यत्वम् । प्राज्ञं चात्र
निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्—‘अन्यत्र धर्मादन्यत्रा-
धर्मात्’ [क० २।१४] इति । तद्विषय एव वाक्यशेषोऽपि—

‘तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन’ ॥ [क० ५।८] इति ।

प्रयोगश्च—विमता स्वप्नसृष्टिः सत्या परमात्मकर्तृत्वाज्जाग्रत्सृष्टिवदिति । तस्मात्प्राज्ञ-
कर्तृत्वाज्जाग्रत्सृष्टिवत्स्वप्नसृष्टिः सत्या ॥ २ ॥

इति प्राप्ते उत्तरं पठति—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिध्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति । न स्वप्नसृष्टिः सत्या किं तु मायामात्रं मिथ्यैव ।

कुतः । कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कृत्स्नमेव कात्स्न्यं स्वार्थे ष्यञ् । किं पुनरत्र कात्स्न्यमभिप्रेतम् । देशकालादिनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च । कात्स्न्येन देशकालादिवस्तुधर्मेणा-
संबद्धत्वादित्यर्थः । न हि रथादेः शरीरान्तर्वर्तिहृदयदेशः संचारयोग्यः संभवति । न च जीवः शरीरान्निर्गत्य बहिरेव रथादिना संचरतीति वाच्यम् । क्षणमात्रेण शतयोजनपर्यन्त-
गमनागमनयोरसंभावित्वात् । तदुक्तं भाष्ये—नहि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनश-
तान्तरितं देशं पर्येतुं [विपर्येतुं] च तत्र सामर्थ्यं संभाव्यत इति । तथा च श्रुतिः—
स यत्रैतत्त्वमस्या चरति ' [वृ० २ । १ । १८] इत्युपक्रम्य ' स्वे शरीरे यथाकामं
परिवर्तते ' [वृ० २ । १ । १८] इति । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति श्रुतिः—
' न तत्र रथा रथयोगा न पन्थानः ' [वृ० ४ । ३ । १०] इत्यादि । किंच स्वप्नो-
पलब्धानां पदार्थानां स्वप्न एव बाधो दृश्यते । कदाचित्तरूपेण दृष्टस्तदैव गिरित्वेन दृश्यत
इति । प्रयोगश्च—स्वप्नदृष्टिर्मिथ्याऽविद्याकार्यत्वाच्छुक्तिरजतवदिति । तस्मान्मायामात्रं स्वप्न-
दर्शनम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तत्सूचितस्य लाभादेः सत्यत्वं न स्यादिति शङ्कानिरासायेदं
सूत्रम् । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । सूचक इत्यनेन सूच्यत्वं
स्वप्नस्य निरस्तम् । तथा हि सूचकत्वं श्रूयते—

‘ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समुद्भि तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ’ ॥ [छा० ५ । २९] इति ।

तथा ‘यदा पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति’ [ऐ०आ० ३।२।४।१७]
इत्येवमादि । तद्विदश्च स्वप्नाध्यायविदश्चाऽऽचक्षते । कुञ्जरारोहणादीनि धन्यानि गर्दभयानादी-
न्यधन्यानीति । स्वप्नलब्धफलमन्त्रादावपि तज्जातीयसूचकत्वमेव न सूच्यत्वमिति न विरोधः ।
रथादिस्मृत्वश्रुतिनिमित्तत्वमात्रपरा न जाग्रत्तुल्यस्मृत्वपरेति मन्तव्यम् । तदुक्तं भाष्ये—
मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यते । तत्रापि
भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं सूचकस्य स्त्रीदर्शनादर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्य-
मानत्वादिति । यदुक्तं—प्राज्ञकर्तृकत्वाजाग्रत्सृष्टिप्रत्यक्षमृष्टिः सत्येति । तदप्यसत् । श्रुत्यन्तरे
‘ स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्येन भासा स्येन ज्योतिषा प्रस्वपिति ’ [वृ० ४ । ३ ।
९] इति जीवव्यापारकीर्तनात् । इहापि ‘ य एष सुप्तेषु जागर्ति ’ [क० ९ । ८]
इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण ‘ तदेव
शुक्रं तद्ब्रह्म ’ इति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमस्यादिवदिति न ब्रह्मप्र-
करणं विरुध्यते । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं सिद्धमिति ॥ ४ ॥

पराभिधानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

ननु परस्यैवाऽऽत्मनोऽशो जीवोऽग्रेरेव विस्फुलिङ्गः । तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनशक्ती भवत एव जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती समाने । ततश्च जीवस्यैश्वर्ययोगात्सांक्लिषिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति शङ्कायामभिधीयते । तुशब्देन शङ्काव्युदासः । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशंशिभावेऽपि जीवस्याविद्यावृत्तत्वान्नेश्वरसमानधर्मत्वं किं तर्हि तद्विपरीतधर्मत्वम् । संसारदशायां जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्ति । विद्यमानमपि सामर्थ्यं तिरोहितम् । अविद्यातत्कार्याभ्यां बन्धवधानात् । नन्वेवं कदाऽपि तदीश्वरसमानधर्मत्वं नाऽऽविर्भवेत् । तत्राऽऽह—पराभिधानादिति । परस्य परात्मनोऽभिधानादाविर्भवति । तत्कुतः, तत ईश्वरादस्य जीवस्य बन्धविपर्ययौ बन्धमोक्षौ भवतः । ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्वन्धः । तत्स्वरूपपरिज्ञानान्मोक्षः । तथा च श्रुतिः—‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ’ [श्वे० १ । ११] इत्येवमाद्या ॥ ५ ॥

तिरोहितमित्युक्ते किं तत्तिरोधायकमित्याशङ्क्य तदाह—

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

जीवस्येश्वरसाम्यं संसारदशायां तिरोहितमित्युक्तम् । सोऽपि तु ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । यथा भस्मच्छन्नस्याग्रेस्तरोभावस्तद्वत् । वाशब्दो जीवेश्वरयोर्भेदशङ्कानिरासार्थः । नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु । तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्किं देहयोगकल्पनयेति चेत् । नेत्युच्यते । नह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते तत्त्वमस्याद्यभेदप्रतिपादिश्रुतिभ्यः । अत ईश्वरादभिन्नोऽपि जीवः संसारदशायां तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति । अतश्च न सांक्लिषिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते । यदि सांक्लिषिकी सृष्टिः स्यात्तर्हि नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत् । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ ६ ॥ (१)

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

जीवस्य स्वप्नावस्था चिन्तिता । इदानीं सुषुप्त्यवस्था चिन्त्यते । तत्रैताः सुषुप्तिविषयाः श्रुतयो भवन्ति । कचिच्छ्रूयते—‘तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति ’ [छा० ८ । ६ । ३] इति । अन्यत्र तु नाडीरनुक्रम्य श्रूयते—‘ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते ’ [वृ० २ । १ । ९] इति । तथाऽन्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य ‘तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति ’ [कौ० ४ । १९] इति । कचिच्च ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते ’ [वृ० २ । १ । १९] इति । तथाऽन्यत्र ‘सता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति ’ [छा० ६ । ८ । १] इति । तान्येतानि सुषुप्तिस्थानानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षतया भिन्नानि किं वा परस्परापेक्षयैकं सुषु-

तिस्थानमिति संशयः । विकल्पितानि भवितुमर्हन्तीति तावत्प्राप्तम् । एकप्रयोजनत्वात् । यथा 'त्रीहिभिर्वैर्वा यजेत' इत्यत्र पुरोडाशनिष्पादनप्रयोजनस्यैकत्वेन विकल्प आश्रितस्तथाऽत्रापि सुषुप्त्याख्यं प्रयोजनमेकं तस्मात्कदाचित्पुरीतति कदाचिदन्यासु नाडीषु कदाचिद्ब्रह्मणीति विकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । एकप्रयोजनत्वमसिद्धम् । पृथगुपयोगस्य सुवचत्वात् । तथा हि—नाड्यस्तावच्चक्षुरादीन्द्रियेषु संचरतो जीवस्य हृदयनिष्ठं ब्रह्म गन्तुं मार्गभूता भविष्यन्ति । 'आसु तदा नाडीषु सु (सृ) सो भवति' [छा० ८ । ६ । ३] इति । नाडीनां स्तुत्यर्थं सु (सृ) सिकीर्तनम् । अत एव 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' [बृ० २ । १ । १९] इत्यत्र तृतीयया साधनत्वं नाडीनां श्रुतम् । 'तासु तदा भवति' [कौ० ४ । १९] इत्येतदपि यो गङ्गाया सागरं गच्छति गत एव स गङ्गायां भवतीतिवदविरुद्धम् । 'नाडीषु सु (सृ) सो भवति' इत्युक्त्वा 'तं न कश्चन पप्मा स्पृशति' [छा० ८ । ६ । ३] इति ब्रुवती श्रुतिर्जीवस्य ब्रह्मसंपन्नत्वमेवावगमयति । पाम्स्पर्शाभावे हेतुमाह तत्रैव श्रुतिः—'तेजसा हि तदा संपन्नो भवति' [छा० ८ । ६ । ३] इति । तेजोऽत्र ब्रह्म । पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते । ब्रह्म तु पर्यङ्कवदाधारः । सूत्रार्थस्त्वेवम् । तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिरित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि च चकारात्पुरीतति च समुच्चयेन भवति । कुतः । तच्छ्रुतेः । उदाहृतानां नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वश्रवणात् । न च सुषुप्त्याख्यप्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्पोऽस्त्विति वाच्यम् । एकप्रयोजनत्वासिद्धेः । नाडीनां मार्गत्वात् । पुरीततश्च प्राकारवद्हृदयपरिवेष्टनत्वात् । तथाच नाडीद्वारा पुरीतति प्रविश्य ब्रह्मणि शेते इति भिन्नकार्यत्वात्समुच्चयोपपत्तिः । यः पूर्वं विकल्प उक्तः सोऽष्टदोषप्रस्तत्वादनुपपन्नः । तथा हि—यदा जीवो नाडीषु शेते तदा पुरीतब्रह्मवाक्ययोः प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यक्तं स्यात् । अप्राप्तं च प्रामाण्यं स्वी क्रियेत । अथ यदा पुनः पुरीतब्रह्मणोः शेते तदा पुरीतब्रह्मवाक्ययोः पूर्वस्यक्तप्रामाण्यं स्वी क्रियेत । पूर्वस्वीकृतं चाप्रामाण्यं परित्यज्येतेति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारस्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोषचतुष्टयं पुरीतब्रह्मकोटौ । तथा नाडीवाक्यकोटावपि दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टौ दोषाः संपद्यन्ते । तस्मात्समुच्चय एव ग्राह्यो न तु विकल्पः । ननु ब्रह्मसंपन्नस्य कथं पुनः संसार इति चेत् । उच्यते—यथा सोदककुम्भस्तडागजले प्रक्षिप्तो मग्नः सन्पृथङ्न भाति तथाऽन्तःकरणोपाधिको जीवो मायोपहिते ब्रह्मणि संपन्नो भवतीत्यविरोधः ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ (२)

यतः कारणादात्मैव सुषुप्तिस्थानमतः कारणादस्मादात्मनः सकाशात्प्रबोधो भवति । तथाच स्वप्नाधिकारे श्रूयते । 'कुत एतदागात्' [बृ० २ । १ । १६] इत्यस्य

प्रतिवचनावसरे ' यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः ' [बृ० २ । १ । १०] इत्यादिना । 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' [छा० ६ । १० । २] इति च । यदि नाड्यादीनामपि सुषुप्तिस्थानत्वं तदा ततोऽपि प्रबोधः श्रूयते । तस्मादप्यात्मन्येव सुषुप्तिः ॥ ८ ॥ (२)

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ (३)

यः सुषुप्तौ सति संपद्यमानोऽभूत्स एव प्रतिबुध्यतेऽथवाऽन्य इत्यस्मिन्नाधिकरणे चिन्त्यते । यथा समुद्रे प्रक्षिप्तो जलविन्दुः स एव नियमेन पुनरुद्धर्तुमशक्यस्तथा सुषुप्तौ जीवः स एव प्रतिबुध्यत इति नियन्तुमशक्यत्वाद्यः कोऽपि प्रतिबुध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । तुर्नार्थे । यः सुप्तः स एव प्रबुध्यते नान्यः । कुतः । कर्मादिभ्यः । अत्र हेतुत्रयं विभजनीयम् । कर्मानुस्मृतेः । तथा हि पूर्वैद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्दश्यते । नचान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायामुत्सहते प्रवर्तितुम् । अतिप्रसङ्गात् । अन्यत्वपक्षे पूर्वैद्युरारब्धस्य कर्मणः स्मृतिर्न स्यात् । अन्यानिष्ठानुभवसंस्कारस्यान्यस्मृतिं प्रत्यहेतुत्वात् । शब्दाच्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । स च शब्दः ' सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ' [छा० ८ । ३ । २] इति । ' त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ' [छा० ६ । ९ । ३] इति । व्याघ्रादयो जे जीवाः सुप्तेः पूर्वं यच्छरीरं प्राप्य वर्तन्ते त एव जीवाः सुप्तेरुपरि प्रबुध्यमानास्तदेव शरीरं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । न तत्राऽऽत्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः । विधेश्च । ज्योतिष्टोमादिविधिरनर्थकः स्यात् । सुप्तमात्रस्यैव मुक्तत्वात् । नच सुषुप्तौ ब्रह्म प्राप्तस्य जीवस्य मुक्तवत्पुनरुत्थानानुपपत्तिः । अवच्छेदकस्योपाधेः सत्त्वेन तदुद्भवेन जीवोद्भवसंभवात् । तस्माद्यः सुप्तः स एव प्रतिबुध्यते ॥ ९ ॥ (३)

गुण्योऽर्थसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ [४]

गुण्यो नाम मूर्छित इति प्रसिद्धिः । स तु किमवस्थ इति । तत्र विचार्यते शरीरस्य तिस्रस्तावदवस्थाः प्रसिद्धाः । जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीरादपसृतिः । न तु पञ्चमी काचिदवस्था श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाऽस्ति तस्मान्मूर्छावस्था जाग्रदाद्यवस्थात्रयान्तर्गता भिन्ना वेति संशये भिन्नेति तावत्प्राप्तम् । कुतः । श्रुताववस्थात्रयव्यतिरिक्ताया अवस्थाया अप्रसिद्धेः । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । न तावन्मूर्छा जाग्रदवस्थायामन्तर्भवितुमर्हति । विशेष-

ज्ञानाभावात् । नहि मूर्छित इन्द्रियैर्विषयानीक्षते । जाग्रतः पुरुषस्य देहो ध्रियते । मुग्धस्य देहो धरण्यां पतति । तस्मान्मूर्छा न जाग्रत् । नापि स्वप्नेऽन्तर्भावः । स्वामिकविषयदर्शनाभावात् । नापि सुषुप्तावन्तर्भावः । सुषुप्त्यवस्थालक्षणाभावात् । सुषुप्तौ मुखप्रसादनियतकालोच्छ्वासनिःश्वासनिर्मलितनेत्रत्वादीनि लक्षणानि भवन्ति । मूर्छिते तु विकृतमुखानियतोच्छ्वासनिःश्वासविस्फुरितनेत्रसकम्पत्वादीनि भवन्त्यतो न सुषुप्तावन्तर्भावः । मूर्छितो नापि मृतः । प्राणोष्मणोर्भावात्पुनरुत्थानाच्च । नहि मृतः पुनरुत्तिष्ठति । तस्मात्परिशेषादवस्थान्तरमेव मूर्छा । तदुक्तं भाष्ये—न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति । किं तद्यर्थेन सुषुप्तस्य पक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्थेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूम इति । अवस्थान्तरमत्र मरणमेव । यतो मूर्छा मरणस्य द्वारं भवति । यत्तूक्तमवस्था पञ्चमी नास्तीति । नैष दोषः । अर्धसंश्लेषभ्युपगमात् । नेयमवस्था पञ्चमीति गण्यते । कादाचित्कीयं न सर्वप्राणिसाधारणी मूर्छाऽतोऽवस्थेति न प्रसिद्धा ॥ १० ॥ (४)

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमासंपद्यते तस्य ब्रह्मणः स्वरूपं श्रुतिवशेन विचार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः ‘ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वस्सः ’ [छा० ३ । १४ । २] इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः । ‘ अस्थूलमनण्वहस्वमरूपमस्पर्शम् ’ [बृ० ३ । ८ । ८] इत्येवमाद्या निर्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिपूभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गमिति । यदाऽन्यतरलिङ्गं तदा किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति विशये उभयलिङ्गमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । उभयलिङ्गश्रुतिभ्यः । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । ब्रह्म निर्विशेषमेव । स्थानत उपाधितोऽपि परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं नोपपद्यते । पारमार्थिकत्यैकस्य वस्तुनो विरुद्धोभयरूपत्वासंभवात् । न ह्युपाधियोगाद्वस्तुनः स्वभावोऽपगच्छति । नहि स्वच्छः स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधितोऽस्वच्छो भवति । अस्वच्छताभिनिवेशस्य भ्रममात्रत्वात् । प्रकृते निर्विशेषमेव ब्रह्म शास्त्रतः प्रतिपत्तव्यम् । मानान्तरासिद्धत्वात् । जगत्कर्तृत्वादिविशेषोपेतं ब्रह्म क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेनापि ज्ञातुं शक्यम् । ब्रह्मणः सविशेषत्वमुपासनार्थमारोपितम् । हि यस्मात्सर्वत्र वेदान्तेषु ‘ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ’ [क० ३ । १५ नृ० ता० ९ मु० २ । ७२] इत्येवमादिषु निर्गुणस्वरूपमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

ननु यदुक्तं निर्विकल्पकमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वाऽप्युभयलिङ्गत्वमस्तीति तन्नोपपद्यते । कुतः । भेदात् । चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म वैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्यादिभेदश्रवणात्सविशेषत्वं ब्रह्मणः स्यादन्यथा निर्विषयमभेद-

शास्त्रं स्यादिति चेन्नेति ब्रूमः । कुतः । प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधि [भेद] शास्त्र-
मभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति । ‘ यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
ध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा ’ [बृ० २ । ५ । १]
इत्याद्येकरूपत्वश्रवणान्न भिन्नाकारत्वं ब्रह्मणः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपिचैके शाखिन एवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदमामनन्ति—‘ मनसैवेदमाप्तव्यं नेह
नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ’ [क० ४ । ११]
इति । ‘ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मेतत् ’ [श्वे० १ ।
१२] इति चान्ये शाखिनः समस्तस्य भोक्तृभोग्यनियम्यनियन्त्रादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य
ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥ १३ ॥

ननु साकारनिराकारप्रतिपादकश्रुतिसाम्ये कथं निर्विशेषत्वावधारणमित्यत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न रूपादिमत् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् ।
‘ अस्यूलमनष्वहस्वमदीर्घम्—’ [बृ० ३ । ८ । ८] ‘ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ’ ।
[क० ३ । १५] ‘ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । ’ ‘ दिव्यो ह्यमूर्तः
पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ’ [मु० २ । १ । २] । ‘ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्त-
रमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म ’ । [बृ० २ । ५ । १९] इत्यादीनि वाक्यानि निर्विशेषब्रह्मप्र-
तिपादकानि न सविशेषब्रह्मप्रतिपादकानि । यानि त्वाकारवद्ब्रह्मप्रतिपादकानि वाक्यानि
तान्युपासनाविधिपराणि । तत्राविरुद्धेषु न बाधः । विरुद्धेषु तु धर्मेषु निर्गुणश्रुति-
प्राबल्यादारोपेणोपासनाविधिपरत्वमाश्रीयते ॥ १४ ॥

का तर्हि साकारब्रह्मविषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा सूर्यादिप्रकाशोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धादङ्गुल्यादिगतजुवक्रादिभावमापद्यत एवं ब्रह्मापि
पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तत्तदाकारभावमिवाऽऽपद्यते । एवमवैयर्थ्यमपि साकारब्रह्मविषयाणां
वाक्यानां भवति । नन्वेवमपि यत्पुरस्तादुक्तं नोपाधियोगादपि उभयालिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽ-
स्तीति तद्विरुध्येतेति चेन्न । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मवानुपपत्तेः । उपाधीनां मायि-
कत्वान्मायायाश्च मिथ्यात्वात् । तस्माद्ब्रह्माणि साकारत्वं कल्पितम् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं ब्रह्म—‘ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽ-
बाह्यः कृत्स्नो रसधन एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ’ [बृ०

४ । ५ । १३] इति । यथा सैन्धववनस्य स्वरूपं सर्वं लवणरसात्मकमेव न रसान्तरं तत्रास्त्येवमात्माऽपि सबाह्याभ्यन्तरं चैतन्यैकरसस्वरूप एव न रूपान्तरव्यामिश्रः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

परप्रतिपेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषं दर्शयति च श्रुतिः—‘ अथात आदेशो नेति नेति ’ [वृ० २ । ३ । ६] ‘ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ’ [के० ३] इति । ‘ यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ’ [तै० २ । ४ । १] इत्येवमाद्या । स्मृतिष्वपि रूपान्तरनिपेधेनैव ब्रह्मोपदिश्यते—

‘ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ’ [भ० गी० १३ । १२]

इत्येवमाद्यासु ॥ १७ ॥

अत एवचोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो बाह्यनसर्तीतोऽभिन्न उपदिश्यते । अत एवास्य श्रुतिषु जलसूर्यकादिवदित्युपमा श्रूयते—

‘ यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ’ ॥

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ’ ॥ [ब्र० वि० १२]

इत्येवमादिषु ॥ १८ ॥

अत्र शङ्कते—

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

तथात्वं जलसूर्यादितुल्यत्वं ब्रह्मणो नोपपद्यते । कुतः । अम्बुवदग्रहणात् । अम्बुनीवाम्बुवत् । यथा मूर्ती देशान्तरस्थः सूर्यादिः । तस्मात्पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशस्थं मूर्तं च जलं तत्र सूर्यादेः प्रतिविम्बो युक्तः । नत्वेवमात्मा मूर्तः । नचास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेश-स्थाश्चोपाधयः । आत्मनः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च न प्रतिविम्बितुमर्हतीति दृष्टान्ता-सिद्धिः ॥ १९ ॥

एवं शङ्कायां प्राप्तायां परिहारमाह—

वृद्धिह्वासमाक्लमन्तर्भावाद्भुमयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

यदुक्तं दृष्टान्तो नोपपद्यत इति तदयुक्तम् । विवक्षितानि दृष्टान्तसंभवात् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यं केनचिदर्शयितुं शक्यम् । सर्वसाम्ये दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-भावोच्छेद एव स्यात् । किं पुनरत्र सादृश्यं तत्राऽऽह—वृद्धिह्वासमाक्लमिति । जलगतं

हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलहासे हसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत एवं जलधर्मानुयायि भवति । न तु परमार्थतः सूर्यस्य बिम्बरूपस्य तदस्ति । एवं निर्विशेषस्य व्यापकस्यापि ब्रह्मणो देहाद्युपाध्यन्तर्भावादुपाधिधर्मान्वृद्धिहासादीन्प्रतिबिम्बो जीवो भजते । एवमुक्तप्रकारेणोभयोर्दृष्टान्तदा र्थान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति शेषः ॥ २० ॥

ननु परस्य न देहादिप्रवेशो येन तदुपाधिवृद्ध्यादिकमत आह—

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (५)

दर्शयति च श्रुतिः—‘ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य ’ [छा० ६ । ३ । २] इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशदर्शनादित्यर्थः । तस्माद्युक्तमेतदत एवोपमा सूर्यकादिवदिति ॥ २१ ॥ (५)

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

‘ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च ’ [वृ० २ । ३ । १] इत्यस्मिन्ब्राह्मणे महता प्रबन्धेन पृथिव्यसेजोलक्षणं मूर्तं रूपं प्रपञ्चयान्ते ब्रह्मोपदेष्टुमिदमुक्तम् ‘ अथात आदेशो नेति नेति ’ [वृ० २ । ३ । ६] इति । अस्यायमर्थः—अथ रूपद्वय-कथनानन्तरं रूपिणो ब्रह्मणो व्यक्तत्वात् ‘ नेति नेति ’ इत्येवं ब्रह्मोपदेश इति । तत्र पूर्वपक्षी मन्यते । जगत एकस्यैव निषेधने द्वितीयो नेति शब्दो निरर्थकः स्यात् । अतो द्वितीयेन ब्रह्मापि निषिध्यते प्रकृतत्वाविशेषाद्रूपद्वयब्रह्मणोर्द्वयोरपि निषेधत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । न ब्रह्मणो निषेधः क्रियते सर्वनिषेधे शून्यवादप्र-सङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । निरधिष्ठानभ्रमासंभवात् । तस्माद्रूपद्वयनिषेधोऽयम् । तदाह प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावत्पारिच्छिन्नम् । भावप्रत्ययो न विवक्षितः । मूर्तं चामूर्तं च । आद्यं मूत्रत्रयं मूर्तम् । अन्यं द्वयममूर्तम् । तदुभयमिति शब्देन संनिहि-तावलम्बिना निर्दिश्य नकारो निषेधति । नकारद्वयं रूपद्वयनिषेधाय । तदुक्तं भाष्यकारैः किञ्चिद्वय (द्वि) [परमार्थमालम्ब्या] परमार्थं प्रतिषिध्यते । यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्पते कृत्स्नप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्येतेति । किञ्च तत्रैव भाष्य उक्तम् । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते । ‘ ब्रह्म ते ब्रवाणि ’ [वृ० २ । १ । १] इत्युपक्रमविरोधात् । ‘ असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ’ [तै० २ । ६ । १] इत्यादिनिन्दाविरोधात् । ‘ अस्तीत्येवोपलब्धव्यः [क० ६ । १३] इत्यवधारणविरोधात् । सर्ववेदान्तकोपप्रसङ्गाच्चेति । द्वौ च तौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि रूपे मूर्तामूर्ते ब्रह्माणि मायया कल्पिते प्रतिषेधतः । किञ्च ‘ अथात आदेशः [वृ० २ । ३ । ६] इति महता संरम्भेण ब्रह्मोपदेष्टुं प्रतिज्ञाय तदेव ब्रह्म निषेधन्ती श्रुतिः कथं न व्याह्रियेत । ब्रह्मनिषेधे वाक्यशेषश्च ‘ सत्यस्य सत्यम् ’ [वृ० २ । ३ । ६] इत्येवंरूपः पारमार्थिकसत्यपरो न संगच्छेत । तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्तत्प्रतिपिद्वाद्रूपद्वयादन्यत्परं ब्रह्मास्तिचेत्कस्मान्न गृह्यत इति शङ्कायामाह—तदव्यक्तमिति । अव्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यम् । सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । तदुक्तमाचार्यभगवत्पादैः—

‘ रूपं दृश्यं लोचनं दृक् तद्दृश्यं दृक्च मानसम् ।

दृश्या धीवृत्तयः साक्षी दृगेव न तु दृश्यते ’ ॥ इति ।

आह हि श्रुतिरेवमाह—‘ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ’ [मु० ३ । १८] इत्याद्या । अन्यैर्देवैरिन्द्रियान्तरैः । तपसा कृच्छ्रादिना । कर्मणाऽग्निहोत्रादिनेति तदर्थः । स्मृतिरपि—‘ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ’ [भ० गी० २ । २९] इत्याद्या ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपिचैनमात्मानं निष्प्रपञ्चमव्यक्तं संराधने ध्यानकाले योगिनः पश्यन्ति । कथमेतदवगम्यते—संराधने पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः—

‘ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ’ [क० ४।१] इति ।

अस्यायमर्थः—स्वयंभूरीश्वरः । स्वं श्रोत्रं तदुपलक्षिता सर्वेन्द्रियाणि खानि । पराञ्चि बहिर्विषयाणि । व्यतृणद्विसितवान् । यथाऽऽत्मानं द्रष्टुं न शक्नुवन्ति तथा कृतवानित्यर्थः । तस्माद्धेतोः पराङ् पश्यति सर्वलोकः । नान्तरात्मन् । अन्तरात्मनि विषये न पश्यति । अन्तरात्मानं न पश्यतीत्यर्थः । कश्चिद्धीरो विवेकी प्रत्यगात्मानमैक्षत् । आवृत्तचक्षुरपरतेन्द्रियः । किमर्थम् । अमृतत्वमिच्छन्निति । स्मृतिरपि—

‘ यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्माने नमः ॥

[म० भा० १२ । ४७ । ५४ ॥ इत्याद्या ॥ २४ ॥

नन्वाराध्याराधकभावेऽभ्युपगम्यमाने सति भेदः स्यादत आह—

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा सवितृप्रकाशस्यावैशेष्यमभेदः । तथा जीवपरमात्मनोरपि । प्रकाशस्य भेदप्रसक्तिं दर्शयति—प्रकाशश्च कर्मणीति । कर्म कार्यम् । सामान्येनैकवचनम् । कर्मणि कार्येभित्यर्थः । अङ्गुल्याद्युपाधिषु प्रकाशस्तत्तदवच्छिन्नतया भेदेन भासमानोऽपि वस्तुतो यथा न भिद्यते तथाऽविद्यया भिन्नतया भासमानयोरपि जीवपरमात्मनोरभेद एव पारमार्थिको मन्तव्यः । कुतः । अभ्यासात् । वेदान्तेषु पौनःपुन्येन जीवपरमात्मनोरैक्यप्रदिपादनादित्यर्थः ।

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

यतो जीवस्य परमात्माभेदो हि वास्तवः, भेदस्त्वाविद्यकः, अतः कारणादनन्तेन परमात्मना गच्छत्येकतामविद्यानिवृत्तौ । तथा हि लिङ्गं श्रुतिरित्यर्थः । ‘ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ [मु० ३ । २ । ९] ‘ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ’ [वृ० ४ । ४ । ६] इत्यादि ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्स्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराध्यकभावे शङ्कामुत्थापयति सूत्रद्वयेन । तथा हि जीवपरमात्मनो-भेद एव कचिद्वेदान्त उक्तः । ‘ ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः ’ [मु० ३ । १ । ८] इति ध्यातृध्वेयभावेन द्रष्टृदृष्टव्यभावेन [च] ‘ परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ’ [मु० ३ । २ । ८] इति गन्तृगन्तव्यभावेन ‘ यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति ’ [वृ० ३ । ७ । १५] इति नियन्तृनियन्तव्यभावेन च भेदव्यपदेशात् । कचित्तु तयो-रेवभेदो व्यपदिश्यते । ‘ तत्त्वमसि ’ [छा० ६ । ८ । ७] ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ [वृ० १ । ४ । १०] ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ’ [वृ० ४ । ४ । ६] इत्यादां । तत्रैवं सति यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्येत तदा भेदव्यपदेशो निराश्रयः स्यात् । अत एवोभयव्यप-देशादहिकुण्डलवत् । अत्र तत्त्वम् । यथाऽहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्रांशुवक्रत्वादिसंस्थान-विशेषैर्भेद एव जीवपरमात्मनोरपि भेदाभेदाविति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयबद्धा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथवा यथा प्रकाशस्तदाश्रयश्च सविता तौ नात्यन्तभिन्नौ । उभयोरपि तेजस्त्वाविशे-षात् । अथ च भेदव्यपदेशमात्रौ भवतः । तद्वदिहापीति । यत्तु कश्चिदाहास्मिन्पादे भगवति भक्तिः कर्तव्येति प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञाय भक्तिश्च माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह इति तल्लक्षणमुक्त्वा तत्र भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकान्हेतून्प्रदर्श्य भगवद्भक्तिः कार्या न वेति संशये नेति प्राप्तम् । निर्गुणे भक्त्ययोगात् । आनन्दादीनां स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । न ह्यभेदे गुणगुणिभावः संभवति । एवं प्राप्तौ सिद्धान्तमाह—उभयव्यपदेशात्स्वहिकुण्डलवत् । कर्तव्यैव भगवद्भक्तिः । श्रुतिषु गुणत्वेन गुणित्वेन चेत्युभयथाऽपि व्यपदेशात् । अभेदेऽपि विशेषबलाद्गुणगुणिभाव उपपद्यते । अहिकुण्डलवत् । यथाऽहिः कुण्डलं चेत्यभेदेऽपि भेद-स्तद्वदिति । तदसत् । विशेषस्यापि भगवद्भिन्नत्वात् । तेनैव जीवेश्वरयोरपि भेदाच्च । अस्मात्सिद्धान्ते विशेषो मायैत्यनर्थान्तरम् । ‘ मायैव विशेषो नम तेन भेदः कल्प्यत इति तुरश्रुतेः ॥ २८ ॥

एवं शङ्कायां प्राप्तायां समाधत्ते सूत्रकारः—

पूर्ववद्वा ।

पूर्वं यथोपन्यस्तं ‘ प्रकाशादिवच्चावेशेऽप्यम् ’ [वृ० सू० ३ । २ । २५] इति ।

तत्र यथाऽऽविद्यको भेदो न पारमार्थिक इत्युक्तं तथैवात्राङ्गीकर्तव्यम् । भेदाभेदयोरेकत्र विरोधात् । यदि पुनः पारमार्थिक एव बन्धः स्यात्तदा निराकर्तुमशक्यत्वान्नोक्षशास्त्रवै-
यर्थ्यं प्रसज्येत । अभेदमेव हि श्रुतयः प्रतिपादयन्ति न भेदम् । तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
तस्मात् ‘ प्रकाशवच्चैशेष्यम् ’ इत्येव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ (६)

इतश्चैव एव सिद्धान्तः । यस्मात्कारणात्परमात्मनोऽन्यं चेतनं श्रुतयः प्रतिषेधन्ति ।
‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ’ [वृ० ३ । ७ । २३] ‘ अथात आदेशो नेति नेति ’
[वृ० २ । ३ । ६] ‘ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमब्रह्मम् ’ । [वृ० २ । ५ । १९]
इत्येवमाद्याः । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैव एव सिद्धान्तः ।
यत्तु कश्चिदाह—‘ पूर्ववद्वा ’ । यथा कालस्य पूर्वेणाभेदोऽपि पूर्वः काल इति विशेषणविशेष्य-
भावो विशेषणवत्तथा गुणात्मकरथापि ब्रह्मणो विशेषादेव गुणि ब्रह्मेति विशेषणविशेष्य-
भाव इत्यर्थः । ननु किमनेन विशेषानुसरणक्लेशेन गुणगुणिनोर्भेद एव स्वी क्रियतामत
आह—‘ प्रतिषेधाच्च ’ । ‘ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ [छा० ६ । २ । १] ‘ नैह नानाऽ-
स्ति किञ्चन ’ [वृ० ४ । ४ । १९] इति भेदस्य प्रतिषेधादित्यर्थः । अतो गुणिनि
हरौ भक्तिसंभवाद्युक्तं तन्माहात्म्यवर्णनमिति । तदसत् । विशेषस्यापि स्वरूपमात्रतया तद्व-
त्वादित्यस्यप्यपार्थक्यत्वात् । एकप्रातिपदिकार्थस्य तेनप्यङ्गीकारात् । किंचार्थं सगुणवादो
निर्गुणत्व एव पर्यवस्यतीति नास्माकं दूष्यः प्रत्युतास्माकं व्यावहारिका गुणाः सन्ति
तन्मते तेऽपि न सन्तीति विपरीतोऽयं सगुणवादः । विस्तरस्तु तत्त्वकौस्तुभे द्रष्ट-
व्यः ॥ ३० ॥ (६)

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदेतद्ब्रह्म ‘ नेति नेति ’ इति दृश्यप्रतिषेधेन निर्धारितम् । अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति
वा न वेति श्रुतीनां विप्रतिपत्तेर्भवति संशयः । तत्र किं तावत्प्राप्तम् । तस्मादपि ब्रह्मणोऽ-
न्यद्ब्रह्मस्वस्तीति । कुतः । सेतून्मानसंबन्धभेदलक्षणानां चतुर्णां हेतूनां व्यपदेशात् । ‘ अथ
य आत्मा स सेतुर्विभूतिः ’ [छा० ८ । ४ । १] इति सेतुत्वं व्यभिचरति । तत्र यथा
लोके सेतोः सावधिकत्वात्सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलं प्रतिपद्यते । तथा ब्रह्मणोऽपि सेतुत्वेन जग-
द्विधारकत्वाद्ब्रह्म तीर्त्वा गन्तव्येनान्येन केनचिदवश्यं भवितव्यम् । उन्मानव्यपदेशश्च
श्रूयते—‘ चतुष्पद्ब्रह्म पञ्चशकलं ब्रह्म ’ इति । तच्चोन्मानं सद्वितीय एव गवादौ दृष्टचरं
नाद्वितीये कुत्रचित् । तथा संबन्धव्यपदेशोऽपि श्रूयते—‘ सता सौम्य तदा संपन्नो भव-
ति ’ [छा० ६ । ८ । १] इति । स च संबन्धः सद्व्याप्तिगोऽन्यस्य जीवस्य विद्य-
मानतयाऽवकाशते । तथा ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ’ इति भेदव्यपदेशोऽपि ॥ ३१ ॥

एवमेतेभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मणोऽन्यद्वस्वस्तीत्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह —

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । ‘ सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ’ [छा० ६ । २ । १] इत्यभधारणात् । एकविज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञानञ्च न ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि वस्त्वस्ति । नच सेतुव्यपदेशो वस्वन्तरसूचक इति वाच्यम् । विधारकत्वसामान्यासेतुशब्दप्रयोगात् । अत्र सेतुर्वच सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते । जगन्मर्यादानां विधारकत्वं सेतुत्वसामान्यात् । सजातीयादित्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात् ब्रह्मणोऽन्यद्वस्वन्तरमस्ति । यत्तु कश्चिदाह — भगवन्निष्ठमानन्ददिगुणज्ञातं लौकिकानन्दादेः सकाशात्परं विलक्षणम् । कुतः । लौकिकानन्दादावसंभावितस्य सेतुत्वादेवैर्लक्षण्यस्य व्यपदेशादिति । तदसत् । ‘ एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ’ [वृ० ४ । ३ । ३२] इत्यादिश्रुतिविरोधात् ।

सत्ता चितिः सुखं चेति स्वभावा ब्रह्मणस्त्रयः ।

उपाधिभेदैर्भिद्यन्ते तारतम्यं च यन्त्यपि ’ ॥

इतिव्योमसंहिताविरोधाच्च ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति ब्रह्मणः परमिति । तत्राभिधीयते । उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुसाधकः । किं तर्हि । बुद्ध्यर्थः । उपासनार्थ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः — पादवदिति । यथाकार्पापणे व्यवहारसौकर्याय पादविभागः कल्प्यते । सर्वदा सर्वैः सकलेन कार्पापणेन व्यवहर्तुमशक्यत्वात् । एवं निर्विशेषे ब्रह्मणि सर्वेषां बुद्धिसमाधानासंभवाभ्यन्दबुद्ध्यनुग्रहाय सगुणोपासनोक्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अवशिष्टव्यपदेशद्वयस्योत्तरमाह —

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च ब्रह्मणः परं वस्त्वस्तीति यदुक्तं तदप्यनुपपन्नम् । स्थानविशेषादुपाधिविशेषाव्यपदेशद्वयोपपत्तेः । तथा हि — बुद्ध्यव्यापुपाधिविशेषादुपाधिविशेषयोगादुद्भूतस्य विज्ञेयज्ञानस्यापाध्यापुपशमे य उपशमः स एव परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न परिमितत्वापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया । प्रकाशवदिति दृष्टान्तः । यथैकस्य प्रकाशस्य सावित्रस्य चान्द्रमसस्य वोपाधियोगादुपजातविशेषस्योपाध्यपेक्षयैवैतौ भेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वदिति भाष्यम् । संबन्धव्य-

पदेशश्चोपाधिनाशमपेक्ष्य घटभङ्गे घटाकाश एव महाकाशवदुपचर्यते भेदव्यपदेशश्चोपाध्या-
द्वयमपेक्ष्य घटाकाशमहाकाशवदुपपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

संश्रव्यभेदव्यपदेशावुक्तप्रकारेणैवोपपद्येते । ' स्वमपीतो भवति ' [छा० ६ । ८ ।
१] इति स्वरूपसंश्रव्यममनन्ति । नच चैतन्यस्याप्ययः संभवतीत्युपाधिकृतस्वरूप-
तिरोधानात्स्वाप्यय उपपन्नतरः । ' अयमात्मा ब्रह्म ' [बृ० ४ । ४ । ५] इत्याद्यभे-
दश्रुतिविरोधाच्च भेदोऽप्यौपाधिक एवोपपन्नतरः ॥ ३५ ॥

एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुसाधकहेतूनन्यथासिद्धत्वेनोन्मथ्य स्वपक्षसाधकं हेत्वन्तरमाह—

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

' यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ' [श्वे० ३ । ९]
' पुरुष एवेदं सर्व ' [श्वे० १५] ' सर्वं स्वत्विदं ब्रह्म ' [छा० ३ । १४ । १]
' नेह नानाऽस्ति किञ्चन ' [बृ० ४ । ४ । १९] इत्यादिनाऽन्यवस्तुप्रतिषेधादपि
न परमात्मनोऽन्योऽन्तरात्माऽस्तीत्यवधार्यते । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादन्यच्चेतनं वस्तु
नास्तीति सिद्धम् । यत्तु कश्चिदाह—ननु ब्रह्म नाव्यक्तम् । ध्यानकाले चित्ते प्रतीय-
मानत्वात् । न च ध्यानकाले प्रतीतं न ब्रह्म । ध्यातृबहुत्वेन बहुत्वापत्तेरिति वाच्यम् ।
स्वरूपभेदाभेदाभावेऽपि ब्रह्मरूपाणां नानात्वाभ्युपगमेनेष्टापत्तेः । अन्यथा ध्यानवैवर्ध्याच्च ।
न हि यस्य कस्याचिद्ध्यानाद्ब्रह्म फलं ददातीति युक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । एवं प्राप्ते सिद्धा-
न्तमाह—तथाऽन्यप्रतिषेधात् । ध्यानकाले प्रतीतत्वेन ब्रह्म व्यक्तमिति न मन्तव्यम् ।
ध्यानकाले प्रतीतस्याब्रह्मत्वात् । यथा खलु जीवानन्दादीनामल्पत्वात्पूर्णस्य ब्रह्मानन्ददेस्ततो
भेदस्तथोपासनाकाले प्रतीतस्य व्यक्तत्वादव्यक्तस्य ब्रह्मणस्ततो भेद एव ।

' यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मत्तम् '

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ' [केनो० १ । ५]

इति श्रुत्योपास्यस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च । उक्तं च ब्रह्मतर्कै—

' पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिविम्बितम् ।

तदुपासन् च भवति प्रतिमोपासनं यथा ' इति ॥

तदसत् । तथा हि । यद्युपास्यं न ब्रह्म तर्ह्युपासनाविध्यन्तर्गता ब्रह्मशब्दा अब्रह्मपरा
एव स्युः । ब्रह्मण उपासनाविधिविषयत्वेऽनुपास्यत्वायोगात् । न हि संभवत्युपासनाविधि-
पूर्वापास्यसमर्पकैः पदैर्ब्रह्मोपास्यतया समर्थत उपास्यं च न भवतीति मुक्तानामपि चिद्व्यपे-

णापि मनसाऽनुपास्यत्वप्रसङ्गाच्च । ब्रह्मतर्कवचनस्य कल्पितत्वादकल्पितत्वेऽप्यङ्गभेदिजन-
मोहनार्थत्वाच्चेति दिक् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ (७)

अनेन सेतून्मानादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधनेन च सर्वगतत्वमात्मनः सिद्धं
भवति । अन्यथा तन्न सिध्येत् । सर्वगतत्वं चास्याऽऽयामशब्दादिभ्योऽवगम्यते । आया-
मशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः । ‘ यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः ’ [छा०
६ । १ । ३] ‘ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ’ । ‘ ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशात् ’
श० प० १० । ६ । २ । ३] इत्यादिशब्देभ्यः । यद्यपि तदनन्यत्वमित्यत्र सर्वप्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वमुक्तं तथाऽपि सेत्वादिव्यपदेशनिमित्ताशङ्कानिरासायेदमधिकरणम् ॥ ३७ ॥ (७)

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

तस्यैव ब्रह्मण इदानीं व्यवहारदशायां फलदातृत्वं प्रतिपद्यते । यदेतत्प्रतिप्राणीष्टानिष्टव्याभि-
श्रलक्षणं त्रिविधं कर्मफलं किं कर्मणः कारणभूताद्भवति किं वैश्वराद्भवतीति संशये सिद्धान्ते-
नोत्तरमुपक्रमते । ईश्वरादेव तत्फलं भवितुमर्हति । कुतः । उपपत्तेः । सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते-
रीश्वरस्यैव कर्मिणां तत्तत्कर्मनुरूपफलदानसामर्थ्यमुपपद्यते । कर्मण आशुतरविनाशिनः
कालान्तरभाविफलदाने हि नैव सामर्थ्यमुपपद्यते न ह्यभावाद्भावोत्पत्तिः संभवति । अथोच्येता-
पूर्वात्फलमुत्पत्स्यत इति । तदपि नोपपद्यते । अपूर्वस्याचेतनस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य फल-
दानसामर्थ्याभावात् । तस्मादीश्वर एव तत्तत्कर्मनुरूपं जीवानां फलं ददातीति
सिद्धम् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वात् । तथा हि श्रुतिः—
‘ स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः ’ [वृ० ४ । ४ । २४] इत्येव-
मादिका ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

मतान्तरमाह—जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलदातारं मन्यते । कुतः । अत एव ।
उपपत्तेः श्रुतत्वाच्च । ‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इति विधिश्रुतेर्यागस्य स्वर्गरूपफलं प्रति साध-
नत्वं श्रुतम् । अन्यथा ह्यननुग्रातृको याग आपद्येत । तथात्व उपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मा-
द्धर्म एवापूर्वद्वारा कर्मफलमनुग्रातृददाति किमर्थं तत्रेश्वरापेक्षेति ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । वादरायण आचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते ।
केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलं जायत इत्ययं पक्षो न साधुः । कुतः । हेतुव्यपदेशात् ।

धर्माधर्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वर एव हेतुरिति व्यपदेशात् । ' एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति यमेभ्यो निनीपते ' [३ । ८] इति श्रूयते । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ' ॥ [भ० ७ । २१]

सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयौ व्यपदिश्यन्ते । तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्स्वक-
मनिरूपाः प्रजाः सृजति । कृतप्रयत्नोपेक्षत्वात्तेश्वरे वैषम्यादिप्रसङ्गः । तस्मादीश्वर एव
फलदातेति सिद्धम् । अस्मिन्पादेऽष्टावधिकरणानि । तत्र स्वप्नसृष्टिमिथ्यात्वेन कर्तृत्वादेरा-
ध्यासिकत्वादसङ्गित्वं जीवस्योक्तम् । सुषुप्तौ ब्रह्मैव्येन तदेवासङ्गित्वं दृढीकृतम् । तस्यैव
पुनः प्रबोधेनानित्यत्वशङ्कानिरासः । मूर्छादौ सर्वव्यवहारलोपेऽपि जीवनाशशङ्कानिरासः ।
इत्यधिकरणचतुष्टयेन तत्त्वपदार्थः शोधितः । अनन्तराधिकरण चतुष्टयेन तत्त्वपदार्थः शोधितः ।
तत्र प्रथमेन ब्रह्मणो नीरूपत्वं द्वितीयेन निषेधाविषयत्वं तृतीयेनाद्वितीयत्वं चतुर्थेन व्यव-
हारदशायां फलदातृत्वं शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणत्वाय प्रतिपादितम् । इत्येवं तत्त्वपदार्थो
शोधितावित्यवधेयम् ॥ ४१ ॥ (<)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूनुहरिदीक्षितकृतो ब्रह्मसूत्रवृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोद्भाष्यविशेषात् ॥ १ ॥

एवं द्वितीयपादे तत्त्वपदार्थशोधनपूर्वकमद्वितीयब्रह्मत्वरत्वं व्याख्यातम् । इदानीं तु
प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु निर्विशेषमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैकरसं
सैन्धवघनवदवधारितं तत्र कुतो विज्ञानभेदचिन्तावसर इति चेत् । उच्यते । सगुणब्रह्म-
विषया विज्ञानभेदाभेदचिन्तेति न दोषः । सगुणोपासनायाश्चित्तस्थिरीकरणद्वारा निर्गुण-
विद्यायामुपयोगात्तत्प्रसङ्गाद्विद्यान्तराणामपि भेदाभेदविचारोऽत्र क्रियते । अत्र हि कर्मव-
दुपासनानां दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्दर्श-
नोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेवा चिन्ता संभवति । किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति
संशयः । भिद्यन्त इति तावत्प्राप्तम् । नामभेदाद्रूपभेदाच्च । नामभेदस्तत्त्वतैत्तिरीयकं, वाज-

सनेयकं कौशुमभ्यादिः । तथा रूपभेदोऽपि केचिच्छास्त्रिनः पञ्चाग्निविद्यायां पष्टमपरम-
ग्निममनन्ति । अपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति । तथा प्राणसंवादादिषु केचिद्वैदान्यगादीनाम-
नन्ति केचिदधिकान् । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदप्रतिपादकः । यथाऽऽथर्वणिका
आमनन्ति—‘ तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वेदत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ’ इति ।
शिरोव्रतं नाम वेदव्रतविशेषः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं नामादिभेदाद्विज्ञानानि भिद्यन्ते इति प्राप्तं
ब्रूमः—सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । सर्वेषु वेदान्तेषु प्रत्ययानि
विज्ञानानि न भिन्नानि । कुतः । चोदनाद्यविशेषात् । यथा ‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’ इति
चोदनैक्याच्छाखाभेदोऽपि कर्मैक्यम् । एवं शाखाभेदोऽपि विध्यभेदा उपासनानि न भिद्यन्ते ।
तथा च छान्दोग्ये—‘ यो ह वै उपेष्टं च श्रेष्ठं च वेद ’ [छा० ५ । १ । १] इति
यादृशः प्राणविद्याविधिस्तादृश एव बृहदारण्यकेऽप्याम्नायते । तथा पञ्चाग्निविद्यायां युपवर्जन्या-
दियस्वरूपमग्निपञ्चकं तदुभयोरपि छान्दोग्यबृहदारण्यकयोः समानम् । आदिशब्देन फला-
विशेष उक्तः । ‘ उपेष्टश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति ’ [बृ० ६ । १ । १] इति प्राणो-
पास्तिजन्यस्य समानफलस्य श्रवणात् । यस्तु कौशुमादिनामभेद उदाहृतः सोऽप्यध्ययन-
विषय एव न तूपास्तिविषयः । अध्ययनधर्मत्वावगमात् । तस्मान्न शाखाभेदादुपासनं
भिद्यते ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु बृहदारण्यके पञ्चाग्निविद्याया अग्निरधिक आम्नायते—‘ तस्याग्निरैवाग्निर्भवति ’
[बृ० ६ । २ । १४] इत्यादिना । छन्दोगास्तु तं नाऽऽमनन्ति पञ्चसंख्यैव च त
उपसंहरन्ति । ‘ अथ ह य एतानेव पञ्चाग्निन्वेद ’ [छा० ५ । १० । १०] इति ।
येषां च वाजसनेयिनां स गुणोऽस्ति येषां च छान्दोगानां नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपप-
द्येत । तस्माद्विद्याभेद इति चेन्न । यत एकस्यामपि विद्यायां गुणभेद उपपन्नः । षोडशि-
ग्रहणाग्रहणवत् । यथा ‘ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति । ’ ‘ नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’
इति षोडशिग्रहणाग्रहणाभ्यां नातिरात्रभेदस्तथाऽत्रापि न विद्याभेदः । वस्तुतो वाजसनेयि-
भिरान्नातस्य षष्ट्याग्नेश्छान्दोग्य उपसंहारसंभवान्न विद्याभेदः ॥ २ ॥

ननु शिरोव्रतस्याऽऽथर्वणिकैरान्ननादन्यत्रानाम्नानाद्भवति विद्याभेद इत्यत आह—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचा-

रोऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायस्यैव शिरोव्रतलक्षणो धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतस्तथात्वेन
स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थ आथर्वणिका आमनन्ति । ‘ नैतदची-
र्णव्रतोऽधीते ’ [मु० ३ । २ । ११] इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दा-

च्चाध्ययनधर्म एवैप इति निर्धार्यते । ननु ' तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधि-
वद्यस्तु चीर्णम् ' [मु० ३ । २ । १०] इति ब्रह्मविद्याश्रवणादकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति
सर्वशाखास्वयं धर्मः प्रामुयादिति चेन्न । तत्राप्येतामिति प्रकृतविद्यापरामर्शात् । प्रकृतत्वं
च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोगेप धर्मः । सर्ववच्च तन्नियम इति
दृष्टान्तनिर्देशः । यथा सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसं-
बन्धादाथर्वणोदितैकाग्न्यभिसंवन्धाच्चाऽऽथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते तथाऽयमपि धर्मः स्वा-
ध्यायविशेषसंवन्धात्तत्रैव नियम्यते । तस्मान्न विद्याभेदः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥ (१)

श्रुतिरपि विद्यैक्यं दर्शयति—'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति [क० २ । १५] इति ।
तथा ह्येतमेव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्रावध्वय एतं महाव्रते छन्दोगाः '
[ऐ० आ० ३ । २ । ३ १२] इति । अत्र हि विद्यैक्यं निर्गुणपरब्रह्मपरमेव
तथाऽपि तत्साहचर्यात्सगुणब्रह्मविद्यैक्यं प्रायदर्शनन्यायेन गम्यते ॥ ४ ॥ (१)

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ (२)

सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यनेन पूर्वाधिकरणेन वैद्यैकत्वाद्विद्यैकत्वं निर्धारितम् । इदं तस्य
प्रयोजनसूत्रम् । वाजसनेयके प्राणविद्यायामधिको गुणो रेतआख्य आम्नातः । ' रेतो
होच्चक्राम ' [वृ० ६ । १ । १२] इति । छान्दोग्ये नाऽऽम्नातः । स किं छान्दो-
ग्योक्तप्राणविद्यायामुपसंहर्तव्यो न वेति संशये तत्राश्रुतत्वान्नोपसंहर्तव्यः । विद्योपकार-
स्तत्र श्रुतेरेव वागादिभिर्गुणैर्भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । एतच्छाखायामश्रवणेऽपि शाखान्तरे
श्रुतत्वादुपसंहर्तव्य एव । कुतः । अर्थाभेदात् । विज्ञानैकत्वात् । विधिशेषवत् । यथाऽग्नि-
होत्रादिशेषगङ्गस्य शाखान्तरपठितस्य शाखान्तर उपसंहारस्तद्वत् । न च शाखान्तरोक्त-
गुणैरेव विद्योपकारसिद्धौ गुणोपसंहारो निरर्थक इति वाच्यम् । कर्मभूयस्त्वात्फलभूय-
स्वन्यायेन स्वशाखोक्तगुणवत्परशाखोक्तगुणानामप्युपकारित्वात् । तस्माद्गुणोपसंहारः
कर्तव्यः ॥ ५ ॥ (२)

अन्यथात्वं शब्दादिति चैन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

शङ्कासूत्रमिदम् । वाजसनेयके श्रूयते—' ते ह देवा ऊर्चुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेना-
त्ययाम ' [वृ० १ । ३ । १] इति । ' ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय ' [वृ० १ ।
३ । २] इत्युपक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरपाम्पविद्ध्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः
पठ्यते—' अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गा-
यत् ' [वृ० १ । ३ । ७] इति । छान्दोग्येऽपि—' तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनै-
नानभिभविष्यामः ' [छा० १ । २ । १] इत्युपक्रम्येतरांप्राणानसुरविध्वस्तत्वेन

निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते—‘ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ-
मुपासांचक्रिरे ’ [छा० १ । २ । ७] इति । उभयत्रापि प्राणप्रशंसया प्राणविद्या
विधीयते । तत्र संशयः । किमत्र विद्याभेदः स्यादथ वा विद्यैकत्वमिति । किं तावत्प्राप्तम् ।
पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न विद्यैकत्वं युक्तम् । किं तर्ह्यन्यथात्वं विद्याभेदो
युक्त इत्यर्थः । कुतः । शब्दात् । अन्यथोपक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा हि छन्दोगाः ।
‘ त्वं न उद्गाय ’ [बृ० १ । ३ । १] इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमा-
मनन्ति । छन्दोगास्तूद्गीथमित्युद्गीथत्वेन प्राणं पठन्ति । एवं च शब्दभेदादर्थभेदप्रतीतेः
कथं विद्यैकत्वमिति चेन्न । कुतः । अविशेषात् । अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् ।
तथा हि—देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमोऽसुरपराजय उद्गीथोपन्यासो वागादिसंकीर्तनं तन्निन्दया मुख्य-
प्राणत्रयपाश्र्वस्तद्वीर्याच्चासुरविध्वंस इत्यादयो बहवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते ॥१॥
एवं बहुतरसाम्याद्विद्यैकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

विद्याभेद एवात्र न्याय्यः । कुतः । प्रकरणभेदात् । प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हीह
प्रक्रमभेदो दृश्यते । छान्दोग्ये—‘ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ’ [छा० १ । १ ।
१] इत्युद्गीथावयवस्योङ्कारस्योपास्यत्वं प्रक्रम्याथ ‘ खल्वेतत्सैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ’
[छा० १ । १ । १०] इति । पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोङ्कारमनुवर्त्य देवामुराख्यायिका-
द्वारेण तम् ‘ उपासांचक्रिरे ’ [छा० १ । २ । २] इत्याह । तत्र यद्युद्गीथशब्देन
सकला सामभक्तिर्विवक्ष्येत तत्कर्ता चोद्गातृत्विक्प्राणो विवक्ष्येत तदोपक्रमविरोधो लक्षणा
च स्यात् । तस्मादत्रोद्गीथावयव ओङ्कारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते । वाजसनेयके तूद्गीथशब्दे-
नावयवग्रहणकारणाभावादुद्गीथशब्देन सकला सामभक्तिरुच्यते तदुद्गातृत्वे च प्राणस्योपासन-
मित्युपक्रमभेदः । उपक्रमानुसारी चोपसंहार इत्युपास्यभेदाद्विद्याभेदः । परोवरीयस्त्वादिवत् ।
यथा परमात्मोपासनत्वसाम्येऽपि ‘ आकाशो ह्येवैश्वो ज्यायानाकाशः परायणम् ’ [छा०
१ । ९ । १] ‘ स एव परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः ’ [छा० १ । ९ । २]
इति परोवरीयस्त्वविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्ष्यादित्यगतहिरण्यरमश्रुत्वादिविशिष्टोद्गीथोपासनाद्विन्नं
तद्वत् । परस्माद्वरीयान्परोवरीयानित्यत्र मुडागमश्छान्दसः । यत्तु सङ्ग्रामादिसाम्यमुक्तं तद-
प्रयोजकम् । अर्थवादत्वात् । यदपि प्राणस्यासुरविद्धत्वाभावेन श्रेष्ठत्वं तद्यद्युपास्यं तथाऽ-
प्युक्तस्य वेद्यभेदस्यानिराकरणाद्विन्नैवोद्गीथविद्या ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ (३)

ननुद्गीथविद्येऽभ्ययत्र संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं न्याय्यमिति चेत् । तुनर्थः । तदुक्तम् । ‘ न
वा प्रकरणभेदात् ’ [ब्र० सू० ३ । ३ । ७] इत्यस्मिन्सूत्रे भेदकारणमुक्तमित्यर्थः ।

संज्ञाया व्यभिचारमाह—अस्तीति । अत्र भाष्यम्—अस्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेपद्वीथिविवेति त(य)था प्रसिद्धभेदानामप्यभिहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रन्थपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते तथैहाप्युद्गीथसंज्ञैकत्वं न तु विद्यैकत्वम् । यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदेहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संवर्ग-विद्यादिषु ॥ ८ ॥ (३)

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥ (४)

‘अमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ [छा० १ १।१] इत्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्येन विद्याभेदो निरूपितः । इदानीमुद्गीथस्याक्षरविशेषणसमर्पनायेदमधिकरणम् । तत्राक्षरमुद्गीथमिति सामानाधिकरण्ये भवति चतुर्थ्या संशयः । तथा हि ‘ नाम ब्रह्मेत्युपासीत (स्ते) ’ [छा० ७।१।५] इत्यत्र नाम्नि ब्रह्मदृष्ट्यध्यासाय सामानाधिकरण्यं श्रुतम् । तथा बाधादिष्वप्युदाह्रियते यश्चोरः स स्थाणुरिति चोरस्य बाधः । यो जीवस्तद्ब्रह्मेत्येकत्वम् । यन्नीलं तदुत्पलमिति विशेषणविशेष्यत्वम् । एवं चतुर्णां पक्षाणां मध्येऽयमेवात्र व्याप्य इति निश्चयकारणाभावात्तास्यव्यवसाय इति प्राप्ताविदमुच्यते—‘ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ’ इति । चशब्देऽयं पक्षत्रयव्यावर्तकः । तदिह विशेषणपक्ष एवात्रोपादीयते । आकारो ऋग्यजुः-सामसु त्रिषु पठ्यते । तत्र कस्योपास्यत्वमित्यपेक्षायामुद्गीथभागगतस्य न वितरस्येति समवेदगतस्य विशेषणीयत्वात् । अध्यासवाचैक्यपक्षेषु फलमपि कल्पनीयं प्रसज्जेत । स्वतन्त्रोपासनत्वेन फलस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । विशेषणपक्षे तु वक्ष्यमाणगुणोपासनाय प्रतीकत्वेनोक्तार उद्गीथशब्देन विशेष्यते न तु स्वतन्त्रमुपासनम् । ततो न पृथक्फलं कल्पनीयम् । अध्यासो न संभवति नाम्नि ब्रह्मदृष्टिवदुद्गीथाक्षरयोरन्यतरस्मिन्नन्यतरबुद्ध्यध्यासे लक्षणाप्रसङ्गात्फलकल्पनाप्रसङ्गाच्च । नाप्यपवादः । स्थाणुत्वबुद्ध्यश्चोरनिवृत्तिबुद्धिवदुद्गीथ-बुद्ध्योक्तारबुद्धेरनिवर्तनात्पुरुषार्थाभावाच्च । नाप्येकार्थत्वपक्षः प्रयोजनाभावात् । अनतिरिक्तार्थत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यात् । एकैवैव त्रिविधितार्थसमर्पणात् । नन्वस्मिन्पक्षे समाना लक्षणा । उद्गीथशब्दस्यावयवलक्षणात्त्वत्वात् । सत्यम् । लक्षणायामपि तु संनिकर्षविप्रकर्षौ भवतः । अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा । विशेषणपक्षे त्ववय-विवाचिना शब्देनावयवः समर्थ्यत इति संनिकृष्टा । अतश्च व्याप्तेर्हेतोरामित्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवयवमित्यर्थः ॥ ९ ॥ (४)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ (५)

प्राणविद्यायां छन्दोगाः काण्वाश्च प्राणसंवादे श्रेष्ठगुणान्वितस्य प्राणस्योपासनमुक्त्वा वागादयोऽपि हि तत्र वसिष्ठवादिगुणान्विता उक्ताः । तांश्च गुणान्प्राणे पुनः प्रत्यर्पयन्ति । अन्ये कौपीतकिम्भृतयो वसिष्ठवादिगुणान्नाऽऽमनन्ति । तत्र संशयः । किमेते

वसिष्ठत्वादयो गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्रोपसंहर्तव्या उत नेति । नोपसंहर्तव्या इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ‘य एवं वेद’ इत्येवंशब्देन तत्तच्छास्त्रोक्तगुणानामेव परामर्शादिति प्राप्ते ब्रूमः । उक्तगुणवदनुक्ता अपि गुणा एव शब्दपरामर्शयोग्याः । कुतः । गुणिनः प्राणस्यैकत्वेन तद्द्वारा गुणानां बुद्धिस्थत्वात् । यथा देवदत्तो मथुरायामध्यापयन्ट्यः पुनर्माहिष्मत्यामनध्यापयन्नप्यध्यापकत्वेनैव प्रत्यभिज्ञायते तथा छान्दोग्यादौ वसिष्ठत्वादिगुणयुक्तयोपलब्धः प्राणः कौपीतक्यादौ केवल उपलभ्यमानोऽपि तद्गुणविशिष्टतयैव बुद्धिस्थो भवेत् । तदुक्तं भाष्ये—एकस्यामपि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति । गुणवतो भेदाभावादिति । तस्मादेकप्रधानसंबद्धा धर्मा एकत्र पठ्यमाना अन्यत्रोपसंहर्तव्याः ॥ १० ॥ (५)

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु विज्ञानघन[त्वि]मानन्दस्वरूपत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमेवमाद्या ब्रह्मणो धर्माः पठ्यन्ते । तत्र संशयः—यत्र यावन्तो धर्माः पठितास्त एव तत्र ग्राह्या अथवा शाखान्तरोक्ता अभ्युपसंहर्तव्या इति । तत्र किं तावत्प्राप्तम् । ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ [५ । ३] इत्याद्यैतरेयकादिप्रोक्तासु ब्रह्मविद्यसु ते धर्मा नोपसंहर्तव्या इति । कुतः । वामनीत्वादेरिव व्यवस्थोपपत्तेः । ‘एष उ वामनीः’ [छा० ४ । १५ । ३] ‘एष उ भामनीः’ [छा० ४ । १५ । ४] इति कामनेतृत्वभासकत्वादयो गुणा उपकोसलविद्यायामाप्नाताः । ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ [छा० ८ । १ । ५] इति सत्यसंकल्पादयो गुणा दहरविद्यायामाप्नाताः । तत्र यथा न गुणानामुपसंहार एवमानन्दादीनां व्यवस्थेति प्राप्ते ब्रूमः । विप्रमो दृष्टान्तः । वामनीत्वादीनां ध्येयत्वेन विधीयमानत्वाद्ध्यवस्था युक्ता । आनन्दादयस्तु प्रतिपत्तिफला इति न विधीयन्ते । अतो व्यवस्थापकविव्यभावात्प्रतिपत्तिफलस्य सर्वत्र समानत्वाच्चाऽऽनन्दादय उपसंहर्तव्याः । तदुक्तं भाष्यकारैः—आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्रोपसंहर्तव्याः । कस्मात् । सर्वाभेदादेव । सर्वत्रैव हि तदेकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणामिति ॥ ११ ॥

नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन् । तथा हि—तैत्तिरीयक आनन्दमयमात्मानं प्रक्रम्याऽऽप्नोत्यते ‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ [तै० २ । ५ । १ । इति । अत्रोत्तरमाह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादिधर्माणां तैत्तिरीयक आम्नातानां नास्ति ब्रह्मण्युपसंहारः । हि यस्माद्भेदे सत्युपचयापचयौ भवतः । प्रियमोदप्रमोदानां तारतम्याद्भेदस्याऽऽवश्यकतया नाद्वितीये ब्रह्मण्युपसंहारः संभवतीत्यर्थः । न चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्वेत इत्युपदिष्टम्—‘ आनन्दमयोऽभ्यासात् ’ [ब्र० सू० १ । १ । १२] इत्यत्र । अपि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनेते परिकल्प्यन्ते न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरां ब्रह्मण्युपसंहाराप्राप्तिः । प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वं कृत्वा न्यायः सूत्रकारेण दर्शितः प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । यथा संयद्वामादयः सत्यसंकल्पादयश्च धर्मा उपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वेऽपि प्रक्रमभेदादुपासनभेदे सति नान्यत्रोपसंहार एवमिहापीति ॥ १२ ॥

ननु तद्वदेवाऽऽनन्दादयोऽपि नान्यत्रोपसंहारिरेतन्त्रोत्तरमाह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ (६)

तुनार्थे । इतर आनन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाः । कुतः । अर्थसामान्यात् । अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिणः सामान्यादेकत्वात् । सर्वे सर्वत्र प्रतिज्ञायैरनित्यर्थः । उपासनाविधिपरे वाक्ये विधेयगुणानां व्यवस्थैव नोपसंहारः ॥ १३ ॥ (६)

आध्यानाय प्रयोजनमावात् ॥ १४ ॥

कठवल्लीपु पठ्यते—

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ’ [क० ३ । १०—११] इति ॥

अस्यायमर्थः—यद्यपि मनसा विषयानभिलष्य वश्चादिन्द्रियैर्वाह्यान्विषयान्नाप्नोति तत्र बाह्यविषयेभ्य इन्द्रियाणामान्तरत्वात्परत्वं प्रसिद्धं तथाऽपीन्द्रियेभ्यश्चाभिलष्यमाणदशायामर्था आन्तराः । तेभ्योऽप्यभिलाषामिका मनोवृत्तिरान्तरा । वृत्तेरपि वृत्तिमती बुद्धिरान्तरा । बुद्धेरपि बुद्ध्युपाधितो महच्छब्दवाच्यो हिरण्यगर्भरूप आत्माऽऽभ्यन्तरः । महतोऽपि तदुपादानभूतमव्यक्ताख्यं मूलाज्ञानमाभ्यन्तरम् । अव्यक्तादपि तदधिष्ठानभूतश्चिद्रूपः पुरुष आभ्यन्तरः । पुरुषादाभ्यन्तरं न किञ्चिदस्ति । पुरुष एवाऽऽभ्यन्तरतारतम्यस्य विश्रान्तिभूमिः पुरुषार्थकामैः परमो गन्तव्यप्रदेशश्चेति । तत्र यथा श्रुत्या पुरुषस्तात्पर्येण प्रतिपादित एवमिन्द्रियादिपरम्पराऽपि प्रतिपाद्यैव । अन्यथा तदुपन्यासवैयर्थ्यात् । तथा च

तत्तत्परस्य ज्ञानस्य प्रयोजनान्तरं कल्पनीयं वाक्यभेदश्चाङ्गीकार्य इति प्राप्ते ब्रूमः—आव्या-
नाय ध्यानपूर्वकसम्यग्ज्ञानाय पुरुष एवैकः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते । नत्वर्थादयोऽपि ।
कुतः । प्रयोजनाभावात् । नहीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चिप्रयोजनं दृश्यते श्रूयते
वा । तस्मादाध्यानाय ध्यानपूर्वकसम्यग्दर्शनाय पुरुष एव प्रतिपाद्यः । तस्मिन्पुरुषे प्रति-
पन्ने मोक्षः प्रयोजनम् । तथा च श्रुतिः—‘ निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ’ [क०
३ । १९] इति । अपि च परप्रतिपेयेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविषयमादरं दर्शयति
श्रुतिः । तदनुगुणतयेतरेषामपि परत्वप्रतिपादनस्य साफल्येनैकवाक्यत्वे संभवति नादृष्ट-
फलकल्पने वाक्यभेदाङ्गीकारो युक्तः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ (७)

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थमेवेन्द्रियाद्यनुक्रमणमिति गम्यते । यतो वाक्यशेषे पुरुषज्ञानायैव
महता यत्नेन योग उपदिष्टः ।

‘ एष सर्वेषु भूतेषु गृहोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ’ [क० ३ । १२]

अस्यायमर्थः—सर्वाभ्यन्तरत्वेन गृहोऽयमात्मा न वहिर्मुखानां प्रकाशते । अन्तर्मुखा ये
सूक्ष्मतत्त्वदर्शनशीलास्तैर्योगाभ्यासेनैकाग्र्यमापन्नया बुद्ध्या सूक्ष्मवस्तुविषयया द्रष्टुं शक्यत
इति । अत्र प्रकृतं पुरुषमात्मशब्देन गृहीत्वा तस्य दुर्विज्ञेयत्वं प्रतिपाद्य तद्विज्ञानाय
‘ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः ’ [क० ३ । १३] इत्यादियोगप्रतिपादनात् । पुरुषज्ञानायै-
वायं श्रुतिप्रयासो निश्चीयते । न च पुरुषस्यैव प्रतिपाद्यत्वे परम्परोपदेशवैयर्थ्यं वहिर्मुखस्य
चित्तस्य क्रमेण पुरुषप्रवेशायेन्द्रियादिपरम्परायाः साधनत्वात् । पुरुषशब्देनेतरेषामनात्मवान्
ध्यानविषयत्वम् । तस्मात्पुरुष एव ज्ञातव्यो नान्यः ॥ १५ ॥ (७)

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते—‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्याकिञ्चन मिपस् ए (ई)-
क्षत लोकान्नु सृजा इति ’ । [१ । १] ‘ स इमाँल्लोकानसृजत ’ [१ । २]
इत्यादि । तत्राऽऽत्मशब्देन हिरण्यगर्भो विवक्षितः परमात्मा वेति संशयः । किं तावत्प्रा-
प्तम् । हिरण्यगर्भ एवाऽऽत्मशब्दवाच्यो भवितुमर्हति । कुतः । ‘ स ए (ई) क्षत
लोकान्नु सृजा इति ’ पञ्चभूतमृष्टिमनुक्त्वा लोकमात्रसृष्टेरभिधानात् ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तते ॥ [मार्क० पु० ४५ । ६४]

इति स्मृतेश्च । ईश्वरप्रकरणेषु तैत्तिरीयच्छान्दोग्यादिषु भूतसृष्ट्यभिधानदर्शनात् ।
 ‘ताम्बो गामानयत्’ [ऐ० २ । २ । ३] इति चोक्तं गवाद्यानयनं शरीरिणो विराजो
 घटते न त्वशरीरस्येश्वरस्येति प्राप्ते ब्रूमः । अत्राऽऽत्मशब्देन परमात्मनो गृहीतिर्गृहणं युक्तम् ।
 इतरवत् । यथेतेषु सृष्टिवाक्येषु ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ [तै० २ ।
 १] इत्येवमादिषु परमात्मा गृह्यते तद्वदत्रापि । कुतः । उत्तरात्संदर्भात् । ‘स ऐ(ई)क्षत’
 इतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वस्येश्वरधर्मस्योत्तरत्र प्रतिपादनादित्यर्थः । तथा सति शाखान्तरोक्तभूत-
 सृष्टिरत्रोपसंहर्तुं शक्यते । यत्तु गवाद्यानयनं तदर्थवादरूपम् । तद्वेदनस्य स्वातन्त्र्येण
 पुरुषार्थत्वाभावात् । अथ भूतार्थवादत्वं मन्येथास्तर्हि विराडादिद्वारा परमेश्वर एव गवादिक-
 मानयतु । तस्मात्परमात्मग्रहणमेव न्याय्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ (८)

ननु हिरण्यगर्भग्रहणमेव युक्तम् । कुतः । अन्वयात् । वाक्यान्वयस्य हिरण्यगर्भविष्ण-
 यत्वदर्शनादित्यर्थः । तत्र लोकसृष्टिरुक्ता । यत्र परमात्माऽभिप्रेतस्तत्र भूतसृष्टिरुच्यते ।
 लोकाश्च भूतानां संनिवेशविशेषाः । तत्रेश्वरनियुक्तस्यान्यस्य हेतुत्वं संभवतीति चेत् ।
 अत्रोच्यते—स्यादवधारणात् । परमात्मग्रहणमेवात्र युक्तम् । कुतः । अवधारणात् ।
 ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ [ऐ० १ । १] इति प्रागुत्पत्तेरात्मैक्यावधारणात् ।
 तच्च परमात्मपरिग्रहे समञ्जसं नान्यथा । लोकसृष्ट्यावपि भूतसृष्टिरुपसंहरिष्यते । यथा
 ‘तत्तेजोऽसृजत’ [छा० ६ । २ । ३] इत्यादौ त्रियद्वायुसृष्ट्यनन्तरमिति योजितं
 तद्वदत्रापि शाखान्तरसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनन्तरमेव लोकसृष्टिरिति योजनीयम् । एते
 सृष्ट्यादयः पञ्चार्थावादा इत्युक्तम् । ननु श्रूयमाणस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्यार्थावादत्वे श्रुतेर्विवक्षि-
 तोऽर्थः कोऽपि न सिधेदिति चेन्न । जीवब्रह्मैक्यस्य विवक्षितत्वात् । ‘आत्मा वा’
 [ऐ० १ । १] इत्युपक्रम्य ‘स एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापयत्’
 [ऐ० ३ । १२] इति शरीरानुप्रवेशमुक्त्वा तथोपरिष्ठात् ‘एष ब्रह्मैष इन्द्रः’
 [ऐ० ५ । ३] इत्यादिना समस्तभेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य ‘सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं
 प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ [ऐत० ५ । ३] इत्युप-
 संहाराद्ब्रह्मात्मदर्शनमेवावधारयति श्रुतिः । तस्मादात्मग्रहणमेवानुपवादम् । द्वितीयं वर्ण-
 कमाह—‘आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्’ [सू० १६] । बृहदारण्यके—‘कतम
 आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः’ [बृ० ४ । ३ । ७]
 इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ‘स वा एष महानज आत्माऽ-
 जरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म’ [बृ० ४ । ४ । २५] इत्युपसंहृतम् । छान्दोग्ये
 षष्ठाध्याये—‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ [२ । १] इत्युपक्रम्य ‘स आत्मा

तत्त्वमसि ' [छा० ६ । ८ । ७] इति तादात्म्यमुपदिशति । किमुभयोः सदात्मशब्दयोरेकार्थत्वमाहोस्विद्विन्नार्थत्वमिति विशये भिन्नार्थत्वमिति तावत्प्राप्तम् । लोके सदात्मशब्दयोरपर्यायत्वात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । इतरथत् । वाजसनेयकवच्छा-
न्दोग्येऽप्यात्मगृहीतिर्युक्ता । कुतः । उत्तरात् । 'अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्' । ननु छान्दोग्ये
'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' [छा० ६ । २ । १] इत्युपक्रमस्तत्राऽऽत्मशब्दाश्रवणा-
न्नाऽऽत्मगृहीतिरिति चेत् । उच्यते । सच्छब्दस्यैवाऽऽत्मपरत्वं स्यात् । कुतः । अवधार-
णात् । सच्छब्दस्याऽऽत्मानामसाधारणत्वात् । सामान्यप्रतिपादकत्वेऽपि 'स आत्मा तत्त्व-
मसि' [छा० ६ । ८ । ७] इति वाक्यशेषेण विशेषावधारणात् । तदुक्तं भाष्य-
कृद्भिः । तथा हि—'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' [छा० ६ । १
३] इत्येकविज्ञाने सर्वविज्ञानमेवावधार्य तत्संपिपादयिषया सदेवेत्याह । तच्चाऽऽत्मगृ-
हीतौ सत्यां संपद्यते । अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं
संपद्येतेति । तस्मादुप[पन्न]तरमुभयत्रैकमेव वस्त्विति ॥ १७ ॥ (८)

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (९)

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमाम्नाय तस्यैवाऽऽपो वास आम-
नन्ति । तत्र छन्दोगा आमनन्ति 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठादद्भिः परिदधति'
[छा० ५ । २ । २] इति । वाजसनेयिनश्चाऽऽमनन्ति—'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्य-
शित्वा चाऽऽचामन्येतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते' [वृ० ६ । १ । १४] 'तस्मादेवं-
विदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाऽऽचामेदेतमेव तदनमनग्रं कुरुते' [वृ० मा० ६ । २ । १५]
इति । अत्रान्नशब्देन प्राणो विवक्षितः । तत्र किं प्राणवियाङ्गत्वेनाऽऽचमनं विधीयत
आहोस्विदाचमनीयास्वप्सु प्राणस्यानग्रताकरणचिन्तनमिति संशयः । आचमनमेव विधी-
यत इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । आचामेदिति विधिश्चरणात् । न च स्मृतिप्राप्तत्वादाचमनं
न विधेयमिति वाच्यम् । अस्याः श्रुतेराचमनस्मृतिमूलत्वसंभवादिति प्राप्तेऽभिधीयते ।
अपूर्वमनग्रताचिन्तनमेव विधीयते 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायेन मानान्तराप्राप्त-
त्वादनग्रताचिन्तनमेव विधेयम् । आचमनं तु न विधेयम् । कुतः । कार्याख्यानात् ।
आचमनस्य स्मृतिप्राप्तत्वादित्यर्थः । न च तस्याः स्मृतेरियमेव श्रुतिर्भूलमिति शङ्कनीयम् ।
वर्णाश्रमधर्मप्रकरणत्वाभावेन भिन्नविषयत्वात् । तन्मूलभूतं श्रुत्यन्तरमनुमेयम् । तस्मादा-
चमनस्य प्राप्तं न विधेयत्वम् । भोजनात्प्रागूर्ध्वं चाऽऽचमनीयास्वप्सु वासोबुद्धिं कृत्वा
तेन वाससा प्राणस्यानग्रत्वं ध्यायेदिति विधीयत इति सिद्धम् । विस्तरस्तु भाष्ये
द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥ (९)

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ (१०)

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये ब्राह्मणे शाण्डिल्यविया पठ्यते । तत्र गुणाः श्रूयन्ते—'स

आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमकामात्मानं कामरूपिणं मनोजवं सत्यसं-
कल्पं सत्यवृत्तिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वा दिशोऽनुप्रभूतम् ' [शतपथ० १० । ६ । ३२]
इत्यादि । बृहदारण्यके तस्यामेव शाखायां पुनः श्रूयते— ' मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्त-
स्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति
यदिदं किं च ' [५ । ६ । १] इति । तत्र संशयः । किमियमेका विद्या वाजसनेयि-
बृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्चाथ वा द्वे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति । किं तावत्प्राप्तं विद्याभेद
इति । कुतः । एकस्यां शाखायां प्रतिपत्तृभेदाभावेन पौनरुक्त्ये प्रामाण्यासंभवादस्यासत्या-
येन विद्याभेदस्याऽऽवश्यकत्वात् । इति प्राप्तेऽभिधीयते । मनोमयत्वादिकस्य वेद्यरूपस्य प्रत्य-
भिज्ञानादेकैव विद्या । यथा भिन्नशाखासु क्वचिदुत्पत्तिः क्वचिद्गुणविधिः । तयोरेकत्वं
संभवति । ' अग्निहोत्रं जुहोति ' ' दध्ना जुहोति ' इति । एवं समानायां शाखायामपि
विद्यैकत्वम् । कुतः । अभेदात् । उपास्याभेदात् । मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मोभयत्रोपास्यम् ।
उपास्यं च विद्यारूपं यथा द्रव्यदैवतं कर्मणः । तत्राग्निरहस्येऽनेकगुणश्रवणाद्भ्यस्त्वन्या-
येनोत्पत्तिविधिः । बृहदारण्यके गुणविधिः । न च तत्र मनोमयत्वश्रवणवैयर्थ्यम् । प्रत्य-
भिज्ञाया विद्यैक्यसंपादकत्वात् । अप्राप्तांशोपदेशेनार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तांशपरामर्शस्य
नित्यानुवादतयाऽप्युपपद्यमानत्वाच्च । समानगुणान्तानेन हि विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां
प्रत्यभिज्ञाय्य तस्यां सर्वेशानत्वादिगुणा उपदिश्यन्त इति न काऽप्यनुपपत्तिः । तस्मादत्र
समानायामपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ (१०)

संबन्धादेतन्मन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके सत्यविद्यायां ' सत्यं ब्रह्म ' [वृ० ५ । ४ । १] इत्युपक्रम्य ' तद्य-
त्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ' [वृ०
५ । ५ । २] इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं चाऽऽयतनमुपदिश्याऽऽ-
धिदैविकस्य पुरुषस्याहरित्येतन्नाम ध्यानायोपदिष्टम् । तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतमिति ।
आध्यात्मिकस्य त्वक्षिपुरुषस्याहमिति नामोपदिष्टम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति । तत्र
संशयः । किमविभागेनैवोभे अपि नामनी उभयत्रानुसंधातव्ये उत विभागेनेति । तत्र
यथा शाण्डिल्यविद्यायां गुणोपसंहार एवमन्यत्रापि सत्यविद्यायामपि नामद्वयस्योपसंहारः ।
कुतः । संबन्धात् ॥ २० ॥

एकविद्यासंबन्धादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वेति पक्षव्यावृत्तिः । उपसंहारो न भवति । कुतः । विशेषात् । उपासनस्थानवि-
शेषात् । ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः ' [वृ० ५ । ५ । २] इत्युपक्रम्य ' तस्यो-

पनिपदहः ' इति तच्छब्देन मण्डलस्थमेव परामृश्याहारिति तस्यैव नामविशेष उपदिष्टः ।
तथा ' योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः ' [बृ० ५ । ५ । २ ।] इत्युपक्रम्य ' तस्योपनि-
पदहम् ' इति तच्छब्देनाक्षिस्थमेव परामृश्याहमिति तस्यैव नामविशेष उपदिष्टः । अतो
विधैकत्वेन वेद्यस्य सत्याख्यस्य ब्रह्मण एकत्वेऽपि स्थानविशेषकटाक्षेण नामविशेषविधा-
नादाभ्यामिकाधिदैविकयोर्व्यवस्थिते नामनी न तु तयोः रूपसंहारोऽस्ति । यथा लोके
गुरोरुपास्यस्यैकत्वेऽपि तिष्ठतो य उपचारः पादुकानिवेदनादिर्नासावासीनस्य युज्यते ।
आसीनस्योपचारः पादद्वयाभ्यङ्गादिर्नासौ तिष्ठतो भवति । तस्मादुपास्यैक्येऽपि स्थानभेदेन
व्यवस्थयोपनिपदद्वयचिन्तनं कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥ (११)

लिङ्गं च स्थानविशेषेण धर्मव्यवस्थां दर्शयति—' तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं
यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ' [छा० १ । ७ । ५] इति । कथमस्य
लिङ्गत्वम् । तदुच्यते—अश्यादित्यस्थानभेदभिन्नान्धर्मानादित्यपुरुषगतान्तरूपादीनाक्षिपुरुष
उपसंहरति ' तस्यैतस्य तदेव रूपम् । [छा० १ । ७ । ५] इत्यादिना । यथाऽऽदि-
त्यपुरुषधर्मा अक्षिपुरुषे प्राप्येरंस्तथाऽतिदेशेनाऽऽदित्यरूपादिकमक्षिपुरुषे योजयेदित्यर्थः ।
तस्मान्नाम्नोर्व्यवस्थैवेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (११)

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ (१२)

' ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्मप्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ' इति राणायनीयानां खिलेषु
पठ्यते । लोके हरिहरादौ प्रसिद्धानि वीर्याणि ब्रह्मपुरःसराण्येव संभृतानि । न हि संगुणं
ब्रह्मानपेक्ष्य वीर्याणि संभवन्ति । तत्र ज्येष्ठं ब्रह्म प्रथमं दिवं व्याप्य स्थितमिति श्रुत्यर्थः ।
अत्र वीर्यसंभृत्यादय उपास्यत्वेन श्रूयन्ते । तत्रैवोपनिपदि शाण्डिल्यादिविद्याः सन्ति ।
तासु संभृत्यादय उपसंहार्या न वेति संशये संवन्धाविशेषादुपसंहर्तव्या इति प्राप्तेऽभिधी-
यते । संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च संभृतिद्युव्याप्ती चकाराद्वैथिपरिग्रहः । शाण्डिल्यविद्यादिषु
संभृत्यादयो नोपसंहर्तव्याः । कुतः । अत एवऽऽयतनविशेषात् । तथा हि । शाण्डिल्य-
विद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तम्—' एष म आत्माऽन्तर्हृदये ' [छा० ३ । १४ ।
३] इति । तद्वेदेव दहरविद्यायां ' दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ' [छा० ८ । १ । १] इति । उपकोसलविद्यायां त्वक्षयायतनत्वम् ' य एषोऽक्षिपि
पुरुषो दृश्यते ' [छा० ४ । १५ । १] इति । एवं तत्र तत्र भिन्नभिन्नमाध्यामिकमा-
यतनमासु विद्यासु प्रतीयते । आधिदैविक्यः संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतय इत्यायतन-
भेदः । तासां संभृत्यादिविभूतीनां कुत एतासु शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंहारः । न च संभृ-
त्यादीनां गुणानामन्यतमोऽपि शाण्डिल्यादिविद्यासूपलभ्यते । येन प्रत्यभिज्ञया विधैक्यं

स्यात् । ब्रह्मैकत्वमात्रेणोपसंहृतौ न काप्यनुपसंहार इत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात्संभृत्यादेर्नोप-
संहारः ॥ २३ ॥ (१२)

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ (१३)

छन्दोगानां शाखाविशेषे ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्याऽऽम्नायस्ते
पुरुषो वाव यज्ञः ' [छा० ३ । १६ । १] इति । तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य
सवनत्रयं कल्पितम् । तस्य यानि चतुर्विंशतिर्वर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि
माध्यंदिनं सवनमष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयं सवनमिति । यदाशिशिषति यत्पिपासति यद्र-
मते सा दीक्षा । अथ यद्वसति जक्षति ते स्तुतशस्त्रे इत्यादिधर्मा आम्नाताः । तैत्तिरीयकेऽपि
' तस्यैवंविदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः
शिखा हृदयं यूपः कामः ' [तै० आ० १० । ६४] इत्यादिनाऽनुवाकेन पुरुषवि-
द्याऽऽम्नाता । तत्र संशयः । ताण्डिपैङ्गिशाखोक्ताः पुरुषविद्यागुणास्तैत्तिरीयके उपसंहर्तव्या
न वेति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषात् । ' यन्मरणं तदवभृथः ' इत्युभयत्र समानधर्मश्रवणाच्चेति
प्राप्ते ब्रूमः । चो नार्थे । नोपसंहर्तव्याः । अप्रत्यभिज्ञानात् । तदेव कुतः । इतरेषां
मरणावभृथातिरिक्तगुणानां पैङ्गिरहस्यब्राह्मण उक्तानां तैत्तिरीयकेऽनाम्नानात् । यत्किञ्चित्सा-
म्येऽपि बहुतरधर्मवैपम्यान् प्रत्यभिज्ञानम् । तदाह सूत्रकारः—पुरुषविद्यायामिवेति ।
यथैकेषां शाखिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामाम्नातं धर्मजातं नैवमितरेषां तैत्ति-
रीयकाणामाम्नातमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते । पत्नीयजमानवेद-
वेदिबर्हिर्यूपाज्याद्यनुक्रमणात् । किञ्च विदुषो यो यज्ञस्तस्य यज्ञस्याऽऽमेति तैत्तिरीयके
व्यधिकरणे पृष्ठयौ । अन्यथाऽऽत्मा यजमान इति व्याघातः स्यात् । विज्ञानमेव यज्ञः स एव
यजमान इति कथं न व्याहन्येत । ताण्डिनां तु पुरुषयज्ञयोः सामानाधिकरण्यं ' पुरुषो
वाव यज्ञः ' इति श्रुतम् । आत्मयजमानादिकं ताण्डिनां नोपलभ्यते । यत्तु ताण्डिना-
मुपलभ्यते त्रेधा विभक्तस्याऽऽयुषः सवनत्रयत्वमित्यादि तद्विलक्षणमेव तैत्तिरीयक
उपलभ्यते । अतो मरणावभृत्वाद्यल्पसाम्यान् विद्यैक्यम् । अपि च तैत्तिरीयकाणां
नोपासनमिदं किं तर्हि ब्रह्मविद्याप्रशंसा । ' तस्यैवं विदुषः ' इति ब्रह्मविदोऽनुकर्षणात् ।
तस्मान्न विद्यैक्यशङ्काया अप्यवकाशोऽस्ति ॥ २४ ॥ (१३)

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (१४)

आथर्वणि क्रानामुनिप्रशरम्भे ' सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरौऽभिप्रवृज्य'
इत्यद्वय आभिचारिका मन्त्राः पठिताः । ताण्डिनाम्—'देव सवितुः प्रसुव यज्ञम्' [छा०

ब्रा० १।१] इत्यादयः । शाक्यायनिनाम्—‘ श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि ’ इत्यादयः । कठानां तैत्तिरीयकाणां च—‘शं नो मित्रः शं वरुणः ’ [तै० १ । १ । १] इत्यादयः । वाजसनेयिनां तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते—‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः ’ [शत० १४ । १ । १ । १] इत्यादि । कौपीतकिनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणम्—‘ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तद्ब्रह्मैवैव ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति ’ इत्यादि । किमेते सर्वे प्रविध्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासुपसंहियेरन्न वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तमुपसंहार एवैषां विद्यासिद्धिः । कुतः । उपनिषद्ग्रन्थानां विद्याप्रधानानां संनिधौ पाठः । नन्वेषां मन्त्राणां प्रवर्ग्यकर्मणश्च विद्याङ्गत्वेन विधानं नोपलभ्यत इति चेद्वादम् । अनुपलभ्यमानमपि कथंचिदनुमीयते । संनिधिसामर्थ्या [द्] वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्य प्रवर्ग्यकर्माप्यङ्गं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । नैषामुपसंहारो विद्यासिद्धिः । कुतः । वेदाद्यर्थभेदात् । ‘ हृदयं प्रविध्य ’ इत्येवंजातीयकानां हि मन्त्राणां येऽर्था हृदयवेधादयो न तेषां ब्रह्मविद्यया संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति । एवमन्येषामपि मन्त्राणां ‘ देव सवितः प्रसुव यज्ञम् ’ [छा० ब्रा० १ । १] इत्यादीनाम् । हृदयवेधादिमन्त्राणां लिङ्गादाभिचारिके कर्मणि विनियोगः । ‘प्रवर्ग्यस्य पुरस्तादुपसदं प्रवृणक्ति ’ इत्यग्निष्टोमे विनियोगः । लिङ्गवाक्ये च संनिधेर्वर्तीयसी इति पूर्वमीमांसायां श्रुतिलिङ्गाधिकरणे व्यवस्थापितम् । तस्मान्न विद्याङ्गत्वं मन्त्रकर्मणोः । आरण्यकानुवचनादिधर्मसामान्यात्तु संनिधिपाठ इति संतोष्यमिति भाष्यकृत आहुः ॥ २३ ॥ (१४)

हानौ तूरायनशेषत्वात्कुशाष्टन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६(१५)

अस्ति ताण्डिनं श्रुतिः ‘ अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि ’ [छा० ८ । १३ । १] इति । तथाऽऽथर्वणिकानां श्रुतिः—‘तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ’ इति । निरञ्जनो भाविजन्मकारणरहितः साम्यं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । शाक्यायनिनः पठन्ति—‘ तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम् ’ इत्यादि । अस्यार्थः—ज्ञानिनः पुत्रस्थानीयाः सर्वे प्राणिनस्तदीयं वित्तस्थानीयं कर्म यथायोग्यं गृह्णन्ति । तथा कौपीतकिनः पठन्ति—‘तमुकृतदुष्कृते विधूनुते । तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्यप्रिया दुष्कृतम् ’ [१ । ४] इति । अत्र कचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते । कचित्तयोः प्रियाप्रियैरुपायनम् । कचिदुभयमपि हानमुपायनं च । यत्रोभयं श्रुतं तत्र न किंचिद्वक्तव्यमस्ति । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं संनिपतति । त्यागव्यतिरेकेणान्यैः स्वीकारासंभवात् । यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनम् । तत्रोपायनसंबन्धो भवति न वेति संशये, अश्रवणान्नेति प्राप्तेऽभिधीयते । तुनार्थे । हानौ हानिमात्रश्रुतावुपायनमुपसंहर्तव्यम् । कुतः । उपायनशब्दशेषात् । उपायनशब्दस्य शेषत्वादित्यर्थः । इतरकर्तृकमुपायनं सगुण-

विद्यायां पठितम् । हानं तु निर्गुणविद्यायाम् । तथा च विद्याभेदोऽस्ति । अत एव न वयमुपायनमनुष्ठेयधर्मतयोपसंहारमः किंवर्थवादत्वेन । यथा श्रूयमाणेन पुण्यपापपरित्यागेन ब्रह्मविद्या स्तूयते तथेतरस्वीकारेण स्तोतुं शक्यत एव । न चार्थवादत्वमात्रेण हानोपायनश्रुत्योः स्वार्थं तात्पर्यभावः । मानान्तरप्रसिद्धिविरोधयोरभावेन भूतार्थवादत्वात् । यत्तु हानश्रुतौ न क्वाप्युपायनं श्रुतमित्युक्तम् । तदसत् । कौपीतिकिश्रुतौ हानोपायनयोरुभयोरप्यवगमात् 'तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते । तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपन्यप्रिया दुष्कृतम्' [कौ० १ । ४] इति । तत्तत्र ब्रह्मलोकप्राप्तिबेलायामित्यर्थः । एवं सति कौपीतिकिश्रुतस्य हानस्याऽऽथर्वणिकताण्डिशाखयोः प्रत्यभिज्ञानात्कौपीतिकिप्रोक्तस्योपसंहारो युक्तः । हानोपायनकर्तृत्वं विद्यास्तुत्यर्थम् । एवं च सर्वत्र विद्याप्रशंसार्थमुपायनार्थवादोपसंहारः । प्रशंसाप्रयोजनं च 'विदुष्यप्रियं न कर्तव्यम्' इति गुणोपसंहारप्रसङ्गात्स्तुत्युपसंहार इति संगतिः । शाखान्तरीयवाक्येन शाखान्तरीयस्यैकवाक्यतायां दृष्टान्तः—'कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्' इति । तद्यथा भाल्लविनाम्—'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात' इति मन्त्रे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वश्रवणेऽपि शाखायनिनाम् 'औदुम्बरा' इति विशेषवचनादौदुम्बराः(र्यः) कुशा आश्रीयन्ते तथा देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे 'देवच्छन्दांसि पूर्वाणि' इति पैङ्ग्याम्नानाद्विशेषावगतिः । तथा स्तुतौ स्तोत्रे षोडशिनि शाखान्तरवाक्यात्कालविशेषावगतिः । तथा 'ऋत्विज उपगायन्ति' इत्यविशेषेणोपगानं श्रुतम् । भाल्लविनां तु 'नाध्वर्युरुपगायेत्' इत्यध्वर्युव्यतिरिक्तर्त्विजामुपगानमिति विशेषावगतिः । श्रुत्यन्तरगतविशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्र विकल्पः स्यात् । स चान्याय्य इति द्वादशलक्षण्यां दशमाध्याय उक्तम् । तस्मादर्थवादेऽप्युपायनमङ्गीकर्तव्यम् । अस्य सूत्रस्य वर्णकान्तरम् । सुकृतदुष्कृते विधूनुत इत्यत्र विधूननं किं सुकृतदुष्कृतयोर्हानमुत चालनमिति संशये धून् कम्पन इति धात्वर्थानुसारेण चालनमेव विक्षितम् । मुख्यचालनासंभवात्स्वकार्याच्चालनं स्वकार्याजनकत्वमिति यावत् । एवं च सुकृतदुष्कृतयोः कंचित्कालं कार्याजनकत्वमात्रं विधूननं न तु परित्याग इति प्राप्ते ब्रूमः । तुनर्थः । हानौ त्यागे विधूननशब्दो वर्तते न कम्पने । कुतः । उपायनशब्दशेषात् । तदेकवाक्यात्(?) । अत्यक्तयोरुपायनासंभवादुपायनश्रुत्येकवाक्यतया त्यागार्थत्वनिश्चयः । यत्रापि हानमात्रं श्रुतम् । तत्रापि 'कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् ।' उपायनोपसंहारात्यागार्थत्वनिश्चयः । तदुक्तमित्युक्तार्थधातूनामनेकार्थत्वात्यागार्थत्वमप्यविरुद्धमिति ॥ २६ ॥ (१५)

सापराये तर्तव्यामावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तः सुकृतदुष्कृतत्यागः किं मरणानन्तरं देवयानेन पथा ब्रह्मलोकं प्रस्थितस्योत भरणसमय एव जीवदवस्थायामिति संशये मरणसमय एवेति प्राप्तम् । कुतः ।

एवं हि कौपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायां समामनन्ति—‘ स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्नि-
लोकमागच्छति ’ [कौ० १ । ३] इत्युपक्रम्य ‘ स आगच्छति विरजां नदीं तां
मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते ’ [कौ० १ । ४] इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
सांपराये मरणसमय एव सुकृतदुष्कृते विधूनुत इति । कुतः । तर्तव्याभावात् । विदुषः
संपरेतस्य विद्यया ब्रह्मलोकं प्रेप्ततोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां कस्यचित्प्राप्तव्यस्याभावादि-
त्यर्थः । विद्याविरुद्धफलत्वाच्च तस्य प्राप्तव्यस्य । यद्वा तर्तव्याभावात् । विद्यासामर्थ्याद्वि-
द्यान्तरमेव सुकृतदुष्कृतक्षयस्याऽऽवश्यकत्वात् । अक्षीणपापस्य चार्चिरादिगमनासंभ-
वात् । पूर्वभावी त्यागः कौपीतकिभिरग्निहोत्रयवागून्यायेन पश्चात्पठितः । तथा ह्यन्ये ।
यथा न्याय उक्तस्तथा ह्यन्ये शाखिनस्ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च मरणात्प्रागेव सुकृतदुष्कृ-
तहानिमांमनन्ति—‘ अथ इव रोमाणि विधूय पापम् ’ [छा० ८ । १३ । १]
इति । ‘ तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम् ’ इति च ।
तस्मान्मरणात्प्रागेवोपास्ये साक्षात्कृते तयोः परित्यागः ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ (१६)

यदि च मरणानन्तरं देवयानेन पथा प्रस्थितस्य मध्ये मार्गं सुकृतदुष्कृतक्षयोऽङ्गी-
क्रियेत । ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्र-
यत्नस्येच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् । तस्मात्पू-
र्वमेव साधकावस्थायां छन्दतोऽनुष्ठानं तस्य स्यात् । तत्पूर्वकं सुकृतदुष्कृतहानिमिति द्रष्ट-
व्यम् । किमियेवं वर्ण्यत इत्यत आह—उभयाविरोधात् । उभयोस्ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्यो-
रविरोधार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥ (१६)

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

क्वचित्पुण्यपापहानसंनिधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते । क्वचिन्न श्रूयते । तत्र संशयः ।
किं हानावविशेषेण देवयानसंबन्ध आहोस्विदुपासकस्यैव ब्रह्मविद इति व्यवस्थयेति ।
उपायनवदविशेषेण प्राप्तावभिधीयते । गम्यते यत्र येनेति वा गतिः । देवयानः पन्था
इत्यर्थः । तस्या गतेरुभयथा विभागेनार्थवत्त्वं संभवत्युपास्तावेव न निर्गुणब्रह्मविद्यायामन्वय
इत्यर्थः । कुतः । हि यस्मादन्यथाऽविशेषाङ्गीकारे विरोधः ‘ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ’ [मुण्ड० ३ । १ । ३] इति श्रुतिविरोधः । निरञ्जनो
भाविजन्मकारणरहितः । परमं साम्यं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । कथं हि निरञ्जनो देशान्तरं
गच्छेत् । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन विभेदजनकाज्ञाननिवृत्तौ तदैव ब्रह्मभावापत्तिरिति न तत्र

मार्गपेक्षेति भावः । तदुक्तं विचारण्यपादैः—उपास्तिप्राप्त्यस्य ब्रह्मलोकफलस्य देशान्तर-
वर्तिताद्युक्तस्तत्र मार्गः । ब्रह्मज्ञानफलं तु रोगनिवृत्तिवदविद्यानिवृत्तिमात्रमिति किं तत्र
मार्गेण करणीयमिति । तस्मादुपासकस्यैव न तु ज्ञानिन इति व्यवस्थितो मार्गः ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥ (१७)

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः कचिदर्थवती गतिः कचिन्नोति । कुतः । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः ।
स मार्गो लक्षणं यस्यार्थस्योपास्तिफलरूपस्य स तल्लक्षणार्थस्तस्योपलब्धेः । उपलभ्यते
हि कौपीतकिनां पर्यङ्कविद्यायां पर्यङ्कारोहणं पर्यङ्कस्थेन ब्रह्मणा सह संवदनं विशिष्टगन्धा-
दिप्राप्तिश्चेति चतुर्मुखेण ब्रह्मणा देशान्तरगमनसाध्यं फलं श्रूयते न ब्रह्मविद्यायाम् । तत्र
ब्रह्मज्ञानेन सर्वक्लेशनाशे सति प्रारब्धकर्मक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षणीयाभावात् । लोकवत् ।
यथा लोके ग्रामप्राप्तां मार्गोऽपेक्ष्यते नाऽऽरोग्यप्राप्तावेवमिहापीति ॥ ३० ॥ (१७)

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (१८)

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मविद्यायामिति निर्णीतम् । सगुणविद्यास्वप्नि-
कासुचिच्छ्रूयते कासुचिन्न यथा पर्यङ्कविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां दहर-
विद्यायां चेति । नान्यासु यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां वैश्वानरविद्यायां चेति । तत्र
संशयः । किं यास्वेव गतिः श्रूयते ताभिरेव विद्याभिः संबध्यत उत सर्वाभिरिति । किं ता-
वत्प्राप्तं नियम इति यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति । प्रकरणस्य नियामकत्वात् । प्रकरण-
वशाद्यासु श्रुतस्तास्वेव विद्यासु मार्गो व्यवतिष्ठते न त्वन्यत्रोपसंहर्तव्यः । उपसंहारे सकृ-
त्पठितस्यैव सर्वत्रोपसंहर्तुं शक्यतया विद्याद्वये द्विःपाठो निरर्थकः स्यात् । तस्माच्छ्रुत-
स्थलेष्वेव मार्ग इति प्राप्ते ब्रूमः । सर्वेषां सगुणोपासनानां देवयानस्यानियमः । सर्वत्र
संबध्यत इत्यर्थः । अविरोधः । न प्रकरणविरोधः । कुतः । शब्दानुमानाभ्याम् । श्रुति-
स्मृतिभ्यां प्रकरणवाधादिति शेषः । श्रुतिस्तावत्पञ्चाग्निविद्यावाक्यशेषे पञ्चाग्न्युपासकानामु-
त्तरमार्गं ब्रुवती श्रुतिर्विद्यान्तरोपासकानां च मुखत एवाचिरादिमार्गमुदाजहार ‘ तद्य
इत्थं विदुः । ये चेमे श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति ’ इति । अस्यार्थः—
य उपासका इत्थं पञ्चाग्निनुपासते ये चान्येऽरण्ये श्रद्धा तप इत्येवमादिधर्मैर्युक्ताः सन्त
उपासनान्तरे प्रवर्तन्ते ते सर्वेऽचिरादिमार्गं प्राप्नुवन्तीति । स्मृतिरपि—

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ” ॥ [भ०गी० ८।२६] इति ।

नन्वेवं छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां चाचिरादिमार्गस्य द्विराम्मानवैयर्थ्य-
मिति चेन्न । उपास्यगुणतया चिन्तनार्थत्वोपपत्तेः । तस्मात्सर्वासूपास्तिष्वास्ति देवयान-
पन्थाः ॥ ३१ ॥ (१८)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (१९)

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं मुक्तिः पाक्षिकी नियता वेति संशये पाक्षिकीति ताव-
त्प्राप्तम् । ब्रह्मविदामपि केषांचिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा हि—
अपान्तरतमा नाम वेदप्रवर्तक आचार्यः पुराणपर्विष्णुनियोगात्कलिद्विपरयोः संधौ कृष्ण-
द्वैपायनो बभूवेति स्मरन्ति [भा० १२ । ३५१] । एवं वसिष्ठो ब्रह्मणो मानसपुत्रो
ब्रह्मविदपि मित्रावरुणाभ्यां संवभूव । एवं भृगुर्वरुणात्सनकुमारोऽपि रुद्रनियोगात्स्कन्दो
बभूव । एवं दक्षनारदप्रभृतीनामुत्पत्तिः श्रूयते स्मर्यते च । तस्मादेतेषां ब्रह्मविदामपि देहान्तरो-
त्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मविद्याया मुक्तिहेतुत्वं पाक्षिकमिति प्राप्तौ ब्रूमः । अधिकारिणामीश्वराज्ञया
तत्तदधिकारेष्वधिकृतानामेवामधिकारसमर्पककर्मावसानपर्यन्तमवस्थितिस्तदन्ते मुक्तिः । ‘तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्त्ये’ [छा० ६ । १४ । २] इति श्रुतेः ।
तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—एवमपांतरतमः प्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु
नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो ‘यावदधिकारम्’ अवति-
ष्ठन्ते । तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धमिति । अन्यच्च तत्रैवोक्तम्—सकृत्प्रवृत्तमेव हि
ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण देहान्तरं संचरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त-
नायापरिमुषितस्मृतय एव निर्माय देहान्युगपत्क्रमेण वाऽवितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा
इत्युच्यन्ते त एवैत इति स्मृतिप्रसिद्धेरिति । एवं सूर्यादयोऽपि देवाः सहस्रयुगपर्यन्तं
स्वस्वाधिकारं चरित्वा तदवसाने कैवल्यं प्राप्नुवन्ति ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इति स्मरणात् । इयांस्तु विशेषः अधिकारिणामधिकारसंपादकं कर्मनेकशरीरग्रहणा-
नन्तरं नश्यति । इतरेषां तु विद्योत्पादकशरीरनाशानन्तरमेवेति । तस्मात्प्रारब्धक्षये तत्त्व-
विदां मुक्तिर्नियतैव ॥ ३२ ॥ (१९)

अक्षरधियां त्वबरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौ-

पसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ (२०)

बृहदारण्यके श्रूयते—‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम-
लोहितमस्नेहम्’ [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादि । तथाऽऽथर्वणिके—‘अथ परा यया
तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्’ [मुण्ड० १ ।
१ । ६] इत्यादि । तथा कठत्रह्णीषु—‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्ध-
वच्च [का० १ । ३ । १५] इत्यादि । तत्र विशेषनिषेधानां सर्वत्रोपसंहारोऽस्ति न
चेति संशये । नेति तात्प्राप्तम् । आनन्दादिवन्निषेधानां ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात् । एव-

मनुपसंहारप्राप्ता]बुच्यते । तुनार्थे । अक्षरविषयाणां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनामवरोध
 उपसंहारः सर्वत्र हि संभवति । कुतः । सामान्यतद्वावाभ्यामिति हेतुः । सामान्यम् ।
 समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तद्भावः । तदेव च सर्वत्र
 प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नमिति प्रत्यभिज्ञानम् । ताभ्यामित्यर्थः । निषेधस्य स्वरूपाभासकत्वेऽप्युप-
 लक्षणतया ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । तत्राऽऽनन्दाधिकरणे विधिरूपाणि विशेषणानि
 चिन्तितानीह प्रतिषेधरूपाणीति तस्यैवाधिकरणस्यायं प्रपञ्चः । उक्तार्थे निदर्शनमौपसदव-
 दिति । उपसत्संबन्धिमन्त्रवत् । यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीपूपसत्सु चोदितासु
 पुरोडाशप्रदानमन्त्राणाम् ‘ अग्नेर्होत्रं वेरध्वरम् ’ [ताण्ड्य० २१ । १० । ११] *
 इत्येवमादीनामुद्रातृवेदपठितानामप्यध्वर्युणाऽपि संबन्धो भवति नोद्गात्रा प्रधानानुवर्तित्वा-
 दङ्गानामेवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र कचिदपि पठितानामक्षरेण सर्वत्राभि-
 संबन्ध इत्यर्थः । तदुक्तं पूर्वकाण्डे—‘ गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थवान्मुख्येन वेदसंयोगः ’
 [जै०सू० ३।१९] इति । एवं प्रधानाक्षरसंबन्धात्सर्वप्रतिषेधोपसंहार इति ॥ ३३ ॥ (२०)

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ (२१)

‘ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्चन्नन्यो
 अभिचाकशीति ’ [मु० ३ । १ । १ श्वे० ४ । ६] इत्याध्यात्मिकाधिकारे मन्त्रं
 बह्वृचा आथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति । तथा ‘ ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां
 प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ’
 [कठ० ३ । १] इति कठाः पठन्ति । किमत्र विद्यैकत्वमथवा विद्याभेद इति संशयः ।
 किं तावत्प्राप्तं विद्याभेद इति । कुतः । विशेषदर्शनात् । ‘ द्वा सुपर्णा ’ इत्यत्रैकस्य भोक्तृ-
 त्वमन्यस्याभोक्तृत्वम् । ‘ ऋतं पिबन्तौ । ’ इत्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्वं दृश्यते । ततो वेद्य-
 स्वरूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । विद्यैकत्वमेवोभयत्र । कुतः । इयदामननात् ।
 उभयोरपि मन्त्रयोरियत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्यमभिन्नरूपमामनन्ति तस्मादित्यर्थः ।
 उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवाभिन्नमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थान्तरम् । ‘ द्वा सुपर्णा ’ इत्यत्रान-
 श्नन्नित्यशनायातीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते । ‘ ऋतं पिबन्तौ ’ इत्यत्र च्छव्यच्छत्रिन्यायेन
 जीवसाहचर्यात्परमात्माऽपि पिबन्तीत्युपचर्यते । परमात्मप्रकरणं ह्येतत् । इदं गुहाधिकरणे
 निर्णीतम् । नचैतदधिकरणवैयर्थ्यम् । तत्प्रपञ्चत्वात् । तस्मान्नास्ति विद्याभेदः ॥ ३४ ॥ (२१)

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके—‘ अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षा-
 दपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व ’ [बृ० ३ । ४ । १] इत्युषस्तब्राह्मणे ।
 ‘ अथ हैनं कहोलः कौपीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच ‘ य देव साक्षात् ’

[वृ० ३ । ५ । १] इत्यादि कहोलब्राह्मणे च तदेवान्नाऽऽयते । अपरोक्षदित्यत्र विभक्तिव्यत्ययेनापरोक्षमित्यर्थः । तयारुभयोर्ब्राह्मणयोर्द्वैकत्वं भेदो वा विद्याया इति संशये भेद इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा न्यूनातिरिक्तार्थतया द्विरात्मन-
मनर्थकमेव स्यात् । तथा चाभ्यासाद्विद्याया भेद इति प्राप्तावुच्यते । विद्यैक्यमभ्युपगन्त-
व्यम् । कुतः । स्वात्मनोऽन्तरा । स्वात्मनो ब्रह्मण एव ब्राह्मणद्वयेऽन्तराऽऽम्नानाविशेषा-
दित्यर्थः । न हि द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वान्तरौ संभवतः । तस्मादेक एवाऽऽत्मा
सर्वान्तरः । भूतग्रामवत् । यथा च पञ्चभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोऽन्तरा
अदभ्यस्तेजोऽन्तरमिति तथेहापीत्यर्थः । यद्वा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरनिदर्शनं दर्शयति—
‘ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ’ [श्वे० ६ । ११] इति ।
अस्मिन्मन्त्रे यथा समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्माऽऽम्नायत एवमनयोरपि ब्राह्म-
णयोरित्यर्थः । तस्मादेकैव विद्या ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ (२२)

अन्यथा विद्याया भेदानङ्गीकार आम्नानभेदानुपपत्तिरिति चेन्न । उपदेशान्तरवदुप-
पत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि पृष्ठप्रपाठके ‘ तत्त्वमसि ’ [छा० ६ । ८ । ७]
इति नवकृत्व उपदेशेऽपि न विद्याभेद एवमिहापीति । आशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृ-
दुपदेशोपपत्तेः । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थतावगमात् । तस्मादेकैव विद्या ॥ ३६ ॥ (२२)

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ (२३)

‘ तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् ’ [ऐ० आ० २-२ ४-६] इत्यादित्यपुरुषं प्रकृ-
त्यन्तरेयणः पठन्ति । अस्यार्थः—य एव देहेन्द्रियादिसाक्षी जीवः स एवाऽऽदित्यमण्डलवर्ती
परमात्मा यो मण्डलवर्ती स एवाग्नेदेहादिवर्तीति । तथा जाबाला आमनन्ति—‘ त्वं
वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते ’ इति । किमिह व्यतिहारो-
भयरूपा मतिः कर्तव्याऽथ वैकरूपेति संशये तावदेकरूपेति प्राप्तम् । जीवब्रह्मैक्यल-
क्षणस्य वस्तुन एकत्वत् । यदि जीवस्येश्वरात्मत्वमीश्वरस्य जीवात्मत्वमिति व्यतिहारो भवेत् ।
व्यतिहारो नाम जीवपरमात्मनोर्भिन्नयोः परस्परान्वयोपदेशः । तदा संसारिणश्चेश्वरात्मत्व
उत्कर्षो भवेत् । ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वेऽपकर्षः कृतः स्यात् । तस्मात् ‘ योऽसौ ’ इत्या-
दिरूपासनार्थो न वस्तुस्वरूपमात्रनिष्ठः । इतरवत् । यथन्तरे गुणा आध्यानायोपदिश्यन्ते
तद्वत् । तथा हि विशिषन्ति समाम्नातारः परस्परान्वयेन ‘ योऽसौ ’ इत्यादिना ।
यदैक्यमात्रमनुसंभवे तदा ‘ योऽसौ सोऽहम् ’ इत्येतावन्तव तस्मिद्धौ ‘ योऽहं सोऽसौ ’
इति विशेषणत्रैयर्थ्यप्रसङ्गः । व्यतिहारेणैह द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यात् ,
नैकरूपतेत्येतावद्विशेषोपायने । यद्युपासनार्थव्यतिहारेऽनुष्ठायमानेऽर्थाजीवब्रह्मणोरैकत्वप्रति-

पत्तिर्ददा भवेत्तर्हि चौरतार्थाः संपद्यामहे । तस्माद्भ्यतिहारेण द्विधा बुद्धिः
कर्तव्या ॥ ३७ ॥ (२३)

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ (२४)

बृहदारण्यके श्रूयते—‘ स यो हैतं महद्यज्ञं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मैति जयतीमाँल्लौ-
कान् ’ [वृ० ५ । ४ । १] इत्यादिना । यज्ञं पूज्यम् । प्रथमजं हिरण्यगर्भरूपेण
प्रथममुत्पन्नमित्यर्थः । अनेकवाक्येन सत्यविद्यां प्रतिपाद्यानन्तरमाप्नायते—‘ तद्यत्सत्य-
मसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ’ [वृ० ५ ।
५ । २] इत्यादि । तत्तत्रेत्यर्थः । अत्र द्वे सत्यविद्ये एका वेति संशये विद्याभेद इति
तावत्प्राप्तम् । पूर्वत्र जयति लोकानिति उत्तरत्र वाक्ये हन्ति पाप्मानमिति फलभेदादिति
प्राप्ते ब्रूमः—सैव या पूर्ववाक्ये सैवोत्तरवाक्येऽपि विद्या न भिन्ना । कुतः । ‘ तद्यत्सत्यम् ’
इति प्रकृतं सत्यं ब्रह्मानूद्य ‘ असौ स आदित्यः ’ इति रविरूपत्ववर्णनात् । नचोपास्यै-
क्येऽपि फलभेदाद्भेदः । ‘ तस्योपनिषदहः ’ ‘ अहम् ’ इति चाङ्गान्तरोपदेशस्य स्ताव-
कमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः । पापघातस्याङ्गोपास्तिफलत्वेनार्थवादवदङ्गेषु फलश्रुति-
र्थवाद इतिन्यायेनाविवक्षितत्वात् । अथवाऽत्रोपासनायामधिकार्यश्रवणाच्छ्रूयमाणफल-
स्यैव कामोपपन्नवमध्याहृत्याधिकारिणि कल्पयितव्ये सति पापघातलोकजयकाम उपासी-
तेति वक्तुं शक्यत्वाद्विविशिष्टफलस्य विवक्षितत्वम् । तस्मात्सैवैयमेका सत्यकामविद्या तेन
तेन विशेषेणोपेताऽऽप्नायत इत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा उपसंहर्तव्याः ॥ ३८ ॥ (२४)

कामादीतरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ (२५)

छान्दोग्ये—‘ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ’
[छा० ८ । १ । १] इत्युपक्रम्य ‘ एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकौ
विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ’ [छा० ८ । १ । ५] इत्यादि श्रुतम् ।
बृहदारण्यके—‘ स वा एष महानज आत्मा ’ इत्युपक्रम्य ‘ य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-
स्तस्मिञ्शेते सर्वस्य वेशी ’ [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादि । तत्र विचैकत्वं परस्परगुणो-
पसंहारश्च किं भवति न वेति संशयः । तत्र न परस्परगुणानामुपसंहारो भवति । दह्रा-
काशस्थोपास्यत्वेन हार्द्राकाशस्य च ज्ञेयत्वेन विद्याभेदादिति प्राप्ते ब्रूमः—कामादीति ।
सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति नामैकदेशग्रहणानामग्रहणं
तद्वच्छान्दोग्यस्थं यदेतत्सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र बृहदारण्यक उपसं-
हर्तव्यम् । यच्च बृहदारण्यके वशिष्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदपि तत्र छान्दोग्य उपसं-
हर्तव्यम् । कुतः । आयतनादिभ्यः । आयतनादिसामान्यात् । समानं ह्युभयत्र हृदयमाय-
तनं समानञ्च वेद्य ईश्वरः समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनं चेति बहुसामान्यादि-

द्याभेदेऽप्युपसंहार इत्यर्थः । तत्र वशित्वादीनां दहराकाश उपसंहार उपास्त्यै भविष्यति । सत्यकामत्वादीनां तु हार्दाकाशस्तुत्यर्थमुपसंहारः । न च प्रयोजनत्वेऽपि विद्याभेदो दुष्परिहर इति वाच्यम् । विद्याभेदेऽप्युभयत्राऽऽकाशशब्दवाच्यस्याऽऽत्मन एकत्वात् । दहराकाशस्य तत्त्वदात्मत्वं दहराधिकरणे निर्णीतम् । हार्दाकाशस्यापि ‘ महानज. आत्मा ’ [बृ० ४ । ४ । २२ इत्युपक्रमादात्मत्वमवगन्तव्यम् । सगुणा हि ब्रह्मविद्या छान्दोग्य. उपदिश्यते बृहदारण्यके [तु] निर्गुणोपदिश्यत इति विद्याभेदः । तत्र गुणोपसंहारो विभूतिप्रदर्शनार्थो नोपासनार्थ इति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥ (२५)

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां श्रूयते—‘ तद्वद्वक्तं प्रथममगच्छेत्तद्धोमीयं. स यां प्रथमा-माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा ’ [छा० ५ । १९ । १] इत्यादि । तस्य किं भोजनलोपे लोपो नवेति संशयेऽलोपः । आदरात् । जावाद्यश्रुतौ वैश्वानरविद्यायां पूर्वमतिथिभ्योऽश्लीयादित्यतिथ्यपेक्षयाऽपि प्राथम्यप्रतिपादनेनाऽऽदरदर्शनात् । एवं च भोजनलोपेऽप्युदकादिना प्राणाग्निहोत्रमुपासकेन कर्तव्यमिति ॥ ४० ॥

एवं प्राप्त आह—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ (२६)

उपस्थिते भोजनेऽतो भोजनद्रव्यादेव प्राणाग्निहोत्रं स्यात् । कुतस्तद्वचनात् । ‘ तद्वद्वक्तं प्रथममगच्छेत् ’ [छा० ५ । १९ । १] इति भोजनार्थभक्तमाश्रित्याग्निहोत्रवचनात् । यद्वकर्मन्यायेनाग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तराप्रयोजकत्वादादरस्य च भोजनपक्षे प्राथम्यार्थत्वोपपत्तेः । तस्माद्भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रस्य लोपः ॥ ४१ ॥ (२६)

तन्निर्धारणानियमस्तद्वद्वृष्टेः पृथग्ध्व-

प्रतिबन्धः कलम् ॥ ४२ ॥ (२७)

‘ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ’ [छा० १ । १ । १] इत्येवमादिषु कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्याश्रितेपूपासनेषु चिन्त्यते । किमुद्गीथाद्युपासनानि नित्यान्वेव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवदुतानित्यानि गोदोहनादिवदिति । किं तावत्प्राप्तं नित्यानीति । कर्मप्रकरणमारभ्याध्ययनाभावेऽपि वाक्याक्तुसंबन्धापत्तेः । यथा ‘ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति ’ [तै० सं० ३ । ९ । ७२] इत्यस्यानारभ्याधीतस्याव्यभिचरितजुहूद्वारा प्रकरणपठितवक्तुसंबन्धस्तथा ‘ य एवं विद्वानुद्गायति य एवं विद्वान्ताम गायति ’ इत्यादिष्वव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिसामोद्गीथादिद्वारा तदुपासनानां क्रतुसंबन्धः प्रतीयते । तस्मात्कर्मसु नियता उपास्तय इति प्राप्ते ब्रूमः । तन्निर्धारणस्य तत्तद्वृणविशिष्टोद्गीथाद्युपासनस्यानियमः । न नियतमनुष्ठानम् । कुतः । तद्वृष्टेः । तस्यानियमस्य श्रुतौ दर्शनादि-

स्यर्थः । तथा ह्यनियतत्वमेवंजातीयकानां श्रुतिर्दर्शयति । ' तेनोभौ कुरुतो यश्चेत्तदेवं वेद
यश्च न वेद [छा० १ । १ । १०] इत्यस्मिन्नज्ञावब्रह्मोपास्तिवाक्यशेषे ह्यविदुषोऽपि
क्रियाभ्यनुज्ञानात् । किंच गोदोहनादिवदनियता उपास्तयः । यथा ' चमसेनापः प्रणये-
द्गोदोहनेन पशुकामस्य' इत्यत्र प्रणयनमाश्रित्य विधीयमानमपि गोदोहनमक्रत्वर्थत्वादौचित्यं न
तु प्रणयनादिवन्निवृत्तम् । तथा कर्माङ्गान्याश्रित्य विधीयमाना उपास्तयो न क्रत्वर्थाः । किं
तु फलार्थाः । हि यस्मात्कर्मफलात्पृथगप्रतिबन्धः फलं श्रूयते । शीघ्रं फलजनकोऽप्रतिबन्ध-
श्चवदार्थः । ' वर्षन्ति हास्यै ' इति पञ्चविधे सामानि वृष्टिदेवतामुपासीनस्य कामवृष्टिः
क्रतुफलात्पृथक्फलं श्रूयते । तस्मात्कर्मस्वचिद्यता उपास्तयः ॥ ४२ ॥ (२७)

प्रदानवदेन तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (२८)

वाजसनैयकेऽध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितः । अधिदैवतमग्न्यादीनां वायुः ।
तथा छान्दोग्ये संवर्गविद्यायामधिदैवतमग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः । अध्यात्मं
वागादीनां प्राणः । तत्र संशयः । पृथगेवैसौ वायुप्राणावुपास्यौ स्यातामेकीभावेन वेति
तच्चाभेदादेकौकृत्येति प्राप्ते ब्रूमः—' यः प्राणः स वायुः ' इति स्पष्टं तच्चाभेदेऽपि
कार्यत्वेन कारणत्वेन चावस्थाभेदस्य सद्भावादित्यधिदैवमथाध्यात्ममिति विविच्य पृथगनुचि-
न्तनाय श्रुतिर्विविनक्ति । इन्द्रप्रदानवत् । यथा ' इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशपालमिन्द्रि-
याधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे [तै० सं० २ । ३ । ६ । १] इतीन्द्रस्यैकत्वेऽपि सजादि-
गुणभेदेन देवताभेदात्पुरोडाशप्रदानभेदः । तदुक्तं संकर्षे ' नाना वा देवता पृथग्भा-
मात् ' इति । तद्वदेकस्याहि वायुतत्त्वस्य गुणभेदाद्भेदेन चिन्तनम् । यद्यपि तत्र यागभे-
दोऽप्यस्ति नेह विद्याभेदः । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकविद्यात्वनिश्चयात् । तथा सायंप्रातराहु-
तिव्यवस्थायामप्यग्निहोत्रस्यैकत्वव्यवस्थितानुचिन्तनेऽपि विचैक्यसंभवात् । व्यवस्थाभेदमात्रे
प्रदानवदिति दृष्टान्तः । विस्तरस्तु भाष्यादवगन्तव्यः ॥ ४३ ॥ (२८)

लिङ्गमूपस्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वाजसनैयिनोऽग्निहस्यब्राह्मणे मनोऽधिहृत्येदमधीयते ' षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽ-
ग्नीनर्कान्मयोमयान्मनश्चितः ' [श० प० १० । ५ । ३ । ३] इति । पुरुषस्य
शतसंवत्सरपरिमित आयुषि ' षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः '
इत्यादि । अस्यार्थः—पुरुषस्य शतसंवत्सरपरिमित आयुषि षट्त्रिंशत्सहस्राणि दिनानि भवन्ति
तत्रैकैकस्मिन्दिने या मनोवृत्तिस्तस्या एकाग्रित्वेन ध्याने सति ध्यातव्या अग्नयः षट्त्रिंश-
त्सहस्राणि संपद्यन्ते ते च प्रत्यगात्मस्वरूपत्वेन ध्येयाः । एत एवाग्नयो मनसा चीयन्त
इति मनश्चितः । इष्टिकाचिताग्नित्वेन च ध्येया इति प्रतिपाद्यते । एवं ' वाक्चितः प्राण-
चितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः ' इति तत्र संशयः । किमेते मनश्चिदादयोऽ-

ग्रयः कर्माङ्गभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । कर्माङ्गभूता इति तावत्प्राप्तम् ।
 कुतः । प्रकरणात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—स्वतन्त्रविद्यात्मकाः । कुतः । लिङ्गभूयस्त्वात् ।
 अस्मिन्प्रकरणे स्वतन्त्रविद्याद्योतकलिङ्गानां बहुलमुपलब्धेरित्यर्थः । अनेन संकल्पप्राधान्यं
 गम्यते । ‘ तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्यपि स्वपते ’ [१० । ५ ।
 ३] इति । उपासकस्य स्वपतेऽपि नैवाग्नयो विच्छिद्यन्ते । स्वकीयमनोवागादिवृत्त्युपर-
 मेऽपि प्रबुद्धपुरुषमनोवागादिवृत्तीनां संभवात् । अशेषपुरुषवृत्तीनामग्निवेन वर्णनात् ।
 तस्मादेवंविदे स्वपतेऽपि तानेतानग्रीन्सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीति तत्राग्नीनामविच्छे-
 देन नैरन्तर्यं स्यात् । ननु प्रकरणात्कर्माङ्गत्वमस्त्विति चेन्न । हि यस्मात्तलिङ्गं प्रकरणाद्ब-
 लीयः । कुतस्तदपि लिङ्गभूयस्त्वमपि पूर्वतन्त्र उक्तम्—‘ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसं-
 माख्यानां समवाये पारदैर्ध्वत्यमर्थविप्रकर्षात् ’ [जै० सू० ३ । ३ । १४] इति ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रकरणात्क्रिया स्यात् । कर्माङ्गभूता विद्या स्यादित्यर्थः । ततश्च पूर्वस्य
 क्रियामयस्याग्रे प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यात् । विकल्पः प्रकार इत्यर्थः ।
 न स्वतन्त्रविद्यात्मक उपदेशः । ननु प्रकरणाद्विङ्गं बलीय इति चेत् । सत्यम् । अन्यार्थ-
 दर्शनरूपत्वेन लिङ्गस्यैव दुर्बलत्वात् । तथा हि । लिङ्गं द्विविधम् । सामर्थ्यमन्यार्थदर्शनं
 चेति । तत्र विध्युद्देशगतं लिङ्गं सामर्थ्यरूपम् । तच्च स्वातन्त्र्येण प्रमाणम् । अर्थवादगतं
 त्वन्यशेषवाक्ये दृश्यमानत्वादन्यार्थदर्शनं तच्च तात्पर्यरहितत्वान्न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम् । किं
 तु प्रमेयसाधके प्रमाणान्तरे केवलमुपोद्बलकं भवति । एवं च सत्यन्यार्थदर्शनरूपलिङ्गस्य
 प्रापणप्रमाणसापेक्षस्य दुर्बलत्वात्प्रकरणात्कर्मशेषा मनश्चिदादयः स्युः । तत्र दृष्टान्तः—
 मानसवत् । यथा द्वादशाहस्य दशमेऽहनि पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये
 देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहस्य मानसस्य तदङ्गत्वं तद्वत् । एवमयमप्यग्निः कल्पः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैवामग्रीनां क्रियाङ्गत्वमुपोद्बलयति—‘ पट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक
 एव तावान्यावानसौ पूर्वः ’ [श० प० १० । ५ । ३ । ११] इति । अर्काः ।
 छान्दसत्वाद्वर्णव्यत्ययः । अर्चा इत्यर्थः । सति हि समानभावेऽतिदेशः प्रवर्तते । ततश्च
 पूर्वोक्तोपेक्षाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना मनश्चिदादीनग्रीनतिदिशन्कर्माङ्गत्वमेवैषां द्योत-
 यति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । विद्यात्मका एवैते स्वतन्त्रा मनश्चिदादयोऽग्नयो न च क्रिया-

विशेषभूताः । तथाहि निर्धारयति श्रुतिः—‘ते हैते विद्याचित एव’ । विद्यया हैवैत एवं-
विदश्चिता भवन्ति’ [श० १० । ५ । ३ । १२] इति च ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तलिङ्गभूयस्वदर्शनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु लिङ्गमसाधकमित्युक्तमत आह—

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

कुतः । श्रुत्यादेर्वलीयस्त्वात् । वलीयांसि हि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि हीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे [जै० ३ । ३ । १४] तानि चेह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति । श्रुतिस्तावत्—
‘ते हैते विद्याचित एव’ [श० १० । ५ । ३ । १३] इति । तथा लिङ्गम् ।
सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपते’ [श० १० । ५ । ३ । १३] इति ।
तथा वाक्यमपि ‘विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति’ [श० १० । ५ । ३ । १३]
इति । ‘ते हैते विद्याचित एव’ [श० १० । ५ । ३ । १३] इति सावधारण्यं
श्रुतिः कर्माङ्गत्वेऽभ्युपगम्यमाने पीडिता भवेत् । लिङ्गमुक्तं, नचान्यार्थं दर्शनमात्रं तत् ।
यत्र प्रत्यक्षविधिसंनिवावार्थवादिकं लिङ्गं तत्प्रापकप्रमाणसापेक्षं प्रकृते तु न प्रत्यक्षो विधिः ।
कित्वर्थवादः कल्प्यः । अर्थवादे च स्वातन्त्र्यलिङ्गदर्शनात्स्वातन्त्र्येणैव विद्याविधिः कल्प्यत
इति । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गादिरुपलभ्यते युक्तं तत्र संकीर्त-
नस्यार्थवादत्वम् । इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञानविधानं कल्प-
नीयमिति । वाक्यमपि ‘विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति’ इति । विद इति पुरुषसंबन्ध-
मैव दर्शयति न कर्मसंबन्धम् । तस्मात्स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायान् ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च न कर्माङ्गत्वं मनश्चिदादीनाम् । कुतः । अनुबन्धादिभ्यः । अनुबन्धत इत्यनुबन्धः ।
कर्माङ्गभूतानां पदार्थानां मनोव्यापारसंबन्धः । ‘मनसैवाऽऽधीयन्त मनसा चीयन्ते मन-
सैव प्रहा अगृह्णन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन्त्यत्किंच यज्ञे क्रियते यत्किंच याज्ञियं कर्म
मनसैव’ [श० १० । ५ । ३ । ३] इत्यादिः संपत्फलो ह्ययमनुबन्धः । स्वतःसि-
द्धानां कर्मावयवानां मनःसंपाद्यत्वमनर्थकम् । अत्र कर्माङ्गानां मनःसंपाद्यत्वं वदन्ती श्रुति-
रनुचिन्तनप्राधान्यं दर्शयति । षट्त्रिंशत्सहस्राणि मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्वग्नित्वं प्रहादींश्च
कल्पयति पुरुषयज्ञवत् । संख्या चेयं पुरुषायुषस्याहःसु दृष्टा सती तत्संबन्धिनीषु मनोवृ-

त्तिश्चरोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दादति-
देशाद्यपि । तथा हि—‘तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ’ [श० १० । ५ । ३
११] इति क्रियामयस्येष्टिकाचिताग्रेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन्क्रियायामन-
दरं दर्शयति । न च क्रियाग्निना विकल्पो ज्ञानाग्रेः क्रियाग्निवदाहवनीयाधारत्वाभावेनै-
कार्थत्वाभावात्क्रियानुपवेशमन्तरेणातिदेशासंभव इति वाच्यम् । अग्निवसामन्येनातिदेश-
संभवात् । श्रुत्यादीनि प्रमाणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं
मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा शाण्डिल्यविद्यादीनां कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च
पृथक्त्वं तद्वत् । ननु प्रकरणादुत्कर्षो न दृष्टश्चर इत्यत आह—दृष्टश्च तदुक्तमिति । अत्रेष्टे
राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षे वर्णत्रयानुबन्धाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य । तदुक्तं पूर्व-
काण्डे—‘कत्वर्थीयामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ’ [जै० सू० ११ । ४ । ११] इति
॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

‘मानसवत् ’ इति यदुक्तं तन्निराक्रियते । मानसग्रहणसामान्यादपि न मनश्चिदा-
दीनां कर्माङ्गत्वं कल्पते । श्रुतिलिङ्गादिभिर्हेतुभिः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । मानसवदिति
दृष्टान्तो न युज्यते । मृत्युवत् । यथा ‘स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्ण्डले पुरुषः ’
[श० १० । ५ । २ । ३] इति । आदित्यपुरुषे मृत्युशब्दप्रयोगे समानेऽपि नात्य-
न्तसाम्यापत्तिः । एवमिहापि कल्पनासामान्यान्नाङ्गत्वसिद्धिः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूस्त्वात्स्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥ (२९)

किंच परेण चकारात्पूर्वेणापि संदर्भेण ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयो-
जनं गम्यते न कर्माङ्गत्वम् । परसंदर्भस्त्वेवम्—‘अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः ’
[श० १० । ५ । ४ । १] इत्यस्मिन्ब्राह्मणे ताद्विध्यं लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वम् ।
तत्र हि—

विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परापताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः ’ [श० १० । ५ । ४ । १६]

इत्यनेन कर्मनिन्दापूर्वकविद्यास्तुतिश्रवणाच्च । तथा पूर्वसंदर्भोऽपि—‘यदेतन्मण्डलं
तपति ’ [श० १० । ५ । २ । १] इत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते ।
‘सोऽमृतो भवति ’ [श० १० । ५ । २ । २३] इति विद्याफलैवैवोपसंहारात् ।
इहापि तथात्वं विद्यायां संपादनीयानामन्यत्रयवानां भूयस्त्वात् । तस्मात्कारणादग्निनाऽनु-
बध्यते विद्या, अकर्माङ्गत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्यात्वं सिद्धम् ॥ ५२ ॥ (२९)

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः पद्मावः समर्थ्यते बन्धमोक्षाधिकारसिद्धये । न ह्यसति देहव्यतिरिक्त आत्मनि परलोकमलाश्चोदनां उपपद्येरन् । कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत । प्रथमाध्यायादौ देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमुक्तं तस्यैव प्रपञ्चोऽयं सूत्रकृता सूत्रेण प्रदर्श्यते । पूर्वस्मिन्नधिकरणे मनश्चिदादीनां क्रत्वर्थता नास्ति किं तु पुरुषार्थत्वमित्युक्तम् । तत्र कोऽसौ पुरुष इति प्रसङ्गाद्विचार्यते । तदेतदधिकरणं पूर्वोत्तरमीमांसयोः शेषभूतम् । देहव्यतिरिक्तस्य स्वर्गमोक्षभागिण आत्मनः प्रतिपादकत्वादिति भाष्ये स्थितम् । तद्वैतं पूर्वपक्षः । लोकायतिका देह एवाऽऽमेति मन्यन्ते । कुतः । शरीरे भावात् । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां चैतन्यस्य देह एवोपलम्भात् । सति देहे चैतन्यमुपलभ्यते नत्वसति । न च चैतन्यस्य जात्यन्तरतया देहव्यतिरिक्तात्मत्वं शङ्कनीयम् । क्रमुकनागवल्लीचूर्णख-
दिराणां संयोगान्मदशक्तिरिव देहाकारपरिणतभूतेभ्यो जायमानं चैतन्यं कथं नाम जात्य-
न्तरं स्यात् । तस्माच्चेतनो देह आत्मा ॥ ५३ ॥

इति प्राप्त उत्तरं पठति —

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥ (३०)

नत्विति पक्षव्यावृत्तिः । आत्मनः शरीराद्व्यतिरेकः । कुतः । तद्भावाभावेत्वात् । शरीरधर्माणां रूपादीनां यावच्छरीरभावित्वात् । बुद्ध्यादीनां च शरीरभावेऽप्यभावाच्च तद्धर्म-
त्वम् । उपलब्धिवत् । पृथिव्यादीनां भूतानामुपलब्धिवर्तमानेभ्यो व्यतिरिक्ता भवितुमर्हति
विपयित्वात् । यद्यद्विषयि तत्तद्विषयाद्व्यतिरिक्तं यथा रूपाच्चक्षुः । तथा सति तादृशचै-
तन्यात्मत्वं वदन्तं प्रति कथं भौतिकदेहत्वमापद्येत । सत्येव हि चैतन्यमुपलभ्यते नासतीति
यावन्वयव्यतिरेकावुक्तौ तत्र व्यतिरेकोऽसिद्धः । असत्यपि देहे परलोकगामिनश्चिदात्मनः
शास्त्रेणोपलम्भात् । तस्माद्देहव्यतिरिक्त आत्मा सिद्धः ॥ ५४ ॥ (३०)

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

‘ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ’ [छा० १ । १ । १] इत्याद्याः कर्माङ्गाश्रयविद्याः
प्रतिवेदं प्रतिशाखामान्यन्ते । ताः किं तच्छाखोद्गीथादिष्वेव भवेयुः किं वा शाखान्त-
रगतेष्वपीति संशये संनिहितत्वात्स्वशाखायामेव व्यवतिष्ठन्ते इति प्राप्ते ब्रूमः—अङ्गेति ।
तुशब्देन पक्षव्यावृत्तिः । नैतेऽङ्गावबद्धा उद्गीथादयः स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठन्ते । अपि
तु सर्वशाखास्वनुवर्तन्ते । कुतः । उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् । उद्गीथादिशब्दस्तावन्मुख्यया
वृत्त्या सर्वशाखागतमुद्गीथादिसामान्यमाचष्टे । तत उद्गीथादिश्रुतिवशात्सर्वशाखागतोद्गीथादि-
शास्त्रेष्वनुवृत्तिः प्राप्ता । श्रुतिश्च संनिधेर्वलीयसी ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥ (३१)

अथ वा नैवात्र विरोधः शङ्कनीयः कथमन्यशाखागतेषूद्गीयादिष्वन्यशाखाविहिता
उपासना भविष्यतीति । मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः । मन्त्राणां कर्मणां गुणानां च शाखान्तरो-
त्पन्नानामपि शाखान्तरेषूपसंग्रहो दृश्यते । तेषामपि ‘ अग्नोपोमीयं पशुमालभेत् ’ इत्यत्र
जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते ‘ छागस्य वपाया मेदसोऽ-
नुब्रूहि ’ [शत० ३ । ८ । २ । २६] इति । तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि । तस्माद्यथाऽऽ-
श्रयाणां कर्माङ्गानां (णां) सर्वत्रानुवृत्तिस्तथाऽऽश्रितानामपि । प्रत्ययानामित्यविरोधः
॥ ५६ ॥ (३१)

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३२)

वैश्वानरविद्यायां व्यस्तं समस्तं चोपासनं श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत्—‘ औपमन्यव
कं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते ’ [छा० ५ । १२ । १] इत्यादि । तथा समस्तोपास-
नमपि—‘ तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्मा ’ [छा० ५ । १८ । २] इत्यादिना । तत्र व्यस्तसमस्तोपासनद्वयं विधेयं
किं वा समस्तोपासनमेवेति । उभयमिति तावत्प्राप्तम् । उभयफलश्रवणादिति प्राप्तेऽभिधी-
यते—भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येन विव-
क्षितमस्मिन्वाक्ये न प्रत्येकोपासनम् । क्रतुवत् । यथा दर्शपूर्णमासादेः साङ्गस्यैक एव
प्रयोगविविक्तद्वत् । कुतः । तथाहि दर्शयति । ‘ भूमेव ज्यायान् ’ इति श्रुतिर्भूम्नो
ज्यायस्त्वं दर्शयति । प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्याज्ञानाय कैकेयं राजानमाजगमुर्त्यु-
पक्रम्य तेषां युप्रभृतीनामेकैकमुपासनं प्रदर्श्य मूर्धादित्वं बुलोकादीनां प्रतिपादयतः संदर्भ-
स्यैकवाक्यत्वावगमात्समस्तोपासनमेवात्र विधेयं न व्यस्तोपासनम् । वाक्यभेदात् ।
एवं च व्यस्तोपासने यत्फलश्रवणं ‘ तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ’
[छा० ५ । १२ । १] इत्यादि । सुतादयः सोमयागविशेषाः । तेषां सोमयागवि-
शेषाणां फलसंपत्तिः प्रधानस्तुत्यर्थत्वेनावगम्यते । ‘ मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽग-
मिष्यः ’ [छा० ५ । १२ । २] इति व्यस्तोपासननिन्दाश्रवणात् । पुनश्च व्यस्तो-
पासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य ‘ स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्वन्नमस्ति ’
[छा० ५ । १८ । १] इति भूताश्रयमेव फलं दर्शयति । तस्मात्समस्तोपासनमेव
विवक्षितं न व्यस्तोपासनम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकवाक्यत्वावगमात् । उपक्रमे तावत्—
‘ को न आत्मा किं ब्रह्म ’ [छा० ५ । ११ । १] इति वृत्त्यमेव ब्रह्मोपास्यत्वेन
विचारयितुं प्रकान्तम् । उपसंहारेऽपि ‘ तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं

सुतेजाः ^१ [छा० ५ । १८ । २] इत्यादिना समस्तोपासनं विस्पष्टमभिधीयते । तस्मात्समस्तोपासनमेव विवक्षितम् ॥ ५७ ॥ (३२)

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ (३३)

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तोपासनं व्याय इत्युक्तम् । अतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि भिन्नश्रुत्युपासनानि समस्यैवोपास्यानीति । श्रुतिनानात्वेऽपि न वेद्यनानात्वम् । ईश्वरस्यैकत्वात् । तथा हि—छान्दोग्यादौ शाण्डिल्यविद्या दहरविद्या मधुविद्येत्येवमादयः श्रूयन्ते । तासां किमैक्यं भेदो वेति संशये समस्तोपासनस्य व्यायस्त्वादुपास्यश्रद्धैक्याच्च विधैक्यप्राप्ताबाह—नाना शब्दादिभेदादिति । विद्याभेद एवाभ्युपगन्तव्यः । कुतः । उक्तहेतोः । न च वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वं शङ्कनीयम् । गुणभेदेन भेदोपपत्तेः । नचैकस्या विद्याया इयत्ता नियन्तुमशक्या । प्रत्येकमुपक्रमोपसंहारयोस्तन्निश्चायकत्वात् । सर्वोपासनैक्ये ह्यशक्यानुष्ठानतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । तस्माद्विद्यानां नानात्वम् ॥ ५८ ॥ (३३)

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ (३४)

एवं स्थिते विद्याभेदे विचार्यते किमासां समुच्चयो विकल्पो वा स्यात् । अत्र समुच्चयो न युक्तः । नित्यताश्रुतिर्हे तत्र कारणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां विधायकनित्यताश्रुतेः सत्त्वात्समुच्चयः । नैवंविधानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुच्चयः । नन्वविशिष्टफलत्वादासां विकल्पोऽस्तु । नैप दोषः । समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु यथाकामदर्शनात् । तस्माद्यथाकाममिति प्राप्तौ ब्रूमः । विकल्प एवाऽऽसां भवति न समुच्चयो नऽप्यनियमः । कुतः । अविशिष्टफलत्वात् । आसामुपासनानां ह्यविशिष्टफलमीश्वरसाक्षात्कारः । तस्मिन्साक्षात्कारे त्वेकेनैवोपासनेन सिद्धे सतीतरोपासनवैयर्थ्यम् । इदमेव तावन्नियामकमेकम् । किंचोपासनेषु न प्रमाणजन्यः साक्षात्कारोऽस्ति । किं तर्हि निरन्तरोपास्यभावनाजन्यः । स चैकमुपासनमनुष्ठाय तत्परित्यज्यान्यत्र वर्तमानस्य पुरुषस्य चित्तविक्षेपात्कथं संभवेत् । एवमानर्थक्यविक्षेपयोर्नियामकयोः सत्त्वाद्विकल्प एवेति सिद्धम् ॥ ५९ ॥ (३४)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीधेरन्न वा

पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ (३५)

द्विविधान्युपासनानि—अहंग्रहाणि प्रतीकानि चेति । अहंग्रहोपासनेषु विकल्पः पूर्वाधिकरण उपपादितः । अनामवस्तुनि देवतादृष्ट्या संस्कृत्योपास्यमानानि प्रतीकानि । तानि ‘ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति ’ [छा० ७ । १ । ५] इत्यादीनि । तेषु पूर्वाधिकरणन्यायेन विकल्पप्राप्तौ ब्रूमः । तुशब्दः

पञ्चव्यावृत्त्यर्थः । काम्याः प्रतीकोपासना यथाकामं समुच्चीयेरन् । न वा समुच्चीयेरन् । कुतः । पूर्वहेत्वभावात् । अहंग्रहेषु ' देवो भूत्वा देवानप्येति ' [वृ० ४ । १ । २] इति जीवन्नेव भावनाप्रकर्षवशादेव साक्षात्कारं प्राप्य मृतो देवत्वमुपैतीति यथाऽ-हंग्रहेष्ववगम्यते न तथा प्रतीकेषु साक्षात्कारफलत्वे ॥ किञ्चिन्मानमस्ति । साक्षात्कारद्वारा फलत्वाभावे च तत्र तत्र प्रोक्ता भोग्यवस्तुप्राप्तयः फलत्वेनाभ्युपगन्तव्याः । तथा सति भिन्नफलत्वान्नान्यनर्थक्यम् । विश्लेषशङ्का तु दूरापास्ता । एकं प्रतीकं केषुचिक्षणेषु-पूपास्य क्षणान्तरे प्रतीकान्तरोपासने पूर्वोपास्तिजन्यापूर्वस्याविनाशात् । तस्मादेकमेव वा बहूनि समुच्चित्य वा यथाकामं प्रतीकोपास्तिः कर्तव्येति सिद्धम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

प्रतीकानि द्विविधानि—लौकिकानि वैदिकानि चेति । लौकिकेषु निर्णयः पूर्वाधिकरण उक्तः । वैदिकेषु कर्माङ्गेषूपद्वीयादिषु य आश्रिताः प्रत्ययाः किं ते समुच्चीयेरन् किं वा यथाकामं स्युरिति संशये समुच्चय इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । तत्तत्कर्मणि कर्माङ्गानि समुच्चित्वैवानुष्ठेयतया प्रयोगविधिप्रापितानि तथाऽङ्गावबद्धान्युपासनान्यपि समुच्चित्वैवानुष्ठेयानि अङ्गतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । ' ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोद्धीय स्तोत्रमुपाकुर्यात् । स्तुतमनुशंसति ' इत्यादौ यथा ग्रहस्तोत्रशंसनादीनां नियतपौर्वापर्येण सहभावः श्रुतो न तथोपासनेषु श्रूयते । तस्माद्विकल्पसमुच्चययोर्यथाकाम्यमिति विचारण्यपादाः सिद्धान्तमाहुः । यथाऽऽश्रयाणामङ्गानां समुच्चय एवमङ्गावबद्धानामुपासनानामपि समुच्चयेनैवानुष्ठानं न्याय्यम् । आश्रयतत्त्वत्वादाश्रितप्रत्ययानामित्याचार्यपादैः शङ्कासूत्राणि व्याख्याय तथैव सिद्धान्तितम् ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

यथा चाऽऽश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्त एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः । नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

' होतृपदनाद्धैवापि दुर्द्रीधमनुसमाहरति ' [छा० १ । ५ । ५] इति । दुर्द्रीधमपि स्वरादिदुष्टमप्युर्द्रीधं होतृपदनाद्धोतृकृतशंसनादनुसमाहरति समादधात्युद्रातेति श्रुत्यर्थः । ' य उर्द्रीधः स प्रणवः । यः प्रणवः स उर्द्रीधः ' [छा० १ । ५ । १] इति प्रणवोर्द्रीधैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्राता स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं हौत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधातीति ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थसंबन्धसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयति ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

गुणस्याऽऽश्रयस्योङ्कारस्य वेदत्रयसाधारण्यश्रुतेरपि तदाश्रितोपासनस्य साधारण्यम्
' ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति ' [छा० १ । १ । ९] इति । ततश्चाऽऽ-
श्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यम् ॥ ६४ ॥

तस्मात्समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम् । यथाश्रयभावश्चाऽऽश्रितानामुपासनानां नास्ति । कुतः ।
तत्सहभावाश्रुतेः । यथा हि त्रिवेदविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः । नैवमुपासनानां
सहभावश्रुतिरस्ति । उपासनानां समुच्चये प्रत्यक्षश्रुत्यभावात् । गोदोहनादिवदनङ्गात्वेन प्रयोग-
वचनाविषयत्वात् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ (३६)

' एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाश्चर्विजोऽभिरक्षति ' [छा० ४ । १७ । १०]
इति । सर्वप्रत्ययोपसंहारे हि ' सर्वे सर्वविदः ' इति ज्ञानवता ब्रह्मणेतरेषां परिपाल्यत्व-
मुपपन्नं स्यात् । तस्माद्यथाकाममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति सिद्धम् ॥ ६६ ॥ (३६)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशत्याहोस्विस्वतन्त्रमेव पुरु-
षार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते । आत्मनो देहादिव्यतिरेक-
ज्ञानमन्तरेण परलोकगामित्वनिश्चयो न संभवति । ततश्च ज्योतिष्टोमादिषु प्रवृत्तिरेव न
स्यादिति क्रतुषु प्रवर्तकत्वेनौपनिषदमात्मतत्त्वज्ञानं कर्माङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । द्विविधं देह-
व्यतिरिक्तात्मतत्त्वज्ञानम्—परलोकगामिकर्त्रात्मज्ञानमेकमपरमद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानं चेति । तत्र
कर्त्रात्मज्ञानं प्रवर्तकत्वात्कर्माङ्गमस्तु नाम । अद्वैतब्रह्मात्मज्ञानं तु न प्रवर्तकं प्रत्युत कर्तृक्रि-
याकारकफलनिवर्तकमेव । अतो वेदान्तविहिताद्वितीयात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति
बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । शब्दात् । तथा हि—'तरति शोकमात्मवित् ।'
[छा० ७ । १ । ३] ' स यो ह वैतत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' । [मुण्ड० ३
२ । ९] ' ब्रह्मविदामोति परम् ' [तै० २ । १ । १] ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः '

[वृ० ४ । ५ । ६] इत्युपक्रम्य ' एतावदरे खल्वमृतत्वम् ' [वृ० ४ । ५ । १५] इत्येवंजातीयकाश(च्छ)ब्दात् । एवंजातीयका श्रुतिः केवलाया ब्रह्मविद्याया एव पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयतीति भाष्यम् ॥ १ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते पूर्वपक्षी—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

उदाहृता फलश्रुतिरात्मन्यर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । शेषत्वात् । कर्तृत्वेनाऽऽत्मनः कर्मशेषत्वात् । तद्विज्ञानमपि ब्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबन्धैव । अतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजन आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः साऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु ' यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्च श्लोकश्च शृणोति ' [तै० सं० ३ । ५ । ७ । २] इत्यादिषु फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत् । तदुक्तं जैमिनिना— ' द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ' इति ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

' जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे ' [वृ० ३ । १ । १] इत्यादिषु ब्रह्मविदां जनकादीनामपि कर्मानुष्ठानदर्शनात् । केवलाच्चेज्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्तर्हि किमर्थं ते ब्रह्मायाससाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेयुः । ' अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ' इति न्यायात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

तस्य विद्यायाः कर्मशेषत्वस्य ' यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ' [छा० १ । १ । १०] इति श्रुतेः श्रवणान्न केवलाया विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

' तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते ' [वृ० ४ । ४ । २] इति च विद्याकर्मणोः फलारम्भे साहित्यदर्शनादपि न विद्यायाः स्वातन्त्र्यम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

तद्वतः समस्तवेदार्थज्ञानवतः ' वेदमधीत्य स्नायात् ' [छा० ८ । १५ । १] इत्यादिश्रुत्या कर्माधिकारः श्रूयते । तस्मादपि न विद्यायाः स्वातन्त्र्यम् । नन्वत्राधीत्येत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानमिति चेत् । नैपदोषः । दृष्टार्थत्वाद्देवाध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ’ [ईशा० २] एवंविधान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्यायाः ॥ ७ ॥

एवं ‘ शेषत्वात्पुरुषार्थवादः ’ [ब्र० सू० ३ । ४ । २] इत्यत आरभ्य ‘ नियमाच्च ’ [ब्र० सू० ३ । ४ । ७] इत्यन्तया पट्सूत्र्या पूर्वपक्षे प्राप्ते सत्यभिधीयते—

अधिकोपदेशान्तु वादरायणस्यैवं तददर्शनात् ॥ ८ ॥

तुर्नार्थे यदुक्तं पूर्वपक्षिणा शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इत्यादि तन्नोपपद्यते । कस्मात् । अधिकोपदेशात् । यदि संसार्येवाऽऽत्मा जीवः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण मोक्षफलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । न त्वेतदस्ति । अधिकस्तावज्जीवादस्यः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मरहितोऽसङ्ग ईश्वरो वेदान्तेषूपदिश्यते । नच तद्विज्ञानं कर्मणः प्रवर्तकं भवति । प्रत्युत कर्मणां निवर्तकमेव भवति । तस्मात् ‘ पुरुषार्थोऽतः शब्दात् ’ [ब्र० सू० ३ । ४ । १] इति वादरायणस्य भगवतो मतमेव सम्यक् । न तत्पूर्वपक्षिणा दर्शितैर्हेत्वाभासैः खण्डितुं शक्यते । तस्येश्वरस्याऽऽधिक्यमेवं कथमवगम्यते । तदर्शनात् । तथा हि शरीरादधिकमीश्वरं दर्शयन्ति श्रुतयः—‘ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ’ [मुण्ड० १ । १ । ९] ‘ भीमाऽस्माद्वातः पवते ’ [तै० २ । ८ । १] ‘ महद्भयं वज्रमुद्यतम् ’ । [क० ६ । २] ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ’ । ‘ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत ’ [छा० ६ । २ । ३] इत्येवमाद्याः । पारमेश्वरमेव हि जीवस्य पारमार्थिकं रूपम् । उपाधिकृतं तु शरीरत्वं ‘ तत्त्वमसि ’ [छा० ६ । ८ । ७] इत्यादिश्रुतिभ्यः । विस्तरेणैतत्पुरस्ताद्वर्णितम् । ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तं जनकादीनामाचारदर्शनात्कर्मशेषत्वं विद्याया इति । तत्रोत्तरमिदमकर्मशेषत्वेऽपि दर्शनं तुल्यम् । तथा हि श्रुतिर्भवति—‘ एतद्ब्रह्म स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे ’ । ‘ एतद्ब्रह्म स्म वै तद्विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहुयांचक्रिरे ’ [कौ० २ । ५] ‘ एवं चैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ’ [बृ० ३ । ५ । १] इत्येवंजातीयका । याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते । ‘ एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ’ [बृ० मा० ४ । ५ । २५] इति श्रुत्यन्तरम् । तस्मान्न कर्मशेषत्वं विद्यायाः । तुशब्दः कर्मशेषत्वलिङ्गस्यान्यथासिद्धिद्योतनार्थः ॥ ९ ॥

यत्पुनरुक्तं 'तच्छ्रुतेः' [ब्र० सू० ३ । ४ । ४] इति तत्रोत्तरमाह —

असार्धत्रिकी ॥ १० ॥

- यदेव विद्यया करोति ' [छा० १ । १ । १०] इत्येवा श्रुतिर्न सर्वविद्या-
विषया । प्रकृतोद्गीथविद्याप्रकरणान्तद्विषया । एतेनान्यसिद्धिरुक्ता ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'समन्वारम्भणात्' [ब्र० सू० ३ । ४ । ९] इत्यस्योत्तरम् । 'तं विद्याकर्मणी
समन्वारभते' [बृ० ४ । ४ । २] इत्यत्र विद्याऽन्यं पुरुषमन्वारभते कर्मन्यमिति
विभागो द्रष्टव्यः । शतवत् । यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै
पञ्चाशदपरस्मै तद्वत् ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

'तद्वतो विधानात्' [ब्र० सू० ३ । ४ । ६] इत्यस्योत्तरमिदम् । 'आचार्य-
कुलद्वेदमधीय' [छा० ८ । १५ । १] इत्यध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनजन्य-
ज्ञानं कर्माधिकारकारणं भवति औपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न
कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' [ईशा० २] इत्यत्र न विदुष इति विशेषोऽस्ति । कुतः ।
अविशेषात् । तत्र विशेषाश्रवणात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' [ई० २] इत्यत्रापरो विशेष उच्यते । यद्यत्र प्रकरणसाम-
र्थ्याद्विद्वानपि कुर्वन्निति संवध्येत तथाऽपि विद्यास्तुतये कर्मानुमतिरियम् । वाकारः शङ्का-
निरासार्थः । विदुषि कर्म कुर्वत्यपि विद्यासामर्थ्यात्तद्वेपो न भवति । 'न कर्म लिप्यते नरे'
[ईशा० २] इति तत्रैव श्रवणात् ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा । अपि चैके वाजसनेयिन इच्छया गार्हस्थ्यत्यागमधीयते—'पूर्वे
विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया कारिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' [बृ०
४ । ४ । २२] इति । अतो विद्याप्राधान्यं गम्यते । अनुभवास्तुमेव विद्याफलम् ।
अतो न विद्यायाः कर्मशेषत्वम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

एक इत्यनुवर्तते । अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफलक्षणस्य प्रपञ्चस्याविद्या-

कृतस्य विद्यासामर्थ्यादुपमर्दमामनन्ति-‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ’ [वृ० २ । ४ । १४] इत्यादिना । तस्मादपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ (१)

अपि चोर्ध्वरेतःस्वप्याश्रमेषु विद्या श्रूयते न च तत्र कर्माङ्गत्वं विद्याया उपपद्यते । ननु-
‘ध्वरेतस एव न सन्तीति चेत् । न । हि यस्मात्कारणाच्छब्दे वेदे तेऽपि श्रूयन्ते-‘ तपःश्रद्धे
ये ह्युपवसन्त्यरण्ये ’ [मु० १ । २ । ११] ‘ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव-
जन्ति ’ [वृ० ४ । ४ । २२] ‘ ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ’ [जावा० ४] इत्येवमादौ ।
तस्मिन् ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वम् ॥ १७ ॥ (१)

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

विद्यायाः कर्मशेषत्वासंभवात्स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वं पूर्वाधिकरण उक्तम् । तस्य
चाऽऽत्मज्ञानस्योर्ध्वरेतस्काश्रमेषु सुलभत्वं चोक्तम् । तस्याऽऽश्रमस्य सद्भावोऽस्मिन्नधिकरणे
चिन्त्यते । तत्र नास्यूर्ध्वरेता इति तावत्प्राप्तम् । कुतः विध्यभावात् । ‘ त्रयो धर्मस्कन्धाः
यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः ’ [छा०
२ । २३ । १-२] इत्यत्र यज्ञाद्युपलक्षितगार्हस्थ्यस्य तपःशब्दोपलक्षितस्य वानप्रस्थस्य
ब्रह्मचर्योपलक्षितस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य चानात्यन्तिकफलत्वं संकीर्त्याऽऽत्यन्तिकफलतया ‘ ब्रह्म-
संस्थोऽमृतत्वमेति ’ [छा० २ । २३ । २] इति भिक्षोश्च परामर्शमात्रं गम्यते न तु
विधिरुपलभ्यते । परामर्शमनुवादमित्यर्थः । हि यस्मादचोदना विधिरत्र न श्रूयते । विधिप्रत्य-
याभावात् । ननु विध्यश्रवणेऽपि चेन्निर्वृतादिवद्विधिः कल्प्यतामिति । गार्हस्थ्येदौ विरो-
धाभावेन विधिकल्पनेऽपि संन्यासविधिः कल्पना नोचिता । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादित्याह-
अपवदतीति । ‘ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते ’ [तै० सं० १ । ५ । २ । १]
इति कर्मत्यागनिन्दादर्शनान्न संन्यासविधिः कल्पयितुं शक्यते । स्मृतिस्तु गार्हस्थ्यानधिकृ-
तान्वधपङ्क्तादिविषया भविष्यति न ह्यन्धस्याऽऽज्यावेक्षणे पङ्कोश्च विष्णुक्रमेऽधिकारोऽस्ति
॥ १८ ॥

एवं प्राप्तावुत्तरं पठति—

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

आश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः । साम्यश्रुतेः । ‘ त्रयो धर्म-
स्कन्धाः ’ [छा० २ । २३ । १] इत्यादौ गार्हस्थ्येन सममाश्रमान्तरस्यापि श्रुतेः । तद्वदेव
विधिकल्पनयाऽनुष्ठेयत्वं संन्यासस्यापि । न च निन्दाविरोधः । उत्तनाग्निहोत्र-
विषयत्वान्निन्दायाः । तस्मादनुवादोऽप्यन्यथानुपपत्त्या विधिकल्पनं युक्तमेव ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ (२)

इदानीमप्राप्तत्वाद्विधिरित्याशयेनाऽऽह । अत्र वाक्ये विधिः कल्पनीयः । कुतः । अप्राप्तत्वात् । ननु पुण्यलोकफलः ‘ त्रयो धर्मस्कन्धाः ’ [छा० २ । २३ । १] ‘ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ’ [छा० २ । २३ । १] इत्यनेन प्रतीतैकवाक्यता भज्येतेति चेत्सत्यम् । सतीमप्येकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवात्राभ्युपगन्तव्यो भवति विध्यन्तरस्यादर्शनात् । विस्पष्टाच्चाऽऽश्रमान्तरप्रत्ययाद्गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वयोजनानुपपत्तेः । मृताग्निहोत्रे श्रूयते—यथा ‘ अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति ’ इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतिं विधीयत एवोपरिधारणमप्राप्तत्वात् । तथाचोक्तं शेषलक्षणे—‘ विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ’ [जै० सू० ३ । ४ । १५] इति । तस्माद्विधिरत्र कल्प्यते । अत्र विचारान्तरं भाष्ये कृतम् । ‘ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ’ [छा० २ । २३ । १] इत्यत्र किं ब्रह्मसंस्थो यः कश्चिदाश्रमी किं वा परित्राडेवेति । ‘ त्रयो धर्मस्कन्धाः ’ [छा० २ । २३ । १] इत्युपक्रम्य ‘ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ’ [छा० २ । २३ । १] इत्याश्रमिणां पुण्यफलं श्रावयित्वा ‘ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ’ [छा० २ । २३ । १] इति ब्रह्मसंस्थयाऽमृतत्वफलं श्राव्यते । तत्र यस्य कस्यचिदाश्रमिणो ब्रह्मसंस्था संभवतीति प्राप्तेऽभिधीयते । परित्राडेव ब्रह्मसंस्थो नान्यः । ब्रह्मनिष्ठा नाम परित्यक्तसर्वव्यापारयाऽनन्यचित्ततया ब्रह्मणि समाप्तिः । न चासौ कर्मठे संभवति । कर्मानुष्ठानकर्मत्यागयोः परस्परविरोधात् । तस्मात्कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनिष्ठा । तस्मात्सिद्ध ऊर्ध्वरेतस आश्रमः । सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यम् ॥ २० ॥ (२)

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उद्गीथावयवस्योक्तारस्य रसतमादयो गुणाः श्रूयन्ते—‘ स एष रसानां रसतमः परमः पराभ्युपगम्यो य उद्गीथः ’ [छा० १ । १ । ३] इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्गीथादेः स्तुत्यर्थाः किंवापासनार्था इति संशये । स्तुत्यर्था इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । उपादानात् । उद्गीथादीनां कर्माङ्गानां स्तुत्यानामुपादानात् । यथा ‘ इयमेव जुहूः ’ आदित्यः कूर्मः ’ इत्यादौ कर्माङ्गभूतायाः जुह्वा आदित्यादिरूपेण स्तुतिस्तथा रसतमत्वादिगुणैरुक्तारस्तुतिरिति प्राप्तेऽभिधीयते । विषमो दृष्टान्तः । जुहूरादित्य इत्यादिकं जुहूप्रकरणे पठितत्वात्स्तोत्रमस्तु । रसतमत्वादिकं तृपनिपदि पठितत्वेन कर्मप्रकरणपठितोद्गीथविधिराक्येनैकवाक्यत्वाभावाच्च तावकम् । किं त्वप्राप्तत्वाद्विधेयमेव । अङ्गविधिसंनिधानाभावाच्च नार्थवादत्वम् ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥ (३)

‘ उद्गीथमुपासीत ’ [छा० १ । १ । १] इत्यादिविधिश्रवणादभ्युपासनाविविधत्वमेवं

जातीयकानाम् । ' उद्गीथमुपासीत ' इति संनिहितेन विधिनेव (नैक) वाक्यत्वादसतमन्वा-
दिकं ध्यातव्यम् ॥ २२ ॥ (३)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

' अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी कात्यायनी च ' [वृ० ४ । ५ । १]
' प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम ' [कौ० ३ । १]
' जनशो ह वैदेह आसांचक्रे ' [वृ० ४ । १ । १] इत्यादिकमुपनिषदि श्रूयमाणमाख्यानं तत्र
संशयः । किमिदमाख्यानं पारिप्लवार्थमाहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थमिति । पारिप्लवार्थं
भवितुमर्हति । अश्वमेधयागे रात्रिषु राजानं सकुटुम्बमुपवेश्य तस्याग्रे वैदिकान्युपाख्यानान्य-
ध्वर्युणा वक्तव्यानि । तान्यनुष्ठानायोपयुज्येरन् । तदिदं पारिप्लवाख्यं कर्म ' पारिप्लवमाच-
क्षीत ' इतिवाक्येन विहितम् । एवमौपनिषदान्याख्यानानि पारिप्लवार्थानि । आख्यानस-
मान्यात् । ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यात् । मन्त्रव्ययोगशेषत्वादिति चेन्न ।
कस्मात् । विशेषितत्वात् । ' पारिप्लवमाचक्षीत ' इति हि प्रकृत्य ' मनुर्वैवस्वतो राजा '
[श० प० १३ । ४ । २-३] इत्येवमादीनि कानि चिदेवाऽऽख्यानानि तत्र विशे-
ष्यन्ते । आख्यानजामान्याच्चेत्सर्गगृहीतिः स्यात्तदाऽनर्थकमेवेदं विशेषणं स्यात् । तस्मान्न
पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥ (४)

तथा हि तत्र तत्र संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगात् प्रति-
पत्तिसौकार्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावत् । ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' [वृ० २
४ । ५] इत्याद्या विद्यैकवाक्यता दृश्यते । तस्मात्संनिहितविधैकवाक्यताप्रतीतेर्नैपां
वेदान्तगताख्यानानां कर्मविधिर्नैकवाक्यता संभवति । तस्माद्विद्यास्तावकमाख्यानं न पारि-
प्लवार्थम् ॥ २४ ॥ (४)

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ (५)

' पुरुषार्थोऽतः शब्दात् ' [ब्र० सू० ३ । ४ । १] इत्यतोऽत इति समाकृष्यते ।
अत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादेव ब्रह्मविद्या मोक्षे जनयितव्ये कर्माण्यपेक्षते न वेति
संशये । अपेक्षत इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । कर्मणां विद्याङ्गत्वात् । प्रयाजाद्यपेक्षदर्शपूर्ण-
मासवत् । यद्यपि प्रथमाधिकरणे विद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतुत्वप्रतिपादनेन कर्माङ्गत्वं
निवारितं तथाऽपि कर्मणां विद्याङ्गत्वं न निवारितम् । अतो नासिद्धो हेतुः । अतो विद्या
कर्माण्यपेक्षत इति प्राप्ते ब्रूमः । विद्याऽग्नीन्धनाद्युपलक्षितानि कर्माणि नापेक्षते । कुतः ।
अत एव पूर्वोक्तादेव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वादेवेत्यर्थः । विमतं ब्रह्मज्ञानं स्वविरोधिनिवर्तनेऽ-
न्यापेक्षं न भवति । प्रकाशकत्वादीपवत् । यत्त्वङ्गत्वमुक्तं तत्र कर्मणः कीदृशमङ्गत्वम-

भिप्रेतम् । किं प्रयाजादिवत्फलोपकार्यङ्गत्वमुतावघातवत्स्वरूपोपकार्यङ्गत्वम् । नाऽऽद्यः । मुक्तेः कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये साध्यविकलो दृष्टान्तः । अवघातादीनां विद्यायां तथात्वाभावात् । तस्माद्विद्या स्वफलप्रदाने कर्माणि नापेक्षते ॥ २३ ॥ (५)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

ब्रह्मविद्या स्वफलदाने कर्माणि नापेक्षत इत्युक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते । यथा विद्या स्वार्थसिद्धौ कर्माणि नापेक्षत एवं स्वोत्पत्तावपि । अन्यथा काचिदपेक्षते कचिन्नेत्यर्धजरतीयन्यायः प्रसज्येतेति प्राप्तविदमुच्यते—सर्वापेक्षा चेति । ब्रह्मविद्यायाः स्वोत्पत्तावस्यपेक्षा सर्वेषामाश्रमकर्मणाम् । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । ‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ’ [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुत्या चित्तशुद्धिपूर्वकविविदिषोत्पत्तिद्वारा विद्यायामुपयोगोपपत्तेरित्यर्थः । अर्धजरतीयत्वदोषोऽपि नास्ति । योग्यतावशेनैकस्यैव काचिदपेक्षा कचिदनपेक्षा च युज्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्ववत् । तथा लाङ्गलवहनेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथवहनेऽपेक्ष्यते तद्वद्विद्याफलेऽनुपकारकाणामप्याश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तानुपकार[क]त्वमविरुद्धम् । तस्मादस्ति विद्योत्पत्तौ सर्वापेक्षा ॥ २६ ॥

एवं प्रवृत्तिरूपाणि कर्माणि बहिरङ्गसाधनान्युक्त्वा विद्याया अन्तरङ्गसाधनान्याह —

**शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
तथा तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ (६)**

यद्यपि यज्ञादिकं कर्मानुष्ठितं तथाऽपि मुमुक्षुः शमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः । तदङ्गतया विद्याङ्गतया । तद्विधेः । ‘ तस्मादेवंविच्छन्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितः श्रद्धाविचो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत् ’ [वृ० ४ । ४ । २३] इति विद्यासाधनत्वेन शमादीनां विधानात् । विहितानाञ्च तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । ननु यज्ञादीनां न विद्यासाधनत्वं विव्यभावादिति चेन्न । ‘ पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि सः ’ [तै० सं० २ । ६ । ८ । ५] इत्येवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्यथा विधिः कल्प्यत एवमत्र विधेः कल्प्यत्वात् । शमादिवाक्ये तु पश्येदिति स्पष्टो विधिः । तस्मादेवंविदिति विद्यासंयोगाच्छमादीन्यन्तरङ्गसाधनानि विविदिषासंयोगाद्यज्ञादीनि विद्योत्पत्तौ बहिरङ्गसाधनानीति विवेकः ॥ २७ ॥ (६)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

छान्दोग्ये प्राणविद्यायां श्रूयते—‘ न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति ’ [छा० ५ । २ । १] इति । प्राणोपासकस्याभक्ष्यं किमपि नास्तीत्यर्थः । अत्र सर्वान्नानुज्ञानं शमा-

द्विद्विद्याङ्गत्वेन विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये । अत्र सर्वान्नभोजनस्य मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विद्याङ्गत्वेन विधीयत इति प्राप्तेऽभिधीयते । नेदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयते । 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' [छा० ५ । २ । १] इति वर्तमानोपदेशात् । न चासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्यते । 'यदिदं किंचाऽऽश्वम्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नम्' इति श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्तवेदमुच्यते । न ह वा विदि किंचनानन्नं भवतीति । न च श्वादिमर्यादमन्नं मानुषेण देहेनोपयोक्तुं शक्यते । कथं तद्विधातुं शक्यम् । तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादो न सर्वान्नानुज्ञानविधिः । नन्वेवं कचिदप्यभक्ष्यभक्षणं न रयान्नेत्याह प्राणात्यये सर्वान्नानुमितिरिति । निषिद्धभक्षणव्यतिरेकेण यदि प्राणात्ययस्तदेत्यर्थः । कुतः । तदर्शनात् । छान्दोग्याख्यायिकायां श्रूयते 'चाक्रायणः किल ऋषिरापद्रतः' इत्यादि । चाक्रायणो मुनिः प्राणात्यये प्राप्ते पर्युषितान् हस्तिपकेनार्धभक्षितानुच्छिष्टान्कुल्माषान् भक्षयित्वा शूद्रभाण्डस्थमुदकं न पपौ । तत्रोभयत्र कारणं चावोचत् । 'न वा अजीविष्यमिमानखादन्' [छा० १ । १० । ४] इति 'कामो म उदपानम्' [छा० १ । १० । ४] इति च । तदेतदुच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयो लक्ष्यते । प्राणात्ययप्रसङ्गे प्राणधारणायामभक्ष्यमपि भक्षणीयमिति स्वस्थावस्थायां तु विद्यावताऽपि न भक्षणीयमित्युदपानप्रत्याख्यानान्द्रम्यते । तस्मादर्थवादो 'न ह वा एवंविदि' [छा० ५ । २ । १] इत्येवमादिः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवं च सति 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' [छा० ७ । २६ । २] इत्येवमादिभक्ष्यविभागशास्त्रमवाधितं भविष्यति ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' [म० १० । १०४]

इत्यादिस्मृतिरपि प्राणात्ययप्रसङ्गे विदुषोऽविदुषश्च सर्वान्नानुमतिं स्मारयति ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ (७)

निमित्तसप्तमी चेयम् । अकामकारनिमित्तम् । कामकारनिवृत्त्यर्थमयं शब्दः । 'ब्राह्मणो न मुरां पिबेत्' इति श्रुतिः । साऽप्यत एव सर्वान्नानुमतेरर्थवादत्वादेवासंकुचिता भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ (७)

विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यानि यज्ञादीनि कर्माणि विविदिषावाक्ये विहितानि तान्येवामुमुक्षोराश्रममात्रनिष्ठ-
स्याऽऽश्रमधर्मत्वेन विहितानि । तेषामग्निहोत्रादीनां कर्मणां ' यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहोति '
इति नित्याधिकारसिद्ध्यर्थम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन' [वृ० ४ । ४ । २२] इति विविदि-
षार्थं द्विरनुष्ठानं किं वा सक्तुदिति संशये । प्रयोजनभेदाद्विरनुष्ठानमिति प्राप्तावुच्यते ।
सक्तुदेवानुष्ठानं कर्तव्यम् । विविदिषार्थेन नित्यस्यापि सिद्धेः । यथा श्राद्धभोजनेन तृप्ति-
र्नान्तरीयकतया सिध्यति तथा विद्यार्थमनुष्ठितैः कर्मभिराश्रमकर्मापि सिध्यतु । न च
तत्र विद्याहेतूनां कर्मणां काम्यत्वादाश्रमकर्मणां च नित्यत्वात्सकृत्प्रयोगे नित्यानित्यसंयोग-
विरोध इति वाच्यम् । वचनद्वयवलेनोभयसिद्धेः ॥ ३२ ॥

एतदेव सूत्रद्वयेनाऽऽह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युः ' तमेतम् ' इतिवचनेन विहितत्वादेव । आश्रमकर्मा-
ण्यप्यग्निहोत्रादीनि यावज्जीववाक्यविहितत्वात् । न चैकस्य कर्मणो नित्यकाम्योभयरूपत्व-
विरोधः शङ्क्यः । संयोगवृथक्त्वेनाविरोधात् । यथा ' खादिरो यूपो भवति ' ' खादिरं
वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत ' इत्यत्र वाक्यद्वयेनैकस्य नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ॥ ३३ ॥

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाऽप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः ।
कुतः । उभयलिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत्—'तमेतं वेदानुवचनेन'
[वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादि । स्मृतिलिङ्गमपि—

‘ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ’ [भ० गी० ६ । १]

इत्यादि त एवेत्यवधारणात् ' मासमाग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यत्र यथा नित्यादाग्निहोत्रात्क-
र्मान्तरमुपदिश्यते तथेहापि कर्मभेदोऽस्त्विति शङ्कां वारयत्याचार्यः ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ (८)

अत्रेदं भाष्यम् । सहकारित्वस्यैवैतदुपोद्वलकं लिङ्गदर्शनमनभिभवं च दर्शयति ब्रह्मच-
र्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः ' ऐष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति ' [छा०
८ । ५ । १] इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि
चेति ॥ ३५ ॥ (८)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अनाश्रमिणां विश्रुतादीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानामन्यतममाश्रमप्रतिपन्नानां विद्यायामधि-
कारोऽस्ति न वेति संशये नास्तीतितावत्प्राप्तम् । विद्यासहकारिपूर्वोक्ताग्निहोत्रादिकर्माभावादिति

प्राप्ते ब्रूमहे । तुरीये । अन्तरा चाप्यनाश्रमिवेन वर्तमानानां विधुरादीनामप्यस्ति विद्याधिकारः । कुतः । तदृष्टेः । अनाश्रमिवावस्थायामपि रैकादेर्गुरुकुलात्समावृत्तस्य विवाहात्पूर्वं संवर्ग-विद्याधिकारदर्शनात् । तदृष्टेरेतस्यार्थो रैक्वाचक्षवीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेरिति ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तादीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इति-हासे ॥ ३७ ॥

ननु श्रुतिस्मृतिदर्शनं लिङ्गमिदमुपन्यस्तं तेन का नु खलु प्राप्तिरिति साऽभिधीयते—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि च विधुरादीनां जपोपवासदेघताराधनादिभिरविरुद्धैर्धर्मविशेषैरेनुग्रहो विद्यायाः संभवति । तथा च स्मृतिः—

‘ जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ’ इति ॥

जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाऽऽश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुग्रहः । तथा च स्मृतिः—

‘ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ’ [भ० गी० ६ । ४५]

इतिजन्मान्तरसंचिता अपि संस्काराः प्रकृतजन्मनि विद्यायाः सहकारिणो भवन्तीति दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिपेद्याभावमात्रेणापि विद्यार्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु । तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गोच्च ॥ ३९ ॥ (९)

अतस्त्वन्तरालवर्तित्वात् । इतरदाश्रमवर्तित्वम् । ज्यायः श्रेष्ठं विद्यासाधनम् । श्रुतिस्मृति-लिङ्गात् । श्रुतिस्तावत्—‘ तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत् ’ [वृ० ४ । ४ । ९] इति । स्मृतिश्च—

‘ अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ’ इति ॥ ३९ ॥ (९)

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्गुणाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ (१०)

‘ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ’ [जावा० ४] इत्याश्रमा-णामारोहः श्रुतः । ततो यतेर्गर्हस्थ्यस्वीकारोऽस्ति वा नवेति संशये पारिव्रज्याद्वनस्थ इत्याद्यवरोहो[पि] क्वचिद्रागवशात्पूर्वाश्रमकर्मश्रद्धावशात्प्रत्युतापि भवेत् । विशेषाभावादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । तद्भूतस्योर्ध्वरेतस्त्वं प्राप्तस्य कथंचिदतद्भावस्ततः प्रच्युतिर्न स्यात् । यतेः पूर्वाश्रमस्वीकारः कथंचिदपि न भवेदित्यर्थः । अयं पक्षो जैमिनेरपिश्रद्धाद्वारायणस्यापि

संमत इति शेषः । कुतः । नियमातद्रूपाभावेभ्यः । तथाहि—‘ अत्यन्तमात्मानमाचार्य-
कुलेऽवसादयन् ’ [छा० २ । २३ । २] इति ‘ अरण्यमियादिति ’ । ब्रह्मचर्यं
समाप्य गृही भवेत् [जा० ४] इत्यादि ।

‘ आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ’ [भार० १२ । २३४ । ४]

इति श्रुतिस्मृतिभ्यामारोहनियमः । नैवमवरोहे क्वचिनियम आम्नायते । अतद्रूपत्व-
मारोहसमानरूपत्वाभावः । अभावः शिष्टाचाराभावः । यत्तु पूर्वधर्मानुष्ठानचिकीर्षया प्रत्य-
वरोहणमस्त्विति तदसत् ।

‘ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ’ [भ० गी० ३ । ३९]

इतिस्मरणात् । तस्मान्न प्रत्यवरोहो युक्तः । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य ॥ ४० ॥ (१०)

न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

नैष्टिकब्रह्मचर्यादूर्ध्वरेतस्रं प्राप्य पुनः प्रसङ्गेन भ्रष्टस्यावकीर्णित्वे प्रायश्चित्तमस्ति न
चेति संशये । ‘ अवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत ’ इत्येतप्रायश्चित्तमाधिकारिकमधिकार-
लक्षणे निर्णीतमपि नैष्टिकस्य नास्ति ।

‘ आरूढो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा ॥ ’ इति

प्रायश्चित्तादर्शनवचनात् । ‘ अथ योऽत्र ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत ’
इत्यस्ति प्रायश्चित्तमित्युच्येत । तस्य नैष्टिकविषयत्वाभावात् । उपकुर्वाणो यो वेदाङ्गत्वेन व्रतम-
नुतिष्ठति तद्विषयमिदं प्रायश्चित्तवचनम् । तस्मादूर्ध्वरेतसो भ्रष्टस्य न प्रायश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः—

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ (११)

तुनार्थे । उपपूर्वमुपपातकमेव नैष्टिकस्यावकीर्णित्वं न महापातकमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।
यन्नैष्टिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्येत न तन्महापातकं भवति । तस्मादुप-
कुर्वाणकवन्नैष्टिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छन्ति । ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशे-
पाच्च । अशनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तात्पुनः संस्कारो विद्यते
तद्वत् । यदि महापातकेष्वपरिगणितत्वेनोपपातकमाश्रित्य प्रायश्चित्तमुच्यते तर्ह्यदर्शनवचनस्य
का गतिरिति चेत् । यत्नपरं तद्वाक्यमिति ब्रूमः । अत एव ‘ प्रायश्चित्तं न पश्यामि ’
इत्युक्तं न तु नास्तीति । प्रायश्चित्तं तु गर्दभपशुरेवायं लौकिकाग्नौ होतव्यः । तदुक्तमधि-
कारलक्षणे ‘ अवकीर्णीपशुश्चाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ’ इति ब्रह्मचारित्वस्य समत्वात् ।
तस्मात्प्रायश्चित्तस्य भावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—‘ समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ’
[पू० मी० सू० १ । ३ । ८] ‘ शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ’ [पू० मी०

सू० १ । ३ । ९] इति । एवं वानप्रस्थपरिव्राजकयोरपि व्रतभ्रंशे प्रायश्चित्तं स्मर्यते । वानप्रस्थो दीक्षामेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत् । भिक्षुर्वनस्थवत्सो-
मवृद्धिवर्जमिति । कश्चवृद्धिवर्जनमिति भावः । तस्मादस्ति नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चि-
त्तम् ॥ ४२ ॥ (११)

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ (१२)

नैष्ठिकस्य प्रायश्चित्तानन्तरं संव्यवहार्यत्वमस्ति नवेति संशये प्रायश्चित्तेन शुद्धत्वात्संव्य-
वहारप्राप्तावुच्यते । यद्यूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि वोपपातकम् ।
उभयथाऽपि । यद्वाऽवकीर्णत्वेऽपि प्रायश्चित्तानन्तरमपि विशिष्टैर्वहिष्कर्तव्या एव । कुतः ।
स्मृतेः । ‘ अरूढो नैष्ठिकं धर्मम् ’ इति पूर्वोक्तस्मृतेः ।

‘ आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् ।

उद्ध्वं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ’ ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । आचाराच्च । एतादृशाञ्छिष्टा बहिष्कुर्वन्ति न तैः सह संव्यव-
हरन्ति । तैः सह यज्ञाध्ययनविद्याहादीनि नाचरन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ (१२)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गावबद्धोपासनेषु स्वामिनः कर्तृत्वमृत्विजां वेति संशये स्वामिन इत्यात्रेय आचार्यो
मन्यते । कुतः । फलश्रुतेः । फलं च स्वामिनो न्याय्यम् । तस्मात्कलिनो यजमानस्यैव
कर्तृत्वमित्यात्रेय आह ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीर्यते ॥ ४५ ॥

आर्त्विज्यमृत्विजां कर्म यदङ्गावबद्धोपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्मै हि परिकीर्यते ।
हि यस्मात्साङ्गाय कर्मण ऋत्विक्परिकीर्यते । तत्प्रयोगान्तःपातित्वादुद्गीथायुपासनानाम् ।
न च ध्यातुरेव फलमिति नियमः । साङ्गस्य कर्मण ऋत्विग्द्वारा यजमानस्य प्रयोजककर्तृ-
त्वाद्गोदोहनदिवदुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ (१३)

‘ यां वै काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिपमाशासत इति यजमानायैव तामाशासत इति
होवाच ’ [शत० १ । ३ । १ । २६] ‘ तस्मादु ह्येवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानि ’
[छा० १ । ७ । ८] इति ऋत्विक्कर्मणा जन्यं फलं यजमानगामीति दर्शयति ।
तस्मादङ्गावबद्धोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥ ४६ ॥ (१३)

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

वृहदारण्यके कहोलब्राह्मणे श्रूयते—‘ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाक्येन तिष्ठान-
सेद्वाक्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ’ [बृ० ३ । ५ । १]

इति । अस्यार्थः—यस्माद्ब्रह्मभावः परमपुरुषार्थ इति म वा पूर्वे ब्राह्मणाः पुत्राद्येषामभ्यो व्युत्थाय ब्रह्मभावमापन्नस्तस्माद्ब्राह्मणो ब्रह्म बुभूषुरुपनिपत्तात्पर्यार्थनिर्णयरूपं श्रवणापर्यायं पाण्डित्यं निर्विद्य निःशेषेण संपाद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बालवत्कामादिनिर्मुक्तत्वेनासंभवादनिराकरणाय शुक्तीरनुचिन्तयन्वस्थातुमिच्छेत् । ततः पाण्डित्यं बाल्यं च निर्निद्वेत्यनुवाद उक्तदाढ्यार्थः । अथ मुनिर्मननशीलो निदिध्यासको भवेत् । मौनादन्यद्बाल्यं पाण्डित्यं चामौनं मौनं च निदिध्यासनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणो ब्रह्माहमिति साक्षात्कृतपरमार्थो भवतीत्यर्थः । तत्र भवेदिति विध्यश्रवणान्मौनं विधेयं न वेति संशयः । न विधेयं विध्यश्रवणात् । न च विधिः कल्पयितुं शक्यः । पाण्डित्यशब्दप्राप्तस्य मौनस्यापूर्वत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । सहकार्यन्तरविधिः । विद्यासहकारिणो मौनस्य विधिरभ्युपेयः । कुतः । अप्राप्तत्वात् । तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयं मौनं विधेयम् । अपूर्वविधित्वासंभवेऽपि नियमविधित्वोपपादनाय पक्षेणेत्युक्तम् । यदा भेददर्शनं प्राबल्यादस्य विद्यावतः पाण्डित्यमात्रेण साक्षात्कारो न प्राप्नोति । तस्मिन्पक्षे निदिध्यासने नियमविधिः । विद्यादिवात् । यथा ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाग्न्याधानादिकमङ्गजातं विधीयते तथाऽत्र विधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः । अत्र विद्यारण्यपादा आहुः—पूर्वोक्तस्य पाण्डित्यस्य पुनर्मुनिशब्दाभिधाने प्रयोजनाभावात्निरन्तरज्ञाननिष्ठापूर्वार्थो मुनिशब्देन विवक्षितः । ‘ ततस्तिष्ठासेत् ’ इति पदानुवृत्त्या विधिर्लभ्यते । अस्ति च ज्ञाने नैरन्तर्येण प्रयोजनं भेदवासनावासितस्य तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति ॥ ४७ ॥

एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुते सति कथं छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः । ‘ अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः ’ इति गृहस्थाश्रममुपक्रम्य ‘ स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते ’ [छा० ८ । १५ । १] इत्यत्र गृहस्थस्य मोक्षमुक्त्वोपसंहारात् । तेनाऽऽश्रमान्तराभावशङ्का जायतेऽत आह—

कृत्स्नमावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशिष्यते । बहुलायासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टान्याश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवमिन्द्रियसंयमादीनि तस्य विद्यन्ते । तस्माद्गृहिणोपसंहारो न विरुध्यते ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥ (१४)

आश्रमद्वयोपन्यासे तदितरयोरभावशङ्कायामिदमुच्यते । मौनं यत्याश्रमः । उपलक्षणमेतद्यथा गृहस्थाश्रमप्रत्याश्रमौ श्रुतिविहितावेवमितरावपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ दर्शिता । तथा च श्रुतयः—‘ तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यार्थकुलवासी तृतीयः ’ [छा० २ ।

२३ । १] इत्याद्याः । द्वयोराश्रमयोरितरेषामिति बहुवचनं तत्तदनुष्ठानवृत्तिभेदापेक्षम् । तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिषत्तिरिति भाष्यम् ॥ ४९ ॥ (१४)

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥ (१५)

‘ तस्माद्वाहणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत् ’ [वृ० ३ । ५ । १] इत्यत्र वाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र वालस्य भावः कर्म वा वाल्यमिति तद्धिते सति वालभावस्य वयोविशेषस्य संपादयितुमशक्यत्वाद्ध्वन्यर्थत्वम् । तर्हि वालस्य कर्म वाल्यमिति व्युत्पत्त्या कामचारवादादिकर्मास्तु सर्वथाऽपि न धीशुद्धिर्वात्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । पाण्डित्यमौनाख्ययोः श्रवणनिदिध्यासनयोर्मध्ये मननं विधेयत्वेन श्रुत्या विवेक्षितम् । यथा बालोऽप्रखण्डेन्द्रियतया दम्भदर्पादिकमाविष्कर्तुं नेहते तथा विद्वानपि ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमनाख्यापयन्बालवृत्तिप्रेदिति विधीयते । कुतः । अन्वयात्पूर्वापरवाक्यस्य तत्रैवार्थसमन्वयात् । श्रवणनिदिध्यासनयोर्मध्ये मननस्यानुष्ठेयत्वात् । तत्र च रागद्वेषादिराहित्यस्यैवापेक्षितत्वात् । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः—

‘ यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ’ इति ॥ ५० ॥ (१५)

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (१६)

‘ सर्वपेक्षा च ’ [ब्र० सू० ३ । ४ । २६] इत्यारभ्यान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानि निरूपितानि ज्ञानस्य । इदानीं फलभूतं ज्ञानमिह जन्मनि जन्मान्तरे वेति चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम् । श्रवणमनननिदिध्यासनेष्वनुष्ठेयमानेष्वस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानं जायत इति नियम्यते । नत्विह वा जन्मान्तरे वेति कालविकल्पः । कुतः । श्रवणादिषु प्रवर्तमानस्य पुरुषस्येच्छया ऐहिकज्ञानविषयत्वात् । इह मे विद्या जायतामित्यभिसंधाय पुरुषः प्रवर्तते । न चादृष्टफलानां यज्ञादीनां तत्साधनत्वेन स्वर्गवज्जन्मान्तरे ज्ञानोत्पत्तिः शङ्कनीया । श्रवणादिप्रवृत्तेः प्रागेव विविदिषामुत्पाद्य यज्ञादीनां चरितार्थत्वात् । तदुक्तं भाष्यकारैः—न च कश्चिदमुत्र मे विद्या जायतामित्यभिसंधाय श्रवणादिषु प्रवर्तते । समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसंधायैतेषु प्रवर्तमानो दृश्यत इति । तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेति प्राप्ते ब्रूमः । असति प्रस्तुतप्रतिबन्धे विद्येहैवोत्पद्यते । प्रस्तुतस्य श्रवणादिसाधनस्योपास्थितविपाकेन प्राग्भवीयकर्मन्तरेण प्रतिबन्धे सति श्रवणादिसाधनैरत्रानुष्ठितैर्जन्मान्तरेऽपि विद्योत्पद्यते । कुतः । तद्दर्शनात् । वामदेवस्य गर्भ एवावस्थितस्य ज्ञानोत्पत्तिश्रवणात् । ‘ गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ’ [ऐ० २ । १] ‘ अहं मनुरभवं सूर्यश्च ’ [वृ० १ । ४ । १०] ‘ अहं कक्षीवानृपिरस्मि विप्रः ’ इत्युपक्रम्य

‘ गर्भे नु सन्नन्वेपामवदेमहं देवानां जनिमानि विश्वा ’ ।

ज्ञातं मा पुर आयसीररक्षन्वधः श्येनो जवसा निरदीयम् ’ [ऐ० २ । १] इत्यादिब्रियायाः प्रतिबन्धश्च बहुविधः श्रूयते । तथा च श्रुतिः—

‘ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः

शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ’ [कठ २ । ७] इत्याद्याः ।

तथा च श्रुतिर्दुर्वैधव्यमात्मनो दर्शयति—‘आश्वर्यो वक्ता कुत्रोऽस्य लब्धाऽऽश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ’ [क० १ । २ । ७] इति । तस्मिन्नेह जन्मनि जन्मान्तरे वा विद्योत्पत्तिः प्रतिबन्धासद्भावाभ्याम् ॥ ११ ॥ (१६) ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥ (१७)

यथा ब्रह्मलोकारूपं फलं सालोक्यसारूप्यसामीप्यसाष्टिभेदेन चतुर्विधम् । तत्र साष्टिर्नाम चक्षुर्मुखेन समानैश्वर्यत्वम् । यथा वा ‘ कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम् ’ इति न्यायेन स्वर्गो बहुविधस्तथा मुक्तिरपि फलत्वाविशेषात्सातिशयेति प्राप्ते ब्रूमः । मुक्तिर्नाम निजतिद्वस्वरूपमेव न स्वर्गवदागन्तुकं किंचिद्रूपमित्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्म चैकविधं श्रुतं निर्णीतं च । तस्माच्चतुर्मुखस्य मनुष्यस्य वा मुक्तिरेकविधैव । सालोक्यादिविशेषस्तु जन्यरूपत्वादुपासनातारतम्येन सातिशयो भविष्यति । स्वरूपमुक्तिस्तु न तादृशी । सूत्रार्थस्त्वेवं—विद्याफलरूपायां मुक्तौ किं तारतम्यमस्ति न वेति संशये फलत्वाविशेषात्स्वर्गादिवत्तारतम्यप्राप्तावुच्यते । एवं यथोपासनायां नियमस्तारतम्यमस्येवं मुक्तौ तारतम्यं नास्ति । कुतः । तदवस्थावधृतेः । ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ [मुण्ड० ३ । २ । ९] इति ब्रह्मभावावधारणात् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्तिद्योतकः ॥ ५२ ॥ (१७)

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीये साधनाश्रयो विचारो वृत्तः । अस्मिन्ध्याये फलाश्रयो वर्तिष्यते प्रासङ्गिकं च किंचिदन्यत् । प्रथमं कतिपयाधिकरणैः साधनाश्रयो विचार्यते । तत्र श्रवणादिकं सकृदनुष्ठेयमसकृदिति संशये—कितावत्प्राप्तम् । श्रवणादिकं सकृदनुष्ठेयं प्रयाजादिवत् । ‘ सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः ’ इति न्यायेन शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । श्रवणादीनामावृत्तिः कर्तव्या । कुतः । असकृदुपदेशात् । ‘ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ’ [वृ० ४ । ५ । ६] इत्यसकृदात्मविषयकश्रवणाद्युपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । उक्तन्यायस्यादृष्टविषय-

त्वात् । अत्र ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणस्य दृष्टफलस्य संभवाददृष्टं न कल्पनीयम् । तदुक्तं भाष्य-
कारैः—दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति यथाऽवज्ञाता-
दीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वत् । अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेत्यन्तर्णीता-
वृत्तिगुणैव क्रियाऽभिधीयते । लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति यो
गुर्वादीननुवर्तते स एव मुच्यते । एवं ध्यानेऽप्यावृत्तिः । तस्मात्फलपर्यन्तं श्रवणाद्या आ-
वर्तनीयाः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ (१)

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं ज्ञापयति । तथा ह्युद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य ' आदित्य
उद्गीथः ' [छा० १ । ५ । १] इत्येतदेकपुत्रतादोषेण निन्दित्वा ' रश्मिस्त्वं पर्याव-
र्तयात् ' [छा० १ । ५ । २] इति रश्मिवहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधसिद्धवत्प्र-
त्ययावृत्तिं दर्शयति । तस्मादावृत्तिसामान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः । पुत्रं रश्मीनादित्यं
चाभेदेन पर्यावर्तयोपास्येत्यर्थः । एवं सति बहवः पुत्रा भविष्यन्ति न केवलादित्योपास्तावि-
वैकपुत्रतेति श्रुत्यर्थः । अत्रायं भाष्यसंग्रहः । भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः ।
तेष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव-
मात्मभूतमेकमेव परं ब्रह्म समर्पयति । तत्र किमर्थाऽऽवृत्तिः । ननु सकृच्छ्रवणे ब्रह्मात्मत्वप्रती-
त्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेन्न । आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि ' तत्त्व-
मसि ' [छा० ६ । ८ । ७] इत्येवंजातीयक वाक्यं सकृच्छ्रवमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पा-
दयेत्तदेवाऽऽवर्त्यमानमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशेति । अत्रोच्यते—भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं
प्रति यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति तं प्रभु-
पयुज्यत एवाऽऽवृत्तिः । अत एव छान्दोग्ये श्वेतकेतुं प्रति नवकृत्व उपदेशः कृतः ।
तस्मादावृत्तिः कर्तव्या । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ २ ॥ (१)

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ (२)

नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपो यः परमात्मा स किमहमिति ग्रहीतव्यः किंवा मदन्त्य-
इत्येतद्वन्न चिन्वते । किं तावत्प्राप्तं नाहमिति ग्राह्यः । कुतः । मुख्यमुखिनोरपहतपाप्मत्वा-
दितद्विपरीतगुणवतोर्जावपरमात्मनोरेकत्वविरोधादिति प्राप्तौ ब्रूमः । तुल्यधारणे । चोष्यर्थे ।
वस्तुतो ब्रह्मरूपस्त्वैव सतो जीवस्यान्तःकरणोपधिकृतो दुःखित्वादिधर्मो न वास्तव इति
पूर्णं जीवविचारे प्रपञ्चितम् । अतो वास्तवविरोधाभावादात्मत्वेनैव ब्रह्म गृह्यताम् । अत
एवाहंप्रहोपासनायामपि जावाला आत्मत्वेनैव परमात्मानमुपगच्छन्ति । ' त्वं वा अहमस्मि
भगवो देवते अहं वा त्वमसि भगवो देवते ' इति । ग्राहयन्ति स्वशिष्यमपि शिष्ट
आत्मत्वेनैवैनं परमात्मानम् । ' एष त आत्मा सर्वान्तरः ' [बृ० ३ । ४ । १] इति ॥

‘ तत्त्वमसि ’ [छा० ६ । ८ । ७] ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ [बृ० १ । ४ । १०]
 ‘ अयमात्मा ब्रह्म ’ [बृ० २ । ५ । १९] इत्यादिमहावाक्यानि ग्राहयन्ति वा ।
 तस्मादात्मत्वेनैव ब्रह्मोपासितव्यम् ॥ ३ ॥ (२)

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ (३)

‘ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति ’ [छा० ३ । १८ । १]
 तथा ‘ आदित्यो ब्रह्मेति ’ [छा० ३ । १९ । १] ‘ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते ’
 [छा० ७ । १ । ५] इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः । किं तेष्वात्मग्रहः कर्तव्यो
 न वेति । किंतावत्प्राप्तम् । तेष्वात्मग्रहः कर्तव्य इति । प्रतीकस्य ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणोऽ-
 नन्यत्वाज्जीवस्य च ब्रह्माभिन्नत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेः । एवमात्मत्वेनोपासने प्राप्ते ब्रूमः ।
 यदि ब्रह्मकार्यस्य प्रतीकस्य ब्रह्मैक्यमवलोक्येत तदा प्रतीकस्वरूपमेव लीयेत । घटस्य
 मृद्रूपेण सहैक्यं विलयदर्शनात् । यदि च जीवस्य ब्रह्मैक्यमवलोक्येत्तदा जीवत्वापाये
 सत्युपासकत्वं हीयेत । अथोपास्योपासकस्वरूपलोभेन कार्यकारणैक्यं जीवब्रह्मैक्यं च न
 पर्यालोच्येत तदा गोमहिषवदत्यन्तभिन्नयोः प्रतीकोपासकयोर्नास्त्येकत्वयोग्यता । तस्मान्न
 प्रतीकेष्वहंग्रहः ॥ ४ ॥ (३)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ (४)

उक्तोदाहरणेषु विचार्यते किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यासितव्याः किं वा ब्रह्मदृष्टिरा-
 दित्यादिष्विति संशयः । तत्र नियमहेतोरभावादादित्यादिदृष्टिर्ब्रह्मोपासितव्यं भवति ।
 ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रे मर्यादा । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वेवं प्राप्ते ब्रूमः ।
 आदित्यादिषु ब्रह्मदृष्टिर्विधीयते । कुतः । उत्कर्षाद्ब्रह्मणः । ब्रह्मण उत्कृष्टत्वानिष्कृष्टेषु
 मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । लोके हि निष्कृष्टे भृत्ये राजदृष्टिं कृत्वा राजवत्तं पूजयन्ति ।
 किं च ‘ मनो ब्रह्मेत्युपासीत ’ [छा० ३ । १८ । १] इत्यत्र ब्रह्मशब्द इति
 शब्दपरत्वेन दृष्टिलक्षको भविष्यति । मनःशब्दश्चानितिपरत्वान्मुख्यार्थवाची । यथा
 स्थाणुश्चोर इति प्रयेतीत्यत्र स्थाणुशब्दो मुख्यार्थवाची चोरशब्दो दृष्टिलक्षकस्तद्वत् । न
 चाब्रह्मरूपस्य मनस उपास्यत्वे ब्रह्मणः फलप्रदत्वानुपपत्तिः । अब्रह्मरूपस्यातिथेरुपा-
 स्यत्वेऽपि कर्माध्यक्षत्वेन यथा ब्रह्म फलं प्रयच्छति तद्वदत्रापि संभवात् । तस्मादब्रह्मणि
 प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या ॥ ५ ॥ (४)

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ (५)

‘ य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत ’ [छा० १ । ३ । १] इत्यत्राऽऽदित्यदेवतां
 प्रतीकं कृत्वा तत्र कर्माङ्गभूतोद्गीथदृष्टिः कर्तव्या किं वोद्गीथं प्रतीकं कृत्वा तत्राऽऽदित्य-
 दृष्टिः कर्तव्येति संशयः । तत्रानियम इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । आदित्योद्गीथयोरुभयोर्ब्र-

ह्यकार्यत्वेन ब्रह्मवदुत्कृष्टत्वाभावेन पूर्वोक्तोत्कृष्टन्यायानवतरणे नियामकाभावादिति प्राप्तेः
 व्रमः । आदित्यदृष्ट्या कर्माङ्गमवश्यं संस्कर्तव्यम् । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येवमपूर्वसं-
 निवर्पादादित्यादिदृष्टिभिः संस्क्रियमाणेपूङ्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । ‘ यदेव विद्यया करोति
 श्रद्धयोपनिपदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ’ [छा० १ । १ । १०] इति श्रुतिर्विद्यायाः
 कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेपूङ्गीथादिष्वेवम् । स्वतन्त्रफलेषु ‘ य एत-
 देवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं साधोपास्ते ’ [छा० २ । २ । ३] इत्यादिषु कथं कर्मसमृ-
 द्धिहेतुत्वम् । तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षणैव फलकल्पना युक्ता गोदोहनादिवत् ।
 प्रकृतकर्माश्रितमेव फलसाधनमित्युपपत्तेः । अयं भावः—आदित्यादिदृष्ट्या कर्माङ्गमवश्यं
 संस्कर्तव्यम् । तथा सति दृष्टिसंस्कृतस्य कर्मणः फलातिशयः संभवति । विपर्यये तु
 कर्माङ्गेरादित्यदेवतायां संस्कृतायां कुतः फलं भविष्यति । न ह्यक्रियात्मिका देवता
 फलस्य साधनं भविष्यति । अन्यथा देवतायाः साधारणत्वेन यजमानायजमानयोः साधा-
 रणफलप्रसङ्गादिति । तस्मादनङ्गाश्रया आदित्यादिदृष्टयोऽङ्गेपूङ्गीथादिषु कर्तव्या इति
 सिद्धम् ॥ ६ ॥ (५)

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

अङ्गावबद्धोपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नाऽऽसनचिन्ता । नापि सम्यग्दर्शने । वस्तुतन्त्रत्वा-
 ज्ञानस्य । इतरेषु तूपासनेषु प्रवृत्तेयमासनचिन्ता । तत्र किं तिष्ठन्नासीनः शयानो
 वोपासीतोताऽऽसीन एवेति संशये मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरिति प्राप्तेऽभि-
 धीयते । आसीन एवोपासीत । उपासनं नाम विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवा-
 हकरणम् । कुतः । संभवात् । शयानस्य निद्राप्रसङ्गात् । गच्छतश्चित्तविक्षेपात् । तिष्ठतः
 शरीरधारणव्यप्रत्वान्नोपासनं संभवति । परिशेषादासीनस्यैवाव्यग्रत्वसंभवात् । तस्मादासीन
 एवोपासीत ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

किं च ध्यानमुपासनम् । ध्यायतिश्च निश्चलाङ्गेषु निश्चलदृष्टिष्वेकविषयाक्षितचित्तेषूप-
 चर्यमाणो दृश्यते वक्रोध्यायतीत्यादौ आसीनश्चानायासो भवति । तस्माद्ध्यानाद्धेतोरासीनस्य
 कर्मोपासनम् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

किंच ‘ ध्यायतीव पृथिवी ’ [छा० ७ । ६ । १] इत्यादौ पृथिव्यादीनामचलत्वमे-
 वापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिङ्गमुपासनस्याऽऽसीनकर्मवे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥ (६)

‘ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमानसमात्मनः ’ । [भ० गी० ६ । ११] इत्युपक्रम्य

‘ उपविष्ट्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ’ ॥ [भ० गी० ६ । १२]

इति शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनाऽऽसनं स्मरन्ति । अत एव स्वास्तिकपद्मकादीनामासनवि-
शेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥ (६)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ (७)

‘ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ’ इति दिङ्नियमः । ‘ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन
यजेत ’ इति देशनियमः । ‘ अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ’ इति कालनियमः । तदेत-
न्नियमत्रये यथा कर्मणि दृश्यते तथोपासनेऽपि द्रष्टव्यम् । कुतः । वैदिकत्वस्याविशेषात् ।
इति प्राप्ते ब्रूमः । मनस एकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानं साधनम् । न च तस्य
दिगादिनियमात्कश्चिदतिशयो विद्यते । अतो नास्ति नियमः । अत एव श्रुतिर्योगाभ्यासाय
प्रदेशं निर्दिशन्ती मनोनुकूल इत्येवाऽऽह । यस्मिन्देसे सौमनस्यं तत्रैव युञ्ज्यात् ।
न तु शास्त्रेण निश्चितः कश्चिद्विशेषोऽस्त्यर्थः । ननु

‘ समे शुचौ शर्करावहिवालुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः ।

मनोनुकूले न तु चक्षुःपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ’ ॥ [श्वे० २ । १०]

इति विशेषः श्रूयत इति चेत् । उच्यते । अत्राऽऽहुर्भाष्यकृतः—सत्यमस्येवंजाती-
यको विशेषः । सति चैतस्मिन्स्तद्वेषु विशेषेष्वनियम इति सुहृद्भूत्वाऽऽचार्य आचष्टे
‘मनोनुकूले’ इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रेत्येतदेव दर्शयति ॥ ११ ॥ (७)

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ (८)

आवृत्तिः सर्वोपासनेषु कर्तव्येति प्रतिपादितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि सम्यग्दर्शना-
र्थानि तावन्वघातादिवत्कार्यावसायीनीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणम् । न हि सम्यग्दर्शने
[कार्ये] निष्पन्ने यन्तान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् । अनियोज्यब्रह्मात्मव्यतिरिक्तः
शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलान्युपासनानि तेष्वेवा चिन्ता । तत्राहंग्रहाद्युपा-
सनानामावृत्तिः कियन्तं चित्कालं कर्तव्येताऽऽमरणादिति संशयः । तत्र कियन्तं चित्काल-
मावृत्तिः कर्तव्येति तावत्प्राप्तम् । आमरणादित्यनुक्तत्वात्किञ्चिदालमावृत्तौ क्रियमाणायां
शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेश्चेति प्राप्ते ब्रूमः । आप्रायणान्मरणपर्यन्तमावृत्तिः कर्तव्या । कुतः ।
तत्रापि हि दृष्टम् । हि यस्मात्तत्रापि उद्योतिष्टोमादिष्वपि प्रातर्व्यफलज्ञानं मरणकाले श्रुतौ
दृष्टम् । ‘ यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं
नयति ’ [प्र० ३ । १०] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । यस्मिन्विषये चित्तमस्य स
यच्चित्तः । तेन विषयेण हृद्यभिच्यक्तेन सह तेजसोदानेन । उदानस्य तेजोदेवतात्मक-
त्वात् । आत्मना भोक्ता च युक्तो यथासंकल्पितं लोकं नयतीति श्रुत्यर्थः । तथा
च भाष्यम्—प्रत्ययासवेते स्वरूपावृत्तिं मुक्त्वा किमन्यप्रयाणकालभावि भावनाविज्ञा-
नपेश्वरेन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकास्तेष्वप्रायणादावृत्तिरिति । तथा च

श्रुतिः—‘ स यावत्कतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति ’ [श० प० १० । ६ । ३ । १] इति प्रयाणकाले प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरपि—

‘ यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तन्तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ’ ॥ [भ० गी० ८ । ६] इति ।

तस्माद्भावविजन्मनः प्रयोजकोऽन्त्यः प्रत्यये आमरणमावृत्तिमन्तरेण न सुलभः । कथं तर्हि ज्योतिष्टोमकर्मणा स्वर्गं गच्छतोऽन्त्यः प्रत्ययो भवति । कर्मजन्यापूर्ववशादिति गृहाण । उपासनेऽप्यूर्ध्वमस्ति तेनैवान्त्यः प्रत्ययो भविष्यति किमावृत्त्येति चेद्वाटम् । नैतावता निरन्तरावृत्तिलक्षणो दृष्टोपायः परित्याज्यो भवति । अन्यथा सर्वस्य सुखदुःखादेरपूर्वजन्यत्वेन भोजनाद्यर्थो दृष्टः प्रयत्नस्त्यज्येत । ततो दृष्टोपायत्वादामरणमावृत्तिः कर्तव्या । यद्यप्येतान्यष्टावधिकरणानि साधनविचारत्वात्पूर्वाध्याययोग्यानि तथाऽपि फलप्रत्यासन्नसाधनत्वात्फलाध्याये रचितानि ॥ १२ ॥ (८)

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लोपविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ (९)

गतस्तृतीयशेषः । इदानीं फलविषया चिन्ता प्रस्तूयते । ब्रह्मसाक्षात्कारे सति पापं नश्यति किं वा न नश्यतीति संशये किंतावत्प्राप्तम् । न नश्यतीति । फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा तन्नाशसंभवात् । ‘ नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ’ इति स्मरणादकृतप्रायश्चित्तं कर्म फलमदत्त्वा न कदापि नश्यतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्युत्तरावस्याश्लेषोऽनुपत्तिः पूर्वाधस्य नाशश्च भवतः । कुतः । तद्व्यपदेशात् । ‘ यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेव विदि पापं न श्लिष्यते ’ [छा० ४ । १४ । ३] इति । ‘ तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ’ [छा० ५ । २४ । ३] इति च । इत्यादिश्रुतिषु पापाश्लेषविनाशयोर्व्यपदेशात् । किं च ब्रह्मात्मतत्त्वविदः पापलेपशङ्काऽपि नोदेति । नाकार्षं न करोमि न करिष्यामीति कालत्रयेऽप्यकर्तृब्रह्मस्वरूपत्वेन निश्चितत्वात् । न ह्यकर्तृलेपं मन्दा अपि शङ्कन्ते । नापि सगुणब्रह्मविदो लेपोऽस्ति । ‘ भिद्यते हृदयग्रन्थिः ’ [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्यादिश्रुतेः । ‘ नाभुक्तं क्षीयते ’ इत्यादि शास्त्रं तु सगुणनिर्गुणब्रह्मज्ञानरहितविषयम् । ब्रह्मज्ञानाभावे तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षय इष्यते । ‘ सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ’ [तै० सं० ५ । ३ । १२ । २] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे प्रारब्धातिरिक्तसर्वदुरितक्षयः ॥ १३ ॥ (९)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ (१०)

पूर्वाधिकरणे बन्धहेतोरवस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रप्रमाणेन निरूपितौ । धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधि-

करणन्यायोऽत्रातिदिश्यते । इतरस्यापि पुण्यस्याध्वदक्षेपविनाशो ज्ञानिनो भवतः । कुतः । तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । ‘ उभे उ हैवैप एते तरति ’ [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मत्वबोधनिमित्तकस्य कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । ‘ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ’ [मुण्ड० २ । २ । ८] इति चाविशेषश्रुतेः । अयमत्र निष्कर्षः । दहरविद्यावाक्यशेष उपासनाव्यतिरिक्तकाम्यपुण्यं पापवदधमजन्महेतुत्वात्पापमेवेति मत्त्वा पापत्वेनैव श्रुतिः परामृशति ‘ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ’ इति । अस्यायमर्थः—सुकृतदुष्कृतं तत्फलं च ते सर्वे पाप्मानोऽतोऽस्मादुपासकाच्चिवर्तन्त इति । ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरं मुक्तिरिति प्राङ् निर्णीतम् । निर्गुणब्रह्मविदस्तु न ब्रह्मलोकप्राप्तिः किं तर्हि विदेहकैवल्यमेव । उभयोरपि सुकृतदुष्कृतनाशस्तुल्य एवेति । तदाह सूत्रकारः—पाते त्विति । तुरवधारणे । पाते शरीरपाते विदुषो मुक्तिरेव न तु पुण्यफलभोगाय शरीरान्तरम् । सकलकर्मणां निःशेषापक्षयात् । तस्माद्ब्रह्मविदि न पुण्यलेपः ॥ १४ ॥ (१०)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ (११)

पूर्वयोरधिकरणयोरकर्त्रात्मज्ञाननिमित्तकः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः । स किमविशेषेणाऽऽरब्धकार्ययोस्तयोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । ‘ उभे उ हैवैप एते तरति ’ [बृ० ४ । ४ । २२] इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति प्राप्तं प्रतिविधीयते । तुर्नार्थे । अनारब्धं विद्वच्छरीरलक्षणं कार्यं याम्यां पुण्यपापाम्यां ते तथोक्ते । एवंविधे एव पूर्वे पुण्यपापे प्रारब्धव्यतिरिक्ते एव नश्यतः । कुतः । तदवधेः । ‘ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये ’ [छा० ६ । १४ । २] इति श्रवणात् । अस्यार्थः—तस्य ब्रह्मविदो मुक्तिर्विलम्बमानाऽपि नात्यन्तं विलम्बते किं तु गर्भाधाने क्लृप्तस्याऽऽयुषः क्षयाभावेन यावदेव प्राणैर्न विमोक्ष्यते तावदेव विलम्बते । अथ देहप्राणयोर्विभोगे सति ब्रह्म संपद्यत इति । अत्र पुरुषादिव्यत्ययइच्छान्दसः । अनया श्रुत्या यथा विदुषोऽप्यादेहपातं संसारोऽङ्गीकृतः, तथा विद्वदनुभवोऽप्यस्मिन्नर्थेऽतिस्फुटः । युक्तिरपि—यथा लोके तूणस्थेषु वाणेषु धानुष्कस्य स्वीकारपारित्यागयोः स्वातन्त्र्येऽपि न मुक्तवाणे स्वातन्त्र्यम् । स तु वेगे क्षीणे स्वयमेव पतति । एवं कुलालचक्रभ्रमणाद्युदाहर्तव्यम् । तथा दार्ष्टान्तिकब्रह्मज्ञानस्यापि विनाशकत्वस्वातन्त्र्यमनारब्धकार्येषु कर्मसु न त्वारब्धकर्मणि । आरब्धस्य प्रवृत्तफलत्वात् । यद्येतैः श्रुतियुक्त्यनुभवैरारब्धस्थितिर्नाभ्युपेयते तदोपदेष्टुरभावाद्विद्यासंप्रदाय उच्छिद्येत । न तावद्विद्वानुपदेष्टेति शक्यं वक्तुम् । विद्वांस्तु वेदनसमकालमेव मुक्त इति को नामोपदेष्टा संभवति । तस्मान्नारब्धयोर्नाशः ॥ १५ ॥ (११)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

नित्यग्निहोत्रादिकं कर्म विद्यया नश्यति वा न वेति संशयः । तत्र न नश्यतीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । प्रारब्धव्यतिरिक्तत्वाविशेषात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तुर्नार्थे । नित्याग्निहोत्रादिकं तत्कार्यायैव विद्याद्वारा विद्याकार्यमोक्षायैव । अतो न नाशः । कुतः । तद्दर्शनात् । ‘ तमेतं वेदानुवचनेन ’ [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिदर्शनात् । ज्ञानस्यैव हि प्रापकस्य कर्मणो मोक्षकारणत्वमुपचारात् । यद्यपि विद्यामुत्पाद्य कर्माणि नश्यन्ति फलापवर्गित्वात्कर्मणाम् । तथाऽपि फलमदत्त्वा नाश एव नाशः । फलं दत्त्वा नाशस्तु न नाशत्वेन व्यवहियते । न हि लोके भोगेनोपक्षीणमन्नादिकं नष्टमिति पामरेणाप्युच्यते । अयमत्राऽऽशयः । द्वावंशौ नित्यकर्मणः । एकोऽशः प्राधान्येन चित्तशुद्धिं विधत्ते । अपरोऽशोऽनुपङ्गण स्वर्गादिफलं प्रयच्छति । यत्तु ज्ञानादूर्ध्वं नित्यं कर्मानुपङ्गेण फलप्रदं तस्य काम्यवदक्षेपः ॥ १६ ॥

नन्वक्षेपविन शयोः सुतोः ‘सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इत्यस्य को विषय इत्यत्रोत्तरमाह —

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ (१२)

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्याऽपि ह्यस्ति साधुकृत्या या फलमभिसंधाय क्रियते । तस्या एष विनियोग उक्त एकेषां शाखिनां—‘ सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति ’ इति । उपायनमित्यर्थः । तस्या एव चेदमववदक्षेपविनाशनिरूपणमितरस्या अप्येवमसंक्षेप इति । तथाजातीयस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिवादरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥ (१२)

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ (१३)

नित्यं कर्म द्विविधम् । अङ्गव्यपाश्रयविद्यासहितं तद्रहितं चेति । तत्र किमविशेषेणाग्निहोत्रादिकं कर्म विद्याङ्गमुत विद्याविशिष्टं कर्मेति संशयः । तत्र किं तावत्प्राप्तम् । अङ्गावबद्धोपासनासहितमेव कर्म ब्रह्मविद्याया अङ्गम् । उपासनारहितात्कर्मणः सकाशात्तत्सहितस्य प्रशस्तत्वात् । इति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्यमेतद्विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्यारहितात्कर्मणः सकाशाद्वरम् । यदेव विद्ययेति वाक्ये तरप्श्चवणात् । ‘ यदेव विद्यया करोति० तदेव वीर्यवतरं भवति ’ [छा० १ । १ । १०] इति श्रुतिः सोपासनकर्मणोऽतिशयेन वीर्यमस्तीति वदन्ती निरुपासनस्यापि कर्मणो वीर्यमात्रमभ्यनुजानाति । अन्यथा तरप्श्चयानुपपत्तेः । तस्मत्सोपासननिरुपासनयोर्नित्यकर्मणोस्तारतम्येन विद्यासाधनत्वम् ॥ १८ ॥ (१३)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥ (१४)

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः पूर्वमुक्त इदानीं विदुषां मुक्तिरस्ति न वेति चिन्त्यते । अधिकारिपुरुषाणां मुक्तिर्नास्ति । प्रारब्धकर्मोपभोगाय बहुजन्मस्वीकारे तत्र पूर्वार्जितविद्यायां लुप्तायां यत्कर्म क्रियते तस्य फलप्रदत्वे सत्युत्तरोत्तरजन्मपरम्पराया अवश्यमावित्वात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आरब्धं कर्म स्वफले सुखदुःखे भोजयते । तदर्थमेव प्रवृत्तत्वात् । नच विद्यालोपार्थं किञ्चिकर्म पूर्वमनुष्ठितम् । येन कर्मणा विद्यालोप आशङ्क्येत । नच मरणव्यवधानमात्रेण विद्यालोप इति वक्तुं शक्यम् । सुपुतिव्यवधानेन तल्लोपादर्शनात् । अतो विद्यायामवस्थितायां बहुभिरपि क्रियमाणैरक्षेपान्मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वाच्च सम्यग्दर्शनां चरमदेहपातानन्तरमेव विदेहकैवल्यमित्यनवद्यम् ॥ १९ ॥ (१४)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितविरचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापरामु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पंथानं कथयिष्यन्प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुक्त्वा-
न्तिक्रममाचष्टे । समाना हि विद्वदविदुषोऽुक्त्वान्तिरिति वक्ष्यति । अनुत्क्रान्तस्यापरविद्याफल-
प्राप्तेरसंभवात्फलाध्यायसङ्गतिः । छान्दोग्य उक्त्वान्तिक्रमः श्रूयते—‘ अस्य सोम्य पुरुषस्य
प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ’ [छा०
६ । ८ । ६] इति । तत्र म्रियमाणस्य पुरुषस्य प्रयतो वागादीनि दशेन्द्रियणि मनसि
लीयन्ते । स च लयः किं स्वरूपेण वृत्त्या वेति संशये सति वागादीनां स्वरूपेण लय
इति प्राप्तं ‘ वाङ् मनसि ’ इति श्रुतौ वृत्तिशब्दाश्रयणात् । तथा च श्रुतिरनुगृहीता
भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणयोः श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्माद्वाच
एव मनसि लय इति प्राप्ते ब्रूमः । वाग्वृत्तिरेव मनसि लीयते न तु वाक् । कुतः ।
दर्शनात् । मनोवृत्तौ स्थितायां वाग्वृत्तिलयो दृश्यते । मनसो वागादिकं प्रत्यनुपादानादुपा-
दान एव कार्यस्य स्वरूपेण लय इति मृद्वटादौ व्याप्तेर्दर्शनान्न वागादीनां स्वरूपेण विलयः ।
वृत्तिस्त्वनुपादानेऽपि लयमर्हति । अङ्गारेषु जलमध्ये प्रक्षिप्तेषु वह्नि-
वृत्तेर्दीहप्रकाशामिकाया अनुपादाने जले लयदर्शनात् । श्रुतौ तु वाक्शब्देन वृत्तिर्लक्ष्यते
वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात् । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे शब्दो ‘ वाङ्मनसि संपद्यते ’

इत्यत आह—शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरेभेदोपचारा-
दिति भाष्यात् । तस्माद्वागादीनां वृत्तय एव मनसि लीयन्ते न वागादयः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ (१)

यस्मादिन्द्रियाणां मनउपादानकत्वाभावोऽत एव वाच इव मनसि चक्षुरादीनामपि
वृत्तिलय एव न स्वरूपेण लयः । वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्त इत्यर्थः ।
दृश्यते हि लोके मनोवृत्तौ स्थितायां चक्षुरादिवृत्तिलयः । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहारा-
विशेषे सति वाचः पृथक्करणं ' वाङ् मनसि संपद्यते ' [छा० ६ । ८ । ६]
इत्युदाहरणानुरोधेनेति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ (१)

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ (२)

' वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे ' [छा० ६ । ८ । ६] इत्यत्र मनसि वागा-
दीनां वृत्तिलय एव न स्वरूपलय इत्युक्तम् । अथ तदुत्तरं वाक्यं ' मनः प्राणे ' इति ।
किमत्रापि प्राणे मनसो लय इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । मनः प्रति प्राणस्योपादानत्वसंभ-
वात् । तथा हि—' अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः ' [६ । ५ । ४] इति
श्रुतेर्भनसोऽन्नं कारणं प्राणस्याऽऽपः कारणम् । तथासति मनःप्राणशब्दाभ्यां तत्कारणे
अन्योदके उपलक्ष्य मनः प्राणे लीयत इति वाक्यस्यान्नमप्सु लीयत इत्यर्थो व्याख्यातः ।
' आपश्चान्नमसृजन्त ' [छा० ६ । २ । ४] इति श्रुतेरपामन्नप्रकृतित्वाद्नात्मकस्य
मनसोऽवात्मके प्राणे स्योपादाने स्वरूपेण लयो युक्ततर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तद्वाह्येन्द्रिय-
वृत्तिलयाश्रयभूतं मनः प्राणे वृत्तिरूपेणैव लीयते न स्वरूपेण । कुतः । उत्तरादुत्तर-
वाक्यात् । द्विविधमुपादानं मुख्यं प्राणादिकं चेति । तत्र प्राणमनसोर्मृद्वत्योरिव न मुख्य
उपादानोपादेयभावोऽस्ति किं तर्हि संबन्धपरंपरया प्रणाडया । न हि प्राणादिकं उपादाने
कार्यस्य लयं कश्चित्पश्यामः । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—सुषुप्तोर्मूर्ध्नाश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दा-
भिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभ-
वत्यतत्प्रकृतित्वादिति । वृत्तिवृत्तिमतोरेभदविवक्षया मनः प्राणे संपद्यत इत्युक्तम् । तस्मा-
त्प्राणे मनोवृत्तीनामेव लयः ॥ ३ ॥ (२)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते । प्राणस्य तेजसि वृत्तिलय आहोस्विदेहेन्द्रियाध्यक्षे
जीव इति संशयः । तेजस्येव प्राणस्य लय इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ' प्राणस्तेजसि '
इति श्रुतेः । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । स प्राणेऽध्यक्षे जीवे विलीयते । कुतः । तदुपगमा-
दिभ्यः । तस्मिन्नध्यक्षे सर्वेषां प्राणानामुपगमो लय आदिशब्देनाध्यक्षानुवृत्तिः । तयोः
श्रवणादित्यर्थः । ' तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामति प्राणमुक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्तामन्ति '

[वृ० ४ । ४ । २] इति श्रुतेः । ' एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोऽच्छासी भवति ' [वृ० ४ । ३ । ३८] इति श्रुत्यन्तराच्च । ननु ' प्राणस्तेजसि ' [छा० ६ । ८ । ६] इति श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकमुच्यते । नैष दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुक्तमणादिव्यवहारस्य ॥ ४ ॥

तर्हि ' प्राणस्तेजसि ' इत्यस्याः श्रुतेः का गतिरित्यत आह—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

' प्राणस्तेजसि ' इत्यतः श्रुतेः प्राणसंपृक्तो जीवस्तेजःसहचरितेषु देहबीजभूतेषु भूत-सूक्ष्मेष्वेवावतिष्ठते । ननु ' प्राणस्तेजसि ' इति श्रुतौ प्राणस्यैव तेजस्यवस्थितिः श्रूयते न प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः । सोऽध्यक्ष इत्यस्यापि तत्र श्रवणात् । ' एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति ' [वृ० ४ । ३ । ३८] इति श्रुत्यन्तरे जीवे प्राणलयस्य स्पष्टमाम्नाच्च ॥ ५ ॥

ननु प्राणस्तेजसीति तेजोमात्रश्रवणे कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यत इत्यत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ (३)

अन्तकाल एकस्मिन्नेव तेजसि जीवो नावतिष्ठते । हि यस्मात् ' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ' [छा० ५ । ३ । ३] इत्यत्र प्रश्नप्रतिवचने भूतसूक्ष्मेष्ववस्थानं दर्शयतः । तथाऽन्याऽपि श्रुतिः—' पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमयः ' [वृ० ४ । ४ । ५] इत्याद्या । स्मृतिरपि—

' अण्व्यो मात्रा अनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धभिर्दे सर्थं संभवत्यनुपूर्वशः ' ॥ [मनुस्मृ० १ । २७]

इत्याद्या । अमुमेवार्थं दर्शयतः । तस्मात्प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षो भूतसूक्ष्मेषु लीयते ॥ ६ ॥ (३)

समाना चाऽऽसृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥ (४)

सेयमुत्क्रान्तिः सगुणब्रह्मोपासकस्यानुपासकस्य च समाना किं वा विशेषवतीति संशयः । विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । दहरविद्यायाममृतत्वश्रवणात् । निर्गुणविद्यायामिवोत्क्रान्त्यनुप-योगादविदुष एवेयमुत्क्रान्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः । विद्वदविदुषोः समानेयमुत्क्रान्तिः । आसृत्युप-क्रमात् । स्त्रियते गम्यते प्राप्यते ब्रह्मलोकोऽनयेति स्मृतिस्तां मर्यादीकृत्योपक्रमात् । सगुण-ज्ञानिनो मूर्धन्यनाडीप्रवेश उत्तरमार्गोपक्रमः । ज्ञानरहितस्य नाड्यन्तरप्रवेशो दक्षिणमार्गो-पक्रमः । मार्गपर्यन्तमिदं भूतसूक्ष्मायणं समानमेव । अज्ञानिन इव सगुणब्रह्मोपासक-स्यापि देवयानगमनव्यतिरेकेण ब्रह्मलोकाप्राप्तेरसंभवेनोत्क्रान्तिरावश्यकीत्यर्थः । ननु विदुषाऽ-मृतत्वं प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति । अत्रोच्यते—

अनुपोष्याविद्यादिहेतुजातमदग्ध्वाऽपरविद्यासामर्थ्यादापोक्षिकममृतत्वं प्रेप्स्यते । संभवति तत्र सृष्ट्युपक्रमो भूताश्रयत्वं च । न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते । उप-
दाहे इति धातोः क्विबन्तस्योपसृष्टस्य रूपमनुपोष्येति । तस्माद्विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिः
समाना ॥ ७ ॥ (४)

तदाऽपतिः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

‘ अस्य सोम्य पुरुषस्यं प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायाम् ’ [छा० ६।८।६] इत्यत्र तेजःप्रभृतीनां भूतानां सकरणानां प्रयतः
पुंसः परमात्मनि किं वृत्तिलयः किं वा स्वरूपलय इति संशयः । स्वरूपलय इति तावत्प्राप्तम् ।
परमात्मनो भूतोपादानत्वात् । तस्मिन्नुपादाने कार्यस्य स्वरूपेण लयो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।
तच्चेजःप्रभृति भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमापीतेरासंसारमोक्षात्तत्त्वज्ञाननिमित्तादव-
तिष्ठते ।

‘ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीत्राय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ’ ॥ [कठ० ५।७]

इति मरणानन्तरमपि संसारव्यपदेशात् । अन्यथा सर्वेषां मरणानन्तरमेव मोक्षप्रसङ्ग
इति विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्जेत तस्मात्सगुणोपासकानां भूतसूक्ष्मावशेषैव परमात्मनि
संपत्तिः सुषुप्तिवदिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजोऽस्माच्छरीरात्प्रयतो जीवस्याऽऽश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च
सूक्ष्मं भवितुमर्हति । नाडीनिष्क्रमणश्रवणात् । तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः । अत एव
निर्गच्छत्तेजः पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वात्स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेन न तत्सूक्ष्मं शरीर-
मुपमृद्यते ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥ (५)

अस्यैव सूक्ष्मशरीरस्यायमूष्मा यः शरीर उपलभ्यते । कुतः । उपपत्तेः । सूक्ष्मशरीरे
निर्गते मृतशरीर ऊष्मा नोपलभ्यते । सति तस्मिन्सूक्ष्मशरीर ऊष्मोपलभ्यत इत्युपपद्यते ।
प्रसिद्धशरीरव्यतिरेकशरीरव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति ॥ ११ ॥ (५)

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादायन्तिकेऽमृतत्वे गत्युक्तान्त्योरभावोऽभ्युपगत-
स्तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्कते निर्गुणब्रह्मज्ञानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति न वेति संशये ।

अविशेषादस्तीत्याह पूर्वपक्षी । ननु ' न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ' [वृ० ४ । ४ । ६] इति प्रतिषेधाद्ब्रह्मविदो नोत्क्रान्तिरिति चेन्न । शरीरादात्मन एव उत्क्रान्तिप्रतिषेधो न शरीरात् । कथमेतदवगम्यते । ' न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ' [वृ० मा० ४ । ४ । ८] इति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । संबन्धसामान्यविषया हि पृष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या संबन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात्प्राणा नोत्क्रामन्ति तेन सहैवोत्क्रामन्ति तेन सहैव भवन्तीति श्रुत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्मात्प्राणसहितस्यैव जीवस्य देहादुत्क्रान्तिरिति प्राप्ते निराचक्रे (करोति) सूत्रकारः—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

यदुक्तं ब्रह्मविदोऽपि देहादस्युत्क्रान्तिरिति नैतदस्ति । कुतः । हि यस्मादेकेषां शाखिनां देहापादानक एवोत्क्रान्तिनिषेधः स्पष्ट उपलभ्यते । तथा ह्यार्तभागप्रश्ने—' यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः कामन्त्याहो नेति ' [वृ० ३ । २ । ११] इत्यत्र ' नेति होवाच याज्ञवल्क्यः ' [वृ० ३ । २ । ११] । तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृतो न स्यादस्यामाशङ्क्याम् । ' अत्रैव समवलीयन्ते ' इति प्रणानां विनाशं प्रतिज्ञाय तस्मिद्धये देहस्योच्छ्रयनादीनि तत्रैवाऽऽम्नातानि । अतो जीवनासंभवान्मृतो देह इति व्यवहारः । तस्माद्ब्रह्मविदो न गत्युत्क्रान्ती भवतः । ' ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ' [वृ० ४ । ४ । ६] इत्यादिश्रुतः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥ (६)

गत्युत्क्रान्त्योरभावो भारते स्मर्यते—

' सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः ॥ ' [म० भा० १२ । २७० । २२] इति ।

अपदस्य न विद्यते पदं गन्तव्यस्थानं यस्य तस्येत्यर्थः । तस्माच्छरीरापादानक एवोत्क्रान्तिप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ (६)

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥ (७)

इन्द्रियाणि भूतानि च ब्रह्मविदः परे ब्रह्मणि लीयन्त आहोस्वित्स्वस्वप्रकृतायिति संशये प्रातिस्विकेषु स्वस्वकारणभूताग्न्याद्यधिकरणेषु विलीयन्ते न परमात्मनीति तावत्प्राप्तम् । कुतः । ' गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः ' [मुण्ड० ३ । २ । ७] इति श्रुत्या कलाशब्दवाच्यानां वागादिप्राणानां प्रतिष्ठाशब्दवाच्येषु स्वस्वकारणेषु लयप्रतिपादनात् । ' यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम् । ' [वृ० ३ । २ । १३] इत्यादिश्रुतेश्चेति प्राप्ते ब्रूमः । तानि प्राणशब्दोदितानि वागादीनीन्द्रियाणि भूतानि च ब्रह्मविदः परे ब्रह्मण्येव विलीयन्ते । कुतः । तथा ह्याह श्रुतिः—' यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येव प्रोच्यत एव-

मेवास्य द्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नाम-
रूपे पुरुष इत्येव प्रोच्यते ' [प्रश्न० ६ । ५] इति । भिद्येते विलीयेते इत्यर्थः । सेयं
श्रुतिस्तत्त्वविद्वृष्टिविषया । ' गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः ' [मुण्ड० ३ । २ । ७]
'अग्निं वागप्येति' [वृ० ३ । २ । १३] इत्यादिशास्त्रं तु तदस्थपुरुषप्रतीतिविषयम् ।
प्रियमाणे तत्त्वविदि समीपवर्तिनः पुरुषाः स्वस्वदृष्टान्तेन तदीयवागादीनामन्यादिषु लयं
मन्यन्ते । अतो न श्रुत्योर्विरोधः । तस्माद्ब्रह्मविदः प्राणानां ब्रह्मण्येव विलयः ॥ १५ ॥ (७)

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ (८)

स पुनः पूर्वाधिकरणोक्तो विदुषः कलाप्रविलयः स किमितरेषामिव सावशेषो भवत्या-
होस्विन्निरवशेष इति संशये सावशेष इति प्राप्तम् । प्रलयसामान्यात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
अविभागो निःशेषलयः । कुतः । वचनात् । ' भिद्येते चासां नामरूपे ' [प्र० ६ । ५]
इत्यत्र जीवस्य याः षोडश कलाः संसारहेतवस्तासां कलानां नामरूपविलयश्रवणात् ।
ताश्च कला वाक्योपक्रमेऽनुक्रान्ताः । ' स प्राणमसृजत ' [प्र० ६ । ४] इत्यादिना ।
प्राणो बुद्धिः । ' खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्रः कर्म
लोका लोकेषु च नाम च ' [प्र० ६ । ४] इति । यदि प्राणादीनां नामान्तानां
नामरूपे शक्त्यवशेषे लीयेते तदा नामरूपविभेदश्रुतिरुपरुध्येत । शक्त्यत्मना नामरूपयोः
सूक्ष्मयोरवस्थानात् । ' स एषोऽकलोऽमृतो भवति ' [प्र० ६ । ५] इति तस्या एव श्रुतेः
शेषात् । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषत्वोपपत्तिः ।
तस्माद्विदुषः कलानां निःशेषेण ब्रह्मणि लयः ॥ १६ ॥ (८)

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति- योगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥ (९)

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्याचिन्ता । संप्रति त्वपरविद्याविषयमेव चिन्तामनुवर्तयति ।
' समाना चाऽऽसृत्युपक्रमात् ' [ब्र० सू० ४ । २ । ७] विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिरित्यु-
क्तम् । इदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषोर्जीवस्यैक
आयतनं हृदयम् । ' स एतास्तेजोमात्राः समम्भाददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ' [बृह०
४ । ४ । १] इति श्रुतेः । तदग्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः
श्रूयते । ' तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो
वा मूर्ध्नी वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ' [वृ० ४ । ४ । २] इति । अस्यार्थः—वाङ्
मनसि संपद्यत इति क्रमेण सलिङ्गशरीरो जीवो हृदयस्याग्रज्वलनं प्रद्योतो भाविजन्मालो-
चनात्मकः प्रत्ययस्तेन प्रद्योतेन प्रकाशितनाडीद्वारा चक्षुरादिस्थानापादानेभ्यो निर्गच्छतीति ।

एतच्च सर्वेषां समानम् । तस्मान्नोपासकस्येतरभ्यो विशेष इति प्राप्ते ब्रूमः । मूर्ध-
न्ययैव नाड्योपासको निर्गच्छतीतराभ्य एव नाडीभ्य इतरे । कुतः । विद्यासामर्थ्यात् ,
सगुणब्रह्मोपासनासामर्थ्यादित्यर्थः । अविद्वद्वत् । यतः कुतश्चिन्मिष्कमणेन ब्रह्मलोकाप्राप्तौ
विद्यासामर्थ्याहानिः स्यात् । तच्छेद्यगम्यनुस्मृतियोगाच्च । तस्य विद्याशेषस्य या शेषभूता
गतिस्तस्या अनुस्मृतिरनुचिन्तनं तद्योगाच्चैत्यर्थः । विद्याशेषे मूर्धन्यनाडीगम्यभ्यासो विहितः ।
'तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठते' इति श्रुतेः । एतेन योगस्यापि विद्यासहकारित्वं सूचितम् ।
तस्माद्ब्रह्मदयालयेन ब्रह्मणा मुमुक्षासितेनानुगृहीतस्तद्वावमापन्नो विद्वान्छताधिकया मूर्धन्य-
नाड्या निष्क्रामति । इतरे तु स्थानान्तरेभ्यः । तथा च श्रूयते—

‘ शतं चेका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतेका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उक्क्रमणे भवन्ति ’ ॥

[छा० ८ । ६ । ६] इति । अन्या नाड्यो विष्वङ्ङनानागतयोऽन्येषामुक्क्रमणायो-
पयुज्यन्ते न त्वमृतत्वप्राप्तय इत्यर्थः । तस्मादस्युपासकस्य विशेषः ॥ १७ ॥ (९)

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

‘ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम ’ [छा० ८ । १ । १] इत्युपक्रम्य
सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसंबन्धमुक्तवोक्तम्— ‘ अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुक्क्रामत्यैतैरेव रश्मिभि-
रूर्ध्वमाक्रमते ’ [छा० ८ । ६ । ५] इति । पुनश्चोक्तम्— ‘ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ’
[छा० ८ । ६ । ६] इति । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्म्यनुसारीति
गम्यते । तत्किमविशेषणैवाहनि रात्रौ त्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति संशये
सत्यविशेषश्रवणादविशेषणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥ (१०)

मूर्धन्यया नाड्या निर्गतस्य यो रश्मिसंबन्ध उक्तः स चाहन्येव मृतस्य संभवति न तु रात्रौ
नाडीरश्मिसंबन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । यावद्देहभावी हि
सौराकिरणसंबन्धः । एतेमवार्थं श्रुतिर्दर्शयति— ‘ अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु सृप्ता
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ’ [छा० ८ । ६ । २] इति । अत
एव ग्रीष्मे क्षपासु देहे दाह उपलभ्यते । ऋवन्तरेषु प्रतिबद्धत्वादनुपलम्भः शैशिरे-
ष्विव दुर्दिनेषु । तस्माद्विवा रात्रौ च रश्मिसंबन्धविच्छेदाद्रात्रावपि भूतो रश्मीन्यातीति
सिद्धान्तः ॥ १९ ॥ (१०)

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

दक्षिणायने मृतस्योपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्ति न वेति संशये, उत्तरायणस्य ब्रह्मलोकमार्गत्वश्रुतेर्भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षादर्शनाच्च ब्रह्मलोकप्राप्तिर्नास्तीति प्राप्तावभिधीयते— अत एव विद्याफलस्य नियतत्वादेव दक्षिणायनेऽपि मृतस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिर्भवत्येव । उत्तरायणशब्देन कालो न विवक्षितः किं तर्ह्यतिवाहिकदेवतेति वक्ष्यति । उत्तरायणप्राशस्त्य-प्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षा त्वाचारप्रतिपालनार्था पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्द-मृत्युताख्यापनार्था च ॥ २० ॥

ननु 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ' ॥ [भ० गी० ८ । २३] इति

कालप्राधान्येनोपक्रम्याहरादिकालविशेषस्मरणात्कथं दक्षिणायने रात्रौ वा मृतानां ब्रह्मलोकप्राप्तिरत आह—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥ (११)

योगिनः प्रत्येवायं कालः स्मर्यते । स्मार्ते चते योगसंस्थे न श्रैते । अतो विषयभेदा-न्नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रैतेषु विज्ञानेष्ववतारः । यदा पुनः ' अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः ' [भ० गी० ८ । २४] इति स्मृतावग्न्यादिदेवता एवाऽऽतिवाहिक्यो गृह्यन्ते तदा न काश्चिद्विरोधः ॥ २१ ॥ (११)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितविरचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ (१)

आमृत्युपक्रमत्समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । स्मृतिस्तु सृत्यन्तरेष्वनेकविधा श्रूयते । ब्रह्मलोकमार्गश्छान्दोग्यवृहदारण्यकयोः पञ्चाग्निविद्यायां चार्चिरादिकः पठ्यते— ' तेऽर्चिपममिसंभवन्त्यर्चिपोऽहः ' [छा० ५ । १० । १] इति । विद्यान्तरे— ' यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति ' [वृ० ५ । १० । १] इत्यपरा । कौपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामग्नि-लोकादिगमनमामनन्ति— ' स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति ' [कौपी० १ । ३] इत्यन्या । ' सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति ' [मुण्ड० १ । २ । ११] इती-तरा । एवमन्यत्रापि मार्गान्तराणि श्रूयन्ते । तत्र संशयः । किं सर्वेऽपि मार्गाः परस्पर-निरपेक्षाः किं वैक एवानेकविशेषणविशिष्ट इति । भिन्नप्रकरणत्वान्तत्तद्विद्याफलब्रह्मलोक-प्राप्तावन्योन्यनिरपेक्षा अनेके मार्गा इति प्राप्ते ब्रूमः—सर्वेऽप्युपासकोऽर्चिरादिनैकेनैव मार्गेण ब्रह्मलोकं रंहति । कुतः । तत्प्रथितेः । तस्यैव सर्वविद्यासु मार्गत्वेन प्रसिद्धेः । पञ्चाग्निविद्यायां वाक्यशेषे ' य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपममि-

संभवन्ति' [छा० ५ । १० । १] इति विद्यान्तरोपासकानामप्यर्चिरादिमार्गश्रवणा-
द्वाय्वादीनामपि गुणोपसंहारन्यायेनात्रैवोपसंहारसंभवात् । ननु यासु विद्यासु न काचिद्वृत्तिः
श्रूयते तास्वियमर्चिरादिगतिरस्तु । यासु चान्या गतिः श्रूयते तासु किमित्यर्चिराद्या-
श्रयणमिति । अत्रोच्यते—भवेदेतदेवं यद्यत्यन्तभिन्ना एवैताः सूतयः स्युः । एकैव त्वेषां
सूतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रापिणी । विद्याभेदेऽपि गन्तव्याभेदात् । 'तेऽर्चिरभिसंभवन्ति'
[वृ० ६ । २ । १५] इति स्पष्टमर्चिरादिगत्याम्नानाञ्च । तस्मादर्चिरादिमार्ग एक
एव ॥ १ ॥ (१)

वायुमण्डादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ (२)

सर्वेषामुपासकानामेक एवार्चिरादिमार्ग इति पूर्वाधिकरणे व्यवस्थापितम् । इदानीमा-
तिवाहिकदेवताक्रमश्चिन्त्यते । तत्र कौपीतकिन इत्थं देवयानं पन्थानमामनन्ति—'स एतं
पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं
स ब्रह्मलोकम्' [कौ० १ । ३] इति । तत्रार्चिरग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ । छान्दोग्य-
वृहदारण्यकयोरर्चिरादिराम्न तः—

‘तेऽर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिपोऽहरह आपूर्य-

माणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्पडुदङ्ङेति मासांस्तान् ।

म.सेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं

तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ५ । १० । १-२] इति ।

अत्रार्चिरादिमार्गे वायुर्निवेश्यो न वेति संशये, न निवेश्य इति तावत्प्राप्तम् । अस्यो-
परि वायुरिति क्रमस्याश्रुतत्वात्कल्पकाभावाच्चेति प्राप्ते द्रुमः—संवत्सरात्पराञ्चमादित्याद-
र्वाञ्च गन्तारोऽभिसंभवन्ति । कुतः । अविशेषविशेषाभ्याम् । 'स वायुलोकम्' [कौ० १ ।
३] इत्यत्राविशेषणोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषः श्रूयते—'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लो-
कात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते
स आदित्यमागच्छति' [वृ० ५ । १० । १] इति । इतो निर्गच्छन्नुपासकोऽग्निलोक-
मागच्छति, स वायुलोकमागच्छति तद्वायुमण्डलं छिद्रितं भवति, तेन रथचक्राच्छिद्रप्रमाणेन
वायुच्छिद्रेण वायुमण्डलमुलुङ्ङ्याऽऽदित्यमण्डलं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं श्रुत्यन्तरेणाऽऽदित्याद-
र्वाग्यायुलोक इति प्रतीयते । तथाचार्चिरादौ संवत्सरानन्तरं वायुर्निवेश्यः । वृहदारण्यके—
'म.सेभ्यो देवलोकं देवलोकानादादित्यम्' [वृ० ६ । २ । १५] इति समामनन्ति । स
च संवत्सरानन्तरं वायोरर्वाङ्निवेशयितव्यः । म.ससंवत्सरयोः संवन्धित्वेन प्रसिद्धयोरानन्त-
र्यस्यानिवारणार्थत्वात् । तदेवं संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ संनिवेशयितव्यौ ।

अत्रायं सिद्धान्तः—ब्रह्मलोकं गच्छन्नुपासकः प्रथममर्चिर्गच्छति, ततोऽहस्तत आपूर्यमाणपक्षं ततो म.सांस्ततः संवत्सरं ततो देवलोकं ततो वायुलोकं तत आदित्यलोकमिति ॥२॥ (२)

तद्धितोऽधि वरुणः संवन्धात् ॥ ३ ॥ (३)

कौपीतकिनः पठन्ति—‘ स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम् ’ [कौ० १ । ३] इति । तत्र वरुणादयस्त्रयो लोका अर्चिरादिमार्गे संनिवेश्या न वेति संशये संनिवेशयितुम-शक्या इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । वायोरैव व्यवस्थापकाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः—विद्यु-ल्लोकस्योपरि वरुणलोकः संवन्धवशाद्भवस्थाप्यते । विद्युत्पूर्वकवृष्टिगतानामपां वरुणोऽधिपति-रिति विद्युद्वरुणयोः संवन्धात् । यदा हि विद्युतस्तीव्रतनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्त्य-थाऽऽपः प्रपतन्ति । ‘ विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा ’ [छा० ७ । ११ । १] इति च ब्राह्मणम् । अपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रासिद्धेश्च । इन्द्रप्रजापत्योस्तु स्थानान्तरा-संभवेऽप्यागन्तुकानामस्ते निवेश इति न्यायेन वरुणलोकस्योपरि संनिवेशः । तदेवं वरुणादीनां संनिवेशादार्चिरादिमार्गो व्यवस्थितः ॥ ३ ॥ (३)

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

ये पूर्वमर्चिरादय उक्तास्ते किं मार्गचिह्नानि किं वा भोगभूमयोऽथ वा नेतारो गन्तृणामिति संशयः । तत्र मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तम् । यथा हि लोके नगरं प्रतिष्ठासुवृद्धेनोपदिश्यते गच्छेतस्सममुं गिरं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरमिति, एवमिहापि ‘ अर्चिपोऽहरह आपूर्यमाण-पक्षम् ’ [छा० ९ । १० । १] इत्यादिमार्गलक्षणोपदेशात् । अथ वा भोगभूमय इति प्राप्तम् । यथा हि—‘ मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः ’ [वृ० १ । ५ । १६] इति प्राणिनां भोगभूमित्वेन प्रसिद्ध एवम् ‘ अग्निलोकमागच्छति ’ [कौ० १ । ३] इत्यादिलोकशब्दश्च प्राणिनां भोगभूमित्वेन भाष्यते । तस्मान्नाऽऽतिवाहिका अर्चिरादयः किं तु ब्रह्मलोकं प्रति गन्तृणां मध्येमार्गं विश्रामभूमय इति प्राप्ते ब्रूमः—आतिवाहिका एवैतेऽर्चिरादयो भवितुमर्हन्ति । कुतः । तल्लिङ्गात् । ‘ तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति ’ [छा० ५ । १० । २] इत्यन्ते श्रूयमाणस्यामानवस्य विद्युत्पुरुषस्य नेतृत्वावगमात् । अनेनार्चिरादयोऽप्यातिवाहिकदेवता इत्यवगम्यते । वैद्युतस्य पुरुषस्या-मानव इति विशेषणादितरेषां मानवपुरुषत्वं गम्यते ॥ ४ ॥

ननु लिङ्गसूत्रं न गमकं गमकन्यायाभावादित्यत्रोत्तरं पठति—

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

‘ उभयेषां गन्तृणामुपासकानां गम्यानामर्चिरादिमार्गिणां च व्यामोहान्मार्गज्ञानाभावा-दार्चिराद्यभिमानिदेवतानामातिवाहिकत्वासिद्धेः । उभयेषां गन्तृगम्यानां कथं व्यामोहत्वमिति

चेदुच्यते—अर्चिरादीनां मार्गरूपवादचेतनत्वात् । न हि लोकमार्गश्चेतनो दृश्यते । गन्तॄणां च संपिण्डितकरणग्रामावच्च युक्तमुभयेषां व्यामोहत्वम् । तस्मात्तदभिमानिदेवता अतिवात्रायां परमेश्वरेण नियुक्ता इति गम्यते । लोकैऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपिण्डित-करणाः परप्रयुक्तवर्मानो भवन्ति । यत्तु गच्छेत्तत्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधमित्यादिनिर्देशसा-म्यमुक्तं तदातिवाहिकदेवतास्वपि समानम् । गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिहं ततो वीरसेनमित्यादिनिर्देशदर्शनात् । लोकशब्दस्तृपासकानां भोगाभावेऽप्यातिवाहिकदेवानां भोगमपेक्ष्योपपद्यते । उपसंहारे तु 'स एतान्ब्रह्म गमयति' इतिसंक्लेशविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकल-क्षण उक्तस्तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्वार्यते । अग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते । वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुनाऽतिवाह्यत इत्येवमग्रे योजनीयम् ॥ ५ ॥

ननु विद्युलोकानन्तरममानवपुरुषस्यैकस्यैवाऽऽतिवाहिकश्रुतेर्वरुणादीनामातिवाहिकत्वं न स्यादित्यत उत्तरं पठति—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ (४)

ततो वरुणादनन्तरं वैद्युतेनैवामानवेन पुरुषेण ब्रह्मलोकं नीयन्ते । कुतः । तच्छ्रुतेः । 'स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ४ । १५ । ५] इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादीनामपि तदनुकूलाचरणेनाऽऽतिवाहिकत्वमविरुद्धम् ॥ ६ ॥ (४)

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

'स एतान्ब्रह्म गमयति' [छा० ४ । १५ । ५] इत्यत्र विचार्यते । किं कार्यं चतुर्भुखलक्षणं ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति संशये सिद्धान्तेमेवाऽऽह—कार्य-मिति । तत्र कार्यमेव सगुणं ब्रह्म गमयत्येतानमानवः पुरुष इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् । परब्रह्मणि तु प्रत्यगात्माभिन्ने न गन्तव्यत्वगती संभवतः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

'ब्रह्मलोकान्गमयति' इति कार्यब्रह्मैव । कुतः । 'तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' [वृ० ६ । २१ । ५] इति च श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् । न हि बहुवचनेन विशेषणं परास्मिन्ब्रह्मणि युज्यते । कार्यब्रह्मणि त्ववस्थाभेदोपपत्तेर्लोकै-बहुवचनश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनिवेशनिविष्टायां भोगभूमावाञ्जसी । तस्मात्कार्यब्रह्म-विषयमेवेदं नयनम् ॥ ८ ॥

ननु कार्यब्रह्मणि ब्रह्मशब्दो मुख्य इत्यत आह—

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुराशङ्कानिवृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दव्यपदेशः । परमेव ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंवन्धात्सत्यकामत्वादिधर्मविशिष्टमुपास्यत्वेनोपदिश्यते ॥ ९ ॥

ननु कार्यब्रह्मप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न घटते । न हि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र कचिन्नित्यता संभवति । दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिं श्रुतिः—‘ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते ’ [छा० ४ । १५ । ९] इति । ‘ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ’ [छा० ८ । ६ । ६ । का० ६ । ११] इति च । एवं मुख्यनावृत्योः श्रवणं कार्यब्रह्मणि न संभवतीत्यत उत्तरं पठति—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मप्रलये सति तत्रैवोत्पन्नब्रह्मज्ञानाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः सगुणात्परं विशुद्धं ब्रह्म प्रतिपद्यन्त इत्येवं क्रममुक्तिरनावृत्यादिश्रुत्यभिधानादभ्युपेयते । न ह्यञ्जसैव गतिपूर्विका परब्रह्मप्राप्तिः संभवति ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति—

‘ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ’ ॥

इति । तस्मात्कार्यब्रह्मविषयैवार्चिरादिगतिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

कं पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः ‘ कार्यं वादरिः ’ [ब्र० सू० ४ । ३ । ७] इत्यादिना । स इदानीमुच्यते—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

‘ स एतान्ब्रह्म गमयति ’ [छा० ५ । १० । २] इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनम् । गौणमपरम् । मुख्यगौणयोर्मध्ये मुख्ये संप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

‘ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ’ [छा० ८ । ६ । ६] इतिश्रुतिर्गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति । तदिदममृतत्वं परस्मिन्नेव ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्यब्रह्मणि तस्य विनाशित्वात् । ‘ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ’ [क० २ । १४] इति कठवल्लीपु परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥ १३ ॥

ननु ‘ प्रजापतेः सभां देशम् प्रपद्ये ’ [छा० ८ । १४ । १] इति श्रवणात्कार्य-ब्रह्मविषयो गतिनिश्चय इत्यत उत्तरं पठति—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥ (५)

अपि च ' प्रजापतेः सभां देशम् प्रपद्ये ' इति नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यमिसंधिः ' नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म ' [छा० ८ । १४ । १] इति कार्यवि-
लक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । ' यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम् ' [छा० ८ ।
१४ । १] इति च सर्वात्मत्वेनानुक्रमात् । न ' तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ' [श्वे० ४ । १९] इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । तस्मात्परब्रह्मविषया
गतिः श्रूयत इति पक्षान्तरम् । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं सूत्रकारस्य पूर्वोत्तरव्यत्यासोऽयम् ।
अर्थक्रमेण तु पौर्वापर्यं ज्ञेयम् । तदेतद्वाध्यकारैर्महता प्रबन्धेन स्फुटीकृतम् । केचित्पुनः
पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्त्युत्तगाणि सिद्धन्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परवि-
षया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नम् । गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः । यत्सर्वगतं
सर्वान्तरं सर्वात्मकं च परं ब्रह्म ' आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' ' यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरः ' [बृ० ३ । ४ । १] ' आत्मैवेदं सर्वम् ' [छा० ७ । २५ ।
२] इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं तस्य गन्तव्यता न कदाचिदुपपद्यते । तस्मात् ' कार्यं
वादारिः ' [ब्र० सू० ४ । ३ । ७] इत्येव एव स्थितः पक्षः । ' परं जैमिनिः ' [ब्र० सू० ४ । ३ । १२] इति तु पक्षान्तरं प्रतिभामात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति
द्रष्टव्यमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ (५)

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषा-

तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

निरूपितमेतत्कार्यब्रह्मविषया गतिर्न शुद्धब्रह्मविषयेति । इदानीं विशेषो निरू-
प्यते । ' स एनान्ब्रह्म गमयति ' [छा० ४ । १७ । ५] इत्यत्र किं सर्वानु-
पासकान्गमयति किं वा प्रतीकोपासकव्यतिरिक्तानिति संशयेऽविशेषात्सर्वानपि गम-
यतीति प्राप्ताबुध्यते—प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा " पञ्चाग्निविद्यादहरविद्यापर्यङ्कविद्या-
वैश्वानरविद्याद्युपासकानमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकं नयतीति वादरायण आचार्यो भव्यतः ।
एवमुभयथा द्वैविध्ये सति दोषाभावात् । कुतो द्वैविध्यम् । तत्क्रतुश्च । चो हेतौ ।
यतः ' तं यथा यथोपासते तदेव भवति ' इति श्रुतौ सगुणब्रह्मभावनारूपः क्रतुः संकल्पः
सगुणब्रह्मप्राप्तिहेतुरित्यवगम्यते । न हि प्रतीकोपासकानां ब्रह्मक्रतुरस्ति । अतो द्वैवि-
ध्योपपत्तिः । ननु पञ्चाग्निविद्यायाः प्रतीकत्वेऽपि ' स एनान्ब्रह्म गमयति ' [छा०
५ । १० । २] इति तत्रैवोक्तत्वाद्यत्रैवमाहव्यवादस्तत्र भवतु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्य-
त्राऽऽहव्यवादो नास्ति तत्र कथमिति चेदुच्यते—औत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मलोक-
प्राप्तिर्ब्रह्मक्रतूनामेव न प्रतीकोपासकानामिति गम्यते ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥ (६)

नामादिप्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति
 ' यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति ' [छा० ७ । १ । ५] इति नामब्र-
 ह्मोपासकस्य शब्दशास्त्रादिलक्षणे नामविषये स्वातन्त्र्यं भवतीत्यर्थः । ' वाग्वा व नाम्नो
 भूयसी ' [छा० ७ । २ । १] ' यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति '
 [छा० ७ । २ । २] ' मनो वाव वाचो भूयः ' [छा० ७ । ३ । १] इत्या-
 दिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वात्तदुपासकानामुपपद्यते ॥ १६ ॥ (६)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिभारिसूनुहरिदीक्षितविरचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

संप्रसादोऽविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

आद्यपादे निर्गुणविद्याफलैकदेशो बन्धनिवृत्तिर्निरूपिता । द्वितीये सगुणनिर्गुणफल-
 प्राप्तिशेषत्वेनोक्तान्यनुक्तान्ती निरूपिते । तृतीये सगुणविद्योपयोगिनो गतिगन्तव्यगन्तुविशेषा
 निरूपिताः । इह चतुर्थपादे निर्गुणविद्याफलैकदेशान्तरं ब्रह्मभावाविर्भावः सगुणवि-
 द्याफलं चेश्वरतुल्यभोगभाक्त्वमभिधीयते । ' एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति-
 रयसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ' [छा० ८ । १२ । ३] इति श्रूयते । अस्यार्थः—
 सम्यक्प्रसीदत्युपाधिशान्ताविति संप्रसादो जीवः । स च शरीरत्रयाभिमानं परित्यज्य
 परं ब्रह्म प्राप्य मुक्तिरूपेणावतिष्ठत इति । तत्रैतन्मुक्तिरूपं न जीवस्य पूर्वसिद्धं किं तर्हि
 स्वर्गवदागन्तुकम् । कुतः । ' अभिनिष्पद्यते ' इति उत्पाद्यत्वश्रवणात् । पूर्वसिद्धत्वे
 संसारदशायामपि सद्भावेन फलत्वं न स्यात् । तस्मात्स्वर्गवदिदं नूतनं मुक्तिरूपमिति प्राप्ते
 ब्रूमः—स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्देन विशेषितत्वात् पूर्वमपि विद्यत एवेदं
 मुक्तिरूपम् । न चात्र स्वशब्दः स्वकीयत्वमभिधत्ते विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यद्यद्रूपं
 मुक्तावुपादत्ते तत्तत्स्वकीयमर्थेति कस्य व्यावृत्तये विशेष्येत । आत्मवाचित्वे तु स्वशब्दस्य
 स्वकीयव्यावृत्तिः प्रयोजनम् । न चाभिनिष्पत्तिरूपकिः । पूर्वसिद्धस्योत्पत्तेरसंभवात् । किं
 तर्हि तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मत्वाविर्भावो निष्पत्तिर्न तु कस्यचिदागन्तुकधर्मस्योत्पत्तिः । कुतः ।
 स्वेन शब्दात् । अविद्यया यत्स्वरूपं तिरोहितं तदिदानीमविद्यानिवृत्तावाविर्भूतं मेवापायैऽशु-
 मत इवेत्यर्थः । नचैवंसत्युपसंप्रसादाभिनिष्पद्यत इत्यनयोः पौनरुक्त्यं शङ्कनीयम् । संप-
 र्द्येतिशब्देन तत्पदार्थशोधनस्य विवक्षितत्वात् । अभिनिष्पत्तिस्तु वाक्यार्थावबोधः । तथा
 चाद्वितीयाखण्डसच्चिदानन्दात्मस्वरूपेणाऽऽविर्भवतीति वाक्यार्थः । अत्र मध्वभाष्ये सौपर्ण-

श्रुतिवृहच्छ्रुतिमाध्यंदिनायनादिश्रुतीस्तादृशीरेव व्रतार्कादिस्मृतीश्चानुसृत्य दुर्ग्याह्वानं कृतं तत्सर्वथा नाऽऽदत्तव्यम् । कल्पितप्रमाणैः किं किं कर्तुमशक्यम् । तत्खण्डनमस्मत्कृतशत-
सूत्र्यां द्रष्टव्यम् । तस्माच्छंकरभाष्यमेवानवयम् ॥ १ ॥

ननु पूर्वसिद्धा चेन्मुक्तिस्तर्हि संसारावस्थातः को विशेष इत्यत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

संसारदशायामविद्यया बद्धो ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ मुक्त इत्ययं विशेषः । कथं पुनरवग-
म्यते मुक्तोऽयमिदानीमिति । प्रतिज्ञानादित्याह । ‘ एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि ’
[छा० ८ । १ । ३] इत्यवस्थाप्रयदोषहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय ‘ अशरीर-
त्वात् सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ’ [छा० ८ । १२ । १] इति चोपन्यस्य ‘ स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः ’ [छा० ८ । १२ । ३] इत्युपसंहारान्मुक्तत्व-
निश्चय इत्यर्थः । ‘ फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धनिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजनापेक्षा ’
इति भाष्यम् । भाष्यस्यायमाशयः—नन्वज्ञाते कामनानुदयाज्ज्ञात आत्मनि कामना
वाच्या । तथा च कथमहेयानुपादेये नित्यसिद्ध आत्मनि सा भवतु सिद्ध इच्छाविरहा-
त्संसारवस्थायामपि मोक्षापत्तेश्च । न च संसारावस्थायामविद्यावृत्तत्वाद्विधमानोऽप्यद्वयानन्दो
न भासते विद्यया त्वविद्यायां निवृत्तायां स्वप्रकाशत्वादानन्दरूपेण स्वयमेव प्रथत
इत्यविद्यानिवृत्तिविशिष्टत्वेन काम्यत इति वाच्यमविद्यानिवृत्तेर्दुर्निरूपत्वात् । सा ह्यात्म-
भिन्ना तत्स्वरूपा वा । अथे द्वैतापत्तिरद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च । द्वितीये पूर्वोक्तदोष इति ।
अत्रोच्यते—न सिद्धत्वमात्रेणाऽऽत्मनोच्छाविरहः । सिद्धत्वं हि सत्त्वं वा ज्ञायमानत्वं
वाऽप्रतिबद्धसाक्षात्कारत्वं वा । नाऽऽद्यो विस्मृतध्रैवेयकप्राप्तौ व्यभिचारात् । अत एव
न द्वितीयोऽपि तस्येच्छाप्रयोजकत्वात् । तृतीयस्तु भवतीच्छापरिपन्थी । स तु प्रकृते
नास्त्यसंभावनादिप्रतिबन्धत् । अत एव पित्तदूषितरसनस्य शुद्धसितामश्वतो मधुरत्वेन
तां जानतोऽपि न माधुर्यनिमित्ततृप्तिविशेषोत्पत्तिः पित्तदोषेण माधुर्यसाक्षात्काराभावात् ।
तथा च द्विविधमिष्टम्—वस्तुतोऽप्राप्तं ग्रामादि । प्राप्तमपि भ्रमव्यवहितं कण्ठचामीकरादि ।
एवं परिहार्यमपि द्विविधम्—वस्तुतोऽपरिहृतं कूपदि । सर्वदा परिहृतं रज्जुभुजंगादि
भ्रममात्रादपरिहृतमिव । तत्राऽऽद्ययोः क्रियाव्यवधानौ प्राप्तिपरिहारौ । द्वितीययोः
साक्षात्कारमात्रसाध्यौ । अत्रैव च परमपुमर्थत्वं मन्यन्ते क्रियाव्यवधानाभावात् । तथा च
परमानन्दप्राप्त्यविद्यानिवृत्तयोरपि भ्रमव्यवहितत्वादसिद्धत्वप्रत्ययेन कामनाविषयत्वमुपपद्यत
एव । यत्त्वविद्यानिवृत्तिरात्मभिन्ना तत्स्वरूपा कस्याशङ्कितं तत्रोच्यते—अद्वैतश्रुतः सदद्वै-
तमात्रविषयत्वादविद्यानिवृत्तेरात्मभिन्नत्वेऽपि नद्वैतहानिः । यद्वा—

‘ नान्यदज्ञानतोऽस्त्विदं द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ।

निवृत्तिस्तद्वैदेवस्य नादमस्याऽऽत्मनोऽपग ’ ॥

इति कल्पितपदार्थभावाभावयोरधिष्ठानस्वरूपमात्रत्वात् । यथाऽज्ञातं शुक्तिद्रव्यमेव रजतभावात्मकं तदेव ज्ञातं रजताभावात्मकं तदसाधारणस्वरूपस्यैव रजताभावत्वात् । एवमत्राप्यात्मा सर्वद्वैतभावात्मकः । ज्ञातश्च तदभावात्मकः । तदसाधारणस्वरूपस्यैव द्वैताभावरूपत्वात् । भूतलादिस्वरूपस्यैवाभावव्यवहारहेतुत्वं प्राभाकरैरङ्गीकृतम् । तार्किकैरपि घटाभावो घटो न भवतीत्यादावभावप्रतियोगिकाभावान्तरानभ्युपगमात्तत्स्वरूपस्यैवाभावबुद्धिहेतुत्वमङ्गीकृतं तद्वदस्माकं किं न स्यात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं—

‘स्थूलापहनुतिरत्र स्याद्वस्तु यत्परमार्थिकम् ।

नाभावनिष्ठोऽन्यत्रापि निषेधः किमुताक्षरे’ ॥

इति । ‘अस्थूलमनण्वहस्वम्’ [वृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिवाक्यानां स्थूलादिविलक्षणात्मस्वरूपमात्रवाचकत्वमित्यर्थः । तस्मादखण्डानन्दाद्वितीयचैतन्यसन्मात्र आत्मा ज्ञातः सन्नविद्यानिवृत्तिरित्युच्यते । अत्राविद्यानिवृत्तिरेव बन्धनिवृत्तिरित्याचार्याणामाशय इति दिक् । ‘यदप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्षं यथा रोगनिवृत्तावरोगो निष्पद्यत इति तद्वत् । तस्माददोषः’ इति भाष्ये स्थितम् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ (१)

ननु ज्योतिःशब्दस्य भौतिके रूढत्वात्कथं तत्संपत्त्या मुक्तिरित्यत आह—आत्मेति । आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनाऽऽवेद्यते । कुतः । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा निजरो विमृत्युः’ [छा० ८ । ७ । १] इत्यात्मप्रकरणात् । ज्योतिःशब्द आत्मन्यपि दृश्यते ‘तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः’ [वृ० ४ । ४ । १६] इति । प्रपञ्चितं चैतत् ‘ज्योतिर्दर्शनात्’ [ब्र० सू० १ । ३ । ४०] इत्यस्मिन्नधिकरणे । तस्मान्मुक्तिर्नाऽऽगन्तुकी ॥ ३ ॥ (१)

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते यः स किंपरस्मादात्मनः पृथग्भावतिष्ठत आहोस्विदविभागेनेति संशये परस्माद्विभागेनावतिष्ठत इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । कर्तृकर्मभेदव्यपदेशात् । ‘एष संप्रसादः परं ज्योतिरुपसंपद्य’ [छा० ८ । ३ । ४] इत्यत्र संप्रसादशब्दवाच्यो जीव उपसंपत्तौ कर्तृत्वेन व्यपदिश्यते ज्योतिःशब्दवाच्यं च ब्रह्म कर्मत्वेन । तस्मान्मुक्तस्य जीवस्य स्वरूपं ब्रह्मणो भिन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः—अविभक्त एव परेण ब्रह्मणा मुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः । दृष्टत्वात् । ‘तत्त्वमसि’ [छा० ६ । ८ । ७] ‘अहं ब्रह्मास्मि’ [वृ० १ । ४ । १०] ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा’ [छा० ७ । २४ । १] ‘यो वै भूमा

तत्सुखम्' [छा० ७।२३।१] 'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येत्' [बृ० ४।३।२३] 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्'
[बृ० ४।५।१५] 'उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' [तैत्ति०
२।७] 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' [ई० ७]

‘विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः कारिष्यति ॥’

इत्येवमादिषु श्रुतिषु दृष्टत्वात् । ज्योतिरुपसंपद्येति वाक्यं तत्पदार्थशुद्धिविषयमुक्तम् ।
अतस्तत्त्वपदार्थयोः शुद्धौ महावाक्यतः क्रियमाणायां तदानीं जीवपरयोरस्तु नाम कल्पित-
भेदः । तदा कर्तृकर्मविरोधोऽपि न । तत उपरि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वाक्यं
वाक्यार्थदशापन्नं मुक्तस्वरूपं प्रतिपादयति । न च तस्य ब्रह्मणा सह भेदोऽस्ति स उत्तमः
पुरुष इति वाक्ये तच्छब्देनाभिनिष्पन्नरूपं मुक्तस्वरूपं परामृश्य तस्योत्तमपुरुषवाच्यब्रह्मस्य
रूपत्वाभिधानात् । तथा च भाष्यम्—‘यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवत्येवं
मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम’ [कठ० ४।१५] इत्येवमादीनि मुक्तस्वरूप-
निरूपणपराणि वाक्यान्विभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनि-
र्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते ‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ [छा० ७।
२४।१] इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ (२)

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वाधिकरणे स्वेन चिन्मात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते नाऽऽगन्तुकेनापररूपेणेति व्यवस्थापि-
तमधुना तु तद्विशेषपुत्रमुत्सायामभिधीयते—मुक्तस्वरूपभूतं ब्रह्म श्रुतिषु द्विधा व्युत्पा-
द्यते कचिसविशेषं कचिन्निर्विशेषम् । तथा हि—‘य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृ-
त्युर्विशोको विजिघ्रसोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ [छा० ८।७।१] इति
सविशेषत्वश्रुतिः । ‘तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽय-
मात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ [बृ० ४।५।१३] इति निर्विशे-
षत्वश्रुतिः । तत्र यदपहतपाप्मत्वादि सविशेषरूपं तेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिरा-
चार्यो मन्यते । कुतः । उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’
[छा० ८।७।१] इत्यादिरूपन्यासः । आदिशब्देन ‘स तत्र पर्येति जक्षत
क्रीडन्ममाणः’ [छा० ८।१२।३] इत्यैश्वर्यम् । ‘तस्य सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति’ [छा० ७।२५।२] इति च । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्यादिव्यपदेशाश्चै-
वमुपपन्ना भविष्यन्ति । एवं मुक्तप्राप्यस्येश्वरस्य सगुणत्वान्मुक्तस्यापि सगुणत्वं सगुणब्रह्म-
सायुज्यमाप्नोतीति ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौदुलोमिः ॥ ६ ॥

चितितन्मात्रेण चैतन्यमात्रस्वरूपेण मुक्तोऽवातिष्ठते । कुतः । तदात्मकत्वान्मुक्तस्य चैतन्यमात्रस्वरूपत्वात् । ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' [मुण्ड० ३ । २ । ९] ' तरति शोकमात्मावित् ' [छा० ७ । १ । ३] इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावः श्रूयमाणस्तद्व्यवधायकाज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति श्रुतार्थापत्त्या च तन्मात्रस्वरूपेणाभिनिष्पन्नत्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तद्यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघ्न एवैवं वा ओरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघ्न एव ' [वृ० ४ । ९ । १३] इत्येवंजातीयकानुस्यूता भविष्यति । सत्यकामत्वादयस्तूपाधिसंख्याधनत्वान्न चैतन्यस्वरूपभूताः । अत एव जक्षणार्दिसंकीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्युस्यर्थम् ' आत्मक्रीड आत्मरतिः ' [मु० ३ । १ । ४] इत्यादिवत् । न ह्यद्वितीय आत्मनि द्वितीयसाध्यजक्षणक्रीडामिथुनादीनि वर्णयितुं शक्यन्ते ' द्वितीयाद्वै भयं भवति ' [वृ० १ । ४ । २] इत्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेनाद्वितीयबोधात्मनाऽभिनिष्पद्यत इत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते । इदमेव मतं सर्वोपनिषत्समतम् ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद्बिरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ (३)

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यस्वरूपमात्राभ्युपगमेऽपि व्यवहारपेक्षयोपन्यासादिभ्योऽवगतस्य पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य सत्यकामत्वादिलक्षणस्य ब्राह्मैश्वर्यस्य भावाद्ब्रह्मपुरुषदृष्ट्या मुक्तेऽपि संभवात्सगुणनिर्गुणश्रुत्योरविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते । अयं भावः—ते एते सविशेषत्वनिविशेषत्वे मुक्तिदशायां न युगपत्संभवतः परस्परविरुद्धत्वात् । अतः कालभेदेन व्यवस्थापनीये इति प्राप्तोऽभिधीयते—प्रतिपत्तृभेदाद्युगपदेव संभवतः । तथा हि मुक्तप्रतिपत्त्या ब्रह्म निर्विशेषमेव । न हि मुक्ताः पुरुषाः कदाचिदपि सर्वज्ञत्वसत्यसेकत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्माहमिति प्रतियन्ति तत्प्रतिपत्तिहेतुभूताया अविद्याया विनष्टत्वात् । ब्रह्मपुरुषास्वविद्यायुक्ताः सन्तो निर्विशेषमेव सर्वज्ञत्वादियुगविशिष्टं प्रतिपद्यन्ते ते स्वदृष्ट्या निर्विशेषब्रह्मभूता अपि सर्वज्ञत्वादियुगविशिष्टा इति प्रतियन्ति । अतः प्रतिपत्तृभेदाद्व्यवस्थासिद्धौ किमनेन कालभेदकल्पनेनेति । औदुलोमिः सत्यकामत्वादीनां गुणानां तुच्छत्वमङ्गीकरोति बादरायणस्तु व्यावहारिकसत्यत्वमिति विवेकः ॥ ७ ॥ (३)

संकल्पदेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

पूर्वाधिकरणत्रयेण विदेहकैवल्यं विचार्यथेदानीमा पादसमाप्तेः सगुणविद्याफलं विचार्यते । तत्राचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य भोग्यवस्तूनां सृष्टौ बाह्यहेतुसहितः संकल्पः कारणमुत तत्संकल्पमात्रमिति संशये लोकदृष्टप्रयत्नान्तरसहितस्य संकल्पस्य हेतुत्वं न तु मानससंकल्पमात्रम् । तथाचैव सत्याशामोदकसमत्वेन भोगाभावप्रसङ्गा-

दिति प्राते ब्रूमः—तुर्नार्ये । संकल्पादेव भोग्यवस्तूनामुपचिर्न तु संकल्पातिरिक्त-
साधनान्तरापेक्षा । कुतः । तच्छ्रुतेः । ' स यदि पितृकामो भवति संकल्पादेवास्त्र-
पितरः समुत्तिष्ठन्ति ' [छा० ८ । २ । १] इत्यादिना संकल्पमात्रादेव भोग्यवस्तु-
सृष्टिश्रुतेः । एवकारेण साधनान्तरनिरासात् । न च संकल्पकार्याणामाशामोदकममा-
नत्वं शङ्कनीयं प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य । वाचनिकेऽर्थे सामान्यतो-
दृष्टासंभवात् । संकल्पादेव चैषां वस्तूनां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः । तस्मात्संकल्प एव
मुक्तभोग्यसृष्टौ हेतुः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥ (४)

अत एवावन्ध्यसंकल्पत्वादेव विद्वान्, अनन्याधिपतिः—न विद्यतेऽन्योऽधिपतिर्नि-
यन्ताऽस्य स तथोक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वामिकमात्मानं
संकल्पयति । श्रुतिश्चैतद्विदुषः स्वातन्त्र्यं दर्शयति—' अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य
ब्रजन् येतांश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचरो भवति ' [छा० ८ । १ । ६]
इति ॥ ९ ॥ (४)

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

मुक्तस्य मनस्तावत्संकल्पसाधनमित्युक्तं कामसंकल्पादिवृत्तीः प्रति मनस उपादा-
नत्वात् । ' कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीर्षिरित्येतत्सर्वं मन-
एव ' [वृ० १ । ५ । ३] इति श्रुतिरुपादानोपादेयाभेदविवक्षया मन एवेत्याह ।
एवं संकल्पसाधने मनसि स्थितेऽन्यानीन्द्रियाणि शरीरं च सन्ति न वेति संशये तेषां
मनोव्यतिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावं वादरिराचार्यो हि यस्मादेवमाह । श्रुतिः—' मनसैता-
न्कामान्पश्यन्मते ' [छा० ८ । १२ । ५] ' य एते ब्रह्मलोके ' [छा० ८ ।
१३ । १] इति । यदि मनसा शरीरेणेन्द्रियैश्च विहरेत मनसेति विशेषणं व्यर्थं स्यात् ।
तस्मान्मुक्तानां शरीरेन्द्रियाभावः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्वाचार्यो मनोवच्छरीरेन्द्रियभावं मुक्तं प्रति मन्यते । कुतः । ' स एकधा
भवति त्रिधा भवति ' [छा० ७ । २६ । २] इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पामना-
नात् । सूत्रस्थविकल्पस्यानेकधाभावोऽर्थः । तस्यानेकधाभावस्य विकल्पश्च । न ह्यनेक-
विधता विना शरीरमेवेनाऽऽञ्जसी स्यात् । यद्यपि स एकधा भवतीदं वाक्यं निर्गुणभू-
मविद्यायां पठ्यते तथाऽपि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यत
इत्यतः सगुणाविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इति ॥ ११ ॥

उच्यते—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अत उभयश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साध्विति बादरायण आचार्यो मन्यते । यदा सशरीरतां संकल्पयति तदा सशरीरो भवति । यदा त्वशरीरतां संकल्पयति तदा तथा भवति सत्यसंकल्पत्वासंकल्पवैचित्र्याच्च । द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहश्चेदनाद्या-
दहीनः सत्रं च भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

यदा शरीरं नेच्छति तदा तन्वभावे सति यथा संध्ये स्थाने स्वप्नावस्थायां शरीरेन्द्र-
यविषयेष्वविद्यमानेष्वपि मनसैव सर्वं निर्माय स्वाप्तिकान्भोगान्भुङ्क्ते तद्वन्मुक्तः सर्वं
पित्रादिकं मनसैव निर्माय भोगान्भुङ्क्ते । तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेरिति सूत्रस्येदं
व्याख्यानम् ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ (५)

यदा देहमिच्छति तदा संकल्पेनैव देहादि सृष्ट्वा तत्रावस्थितो जाग्रदशायामिव भोगा-
न्भुङ्क्ते । तस्मादेकस्यापि मुक्तस्य कालभेदेन देहादिभावाभावौ व्यवस्थितौ । तस्मान्मुक्त-
पुरुषस्यैच्छिकौ देहभावाभावौ ॥ १४ ॥ (५)

प्रदीपवदवेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पात्मननात्' [ब्र० सू० ४।४।११] इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम् ।
तत्र ' स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा ' [छा० ७।२६।२] इति
युगपदनेकशरीरग्रह ऐच्छिक आम्नायते । तत्रानेकदेहग्रहणपक्षे देहान्तराणि दारुणचव-
निरात्मकानि किं वाऽस्मदादिशरीरवत्सात्मकानीति संशय एकमेव शरीरं सात्मकं शरीरा-
न्तराणि निरात्मकानि । कुतः । आत्ममनसोर्बहुभावस्याश्रुतत्वात्कल्पनाभावाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः—
सर्वाण्यपि शरीराणि समनस्कानि समनस्कत्वात्सात्मकानि । कुतः । कल्पनासंभवाच्छ्रु-
तत्वाच्च । अस्ति हि कल्पकं युगपदनेकदेहभोगानुपपत्तिरूपम् । मुक्तेन स्वभोगाय हि
संकल्पत्वाद्वह्यो देहा विनिर्मिताः । न चैकेनैवाऽऽत्मना मनसा च युगपदनेकदेहानां
भोगो दृष्टचरः । तस्मादात्ममनसोर्बहुत्वं कल्प्यम् । यद्यपि नाऽऽत्मानन्त्यं तथाऽपि प्रदीप-
वदवेशः संभवति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यत एवमेकोऽपि सन्विद्वानै-
श्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति । एकेन मनसा संकल्प्य बहुषु मनःसू-
त्पादितेषु तैर्मनोभिरवच्छिन्ना आत्मानो बहवः स्युः । यद्यप्यात्मैकस्तथाऽपि मनोभेदाद्भेदः ।
अतः सर्वाणि शरीराणि सात्मकानि समनस्कानि भोगसाधनानि । तथा हि दर्शयति—

‘ स एकधा भवति त्रिधा भवति ’ [छा० ७ । २६ । २] इत्यादिना । तस्मात्सात्मकाः सर्वदेहाः ॥ १५ ॥

ननु मुक्तस्यानेकधाभावाङ्गीकारे ‘ तत्केन कं पश्येत् ’ [बृ० ४ । ९ । १५] इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह —

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ (६)

स्वाप्ययः सुपुतिः ‘ सता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते ’ [छा० ६ । ८ । १] इति श्रुतेः । संपत्तिः कैवल्यं ‘ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ’ [बृ० ४ । ४ । ६ इति श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थां सुपुतिं कैवल्यं वाऽपेक्ष्य विशेषविज्ञानाभाव आम्नायते । यस्मात्तदधिकारेणैवेदमाविष्कृतं प्रकटितम् । ‘ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ’ [बृ० ४ । ३ । १९] इत्यादिश्रुतयः सुपुतौ मानम् । ‘ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ’ [बृ० २ । ४ । १२] ‘ यत्र त्वस्य सर्वमामैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्केन किं विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ’ [बृ० २ । ४ । १४] इत्यादिश्रुतयः संपत्तौ मानम् । निर्विशेषब्रह्मभाव एव संपत्तिशब्दार्थः ।

‘ नान्यदज्ञानतोऽस्तित्वं द्वितीयस्याऽऽत्मनो यथा ।

निवृत्तिस्तद्वदेवास्य नावगत्याऽऽत्मनोऽपरा ’ ॥

इति वचनात् । सगुणविद्याविपाकस्थानं त्वेतत्स्वर्गादिवदवस्थाःतरं यत्रैतदर्थंमुपवर्ष्यते । तस्मान्न पूर्वोक्तविरोधः ॥ १६ ॥ (६)

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

ये सगुणब्रह्मोपासका ब्रह्मलोकं प्राप्तास्ते सगुणब्रह्मोपासनान्मनसा सर्वेश्वरसायुज्यं प्राप्तास्तेषां किं निरङ्कुशमैश्वर्यमाहांस्वित्साङ्कुशमिति संशये सति निरङ्कुशमिति तावत्प्राप्तम् ‘ आप्नोति स्वाराज्यम् ’ [तै० १ । ६ । २] ‘ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ’ [तै० १ । ५ । ३] ‘ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ’ [छा० ७ । २५ । २] इत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रतिहतसंकल्पाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः—जगद्व्यापारवर्जम् । जगदुत्पत्त्या दिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं सगुणस्थेश्वरस्य प्रसादलब्धं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्थेश्वरस्यैव । कुतः । प्रकरणादितरेषामसंनिहितत्वाच्च । परमेश्वर एव जगद्व्यापारेऽधिकृतः । तमेव प्रकृत्योत्पत्त्यानुपदेशात् । ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिपत्स ईक्षत लोकानु सृजा इति स इमाँल्लोकानमृजत ’

[ऐ० १ । १] इत्यादिश्रुतिषु विद्यदादिजगत्सृष्टिप्रतिपादिकासु सर्वत्र परमात्मैव स्रष्टृत्वे-
नोपदिश्यते न कापि योगिनः । ईश्वरान्वेषणोपासनपूर्वकमितरेषां तत्प्रसादतोऽणिमाद्यैश्वर्यं
श्रूयते तेनासनिहितास्ते । असंनिहितत्वं स्पष्टमाह मन्त्रवर्णाः—‘ को अद्वा वेद क इह
प्रवोचत्कुत अजाता कुत इय विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत
आबभूव ’ [ऋ० सं० ८ । ७ । १७ । ६] इति । अतो न तेषां जगत्स्रष्टृत्वम् ।
अन्यथाऽनेकेश्वरत्वे सति समनस्कत्वात्काश्चित्सिद्धिर्भवेत् कश्चित्संजिह्वीर्षतीति जगद्व्यवस्था न
सिध्येत् । तस्मत्परमेश्वरतन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवस्थितिरिति भाष्यकृत आहुः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तम् ‘ आप्नोति स्वाराज्यम् ’ [तै० १ । ६ । २] इत्यादिप्रत्यक्षोपदे-
शादीश्वरसमानैश्वर्यं सति जगद्व्यापारोऽपि भविष्यतीति चेन्न । आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ।
आधिकारिको यः सवितृमण्डले विशेषपायतने स्थितः परमेश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिः ।
यद्वाऽऽधिकारिकस्य ब्रह्मणो मण्डले लोक उपासकानां स्थित्युक्तेस्तदधीनमेव मुक्तानां
स्वाराज्यादिकं न स्वतन्त्रमिति । कथमेतदवगम्यत ईश्वरायत्तं मुक्तानां स्वाराज्यमिति ।
‘ आप्नोति स्वाराज्यम् ’ एतदन्तरम्—‘ आप्नोति मनसस्पतिम् ’ [तै० १ । ६ । २]
इत्याह । यो हि सर्वमनसां पतिरीश्वरस्तं प्राप्नोतीत्येतदुक्तं भवति । तदनुसारेणैव चान-
न्तरं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति ’ [तै० १ । ६ । २] इत्याह ।
एवमादिश्रुतिपर्यालोचनया नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवैषामैश्वर्यमित्यवधेयम् ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्त्यपि पारमेश्वरं रूपं न केवलं विकारमात्रवर्ति सवित्रादिमण्डलमात्रवर्ति ।
तथा हि द्विरूपस्थितिमाह श्रुतिः—

‘ एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ’

[ऋ० पुरुष० म० ३] इत्येवमादिः । न च तन्निर्विकाररूपमितरालम्बनाः प्राप्नु-
वन्तीति शक्यते वक्तुमतत्कृतत्वात्तेषाम् । अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे सति निर्गुणं रूप-
मनवाप्य सगुण एव पारमेश्वरे रूपे सगुणोपासका अवतिष्ठन्ते एवं सगुणेऽपि निरङ्कु-
शमैश्वर्यमनवाप्य सावप्रहा एवावतिष्ठन्ते । ते च सालोक्यसामीप्यसारूप्यमुक्तिभाजस्तारत-
म्येन परमेश्वरमुपासीनाः सन्तोऽवतिष्ठन्ते । तेषामैश्वर्यं सातिशयमेव ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

विकारावर्तित्वं परमात्मनः प्रत्यक्षानुमाने प्रत्यक्षं श्रुतिरनुमानं स्मृतिस्ते दर्शयतः ।
श्रुतिस्तावत्—‘ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ' [क० ५ । १५] इत्येव-
माद्या । स्मृतिश्च—

‘ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ’ ॥

[भ० गी० १५ । ६] इत्येवमाद्या । अनुपहितमखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव
परमार्थः । तत्प्राप्तिश्चानेकजन्मसंसिद्धानां गुरूपदेशादनुपदमेव ज्ञातात्मतत्त्वानामप्रतिबद्धसा-
क्षात्काराणामुत्तमाधिकारिणामस्मिन्नेव जन्मनि भवति । ननु ज्ञात आत्मैत्यत्र ज्ञानस्य विशेष-
पणत्वेन ज्ञानविशिष्टस्यैवाऽऽत्मनो मोक्षरूपत्वाद्विशेषणनाशे तदभावप्रसङ्गस्तेन तस्य ज्ञानस्यो-
पलक्षणत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च ततः प्रागपि काले मोक्षव्यवहारापत्तिरिति चेन्मैवम् ।
काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादावपि काकसंबन्धात्प्रागपि देवदत्तगृहव्यवहारापत्तेः ।
उपलक्षणस्यापि स्वोत्तरकाल एव व्यावर्तकत्वमिति चेदिहापि तुल्यम् । न हि दृष्टेऽ-
नुपपन्नं नाम । अविद्यायाश्चानादित्वात्प्रागभावनिवृत्तिरूपवदनिवृत्तावपि पुनः प्रागभा-
वानुत्पात्तिवन्नाविद्यानिवृत्तिरूपतत्त्वज्ञाननिवृत्तावप्यविद्यायाः पुनरुत्पत्तिः । ननु तत्त्व-
मस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वमेव नापरोक्षत्वं शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाददर्शनात् ।
ज्ञातकारणत्वावच्छेदेन परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादिति चेदुच्यते—शब्द एव स्वतः
प्रमाणभूतो गुरुशास्त्रविषयाणां महिम्ना साक्षात्कारं जनयति । न च कारणस्वभाव-
भङ्गो मनस इव परोक्षापरोक्षज्ञानजननस्वभावाङ्गीकारात् । एतच्च ‘ दशमस्कवमसि ’
इत्यादौ दृष्टं न हि दृष्टे नुपपन्नं नामेति दिक् । तदेवं विकारावर्तित्वं परब्रह्मणः स्वरूपं
तत्प्राप्तिरेव परमपुस्त्यर्थ इति सूत्रकृदाशयः । अत एवैदं सूत्रद्वयं गतार्थमिति दाढ्यार्थं
सूत्रकारः सूत्रयामासास्मिन्नुपासकप्रकरण इति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कुशं सगुणब्रह्मोपासकानामैश्वर्यम् । यस्माद्भोगमात्रमेवैषामीश्वरेण समा-
नम् । तथा च श्रुतिः—‘ यथेतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूता-
न्यवन्ति ’ [वृ० १ । ५ । २०] इति । यथा हिरण्यगर्भस्य तल्लोकस्थानि भूतानि
भोगसाधनानि तद्वदुपासकस्यापीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वेवमैश्वर्यस्य सातिशयत्वेनान्तवत्त्वात्पुनरावृत्तिः स्यादित्यत उत्तरं पठति भगवान्बाद-
रायण आचार्यः—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ (७)

नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं
गच्छन्ति यस्मिन्नरश्च ह वै प्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरं

मदीयं सरो यस्मिन्नध्वत्थः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पुरी यस्मिंश्च प्रभुविमितं
 हिरण्यमयं वेदम् [छा० ८ । ५ । ३] यश्चानेकप्रकारैः ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
 इत्यादिमन्त्रार्थवादिषु प्रपञ्च्यते ते तं प्राप्य न चन्द्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुतः ।
 ' तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ' [छा० ८ । ६ । ६] ' एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवा
 भावर्तं नाऽऽवर्तन्ते ' [छा० ४ । १५ । ५] ' ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते
 [छा० ८ । १५ । १] इत्यादिशब्देभ्यः । ऐश्वर्यस्यान्तवत्त्वेऽपि यथाऽनावृत्तिस्तथा
 वर्णितं ' कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ' [ब्र० सू० ४ । ३ । १०]
 इत्यत्र कार्यब्रह्मप्रलये सति तत्रैवोत्पन्नब्रह्मज्ञानाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः
 सगुणात्परं विशुद्धं ब्रह्म प्रतिपद्यन्त इति । सम्यग्दर्शनविध्वस्ताज्ञानानां तु नित्यसिद्धनि-
 र्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिस्तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति ।
 ' अनावृत्तिः शब्दात् ' इति संपूर्णमूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयतीति सर्वमव-
 तम् ॥ २२ ॥ (७)

इति श्रीलक्ष्मीनरहरिसूरिसूनुहरिदीक्षितस्य कृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थ-
 ध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्ता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

व्यासं वसिष्ठनत्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥ १ ॥

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभालोचनः शंभुर्भगवान्वादरायणः ॥ २ ॥

' व्यासो नारायणः साक्षात् ' इत्यादिवचनैः सूत्रकारं नारायणं नत्वा तमेव कलावव-
 तीर्णं शंकरभगवत्पादे भाष्यकारं नमामि ।

कृते ज्ञानप्रदः सत्यस्त्रेतायां दत्त एव च ।

द्वापरे व्यासनामा तु कलौ शंकरनामधृत् ॥

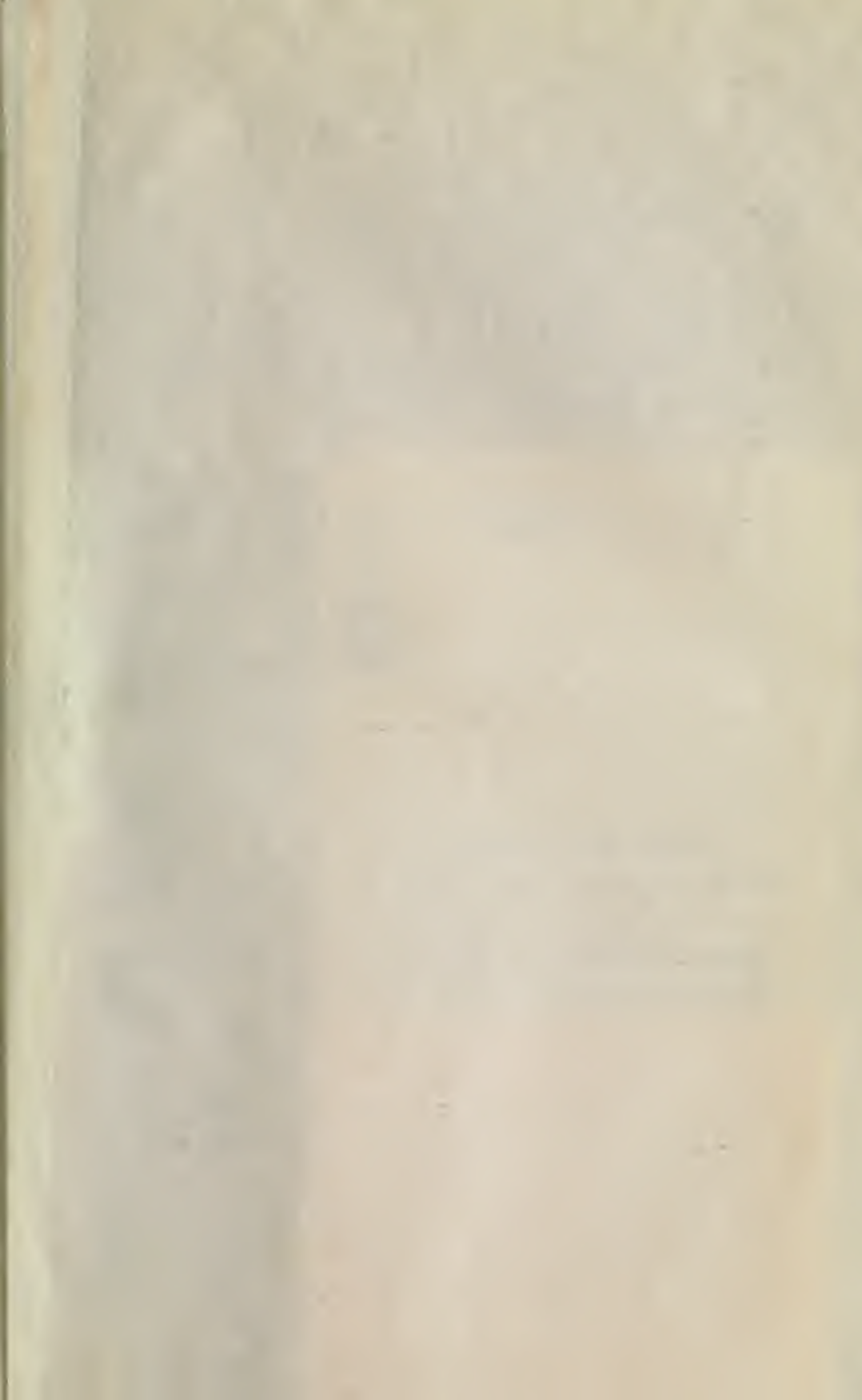
इति वचनात् । यौ शेषवाग्व्यवताराविति किंवदन्यस्ति यद्यपि तथाऽपि तौ न शं-
 कभगवत्पादमतिरिच्येते । नारायणस्वरूपत्वाच्छंकरभगवत्पादस्य । तयोस्तत्किंकरत्वात् ॥

प्रार्थितो रामरायेण तद्गुरुर्हरिदीक्षितः ।

तद्बोधार्थमिमां वृत्तिं व्यधितानुग्रहाद्वरे ॥

गजेपुरसभूसंख्ये (१६५८) शकेऽब्दे चानलाह्वये ।

जेष्ठशुक्लत्रयोदश्यां ग्रन्थः सिद्धिमगादयम् ॥

B
132
V3B2
1917

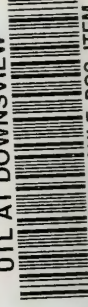
Badarayana
Brahmasūtravrittih

~~XXXX~~
~~XXXXXX~~
~~XXXXXX~~

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 13 10 014 6